

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

TEK PARTİ DÖNEMİNİ YENİDEN DÜŞÜNMEK

DEVLET, TOPLUM VE
SİYASET

DERLEYENLER
SEVGİ ADAK
ALEXANDROS LAMPROU

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - <https://ranney.org>

Sandemir Mah. Ragıp Gümüşpala Cad. No: 10
34134 Eminönü/İstanbul
Tel: (0212) 522 02 02 - Faks: (0212) 513 54 00
www.tarihvakfi.org.tr - tarihvakfi@tarihvakfi.org.tr
© Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2022

Yayıma Hazırlayan
İsmet Akça, Y. Doğan Çetinkaya

Redaksiyon
Mustafa Emre Yılmaz

Kitap Uygulama
Aşkın Yücel Seçkin

Kapak Görseli
Sevgi Adak'ın koleksiyonu. Fotoğraf arka yazısı: 'Hüsnü Beylerin gidiş günü
hatırası 21.9.937 Niğde'

Kapak Tasarımı
Haluk Tuncay

Baskı
Çalış Ofset Matbaacılık Turizm San. ve Tic. Ltd. Şti.
Maltepe Mah. Yılanlı Ayazma Sok. No:6 Kat:1 Topkapı/Zeytinburnu, İstanbul

Yayıncı Sertifika Numarası: 45602
Matbaa Sertifika Numarası: 45159

Birinci Basım: Ekim 2022

ISBN: 978-975-333-405-1

Bu eser Hollanda Araştırma Enstitüsü'nün
katkılarıyla basılmıştır.

Tarih Vakfı olarak teşekkür ederiz.

Netherlands Institute in Turkey

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi: <https://rantey.org>

TEK PARTİ DÖNEMİNİ YENİDEN DÜŞÜNMEK: DEVLET, TOPLUM VE SİYASET

DERLEYENLER
SEVGİ ADAK
ALEXANDROS LAMPROU

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

İÇİNDEKİLER

Önsöz	i
Giriş: Tek Parti Dönemini Yeniden Düşünmek <i>Alexandros Lamprou ve Sevgi Adak</i>	1
Birinci Meclis'ten Sonra Muhalefet: Tek Partili Büyük Millet Meclisi'nde Toprak Mülkiyeti Üzerine Tartışmalar <i>Yelda Kaya</i>	29
"Yan, Of, Ef, Viç, İç, İs, Dis, Pulos...": Soykırım Sonrası Türkiye'sinde Soyadı Reformu, "Gayrimüslimler" ve Belirsizlik Siyaseti <i>Emmanuel Szurek</i>	59
Dilekçe Gönderme, İhbar ve Türkiye'de Tek Parti Döneminde Devlet-Toplum İlişkileri: 1939 Genel Seçimi Örneği <i>Alexandros Lamprou</i>	93
Tek Parti Döneminde Dinin Denetlenişinin Sınırları: Türkçe Ezan İnkılabı <i>Umut Azak</i>	129
Modernliğin Diğer Kadınları: 1930'ların Kız Okulları Üzerinden Sınıf, Toplumsal Cinsiyet ve Mekâna Dair Bir Okuma <i>Kıvanç Kılınç ve Didem Kılıçkiran</i>	155
Kemalist Modernleşmeye Kadınların Öznelliği Üzerinden Bakmak: Peçe ve Çarşaf Karşıtı Kampanyalar Odağında Bir İnceleme <i>Sevgi Adak</i>	183

Erken Cumhuriyet Döneminde “İşçi Sorunu”: Sanayileşme, Proleterleşme ve İşgücü Sorunları Üzerine Tartışmalar	221
<i>Barış Alp Özden</i>	
Kır ve Kentin Ötesinde Tarım: Kemalist Türkiye’de Modern İstanbul Tahayyülü ve İnşası	249
<i>Onur Ada</i>	
Radikal Faktör: Tek Parti ve Kemalizm’in Oluşum Sürecinde Radikal Parti Etkileşimleri	287
<i>Remzi Çağatay Çakırlar</i>	
Tek Parti Döneminde Hint Müslüman Düşünürlerin Tercümesi: Ömer Rıza Doğrul ve Post-Pan-İslâmcı Bir Cumhuriyetçi İslâm’ın Şekillendirilmesi	323
<i>Nathalie Clayer</i>	
Sonsöz	349
<i>Fatma Müge Göçek</i>	
Kaynakça	353
Yazarlar Hakkında	399

Tarihçi olarak bize el veren, sevgili hocamız Erik Jan Zürcher'e

ÖNSÖZ

Bu kitabın tohumları 2014’de Ankara’da düzenlenen World Congress for Middle Eastern Studies için organize ettiğimiz panelde atıldı. Tek parti dönemi sosyal tarihine odaklanan o panelde bir araya gelen “çekirdek” dörtlü olarak (Sevgi Adak, Umut Azak, Sanem Güvenç Salgırlı ve Alexandros Lamprou) uzun süre, somut bir yayın planı olmadan, dönem üzerine tartışmaya, fikirlerimizi paylaşmaya devam ettik. İzleyen yıllarda Türkiye’nin içinden geçtiği çok zor zamanlardan biz de çeşitli şekillerde etkilendik; baskı ve saldırı altında kalan Türkiye üniversitelerindeki birçok meslektaşımız gibi kimimiz kendini yurtdışında buldu, kimimiz mahkeme koridorlarında.

Henüz o panelin soru-yanıt bölümünde aldığımız tepkiler, tek parti dönemine, egemen paradigmaların dışında, yeni bir gözle bakmanın zorluklarını ele veriyordu. Sorular ve yorumlar, erken Cumhuriyet dönemi ve/ya da Kemalizm üzerine yapılan çoğu tartışmada olduğu gibi, açık ya da örtülü olarak “taraf belirleme” beklentisini yansıtıyordu. Araştırmamanın dayandığı kaynaklar, ampirik veri, metod ya da teorik çerçeveyi tartışmaktan ziyade, “konuşan Kemalist mi anti-Kemalist mi” sorusuna sıkışan, politik konuma göre hızlıca yapılan değerlendirmeler egemendi. Bu elbette yalnızca bizim değil, dönem üzerine çalışan çoğu araştırmacının çeşitli şekillerde, az ya da çok deneyimlediği bir durum olmaya devam ediyor. Dolayısıyla erken Cumhuriyet üzerine çalışanlar olarak bir şey yazar ya da sunarken, “Kemalist”, “anti-Kemalist”, “liberal”, “laikçi” bulunmakla ya da şu veya bu “ta-

raf”ın ekmeğine yağ sürmekle itham edilebileceğimiz endişesi bir şekilde bizimle oluyor. Bu kitabı hazırlarken de bu tür kaygıların varlığı ve bunların tarihçinin/sosyal bilimcinin analizini, yazdığını, çizdiğini, söylediğini, bilincinde olmadan dahi nasıl etkiyelebileceği sorusu ile karşı karşıya kaldık. Bu süreç bize, söz konusu olası etkileri ve endişeleri açıklıkla tartışmanın zamanının gelmiş de geçiyor olduğunu çok daha net olarak gösterdi. Bu nedendir ki, kitabın bu en “ön” sözünde, yaşadığımız ve aslında her dönem ya da konuya ilişkin tarihyazımı tartışmaları için son derece elzem olan bu yüzleşmeleri açıklıkla dile getirmek istedik.

Kitabı oluşturan bölümler, odaklandıkları konuya ve soruya bağlı olarak farklı analizler sunsalar da, bir bütün olarak bakıldığında tek parti Türkiye’sinin “otoriter rejim/devlet – baskı altındaki halk” gibi ikiliklere dayanan analizlerin ortaya koyduğundan çok daha karmaşık dinamiklerle şekillenmiş olduğunu gösteriyorlar. Erken Cumhuriyet döneminin farklı cephelerine eğilen bölümlerde, her düzeyde devlet-toplum ilişkilerine ve karşılaşmalarına bakan, devlet içi ayırım, gerilim ve parçalılığı yadsımayan, toplumsal aktörlerin gücü ve etkisini teslim eden ve gerek ulusal gerekse ulusaşırı bağlamda, aktörler ve kurumlar arası etkileşim ve karşılıklı dönüşümleri dikkate alan analizlerin bu dönemi anlamak için çok daha yararlı olduğunun altı çiziliyor. Devlet teorisi, siyasî rejimler, otoriterleşme ve özellikle yakın geçmişteki otoriter rejimler üzerine uluslararası literatürde bugün artık “aşikâr” hale gelmiş önermeler bunlar; yani bütünüyle yepyeni bir müdahaleden ziyade, var olan tartışmalar ışığında Türkiye örneğine bakıyor olduğumuzu söylemek çok daha yerinde olur. Yoksa aslında totaliter rejimlerin dahi rıza üretme gereksinimi, devletin kontrol ve düzenleme kapasitesinin sınırlılıkları ve gündelik direniş pratikleri göz önüne alınmadan anlaşılamayacağı artık çoktan kabul görmüş durumda. Yine de, bu yerleşmiş önermeden hareket eden bir Türkiye analizi yapma çabamız, tek parti rejiminin otoriterliğini yadsımak, olduğundan küçük göstermek gibi eleştirilerle, hatta (bazılarımız Türkiyeli olmamasına rağmen) ad hominem ithamlarla karşı karşıya kalabileceğimiz endişesiyle uyarılar almamıza neden oldu. Bu uyarılar, Türkiye’nin akademik ve politik ortamı, bilhassa bu ortamın içine kapanıklılığı ve kutupla-

ra sıkışma eğilimi hakkında çok şey söylüyor. Bu kitabın, Türkiye’de tarihyazımı-siyaset ilişkisi, “tarihyazımının siyaseti” ama özellikle de tek parti dönemi üzerine sakince bir akademik tartışma yürütmenin zorlukları ve bu zorlukların araştırmacılar üzerindeki etkisi üzerine bir tartışmaya hem çağrı hem de bir katkı olmasını umuyoruz.

Kitabın uzun süren bir yolculuğu oldu. 2014’te başlayan çekirdek ekibin akademik paylaşımından Türkçe bir kitap çıkarma fikri henüz oluşmamışken, emekliliği yaklaşan Erik Jan Zürcher için bir kitap yapma fikri doğdu. Bu fikrin mimarı da çok erken kaybettiğimiz, sevgili arkadaşımız ve meslektaşımız Vangelis Kechriotis’ti. 2015’te, İstanbul’da, Erik Jan’ın geçmiş ve devam eden doktora öğrencilerini bir araya getirdiği unutulmaz bir rakı akşamında, Vangelis’in bir kaçımızı kenara çekip “Hocaya armağan bir kitap yapmalıyız” deyişi dün gibi aklımızda. Kendisinin editörlüğünü üstleneceği, son Osmanlı – erken Cumhuriyet odaklı o kitap maalesef gerçekleşemedi. Fakat kitap fikri, biz erken Cumhuriyet çalışanların aklında yer etti. Bu fikrin mimarı Vangelis’i özlemle anıyoruz.

Öncelikle kitaba katkı sunan bütün arkadaşlarımıza teşekkür etmek istiyoruz. Kitabın atlattığı badirelere, uzayan sürece sabırla katlandılar; akademik hayatta, hele ki aynı dönemi ya da benzer konuları çalışan akademisyenler arasında çok az görülen bir takım ruhuyla hareket edip birbirlerinin bölümlerini okudular, yorumlarıyla zenginleştirdiler. Yelda, Emmanuel, Umut, Didem, Kıvanç, Onur, Barış, Remzi ve Nathalie; sağ olun! Umut, ayrıca, kitabın her aşamasında yanımızda oldu. Yakınmalarımızı dinledi, sorunlara bizimle birlikte çözüm aradı, giriş bölümüne yorumlarıyla katkı yaptı, heyecanımızı paylaştı. Ona ne kadar teşekkür etsek az. Yola çıkarken yanımızda olan, fakat kitapta maalesef yer alamayan sevgili Sanem’e de bir selam gönderelim isteriz. Uzaktan da olsa desteğini hep hissettik.

Fatma Müge Göçek kitaba Sonsöz yazma inceliğini gösterdi, kitapla Erik Jan Zürcher’in literatüre katkıları arasında köprü kurmamıza yardım etti. Kendisine içtenlikle teşekkür ederiz. Yiğit Akın ve İlker Aytürk, giriş metnine çok önemli müdahalelerde bulundular. İkisine de zaman ayırıp katkı sundukları ve kitapla ilgili cesaretlendirici yorumları için gerçekten şükran borçluyuz. Kitabı titizlikle yayına hazır-

layan Tarih Vakfı Yurt Yayınları'na, tabii ki Doğan Çetinkaya ve İsmet Akça başta olmak üzere vakıf ekibine, Emmanuel Szurek ve Nathalie Clayer'in bölümlerini Türkçe'ye çeviren Eser Kömürcü'ye ve çeviri metinlerle ilgili yardımları için Muhammed Baykal ve Elif Becan'a da ayrı ayrı teşekkür ederiz. Desteklerinden dolayı Hollanda Araştırma Enstitüsü'ne de teşekkür etmek isteriz. Kitabın zorlu yolculuğu boyunca bizi destekleyen, Marburg-Londra arası, sayısını unuttuğumuz kitap toplantılarımızı sohbetleriyle neşelendiren İrem ve Paolo da özel bir teşekkürü hak ediyorlar.

Son teşekkür Erik Jan Zürcher'e. Tek parti dönemi üzerine çalışmalarımız onun öğrencisi olmakla başlamadı, fakat Leiden'da onun danışmanlığında yaptığımız doktora araştırmalarımız her ikimizin de döneme ilişkin perspektifini çok önemli ölçüde değiştirdi. Özellikle tek parti dönemi sosyal tarihine yönelmemizde, literatüre yeni bir gözle bakmamızda ve yeni sorular sormamızda Erik Jan'ın payı büyüktür. Kaldı ki bu kapıyı bize, kendi çalışmaları da dâhil "eski" literatürü sorgulamaktan çekinmeden, onun konumundaki bir hocada eşine az rastlanır bir eleştirel bakışla, literatürün nereye gittiğini ve nereye gitmesi gerektiğini sezen bir bilgelikle açtı. Erik Jan, bugün modern Türkiye tarihi dendiğinde bir başucu kitabı haline gelmiş olan *Turkey: A Modern History* kitabının 2017'deki genişletilmiş ve gözden geçirilmiş 4. baskını, onlardan çok şey öğrendim dediği, sayıları otuzu bulan doktora öğrencilerine adanmış, bizi çok mutlu etmişti. Yazarlarının yarısı onun doktora öğrencilerinden, diğer yarısı meslektaşları olarak onunla birlikte çalışmış ya da çalışmalarından etkilenmiş akademisyenlerden oluşan bu kitabı da biz ona adamak istedik. Türkiye Çalışmaları literatürüne yaptığı katkılara mütevazı bir teşekkür, hocamıza emeklilik armağanı olarak.

Sevgi Adak ve Alexandros Lamprou
Londra – Marburg, Eylül 2021

GİRİŞ: TEK PARTİ DÖNEMİNİ YENİDEN DÜŞÜNMEK

ALEXANDROS LAMPROU
SEVGİ ADAK

Modern Türkiye tarihyazımında dönemlendirme, her ne kadar Osmanlı İmparatorluğu'ndan Cumhuriyet'e süreklilik ve kopuşlar bağlamında kısmen tartışılmış olsa da belirli zaman aralıklarının nasıl ve ne zaman bir "dönem" olarak görülmeye başlandığı ve nasıl tanımlandıkları soruları odağında çok fazla ele alınmamıştır. Bugün gerek akademik literatürde gerekse güncel politik tartışmalarda sıklıkla atıf yapılan 1923-1945 arası dilimin, yani Cumhuriyet Halk Partisi'nin (CHP) ülkeyi tek parti olarak yönettiği yılların bir tarihsel dönem olarak tanımlanmasının aslında oldukça kısa bir geçmişi var. Çok partili siyasî yaşamın başladığı 1946 öncesinin bir biçimde "tek parti" ifadesi ile betimlenmesi elbette henüz 1940'lı yılların sonlarında, özellikle CHP'ye muhalif çevrelerde başlamıştı.¹ İzleyen yıllarda da tek partiye atıfla oluşturulan tanımlama ya da ifadelerin daha çok siyasetçiler ve gazeteciler arasında yaygın olduğunu görüyoruz. Fakat bunlar bir tarihsel döneme işaret etmekten ziyade büyük oranda "tek parti sistemi" veya "tek parti rejimi" gibi kullanımlar şeklindeydi. Siyaset bilimi veya siyaset tarihi eserlerinde de yine bir yönetim sistemini tanımlamak için

1 Örneğin bkz. Fuad Köprülü, *On the Way to Democracy/Demokrasi Yolunda*, der. T. Halasi-Kun (Londra, Lahey, Paris: Mouton, 1964). Köprülü, 1945-1950 arası değişik gazetelerde yayımlanan makalelerinde "tek parti zihniyeti", "tek parti mutaasipları", "otoriter zihniyet", "tek parti sistemi[nin] totaliter ruhu" gibi ifadeleri çokça kullanmaktaydı.

kullanılıyor, dönem ismi olaraksa “Atatürk dönemi” ya da “Cumhuriyet dönemi” daha yaygın olarak tercih ediliyordu.²

“Tek parti” tanımlamasının tarihçilerce yaygın olarak, özellikle de dönemin otoriter ve anti-demokratik özelliklerine vurgu yapılarak kullanılması 1980’li yıllardan itibaren yaygınlık kazanmaya başlar. Bu anlamda Mete Tunçay’ın 1981’de basılan *Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması* kitabı bir dönüm noktası sayılabilir.³ Her ne kadar Tunçay kitapta “tek parti yönetimi” ifadesini kullansa da izleyen süreçte artık tek partili yılları başlı başına bir dönem olarak gören çalışmalar artacak ve 1990’lar boyunca da esas olarak dönemin otoriter rejimine ve modernleşme projesine eleştirel bir perspektifi benimseyen araştırmacılarca “tek parti dönemi” tanımlaması sıklıkla kullanılacaktır.⁴

- 2 Bazı kullanımlar için bkz. Yakup Kadri Karaosmanoğlu, “Tek Parti Rejimine Doğru,” *Ulus*, 21 Nisan 1960; Metin Toker, *Tek Partiden Çok Partiye* (İstanbul: Milliyet, 1970); Mahmut Goloğlu, *Tek Partili Cumhuriyet (1931-1938)* (Ankara, Turhan Kitabevi, 1974); Feroz Ahmad, *The Turkish Experiment in Democracy 1950-1977* (Londra: C. Hurst and Company, 1977). Feroz ve Bedia Turgay Ahmad 1976’da çıkan Türkçe kitaplarında “tek parti devlet sistemi” ve “tek parti anlayışı” ifadelerini kullanıyorlardı. Feroz Ahmad ve Bedia Turgay Ahmad, *Türkiye’de Çok Partili Politika’nın Açıklamalı Kronolojisi (1945-1971)* (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1976), 11, 22.
- 3 Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)* (Ankara: Yurt Yayınları, 1981).
- 4 Tek parti dönemi üzerine çalışmalar hacimli bir literatür oluşturuyor. Bu geniş literatürdeki her çalışmaya referans vermek elbette mümkün değil. Burada ve ilerleyen dipnotlarda, tartıştığımız noktalar ve değindiğimiz çalışma alanları ya da literatür grupları için örnek vermekle yetineceğiz. Bkz. Zafer Toprak, “Tek parti döneminde çalışma yaşamı ve Amele Teali Cemiyeti,” *Yeni Düşün* 27 (1986): 20-3; Cemil Koçak, “Tek Parti Döneminde Dışa Kapalı Türkiye,” *Tarih ve Toplum* 62 (1989): 147-208; Füsün Üstel, “Tek Parti Döneminde Köycülük İdeolojisi Ya Da Nusret Kemal Köymen,” *Tarih ve Toplum* 74 (1990): 47-51; Levent Boyacıoğlu, “Tek Parti Döneminde İnkılâp Temsilleri,” *Tarih ve Toplum* 102 (1992): 32-3; Esat Öz, *Tek Parti Yönetimi ve Siyasal Katılım (1923-1945)*, (Ankara: Gündoğan, 1992); Taha Parla, *Türkiye’de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları: Kemalist Tek-Parti İdeolojisi ve CHP’nin Altı Ok’u* (İstanbul: İletişim, 1999); Mehmet Doğan, “Tek parti doğrulan demokrasiye karşı,” *Yeni Türkiye* 3, sayı 17 (1997): 484-90; Hakkı Uyar, *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi* (İstanbul: Boyut, 1999); Mehmet Göküş, “Tek Parti Döneminde Türk Kamu Bürokrasisinin Gelişimi,” *Amme İdaresi dergisi* 33, sayı 2 (2000): 23-33.

Buna paralel olarak ortaya çıkan bir başka isimlendirme de “erken Cumhuriyet dönemi”dir. İlk olarak 1980’lerin ortalarında kullanılmaya başlanan “erken Cumhuriyet” tanımlamasının örneğin Boğaziçi Üniversitesi ve Orta Doğu Teknik Üniversitesi’nde yazılan tezlerde kullanıldığı görülürken, özellikle toplumsal tarih alanında çalışan tarihçiler arasında daha fazla kabul gördüğü söylenebilir.⁵ “Cumhuriyet dönemi” gibi 1923’ten bugüne farklılaşmamış, tarihsellikten yoksun, hatta teleolojik bir zaman dilimine işaret eden tanımlamalara karşın daha incelikli bir betimleme olan “erken Cumhuriyet”, aynı zamanda eleştirel tarihçilerin “Atatürk dönemi” ya da “İnönü dönemi” gibi açıklayıcı gücü çok düşük ve genellikle Kemalist paradigma içinden yazılmış yayınlarda tercih edilen isimlendirmelere verdikleri bir karşılıktır da. Aslında bu iki isimlendirme, yani “tek parti dönemi” ve “erken Cumhuriyet”, her ne kadar sıklıkla birbirinin yerine kullanılan, artık yerleşmiş isimlendirmeler olsalar da bazı farklılıklarla hatta ince bir gerilimle birbirlerinden ayrılırlar. Zira “erken Cumhuriyet”in kronolojik bir dönemlendirmeyi öncelediği, “tek parti” gibi tanımlayıcı olmaktan kaçındığı ve dolayısıyla işaret ettiği yıllar için görece daha “nötr” bir çerçeveyi benimsediği iddia edilebilir. Bir başka deyişle, ne büyük bir lidere ne de “otoriter tek parti rejimine/zihniyetine” atıfta bulunur. Öte yandan bu “nötr” görünümün belirli bir muğlaklık barındırdığı, hatta “erken” sıfatının dönem hakkında “gelişmemişlik”,

5 Örneğin bkz. Rona Aybay, “Son Dönem Osmanlı, TBMM Hükümeti ve Erken Cumhuriyet Dönemlerinde Pasaportlar,” *Tarih ve Toplum* 13 (1985): 48-9; Erik Jan Zürcher, *Political Opposition in the Early Turkish Republic: The Progressive Republican Party 1924-1925* (Leiden: E.J. Brill, 1991); Nuray Mert, “Early Republican Secularism in Turkey: A Theoretical Approach,” Yayınlanmamış Doktora Tezi, Boğaziçi Üniversitesi (İstanbul, 1992); Bayram Eyüp Ertürk, “Cumhuriyet Devri Erken Dönem Türk Tarihçiliğinden Önemli Bir İsim Mustafa Çağatay Uluçay,” *Tarih ve Toplum* sayı 118 (1993): 9-20; Yiğit Akın, *‘Gürbüz ve Yavuz Evlatlar’: Erken Cumhuriyet’te Beden Terbiyesi ve Spor* (İstanbul: İletişim, 2004); M. Asım Karaömerlioğlu, *Orada bir Köy Var Uzakta: Erken Cumhuriyet Döneminde Köycü Söylem* (İstanbul: İletişim, 2006). Başka örnekler için bkz. Bülent Batuman, “Early Republican Ankara: Struggle over Historical Representation and the Politics of Urban Historiography,” *Journal of Urban History* 37, sayı 5 (2011): 662-64.

“olgunlaşmamışlık” gibi nitelendirmeleri çağrıştırdığı da söylenebilir.⁶ Bir de elbette daha çizgisel-tedrici bir anlatım hissi vermesi kadar Osmanlı’nın bir karşıtı olarak sunulan “Cumhuriyet dönemi” tanımlanmasına benzer bir şekilde hemen önceki yıllardan bir kopuş yaratmaya meyilli olduğu da düşünülebilir.

Farklı dönemlendirme ve dönem isimleri üzerinde bu kadar az tartışılmış, bu tür karşılaştırmaların çok az yapılmış olması, modern Türkiye tarihini daha geniş bir bağlamda ve karşılaştırmalı olarak düşünme eğiliminin zayıflığı ile de yakından ilgilidir. Örneğin gerek Avrupa gerekse Orta Doğu ülkeleri tarih yazımında 20. yüzyıla ilişkin dönemlendirmeleri, Türkiye’den farklı olarak, büyük dönüşümler, özellikle de iki dünya savaşı çerçevesinde (iki savaş arası, savaş sonrası vb.) düşünmek çok yaygın bir eğilimdir. Hatta Birinci ve İkinci Dünya Savaşı’nı bir devamlılık veya 1914-1945 dönemini bir tür tarihsel bütün olarak görmek de son yıllarda oldukça tedavülde.⁷ Bu noktadan bakıldığında Türkiye’ye özgü bir dönemlendirmeye gerçekten gerek var mı sorusu da önemli bir soru olarak tartışılmayı bekliyor.

Gelgelelim, bu tür tartışmaları, hele ki Cumhuriyet’in ilk iki on yılı bağlamında yapabilecek bir ortamdan uzaktayız. Bunun ana nedeni, dönemin fazlasıyla siyasallaşmış olması, hem en çok mitleştirilen, dondurulan ve yüceltilen, hem de yakın tarih çalışmalarında “tarihsel bağlamından en çok koparılan dönem” olma özelliğini halâ koruması.⁸ Hatta Türkiye siyasetinin son yirmi yılda geçirdiği otoriter dönüşüm ve bu dönüşüme eşlik eden egemen politik söylemin etkisiyle bu siyasallaşmanın daha da arttığı görülüyor. Erken Cumhuriyet, tek parti rejimi ya da onun resmî ideolojisi Kemalizm konusunda herhangi bir siyasal pozisyonda olmakla suçlanmadan, sakın bir tartış-

6 Batuman’a göre “erken cumhuriyet” tanımlanmasına içkin bu eleştirel bakış modernliğin postmodern kritiğinden kaynaklanmaktadır. Batuman, “Early Republican Ankara,” 664.

7 Robert Gerwarth, *The Vanquished: Why the First World War Failed to End* (New York: Farrar, Straus & Giroux, 2016); Enzo Traverso, *Fire and Blood: The European Civil War 1914 – 1945* (New York: Verso, 2016).

8 Yiğit Akın, “Erken cumhuriyet dönemi emek tarihçiliğine katkı: Yeni yaklaşımlar, yeni kaynaklar,” *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar* 2 (Güz 2005): 111.

ma yürütmenin iyice güçleştiği rahatlıkla söylenebilir. Son dönemdeki yoğun siyasallaşmanın en açık ve çarpıcı örneklerinden biri bugünün ana muhalefet partisi Cumhuriyet Halk Partisi'nin tek parti dönemindeki uygulamaları gündeme getirilerek eleştirilmesi, Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın iktidara gelmesinden bu yana konuşmalarında sıklıkla tek parti dönemine, çoğunlukla da benzer temalar etrafında sürekli olarak atıf yapmasıdır. Yakın (hatta uzak) tarihe ilişkin başka birçok konuda olduğu gibi erken Cumhuriyet dönemini soğukkanlı bir mesafe ile tartışmayı neredeyse imkânsız hale getiren bu siyasal iklim, tek parti dönemine ilişkin belirli bir siyasal anlatı kullanılarak canlı tutuluyor.

Böyle bir siyasî ortamda tarihyazımına yeniden bakmayı gündeme getiren bir tartışma olarak, son yıllarda post-Kemalizm kavramı etrafında yapılan değerlendirmeler üzerinde durmak gerekir. Yukarıda çok kısaca değindiğimiz “tek parti dönemi” tanımlamasının kısa tarihinin de gösterdiği gibi, aslında İlker Aytürk'ün “post-Kemalist paradigma” olarak adlandırdığı bakış açısının yükselişi ile söz konusu zaman diliminin bir “dönem” olarak yerleşmesi arasında bir ilişki var. Özellikle 1980'lerden itibaren Türkiye'ye dair bütün sosyal ve beşeri bilim çalışmaları etkisine almış egemen bakış açısının yetersizliği tespitinden hareket eden post-Kemalizm tartışması, başka birçok meselenin yanında tek parti döneminin de yeniden değerlendirilmesine yönelik bir çağrı olarak okunabilir. Nitekim Aytürk, post-Kemalist paradigma dediği fikirler bütünü başlangıcını erken Cumhuriyet dönemine odaklanan ve bu döneme ilişkin yaygın Kemalist algının kırılmasına yol açan 1980 sonrası tarih çalışmalarında görür.⁹ Siyasal tahayyülde post-Kemalist bir Türkiye, hem düşünsel hem siyasî olarak “bütün sorunların asıl kaynağı” durumundaki Kemalizm'in doğduğu ve şekillendiği esas dönemin radikal bir eleştirisi ile başlamıştır.¹⁰ Aytürk, post-Kemalist paradigmanın ortaya çıkmasına zemin hazırlayan 1980'ler ve 1990'ların başındaki bu tarihsel çalışmaların bütünüyle akademik çalışmalar

9 İlker Aytürk, “Post-post-Kemalizm: Yeni Bir Paradigmayı Beklerken,” *Birikim* 319 (Kasım 2015): 35.

10 Aytürk'ün deyişiyle “büyük harflerle Büyük Travma Dönemi.” Ibid., 43.

olduğunun altını çizer.¹¹ Post-Kemalizm’in sonraki yıllarda aldığı biçim, ne ton ne bilimsel temkinlilik anlamında bu çalışmalarla kıyaslanamayacak şekilde değişmiş, akademik bir yaklaşımdan ziyade siyasî bir pozisyona dönüşmüştür. Bu anlamda post-Kemalist paradigma Türkiye’deki egemen siyasî söylemi de etkisi altına almıştır.

Post-Kemalizm paradigmasının akademik çalışmalarla sınırlı kalmayarak “siyasallaşması”, bu paradigmadaki tek parti döneminin oynadığı merkezi rolde bir değişikliğe yol açmadı. Post-Kemalist akademik çalışmalardan beslenen siyasî söylemlerde, Türkiye’nin asıl sorununun (ya da bütün sorunlarının kaynağının) Kemalizm ve onun ürettiği otoriter modernleşme deneyimi yani tek parti döneminin mirası olduğu iddiası egemen hale geldi.¹² Bugün Türkiye’de Kemalizm dendiğinde hâlâ büyük ölçüde erken Cumhuriyet döneminde şekillendiği haliyle bir ideoloji düşünülüyor, “Kemalist devlet” ya da “vesayet rejimi” gibi analizler yine büyük ölçüde tek parti dönemi devleti ile neredeyse birebir sürekliliği temel alan bir devlet okuması üzerinden yapılıyor. Tek parti yönetiminin sona erdiği 1945 yılından bugüne, yani aradaki on yıllar boyunca devletin yapısı, ideolojik bileşimi ile siyasî aktörlerin konumlanması bakımından aslında çok az şeyin değişmiş olduğu varsayımı siyasal tartışmalarda çok belirgin olduğu gibi akademik çalışmalarda da çoğunlukla tartışılmadan kabul görüyor. Nitekim post-Kemalizm tartışmasında dile getirilen eleştirilerden biri de bu varsayımın modern Türkiye üzerine akademik literatürde yarattığı “kronolojik odak kayması.” 1945 sonrasına ilişkin literatürün önceki dönemi ele alan külliyatla karşılaştırıldığında cılızlığı gerçekten de çok çarpıcıdır. Bu nedendir ki post-Kemalizm tartışması, Aytürk’ün deyişiyle “yakın

11 Benzer bir tespit için bkz. Howard Eissenstat, “Children of Özal: The New Face of Turkish Studies,” *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association* 1, sayı 1-2 (2014): 23-35.

12 Yüksel Taşkın, bu iddianın “liberal post-Kemalizm” olarak adlandırdığı fikriyat ve yazın için kurucu bir iddia olduğunu belirtir. bkz. Yüksel Taşkın, “Liberal Post-Kemalizm’in Yanılgıları ve Türkiye’de Otoriterliğin Kaynaklarını Yeniden Düşünmek,” *Varlık* 1337 (Şubat 2019): 8-11. Taşkın’ın post-Kemalist paradigmaya getirdiği eleştirilerden biri de otoriterliği Kemalizm’e indirgemesi ve genel olarak Türkiye sağını otoriterleşme analizinin dışında bırakmasıdır. bkz. Yüksel Taşkın, “Post-Kemalist Paradigmanın İslâm Çalışmalarına Etkileri: Eleştirel Bir Değerlendirme,” *Birikim* 371 (Mart 2020): 25-37.

tarihimizin bir dilimi hakkında çok fazla şey, kalan kısımları hakkında ise çok az şey biliyor” oluşumuzu sorunsallaştırır.¹³

Ne var ki aslında bu eleştirinin kendisi de tek parti dönemine ilişkin çok şey bildiğimiz varsayımına dayanıyor. Bu kitapta biz, post-Kemalizm tartışmasında erken Cumhuriyet dönemi ve Kemalizm literatürü ile ilgili dile getirilen bazı eleştirileri paylaşmakla birlikte, aslında bu varsayımın tersi sayılabilecek bir başlangıç noktasından yola çıkıyoruz. Tek parti dönemi ile ilgili 1945 sonrasına göre daha fazla şey bildiğimiz doğru; fakat bildiklerimiz kadar bilmediklerimiz olduğunu, bildiklerimizin yalnızca belirli perspektiflerden üretilmiş çalışmalara dayandığını, yani bildiklerimizin farklı bakış açıları ve yeni sorular ışığında yeniden değerlendirilmesi gerektiğini düşünüyoruz. Böyle bir değerlendirme sonrası döneme ilişkin çok daha nüanslı ve zengin bir resim ortaya çıkabileceği önermesinden hareket ediyoruz.

Örneğin erken Cumhuriyet dönemine ilişkin Kemalizm’e eleştirel bakış açısıyla üretilmiş çalışmaların (ki post-Kemalist olarak adlandırılan çalışmaların asıl referans noktasını oluştururlar) aslında şaşırtıcı bir biçimde eleştirdikleri literatürün (Kemalist ya da modernleşme paradigmasına dayanan varyantlarıyla) dayandığı ikilikleri yeniden ürettiklerini, onlarla benzer bir çerçeveyi benimsediklerini iddia ediyoruz. Gerek Kemalist, gerek modernleşme analizine dayalı, gerekse bunlara eleştirel paradigma içinden üretilen analizler büyük oranda elit odaklı, devleti ve merkezi yönetimin politikalarını önceleyen, yüksek siyasete ve entelektüel tartışmalara yoğunlaşan bir perspektifi yansıtır. Bu perspektif, devleti ve toplumu büyük ölçüde kendi içlerinde homojen yapılar olarak resmettiği gibi, birbirine karşıt olarak da konumlandırır. Nitekim “Kemalist elitler – halk” ya da “rejim – halk” ikilikleri tek parti dönemine ilişkin tarihsel anlatıların merkezinde yer alan bu devlet-toplum karşıtlığının Türkiye bağlamındaki izdüşümleridir. Çevre-merkez analizi de, daha nüanslı olmak ve daha teorik bir temele dayanmakla birlikte, bu karşıtlığı yeniden üretmek eğilimdedir.¹⁴ Bu

13 Aytürk, “Post-post-Kemalizm,” 44. Aynı tespit için bkz. Eissenstat, “Children of Özal,” 33.

14 Çevre-merkez analizinin eleştirel bir değerlendirmesi için *Toplum ve Bilim* dergisinin 105. sayısındaki yazılara bakılabilir. Özellikle Suavi Aydın’ın yazısı, çevre-merkez analizi ile ilgili hem ikiliklerin yeniden üretilmesi hem de detaylı tarihsel malzemenin

noktadan bakıldığında tek parti dönemine ilişkin elimizdeki zengin külliyat; Kemalist ideolojik ve entelektüel tahayyül, merkezi siyasî elitlerin önerdikleri politikalar, çok kullanılan deyişle “Kemalist reformlar”, yani kısaca devletin, yeni rejimin ve onun ideolojik çerçevesinin Ankara’dan nasıl görüldüğüne ilişkin gerçekten de çok şey anlatır. Gelgelelim odak noktası tahayyülden siyasî pratiğe, ideolojiden politik aktörler arası çatışma ve müzakerelere, Ankara’dan vilayetlere, merkezi elitlerden yerel elitlere, elitlerden sıradan vatandaşlara, Kemalizm’in taşradan nasıl görüldüğüne, devlet politikalarının Ankara’da çizilen çerçevesinden uygulamada aldıkları biçimlere, kısaca devletin fiiliyatta nasıl işlediğine çevrildiğinde, aynı zengin literatür, Kemalist paradigmayı yerle bir etmiş çalışmalar da dâhil olmak üzere, bize çok daha az şey söyler.

Bu kitap, bu eksiklikten hareketle, odağı değiştirmeyi, yeni sorular sormayı, böylelikle de tek parti dönemini tarihsel bağlamı içerisinde yeniden ele almayı amaçlıyor. Bu anlamda özellikle tek parti döneminin sosyal tarihine odaklanan yakın dönem çalışmalar, bu kitabın da hem ilham kaynağını hem de kendisini konumlandığı akademik/ entelektüel yazını oluşturuyor. Bu yeni literatür, hem Kemalist ya da modernleşme paradigması merkezli tarihyazımına hem de 1980 sonrası bu tarihyazımına karşı gelişen (ve post-Kemalist ya da anti-Kemalist olarak tanımlanabilecek) egemen tarihyazımına karşı bir eleştiri olarak, kabaca son 20 yılda ortaya çıkıp gelişmiştir. Teorik yaklaşımı itibarıyla devlet ve toplum arasında varsayılan katı ayrımı ilişkisel analizlerle aşmaya çalışan, devlet teorisi, ilişkisel sosyoloji, maduniyet çalışmaları ve devletin antropolojisi gibi alanlarda yapılmış bir dizi tartışmadan etkilenmiştir.¹⁵ Devleti ve sınırlarını toplumsal bağlamı içinde anlama-

ve yerel dinamiklerin görmezden gelinmesi sorunlarına dikkat çeker. Suavi Aydın, “Paradigmada Tarihsel Toplumun Sınırları: Merkez-Çevre Temellendirmeleri Üzerine Düşünceler,” *Toplum ve Bilim* 105 (2006): 70-95.

- 15 Sıklıkla referans olarak alınan bu tartışmaların öncü çalışmalarına örnek için bkz. Ranajit Guha (der.), *Subaltern Studies I. Writing on South Asian History and Society* (Delhi: Oxford University Press, 1982); Michel de Certeau, *The Practice of Everyday Life* (Berkeley: University of California Press, 1984); James C. Scott, *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Resistance* (New Haven: Yale University Press, 1985); Gayatri Spivak, “Can the Subaltern Speak?,” *Marxism and Interpretation of*

yı öneren bu zengin teorik tartışmaları tek parti dönemi tarihyazımına taşıyan sosyal tarih literatürü, bugün artık belirli bir birikime ulaşmış durumda.

Tek Parti Dönemi Sosyal Tarihi: Kısa Bir Bilanço Denemesi

Erken Cumhuriyet dönemine eleştirel bakan akademik çalışmaların aslında 1970'lere uzanan kökleri olduğunu belirtmek gerekir. 1970'lerde özellikle sol entelektüel yazında egemen olan, temelde az gelişmişlik ve kapitalist kalkınma analizleri bağlamındaki tartışmalar akademik çalışmaları da etkilemiş, Kemalist tarih anlatısına eleştirel bir bakış şekillenmeye başlamıştı. Örneğin dünya sistemi teorisinden yola çıkan ve Osmanlı/Türkiye deneyimini daha geniş bir perspektife yerleştirmeyi amaçlayan özellikle politik ekonomi alanındaki çalışmalar ilk akla gelen örneklerdir.¹⁶ Fakat tek parti rejiminin ve Kemalist anlatının esas olarak 1980 sonrası dönemde çok yoğun bir biçimde eleştirel bir okumaya tâbii tutulduğunu görüyoruz. Mete Tunçay, Zaffer Toprak, Erik Jan Zürcher, Taha Parla, Çağlar Keyder ve Cemil Koçak gibi öncü tarihçi ve sosyal bilimcilerin çalışmaları ile açılan, hem eleştirel yayın platformlarının desteği,¹⁷ hem de izleyen kuşak-

Culture içinde, der. Carry Nelson ve Lawrence Grossberg (Urbana: University of Illinois Press), 271-313; James C. Scott, *Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed* (New Haven: Yale University Press, 1998); Joel S. Migdal, *State in Society: Studying How States and Societies Transform and Constitute One Another* (Cambridge: Cambridge University Press, 2001); Aradhana Sharma ve Akhil Gupta (der.), *The Anthropology of the State: A Reader* (Oxford: Blackwell Publishing, 2006). Maduniyet çalışmalarını Osmanlı/Türkiye örneğinde ele alan analizlere örnek için *Toplum ve Bilim* dergisinin 83. sayısındaki (Kış 2000) yazılara bakılabilir.

16 Örneğin, Çağlar Keyder, *The Definition of a Peripheral Economy: Turkey 1923-1929* (Cambridge: Cambridge University Press, 1981). Ayrıca bkz. idem, *State and Class in Turkey: A Study in Capitalist Development* (Londra: Verso, 1987).

17 Örneğin Metis Yayınları, Tarih Vakfı Yurt Yayınları ve İletişim Yayınları'ndan çıkan kitaplar ile *Toplum ve Bilim*, *Toplumsal Tarih*, *Tarih ve Toplum* gibi dergiler ilk akla gelenlerdir.

larca belirli üniversitelerin tarih ve ilgili bölümlerinde yazılan tezler¹⁸ ile gelişen tek parti/erken Cumhuriyet dönemi araştırmaları, 1990'lı yıllara girildiğinde artık başlı başına bir alan olarak ortaya çıkmıştı. Bu süreçte yapılan çalışmaların en temel katkısı, dönemi dokunulmaz gören, adeta mitleştiren ve kendi kendini kutlayan Kemalist tarih anlatısına karşı eleştirel bir tartışma alanı yaratmış olmaları, daha önce üzerine yazılmamış birçok meseleyi gün yüzüne çıkarmalarıdır.¹⁹

1990'lı yıllarda, Türkiye tarihyazımında köklü değişikliklere yol açacak eleştirel bir momentten bahsetmek mümkündür. Bu eleştirel momente katkıda bulunan hem dış hem iç etmenler vardı. Küresel bağlamda Soğuk Savaşın bitmesi ve bu dönüşümün getirdiği bir dizi politik sonuç ile akademik ve entelektüel düzeyde modernleşme paradigması ve modernite eleştirisinin hâkimiyetini, maduniyet çalışmaları ve post-kolonyal çalışmaların etkisini bunlardan en önemlileri olarak not etmek gerekir.²⁰ Özellikle post-kolonyal çalışmaların sunduğu teorik çerçeve, modernleşme, ilerleme, kalkınma gibi kavramlara dayalı büyük anlatıları sorunsallaştırdığı ölçüde Kemalist modernleşmenin eleştirisine de esin kaynağı olmuştur. Bunun yanında Türkiye'nin geçirdiği kısmi liberalleşmenin etkisiyle, Kürt meselesinden gayrimüslimlere, laiklik, Aleviler ve dinin kamusal alandaki görünümüne kadar kimisi geçmişte bütünüyle tabu sayılan konular gündeme alınmıştır. Üstelik bu meselelerin hemen hepsine ilişkin eleştirel çalışma ve de-

18 Örneğin Boğaziçi Üniversitesi Tarih Bölümü ve özellikle Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü'nde yazılan tezler ilk akla gelenlerdir. Burada şu noktanın altını çizmek yerinde olacaktır: Öncü çalışmaları izleyen araştırmalar, özellikle bir sonraki kuşak tarihçilerin yazdıkları tezler, zaman zaman öncüllerini eleştiren ve aşan nitelikteydi. Yani 1980'lerden itibaren yeknesak bir tek parti literatüründen bahsetmekten- se, genel olarak post-Kemalist şemsiyesi altında toplanabilecek olsa bile kendi içinde farklılaşmış ve zenginleşmiş bir yazından bahsetmek daha doğru olacaktır.

19 Elbette 1990'lardan çok önce, henüz 1950'lerden itibaren özellikle laiklik eleştirisi odağında gelişen muhafazakâr ve İslâmcı bir tek parti dönemi eleştirisi hep vardı ve bu örneklerin bir kısmı akademik yayınlarda da yer bulmuştur. Bunun yanında, örneğin Kürt meselesi bağlamında 1980 sonrası çalışmaların öncüsü sayılabilecek İsmail Beşikçi'nin çalışmalarını, yine İdris Küçükömer'in analizlerini tek parti dönemi eleştirisine erken katkılar olarak anmak gerekir. Biz burada bilançoyu 1980 sonrası akademik literatür ile sınırlandırıyoruz.

20 Batuman, "Early Republican Ankara," 664.

ğerlendirmelerin odak noktası erken Cumhuriyet tarihi ve mirası olmuştur.²¹ Böylelikle Cumhuriyet ve tarihi hiç olmadığı kadar tartışmaya açılırken, İslâmî-muhafazakâr kesimlerden sola, Kürt hareketinden insan hakları savunucularına ve feministlere kadar oldukça geniş bir siyasî yelpaze tek parti dönemini odağına alan bu eleştirel yazına katkıda bulunmuştur.²²

2000'li yılların başındaki çok önemli bir gelişme, bu yazının özellikle tarihyazımı açısından çok zengin bir birikime dönüşmesine olanak sağladı. Cumhuriyet dönemi arşivlerinin 1923-1950 arası CHP Genel Sekreterliği Arşivinden başlayarak araştırmacılara açılmasını, erken Cumhuriyet/tek parti dönemi tarihyazımında özellikle son 20 yılda oluşan zenginleşmenin başlıca sebebi olarak görmek gerekir. Bu yakın dönemde oluşan birikimin gerek hacmi gerekse içeriği, Cumhuriyet dönemi arşivlerinin açılmasının Türkiye tarihyazımında adeta bir devrim niteliği taşıdığını ispatlar niteliktedir. Arşivler aynı zamanda politik eleştirinin konusu olan fakat kaynak eksikliği nedeniyle akademik anlamda (en azından Türkiye'deki kaynaklarla) yeterince detaylı olarak çalışılmamış birçok konunun da etraflıca analiz edilmesine katkı sağlamıştır. Henüz 2000 yılında Cumhuriyet tarihi alanında çalışan araştırmacılar, yurt dışında, başka ülkelerin arşivlerinde araştırma yapmaya mecbur olduklarından yakınırken, bu durum birkaç yıl içinde önemli ölçüde değişecektir.²³ Arşivlerin kullanılmaya başlanmasına ek ve hemen hemen onunla eş zamanlı olarak, erken Cumhuriyet dönemi ile ilgili yayımlanan anı kitapları, sözlü tarih araştırmaları ve kişisel doku-

21 Bkz. Howard Eissenstat, "Review: History and Historiography: Politics and Memory in the Turkish Republic," *Contemporary European* 12, sayı 1 (2003): 100 (93-105).

22 1990'lı yıllardaki bu eleştirel momentin akademik alandaki en önemli köşe taşlarından biri Sibel Bozdoğan ve Reşat Kasaba'nın 1997'de derlediği *Rethinking Modernity and National Identity in Turkey* başlıklı kitaptır. Türkçesi için bkz. Sibel Bozdoğan ve Reşat Kasaba (der.), *Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998).

23 Örneğin bkz. Ayhan Aktar, *Varlık Vergisi ve 'Türkleştirme' Politikaları* (İstanbul: İletişim, 2000), 13-4. Önemli ölçüde diyoruz, zira İçişleri, Dışişleri, Sağlık Bakanlığı gibi birçok kurumun arşivlerinin hâlâ araştırmacılara tamamen veya kısmen kapalı olduğunu elbette not etmek gerekir.

manlardaki artışı da literatürdeki zenginleşmeye katkı sunan bir başka gelişme olarak not etmek gerekir.²⁴

Peki, tek parti dönemine ilişkin özellikle son 20-25 sene içerisinde oluşan ve bu art arda gelen gelişmelerin etkisiyle şekillenen akademik literatür nasıl tahlil edilmeli? Evvela, bu birikimin hangi alan ve konulara yoğunlaştığına bakmakta fayda var. Üzerinde en çok çalışılan konuların başında tek parti rejiminin otoriter niteliği ile Türk etnik kimliği temelli ulus inşası süreci arasındaki ilişki gelir.²⁵ Genel olarak milliyetçilik çalışmaları olarak görülebilecek, daha spesifik olarak da azınlık karşıtı politikalar, etnik temizlik ve Türkleştirme üzerine yoğunlaşan bu çalışmalar, tek parti dönemi literatürünün alt-alanları içinde en çok yol alınan alanlardan birini, hatta muhtemelen en hacimli yazını oluşturur.²⁶ Bu çalışmaların, sundukları materyalin zenginliğine ek olarak en temel katkısı, son Osmanlı dönemi, özellikle İttihat

24 Sadece bir örnek vermek gerekirse, İş Bankası Kültür Yayınları, Anı Dizisiyle son 20 yıldır onlarca anı kitabı yayımlamıştır.

25 Benzer bir tespit için bkz. Eissenstat, “Children of Özal,” 33.

26 Örneğin bkz. Ayhan Aktar, *Varlık Vergisi*; Rifat Bali, *Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri: Bir Türkleştirme Serüveni 1923-1945* (İstanbul: İletişim, 2000); Cemil Koçak, “Aydın Karanlık Yüzü: Tek-Parti Döneminde Gayri Müslüm Azınlıklar Hakkında Açılan Türklüğü Tahkir Davaları,” *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar* 1 (2005): 147-208; Onur Yıldırım, *Diplomacy and Displacement: Reconsidering the Turco-Greek Exchange of Populations 1922-1934* (Londra: Routledge, 2006); Erol Ülker, “Assimilation of the Muslim communities in the first decade of the Turkish Republic (1923-1934),” *European Journal of Turkish Studies* [çevrimiçi] (2007). URL: <http://ejts.revues.org/822>; Senem Aslan, “Everyday Forms of State Power and the Kurds in the Early Turkish Republic,” *International Journal of Middle Eastern Studies* 43, sayı 1 (2011): 75-93; Uğur Ümit Üngör, *The Making of Modern Turkey: Nation and State in Eastern Anatolia, 1913-1950* (Oxford: Oxford University Press, 2011); Taner Akçam ve Ümit Kurt, *Kanunların Ruhü: Emval-i Metruke Kanunlarında Soykırımın İzini Sürmek* (İstanbul: İletişim, 2012); Taha Baran, *1937-1938 Arasında Basında Dersim* (İstanbul: İletişim, 2014); Fatma Müge Göcek, *Denial of Violence: Ottoman Past, Turkish Present and Collective Violence against the Armenians (1798-2009)* (Oxford: Oxford University Press, 2016); Zeynep Türkylmaz, “Maternal Colonialism and Turkish Woman’s Burden in Dersim: Educating the ‘Mountain Flowers’ of Dersim,” *Journal of Women’s History* 28, sayı 3 (2016): 162-86; Lerna Ekmekçiöğlü, *Recovering Armenia: The Limits of Belonging in Post-Genocide Turkey* (Stanford: Stanford University Press, 2016); Talin Suciyan, *The Armenians in Modern Turkey: Post-Genocide Society, Politics and History*

ve Terakki politikaları ile Cumhuriyet arasındaki devamlılık ilişkilerini ayrıntılarıyla serimlemiş olmalarıdır. Bu anlamda Erik Jan Zürcher'in önerdiği alternatif dönemlendirmede 1908-1950 arasını tek bir dönem olarak görme önerisini destekledikleri, ya da bu sürekliliği ulus-devlet kuruluşu ve demografik mühendislik ekseninde berraklaştırdıkları söylenebilir.²⁷

Bu alandaki çalışmaların bir diğer katkısı, gayrimüslim ve Kürt karşıtı politika ve pratikler başta olmak üzere Türk-Sünni kimlik temelinde uygulanan şiddet ve ayrımcılıklara odaklanarak tek parti rejiminin otoriter niteliğinin en belirgin olarak görüldüğü politikaların, yani devletin açık bir güç aygıtı olarak işleyişinin dökümünü sunmalarıdır. Özellikle Türkleştirme sürecinin yerelde nasıl gerçekleştiğine odaklanan ve Ermenice, Yunanca gibi Türkçe dışındaki dillerdeki kaynakları da kullanan çalışmalar bu dökümü son yıllarda bilhassa zenginleştirmiştir. Bu çalışmaların tek parti ideolojisi ve işleyişi hakkında ortaya çıkardığı bir başka önemli unsur, etnik aidiyet ve kimliğin ötesinde dinî ve mezhepsel aidiyetin merkeziliği, bir başka deyişle, Türk ulusal kimliğinin tanımında (Sünnî) İslâm – gayrimüslim ayrımının kritik yeridir.²⁸ Cumhuriyet'in laik karakteri ve bu karakterin sınırları hakkındaki tartışmalar göz önüne alındığında bu katkının önemi daha da net anlaşılır.

Tek parti dönemi üzerine son dönem literatürün odaklandığı ve ufuk açıcı çalışmaların yapıldığı bir başka alan da sosyal tarih. Odağı Ankara'dan vilayetlere, tek parti rejimini oluşturan merkezi elitlerden ara-kademe elitlere ya da yerel elitlere kaydıran, ideolojik tartışmalar ve fikir tarihinden ziyade Kemalist politikaların uygulanma sürecine

(Londra: I.B. Tauris, 2016); Ümit Kurt, "Revisiting the Legal infrastructure for the confiscation of Armenian and Greek wealth: an analysis of the CUP years and the early modern Republic," *Middle Eastern Studies* 53, sayı 5 (2017): 700-23.

27 Erik Jan Zürcher, "The Ottoman Legacy of the Turkish Republic: An Attempt at a New Periodization," *Die Welt des Islams* 32, sayı 2 (1992): 237-53. Ayrıca bkz. Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi* (İstanbul: İletişim, 2004), 13-22.

28 Örneğin bkz. Soner Çağaptay, *Türkiye'de İslâm, Laiklik ve Milliyetçilik: Türk Kimdir?* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009); Ahmet Yıldız, *"Ne Mutlu Türküm Diyebilene": Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları (1919-1938)*, (İstanbul: İletişim, 2001).

odaklanan, yani devletin pratikte nasıl işlediği sorusuna yanıt arayan bu çalışmalar, belirli nüanslarla birbirlerinden ayrılırlar da bir bütün olarak tek parti döneminde devlet-toplum ilişkilerini ele alırlar. Türkiye tarihi bağlamında, devlet gücünün sınırlılıkları, toplumun devlet politikalarını etkileme ve dönüştürme gücü ve gündelik direnme ve başatme pratikleri üzerine yukarıda değindiğimiz teorik tartışmalardan etkilenerek oluşan literatür de esas olarak bu “yeni” sosyal tarih literatürüdür. Çıkış noktalarını, modern Türkiye çalışmalarının esasen siyasi tarih ve fikir/ideoloji tarihi temelinde geliştiği ve sosyal tarihin bu alanlara oranla çok daha cılız kaldığı tespiti oluşturur.²⁹

Daha yakından bakıldığında ise bu yeni sosyal tarih literatürünün, bir dizi alt başlıkta, yerleşmiş anlatıları sorgulayan, hatta yepyeni bulgular içeren ya da anekdot düzeyinde bilinen meseleleri belge ve kaynaklarla çözümleyen çalışmalar ürettiği görülebilir. Örneğin açık direniş, kolektif eylem, dilekçe ya da ihbar gibi yöntemlerle şekillenen toplumsal muhalefet dinamiklerine odaklanan çalışmalar, tek parti rejiminin sınırlılıklarının yanı sıra yapılan reformların toplumsal güçlerin etkisine açıklığını ortaya koymuştur.³⁰ Yine gerek CHP taşra teşkilatlarının çalışma dinamiklerini ve yerel elitlerin merkezi politikaları eğip bükmek hatta yok saymak ile “kraldan çok kralcı” bir tutumla hayata geçirmek arasında salınan stratejilerini, gerekse esas olarak yerel siyaset dinamikleri ile şekillenen kurumları, toplumsal seferberlikleri ve siyasi ve toplumsal müzakereleri inceleyen “yerel” odaklı çalışmaların katkısını not etmek gerekir.³¹ Bu çalışmalar bir yandan siyasi tarihi,

29 Gavin D. Brockett, “Collective Action and the Turkish Revolution: Towards a Framework for the Social History of the Atatürk Era, 1923–38,” *Middle Eastern Studies* 34, sayı 4 (1998): 44-66.

30 Örneğin bkz. Ibid.; Yiğit Akın, “Reconsidering State, Party, and Society in Early Republican Turkey: Politics of Petitioning,” *International Journal of Middle East Studies* 39, sayı 3 (2007): 435–57; Aslan, “Everyday Forms of State Power”; Ceren Belge, “State Building and the Limits of Legibility: Kinship Networks and Kurdish Resistance in Turkey,” *International Journal of Middle East Studies* 43, sayı 1 (2011): 95-114.

31 Michael Meeker, *İmparatorluktan Gelen Ulus: Türk Modernitesi ve Doğu Karadeniz’de Osmanlı Mirası* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005); Murat Metinsoy, “Kemalizmin Taşrası: Erken Cumhuriyet Taşrasında Parti, Devlet ve

merkezin siyasetine indirgemeyen bir bakışla genişletirken bir yandan da siyaseti devletin ve devlet elitlerinin tekelinden kurtarmayı hedefler. Böylelikle siyaset, devlet ve toplum karşılaşmaları ile hem alt kademe devlet aktörlerinin hem de sıradan insanların eylemlerini de içerecek şekilde yeniden kavramsallaştırılır. Yerele odaklanan çalışmaların belirli bir vilayette yerel siyaset, parti teşkilatı, Halkevleri gibi kurumların oluşturulması ile makro düzeyde uygulamaya konan politikaların mikro düzeyde nasıl deneyimlendiğine bakan örnekleri de son yıllarda artmaktadır.³²

Eleştirel sosyal tarih literatürünün bir başka kolu, Kemalist reformlar olarak bilinen politikaların uygulanma biçimlerine bakarak otoriter modernleşmeci tahayyül ile pratikteki gerçekler arasındaki farklılıklara, merkezi devlet siyasetinin sıradan vatandaşların hayatlarına değene kadar geçirdiği ya da geçirmek zorunda kaldığı değişimlere, içerdikleri tutarsızlık ve belirsizliklere dikkat çeker.³³ Daha klasik sosyal tarih alanları olan emek tarihi, köylü tarihi, toplumsal cinsiyet tarihi ve gündelik hayat alanlarında ise, yukarıda sayılan konulara göre

Toplum,” *Toplum ve Bilim* 118 (2010): 124-64; Alexandros Lamprou, “Nationalist Mobilization and State-Society Relations: The People’s Houses’ Campaign for Turkish in İzmir, June-July 1934,” *Middle Eastern Studies* 49, sayı 5 (2013): 824-39; Sevgi Adak, “Anti-veiling Campaigns and Local Elites in Turkey of the 1930s: A View from the Periphery,” *Anti-Veiling Campaigns in the Muslim World Gender: Modernism and the Politics of Dress* içinde, der. Stephanie Cronin (Londra: Routledge, 2014), 59-85; Alexandros Lamprou, *Nation-Building in Modern Turkey: The ‘People’s Houses’, the State and the Citizen* (Londra: I.B. Tauris, 2015).

32 Örneğin bkz. Ercan Çağlayan, *Cumhuriyet’in Diyarbakır’da Kimlik İnşası* (İstanbul: İletişim, 2014); Savaş Sertel, *Tek Parti Döneminde Bingöl’de Kurulan CHP Teşkilatları, Halkevleri ve Halkodaları* (İstanbul: Libra, 2016); Levent Duman, *Hatay’daki Uluslaştırma Politikaları* (İstanbul: İletişim, 2016); İlkey Öz, *Mülksüzleştirme ve Türkleştirme: Edirne Örneği* (İstanbul: İletişim, 2020); Alexander Balistresi, “Turkey’s forgotten political opposition: The demise of Kadırbeyoğlu Zeki Bey, 1919–1927,” *Die Welt des Islams* 55 (2015): 141–85; Eyup Öz, *Serbest Cumhuriyet Fırkası ve Ege* (İstanbul: İletişim, 2019).

33 Örneğin bkz. Yiğit Akın, *‘Gürbüz ve Yavuz Evlatlar’*; Hale Yılmaz, *Becoming Turkish: Nationalist Reforms and Cultural Negotiations in Early Republican Turkey, 1923–1945* (Syracuse, New York: Syracuse University Press, 2013); Meltem Türköz, *Naming and Nation-Building in Turkey: The 1934 Surname Law* (New York: Palgrave Macmillan, 2018).

sayıca daha geriden gelmekle birlikte, önemli çalışmaların yapılmaya başladığını da belirtmek gerekir.³⁴ Özellikle emek tarihi ve toplumsal cinsiyet tarihi, gerek metot ve kaynak, gerekse getirdikleri perspektif açısından en yenilikçi alanlar olmaya aday gözükmekte.

Literatürde bir başka geriden gelen alt-alan, laikliğin sosyal tarihi ya da sekülerleşme sürecinin sosyal aktörlerin deneyimleri üzerinden analizidir. Yukarıda da değinildiği gibi devletin dayandığı millî kimliğin tanımı ve Türkleştirme politikaları bağlamındaki analizlerde Sünni Müslümanlığın merkeziliği oldukça belirleyicidir. Fakat söz konusu merkezilik, konu laiklik ve sekülerleşme süreci olduğunda akademik analizlerde ilginç bir şekilde silikleşir. Bu da büyük oranda Kemalizm’le laiklik arasında kurulan özdeşlik ve “seküler Kemalist elitler – dindar muhafazakâr halk” karşıtlığı üzerine kurulu “otoriter laiklik” anlatısının hem akademik alanda hem de politik söylemdeki hegemonyası ile açıklanabilir.³⁵ Bu anlatı, Kemalizm’in en başat ve “radikal” parçası olarak görülen laiklik siyasetinin tutarsızlık, müzakere, toplumsal yapılarla uzlaşma, Sünni Müslümanlığı tahkim etme ya da toplumsal muhalefete göre şekil alma gibi olası dinamiklerine çok az alan bırakır.

34 Nurşen Gürboğa, *Mine Workers, the Single Party Rule, and War: The Zonguldak Coal Basin as the Site of Contest, 1920–1947* (İstanbul: Ottoman Bank Archives and Research Centre, 2009); Hakan Kaynar, *Projesiz Modernleşme: Cumhuriyet İstanbulu’ndan Gündelik Fragmanlar* (İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, 2012); Sevgi Adak, “Women in the Post-Ottoman Public Sphere: Anti-Veiling Campaigns and Gendered Reshaping of Urban Space in Early Republican Turkey,” *Women and the City, Women in the City: A Gendered Perspective for Ottoman Urban History* içinde, der. Nazan Maksudyan (New York: Berghahn, 2014), 36-67.

35 Alternatif analizlere örnek için bkz. Amit Bein, *Ottoman Ulema, Turkish Republic: Agents of Change and Guardians of Tradition* (Stanford: Stanford University Press, 2011); Sevgi Adak, “Kemalist Laikliğin Oluşum Sürecinde Ramazanlar (1923-1938),” *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar* 11 (Güz 2010): 47-88; Natalie Clayer, “An Imposed or Negotiated Laiklik? The Administration of the Teaching of Islam in Single-Party Turkey,” *Order and Compromise: Government Practices in Turkey from the Late Ottoman Empire to the 21st Century* içinde, der. Marc Aymes, Benjamin Goutisse ve Élise Massicard (Leiden: Brill, 2015), 97–120; Ceren Lord, *Religious Politics in Turkey: From the Birth of the Republic to the AKP* (Cambridge: Cambridge University Press, 2018); Umut Azak, *Türkiye’de Laiklik ve İslâm* (İstanbul: İletişim, 2019).

Sonuç olarak, bu kısa bilançonun da işaret ettiği gibi tek parti sosyal tarihi alanında hâlâ yapılacak iş; araştırılmayı, tartışılmayı ya da daha ayrıntılı analiz edilmeyi bekleyen birçok mesele var. Nitekim Osmanlı dönemi sosyal tarihi ile karşılaştırıldığında Cumhuriyet dönemi sosyal tarihinin gerek teorik ve kavramsal zenginlik gerekse vaka ve malzeme çeşitliliği açısından geride olması ilginç ama şaşırtıcı değildir. Bu durum elbette Osmanlı arşivlerinin daha erken açılmış olması, dolayısıyla daha fazla kaynağa erişimin olması ve tabii özellikle yurtdışındaki Osmanlı tarihi kürsü ve araştırmalarının sayıca fazlalığı ile yakından ilişkilidir. Fakat Osmanlı-Cumhuriyet bağlamında sosyal tarih çalışmaları açısından varolan farkı anlamak için özellikle tek parti dönemine ilişkin hegemonik bakış açısının sosyal tarihe ilişkin sorular sormayı güçleştirdiğini, “güçlü devlet” varsayımının toplumsal aktörlerin etkisini görmezden gelmeyi kolaylaştırdığını da göz önünde bulundurmak gerekir. Yine tek parti dönemi sosyal tarihinde son dönemde ortaya çıkan birikimin büyük oranda İngilizce akademik literatürde oluştuğunu da not etmeliyiz. Bu durum elbette akademik yayın alanının İngilizce yayın yapmayı önceleyen yapısal dinamikleriyle açıklanabilir. Fakat Türkiye’de tek parti döneminin akademik bir analizin gerektirdiği soğukkanlılık, mesafe ve temkinlilikle tartışılamamasının yanı sıra, bu döneme ilişkin analizlerin Kemalist – anti-Kemalist politik kalıplarına sıkıştırılmasının da bu durumda bir etkisi olduğunu hesaba katmak gerekir.

Yeni Sorular, Yeni Yanıtlar

Bu kitabı oluşturan bölümlerin paylaştığı ortak perspektif *müzakere* kavramı üzerinden açıklanabilir. Bu perspektif, hem “ceberut devlet” gibi analizler karşısında farklı ve zaman zaman çatışan aktörlerden oluşan, dolayısıyla kendi içinde her katmanda müzakere halinde bir devleti, hem de devletle müzakere eden bir toplumu öngörür. Burada amaç *tek parti yönetiminin otoriter karakterini yadsımadan*, bu otoriterliği *nitelendirmek*, yani çeşitli yönlerini analiz ederek nasıl bir otoriteryanizme baktığımızı ve bu otoriter rejimin gerçekte nasıl işlediğini devletin gündelik pratiklerine odaklanarak anlamak olarak

tanımlanabilir. Otoriterliği nitelendirmek, rejimin şiddet uyguladığı, bastırdığı ya da dışladığı grupların yanı sıra (ki bu listenin ayrıntılı analizini sunan oldukça önemli bir birikim var), içerilenleri, bir noktaya kadar içerilmek zorunda kalanları, içerilmek isteyenleri ve onları farklı oranlarda dâhil etmeye çalışanları da analiz etmek anlamına gelir. Bir başka deyişle, devletle toplumu, aralarındaki analitik ayrımı kaybetmeden, birbiriyle ilişkisel olarak yeniden ele almayı gerektirir. Bu deyim yerindeyse incelikli araştırma ve anlama çabası, devlet-toplum ilişkilerinin karmaşık yapısını, bütün dalları budaklarıyla haritalandırmak olarak da düşünülebilir. Böylesi bir resimde, otoriter bir sistemin en belirgin özellikleri olan cebir, baskı, ayrımcılık gibi politikalar ve merkezi elitlerin ideolojik tahayyül ve konumlanmaları kadar, devletle işbirliği yapmayı “tercih” edenleri, devlet politikalarını eğip büken her düzeyden memurları, bu politikaları kısmen ya da bütünüyle kabul eden ya da onlara bir şekilde uyum gösteren toplumsal aktörleri ve rejimin bu süreçlerde yürüyen müzakereler ve tartışmalar yoluyla rıza üretme, güç devşirme ve adaptasyon kapasitesini (ve tabii bu kapasitenin sınırlarını) de görmek mümkün olur.

Aynı incelikli anlama çabası, devlet-toplum ilişkilerinin yanı sıra, modernleşme tahayyülü, fikir tarihi ya da ideolojik tartışmaların analizi söz konusu olduğunda da çok aktörlü, etkileşimleri gören, öngörülme-yen sonuçlara, muğlaklıklara hatta tutarsızlıklara izin veren, ikili karşıtlıkları aşan bir okumayı gerektiriyor. Üstelik bu okuma yalnızca “içeride” yani ulus-devletle sınırlandırılmış bir alanda değil, ulusötesi bağlamı da dikkate alan bir yerden yapıldığında ortaya çok daha zengin bir resim çıkabilir. Nitekim Türkiye çalışmalarında ulusötesi perspektifi benimseyen ve bu çerçevede erken Cumhuriyet dönemine de iki savaş arası dönemin ulusasını bağlamında bakan literatür tam da bunun altını çiziyor.³⁶ Bu yeni literatür, Türkiye’nin, küresel bağların ve

36 Örneğin bkz. Stefan Plaggenborg, *Tarihe Emretmek: Kemalist Türkiye, Faşist İtalya, Sosyalist Rusya* (İstanbul: İletişim, 2014); Vahram Ter-Matevosyan, “Turkish Transformation and the Soviet Union: Navigating through the Soviet Historiography on Kemalism,” *Middle Eastern Studies* 53, sayı 2 (2016): 281–96; Nathalie Clayer, Fabio Giomi ve Emmanuel Szurek (der.), *Kemalism: The Transnational Making of Kemalism in the Post-Ottoman Space* (Londra: I.B. Tauris, 2018); Gerhard Gröbhaber, *The ‘German Spirit’ in the Ottoman and Turkish Army, 1908-1938: A*

hareketlerin gerilediği 1930'lu yıllarda bile fikir alışverişi, askerlik, sağlık ve nüfus biliminden eğitim, ekonomi, teknoloji transferleri ve elit ağlarına kadar değişik alanlarda ülke dışı dünyayla etkileşiminin gözden kaçırılmaması gerektiğini gösteriyor. Böylece Türkiye tarihi yazımında “biz bize benzeriz” zihniyetinin dışına çıkmanın ötesinde hem metodolojik milliyetçiliğe hem de “metodolojik Kemalizm”e³⁷ karşı ufuk açıcı bir alternatif sergiliyorlar. Ulusötesi bir yaklaşımı benimseyen araştırmacıların altını çizdikleri temel gereklilik, tarihyazımında çoğunlukla yalnızca Türkiye’ye atıfta bulunularak tartışılıp araştırılan birçok meselenin daha iyi anlaşılabilmesi için ulusal sınırların ötesinde daha geniş bir coğrafi, politik ve tarihsel mekânın ve o mekânı oluşturan aktörler arası etkileşim ve ağların hesaba katılması gerektiği.

Kitabı oluşturan bölümler bu genel çerçeve içerisinde önemli bulgular ortaya koyuyor. Bu bulgulardan yola çıkarak yapılabilecek önemli bir tespit tek parti döneminde devletin ve onun gündelik pratiklerinin monolitik olmadığı, aksine çelişki ve muğlaklıklarla dolu olduğu ve bununla bağlantılı olarak dönemin elitlerini farklılaşmamış, yeknesak bir grup olarak betimleyen “Kemalist elitler” gibi kavramsallaştırmaların sorunlu niteliğidir. Kitapta birçok bölüm bu tespiti çeşitli düzeylerde destekleyici analizler içerse de, söz konusu çatlakları ve muğlaklıkları merkezi devletin işleyişi bağlamında en net biçimde gösteren bölümler Yelda Kaya ve Emmanuel Szurek’in bölümleridir. Tek parti döneminde yasama faaliyeti, meclis içi tartışmalar ve yasal mevzuat gibi genellikle rejimin tek ve kararlı bir ses olarak hareket ettiği varsayılan alanlara odaklanan Kaya ve Szurek, bu alanlarda dahi belirsizliklerin, tutarsızlıkların ve elitler arası anlaşmazlıkların rol oy-

History of Military Knowledge Transfer (Berlin/Boston: de Gruyter, 2018); Emre Sencer, *Ordu ve Millet: 1930’larda Almanya ve Türkiye’de Askeri Kültür* (İstanbul: İletişim, 2018); Ali Erken, *America and the Making of Modern Turkey* (Londra: I.B. Tauris, 2018).

- 37 Metodolojik Kemalizm ile modern Türkiye tarihini kavramsallaştırmak veya dönemlendirmek için Mustafa Kemal’i ya da onu odağa koyan bir anlatıyı referans almak kastediliyor. Bu konuda daha ayrıntılı bir tartışma için bkz. Nathalie Clayer, Fabio Giomi ve Emmanuel Szurek, “Introduction. Transnationalising Kemalism: A Reflective Relationship,” *Kemalism: The Transnational Making of Kemalism in the Post-Ottoman Space* içinde, 1-37.

nadığını gözler önüne seriyor. Şimdiye kadar merkezi elitler arası ayrılıklar, Kadroculuk, Anadoluçuluk, sağ ve sol Kemalizm gibi konular bağlamında tartışılmış olsa da bu ayrılıklar esas olarak ideolojik ton farklılıkları olarak yorumlanmıştır. Kaya ve Szurek'in analizleri, devlet politikalarının sadece ideoloji bakımından ya da uygulanma sırasında değil, literatürün neredeyse pürüzsüz addettiği yasama sürecinde, yani bu politikaların merkezdeki oluşum aşamalarında dahi ayrışmalarla şekillendiğini ve bu sürecin yapısal olarak muğlaklıkların, gri alanların ve hatta zikzakların oluşmasına olanak tanıdığını ileri sürüyor.³⁸

Tek parti döneminde toprak mülkiyeti tartışmalarına odaklanan bölümünde Yelda Kaya, muhalefet eksikliği nedeniyle “oybirlikli demokrasi” ya da “törenselleştirme” mercii olarak görülebilen erken Cumhuriyet dönemi meclisindeki önemli bir çatlağa dikkat çekiyor. Kaya, tek partili yıllarda meclisin hükümet politikalarını onaylamak-
tan başka önemli bir işlevi olmadığı ve milletvekillerinin daima “evet efendimciler” olduğu görüşünü sorgulayarak şu soruya yanıt arıyor: Kemalist önderler meclisten her zaman istediklerini alabilmişler midir, yoksa milletvekillerine iradelerini dayatamadıkları durumlar olmuş mudur? Kaya, bu soruya cevap vermek için 1920'li ve 1930'lu yıllarda çıkan ve toprak mülkiyeti ilişkilerini ilgilendiren kanunların yapım sürecini inceliyor ve mülkiyet haklarına müdahale girişimlerine karşı mecliste daima itirazların ortaya çıktığını ve bu itirazların tek partili dönemin meclisine genellikle hâkim olan görüş birliğini bozduğunu gösteriyor. Dolayısıyla Kaya, erken Cumhuriyet literatüründe genellikle

38 Bu anlamda yeni sosyal tarih literatürünün tek parti dönemini ele alan ama esas olarak bugünü anlamaya ilişkin güncel tartışmalara göre çok daha “radikal” sorular sorduğunu ve tespitler yaptığını söylemek mümkün. Örneğin post-Kemalizm tartışmasında vesayet ve elitizm analizleri çerçevesinde dile getirilen eleştiriler, “Kemalist elitler” kavramsallaştırmasından ziyade, bu kavramın değişmez bir süreklilik içinde ele alınmasını sorguluyor. Bu tartışmada, elitizm ile özdeşleştirilen tek grup ve dönemin Kemalistler ve tek parti dönemi olması eleştiriliyor. Bkz. Aytürk, “Post-post-Kemalizm,” 42. Oysa bu kitaptaki yazılarda çeşitli alanlarda gösterildiği gibi, tek parti dönemini yeniden ele alan sosyal tarih literatürü “Kemalist elitler” gibi bir kavramsallaştırmanın, yeknesak bir gruba işaret etmesi sebebiyle, tek parti dönemi için bile geçerli olmadığını gösteren bulgular içeriyor.

le varsayıldığıının aksine, Kemalist rejimin lider kadrosunun meclisten “her zaman her istediklerini hiç itirazsız” alamadığı sonucuna varıyor.

Elitler arası görüş ayrılıkları ve yasama ve yönetmeliklerdeki gri alanlar Emmanuel Szurek’in analiz ettiği Soyadı Kanunu ve mevzuatının gayrimüslimlere uygulanış biçiminde de karşımıza çıkıyor. Devletin azınlık politikalarına bu kanunun uygulanışı üzerinden yeniden bakan Szurek, kanunla ilgili mevzuatın gayrimüslimleri dışlamakla entegre etmek, onları asimile etmekle ayırıştırmak arasında salındığını, bu salınmanın da devletin dayandığı milli kimliğin sınırlarını çizmekteki gerilimleri yansıttığını belirtiyor. Szurek’e göre gayrimüslim vatandaşlar, kendini laik ilan eden bir entegrasyon süreci ile temelde dine dayanan fakat açıkça itiraf edilmeyen bir farklılaştırma politikası arasında kalmışlardı. Osmanlı’dan Cumhuriyet’e gayrimüslimlere yönelik politikaların sürekliliği üzerinden kurulan azınlık-çoğunluk ilişkisine bakan Szurek, soyadı reformunun Müslümanlar için asimilasyoncu/homojenleştirici olmakla beraber gayrimüslimler için yasal olarak farklılığı koruyan, ayırıştırıcı bir politika ile sonuçlandığını gösteriyor. Fakat Szurek aynı zamanda devlet politikalarında süreklilik gösteren çelişkiler ve muğlaklıklar tespit ediyor. Daha da önemlisi, bu çelişki ve muğlaklıkların sadece yasanın uygulanması sırasında değil, daha önce, yasama sürecindeyken ve devletin normatif/norm koyucu metinlerinde bile mevcut olduğunu gözler önüne seriyor. Szurek, devletin bu tür muğlaklıkları ve gri alanları yinelemedeki ısrarını ya da hukuk alanındaki tutarlı tutarsızlığını, “belirsizlik siyaseti” olarak adlandırıyor.

Kitabın izleyen bölümleri, odağı “merkez”deki ayrılıklar, çelişkiler ve muğlaklıklardan, devlet ve toplum ilişkilerinin çeşitli veçhelerine ve bu bağlamda devlet politikalarının ya da modernleşme “projesi”nin uygulama süreci ile bu süreçteki siyasî katılıma, toplumsal direniş ve müzakerelere çeviriyor. Bu noktalar etrafında ele alınan farklı örneklerde “tepeden modernleşme” ve “çevre-merkez” gibi analizler sorgulanır ve devlet kapasitesinin sınırlarına işaret edilirken, bir yandan da çeşitli toplumsal gruplar bağlamında öznellik meselesi ile öznenliğin sınırları tartışmaya açılıyor. Alexandros Lamprou, 1939 seçimlerini bir vaka olarak kullanarak değişik şehirlerde meydana gelen ihbar ve dilekçe kampanyalarına odaklanıp kentli orta ve üst sınıfların devlet

görevlileriyle pazarlık ilişkileri içinde olduğunu ve dolayısıyla devlet politikalarının uygulanmasına ve hatta şekillenmesine etki ettiklerini gösteriyor. Lamprou'ya göre 1939 seçimleri örneğinde de görülen tek parti dönemindeki dilekçe verme pratikleri, devlet ve yerel toplumsal aktörler arasında politik bir müzakere alanı oluşturarak, devlet-toplum etkileşimine ve böylece yerel aktörlerin devlet politikalarını zaman zaman tadil edebilmesine olanak tanımıştır. Bu örnekten de anlaşılacağı üzere tek parti rejiminin gündelik işleyişi, toplum ve halkla asgari düzeyde ilişkisi olan, güçlü ve yekpare bir devlet imajından çok daha karmaşıktır. Lamprou'nun analizi, dilekçe verme gibi yöntemlerle genel olarak “çeperden merkeze” doğru şekillenen, gizli kapaklı fakat etkili mobilizasyonun, devlet-toplum ilişkileri ve devlet politikalarındaki rolünün düşünüldüğünden daha fazla olduğunu gösteriyor. Bu tespitlerin yanı sıra Lamprou, seçim sürecine katılmasına izin verilenler açısından da, devlet merkezinden uzaklaştıkça (Kürtler, alt sınıflar ve yaşadıkları coğrafyalar) siyasî entegrasyonun ve dolayısıyla da devlet kapasitesinin azaldığını, merkezi devlet politikalarının ihlâlinin gündelik pratikte arttığını ortaya koyuyor.

Umut Azak'ın bölümü de benzer bir “ihlâl” hatta toplumsal direniş sürecine, tek parti döneminin en tartışmalı reformlarından biri bağlamında yakından bakıyor. Azak, özellikle muhafazakâr ve İslâmcı söylemde “tek parti dönemi zulmü”nün belki de en önemli göstergesi olarak görülen Türkçe ezan reformuna odaklandığı çalışmasında, bu müdahalenin ne derece uygulanabildiği sorusuna yanıt arıyor. Azak'a göre reformun uygulanma süreci, tek parti dönemi laiklik siyasetinin “otoriter devlet-ezilen Müslümanlar” zıtlığının ötesinde anlaşılıp tartışılması gerektiğini gösteriyor. Türkçe ezana karşı gösterilen, pasif direniş ya da örtük itiraz olarak kavramsallaştırılabilecek tepkiler ile Arapça ezan yasağını delmeye ya da “idare etmeye” yönelik tutumlar, reformun etkili bir biçimde benimsetilip uygulanamadığına işaret ediyor. Yasağın ihlâllerinin genellikle devlet denetiminden uzak olan yerleşimlerde gerçekleşmesi ise tek parti iktidarının dinî alanı denetleme kapasitesinin sınırlarına dikkat çekiyor. Azak'ın reformun uygulanmasına ilişkin gösterdiği bir başka sınırlılık da Diyanet İşleri Başkanlığı mensuplarının laiklik politikalarını esnetme ve kendi etkilerini

gayriresmî olarak genişletme eğilimleri. Bu da Diyanet'in ne devletin "dışında" bir muhalefet odağı olarak, ne de otoriter laiklik siyasetinin basit bir enstrümanı olarak görülemeyeceğini, aksine devletin parçası ama aynı zamanda uygun koşullarda kendi manevra alanına sahip bir kurum olarak analiz edilmesi gerektiğini göstermekte.

Sonraki iki bölüm, tek parti dönemi modernleşme tahayyül ve pratiklerini toplumsal cinsiyet bağlamında ele alıyor. Kıvanç Kılınç ve Didem Kılıçkiran, "ideal Cumhuriyet kadını" imgesinin kurulmasına önemli katkıları olan Kız Enstitüleri ve Kız Liselerine odaklandıkları bölümlerinde, feminist literatürün Kemalist modernleşme projesinin sadece üst-orta sınıf kadınlara ulaştığı argümanını tartışmaya açıyorlar. Kılınç ve Kılıçkiran'a göre Kemalist modern kadın ideali, hem "diğer kadınları" ve onların yaşamlarındaki yansımalarını içerecek şekilde, hem de "barındırdığı muğlaklıklar" göz önüne alınarak yeniden değerlendirilmeli. Yazarlar, bu muğlaklıklar ve Kemalist idealin pratikte aldığı değişik biçimleri, Kız Liseleri ve Kız Enstitülerindeki sınıfsal ve etnik dinamiklerle şekillenen müfredat ve bu kurumlarca yaratıldığı varsayılan kadın rollerinin kadınlar ve aileleri tarafından nasıl yeniden şekillendirildiğine odaklanarak analiz ediyorlar. Bu okullar arasındaki farklılıkların belirsizleştiği ve sınıfsal ayrımların muğlaklaştığı noktaları açığa çıkarıyorlar. Örneğin temelde sınıfsal farklılıkla şekillenen Kız Enstitüsü - Kız Lisesi ayrımı pratikte çözülebilmiş, orta sınıf kadınlara üniversiteye yönelik eğitim vermek amacıyla kurulan Kız Liselerinin birçok mezunu ev kadını olurken, kadınları "asıl işleri" annelik ve ev kadınlığı temelinde eğitmeyi hedefleyen Kız Enstitülerinin mezunlarından birçoğu iş hayatına katılmıştır. Kılınç ve Kılıçkiran, bu gibi bulgulardan yola çıkarak "tepeden inme modernleşme" çerçevesinden anlaşılamayacak kınımlara, esnemelere ve "model" ya da "ideal"lerin toplumsal aktörler eliyle geçersiz kılındığı durumlara dikkat çekiyor.

Kemalist modern kadın idealinin pratikte aldığı biçimlerin izini süren bir başka bölüm Sevgi Adak'ın 1930'lardaki peçe ve çarşaf karşıtı kampanyaları analiz eden bölümü. Adak, erken Cumhuriyet dönemi üzerine feminist literatürün genellikle devlete, elitlere ve "Kemalist kadın projesi"nin söylemsel ve ideolojik unsurlarına yoğunlaştığını, oysa kadınların deneyimlerine ve özellikle yerele odaklanan bir ana-

lizin Kemalist modernleşme olarak tanımlanan sürecin kadınlar açısından karmaşık dinamikler barındırdığını ortaya koyduğunu belirtiyor. Adak'ın araştırması, esas olarak yerelde belirlenen peçe ve çarşaf karşıtı kampanyaların kadınların özneliği ile şekillendiğini gösteriyor. Adak'a göre peçe ve çarşaf karşıtı kampanyaların karmaşık uygulama süreci ve sonuçları şuna işaret ediyor: modernleşme, onu bir idealin tepeden dayatılması ile yürüyen tutarlı bir süreç olarak okuyan analizlerin aksine çeşitli kırılmalara açık, aynı anda "hem düzenleyici ve denetleyici hem de güçlendirici" olabilme potansiyeline sahip bir süreç olarak okunmalı. Nitekim Adak'a göre esas olarak tek parti döneminin patriyarkal ve otoriter bağlamında şekillenen kadın giyimini değiştirmeye yönelik müdahale ve girişimler, aynı zamanda taşrada bile kadınların kamusal görünümünün artmasına ve sosyal hayata katılımına yönelik bir müzakereye kapı aralayabilmiş, dolayısıyla en azından bazı kadınlar için "fırsat alanı" (*opportunity space*) yaratabilmiştir.

İzleyen iki bölüm, bizi erken Cumhuriyet dönemini emek ve mekân üzerinden yeniden düşünmeye davet ediyor. "İşçi sorunu" etrafındaki tartışmalara odaklanan bölümünde Barış Alp Özden, öncelikle bu meselenin 1930'lu yıllardaki devletçi sanayileşme hamleleri ve özel işletmelerde büyüme ve üretimi artırma isteği ile gündeme geldiği tespitini yapıyor. Özden'e göre bu konu, işçilerin hakları veya sorunlarından daha çok "kalifiye amele buhranı" olarak, yani modern sanayi işletmelerinin ihtiyaçlarına uygun, düzenli ve üretken bir iş gücünü oluşturmak meselesi olarak tartışılmaktaydı. Daha da önemlisi, bu tartışmalar, Türkiye'de işçilerin henüz bir toplumsal ve siyasî aktör haline gelmediği, dolayısıyla da gündemi etkileyemediği bir ortamda, onları işçileştirmeden kalkınmayı öngören bir anlayışın egemenliğinde yaşanmıştı. 1930'ların sonlarında Kamu İktisadi Teşekküllerinde yürürlüğe konulan sosyal düzenlemeler dahi düzenli ve istikrarlı bir işgücü oluşturamamış, dolayısıyla "kalifiye ve devamlı amele davası" tek parti dönemi boyunca tartışılmaya devam etmişti. Özden'e göre işçi sınıfının bir toplumsal güç olarak ortaya çıkması için İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemi beklemek gerekmiştir. Buradan hareketle Özden, erken Cumhuriyet dönemi emek tarihçiliğinde Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçişte sınıf oluşum sürecinde ortaya çıkan kırılmaların

dikkate alınması gerektiğini söylüyor. Özden'in dikkat çektiği nokta, yukarıdan modernleşme temelli analizlere karşı gelişen ve alt sınıfların sesini ortaya çıkarmayı amaçlayan yeni sosyal tarih çalışmalarında analizi bu kez de öznellik yönüne fazla kaydırma tehlikesi.

Onur Ada'nın bölümü, tek parti dönemi İstanbulu'nda kentsel tarım odağında mekân-toplum ilişkisinin izdüşümlerini ele almakta. Kır, taşra, köy ve tarımın kentlerden ayrı ve uzakmış gibi temsil edilmesi erken Cumhuriyet'e ilişkin analizlerde oldukça egemendir. Kır-kent, merkez-çevre gibi karşıtlıkları esas alan analizler, tarımın köy ya da kır, kentlerin ise tarım dışı olarak görüldüğü mekânsal bir ayrıştırmayı perçinler. Ada'ya göre çevre-merkez ayrımı, mekânsal olarak kır-kent olarak düşünülse dahi pratikteki bulanık ve karmaşık resmi, örneğin bir "merkez" olarak İstanbul'da kentsel mekânın nasıl üretildiğini ve dönüştüğünü açıklamaktan uzaktır. Kent tarihi alanındaki çalışmalarda erken Cumhuriyet döneminde İstanbul'daki tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin dikkate alınmadığı tespitinden hareket eden Ada, burjuva modernliğin simgesi olarak görülen bu kentteki kırsal yapının ve tarım sektörünün yaşamı nasıl etkilediğini gösteriyor. İstanbul'da tarımın yaygınlığı, tarım çalışanlarını ve hayvancılık yapanları özellikle belediye uygulamaları karşısında etkili bir toplumsal aktöre dönüştürmüştü. Ada, erken Cumhuriyet dönemi kent tarihinin, bürokratlar, askerler, esnaf ve tüccar gibi kentsel mekânla özdeşleştirilen toplumsal grupların yanı sıra tarım ve hayvancılıkta çalışan kesimleri de kapsayacak şekilde ve çevre-merkez gibi karşıtlıkların ötesinde yeniden ele alınmasını öneriyor.

Kitabın son iki bölümü, tek parti dönemi ve özellikle bu dönemdeki bazı ideolojik ve fikrî meseleleri ulusaşırı bir perspektifle yeniden ele alarak, etkileşimlere ve ulusötesi ağlara dikkat çekiyor. Tek parti Türkiye'si'nin gömülü (*embedded*) olduğu ulusaşırı mekânda Kemalizm'in oluşum sürecine bakan Remzi Çağatay Çakırlar, 1920'ler Fransı'nda kendini Fransız İhtilâli'nin varisi olarak gören Radikal Parti ile İttihatçılar ve Kemalistler arasındaki etkileşimlere ve bu etkileşimlerin henüz biçimlenme aşamasındaki tek parti rejimi üzerindeki etkilerine odaklanıyor. Küresel ve ulusaşırı tarih yaklaşımlarını benimseyen Çakırlar, Radikal Parti ile İttihatçı ve Kemalist aktörler arasındaki bağlara

bakarak, 1920'lerde birbirinin çağdaşı olan bu hareketlerin biçimlendirdiği ulusaşırı bir laik cumhuriyetçi siyasetin varlığına işaret ediyor. Pozitivizm, solidarizm, parti yapısı ve örgütlenme temelinde benzerlikler gösteren bu iki cumhuriyetçi hareket, aynı zamanda kişisel ilişkiler üzerinden bağlantılıydı. Birinci Dünya Savaşı öncesine dayanan bu ilişkiler, Fransa ve Türkiye arasındaki ilişkilerin savaş sonrasında normalleşmesinde rol oynayacak, özellikle 1924'de halifeliğin kaldırılması sonrasında güçlenen "laik Fransa ile laik Türkiye" arasındaki fikirsel paydaşlıklar, gerek uluslararası bağlam gerekse her iki ülkenin iç dinamiklerinin getirdiği etki ile yeni bir boyuta, hatta ulusaşırı bir dayanışma söylemine evrilecekti. Çakırlar'a göre Kemalizm'in oluşum sürecine yakından bakarken "fıkriyat ve pratik" ikiliğini göz ardı etmemek ve onu asıl olarak çağdaşı olan hareket ve ideolojilerle etkileşim halinde olduğu ulusötesi bağlama yerleştirerek incelemek gerekmekte.

Benzer şekilde, tek parti dönemi Türkiye'sinde İslâm üzerine yapılan tartışmaları ulusötesi bağlamda ele alan bölümünde Nathalie Clayer, Londra-Kahire-İstanbul-Lahor hattında İslâmî düşünürler ile fikir alışverişi içinde olan yazar ve siyasetçi Ömer Rıza Doğrul'a odaklanıyor. 1934 yılında yayımladığı Kuran-ı Kerim'in tercüme ve tefsiri ile tanınan Ömer Rıza, erken Cumhuriyet döneminde İslâm üzerine yazan en etkili kalemlerden biriydi. Clayer, Ömer Rıza'nın özellikle Hint Müslümanları ile Cumhuriyet öncesi başlayan etkileşiminin, tek parti döneminde de gazetecilik ve yayıncılık üzerinden kurulan ulusaşırı ağlarla sürdüğünü ve bu ağlar üzerinden yayılan İslâmî düşüncelerin dönemin Türkiye'sinde "modernist bir muhafazakârlığın" gelişmesinde rol oynadığını gösteriyor. Ömer Rıza'nın İslâm üzerine çalışmalarında ortaya koyduğu laiklik yanlısı, bilime saygılı, modernist ve anti-empyrist tavır, hem ulusaşırı bir niteliğe sahipti hem de yeni rejimin ruhuyla uyumluydu. Bu anlamda Clayer, tek parti dönemini ve laiklik politikasını Kemalist-İslâmcı karşıtlığı üzerinden okuyan analizlerin sorunlarına işaret ediyor. Yazar ayrıca, tek parti dönemine ilişkin analizlerde odaklanılan toplumsal mekânın, Türkiye ulusal sınırlarıyla daraltılmaması gerektiğinin altını çiziyor. Clayer, ulusaşırı bir yaklaşımla ele alındığında, dönemin ideolojik haritasının, modernist muhafazakârlığı ve Kemalizm'e karşıt konumlanmayan Cumhuriyetçi

bir İslâm'ı da içeren heterojen ve karmaşık yapısının daha iyi görülebileceğini vurguluyor.

Bir bütün olarak bakıldığında, bu kitabın tek parti Türkiye'si'ne ilişkin sunmaya çalıştığı nüanslı okuma, dönemi hem tarihsel bağlamına yerleştirmek hem de yeni perspektifler ve sorulmamış sorular ışığında yeniden ele almak yolunda son dönemde hızla gelişen literatüre bir katkı olarak görülebilir. Bu anlamda yine son birkaç yılda artmaya başlayan tek parti sonrası döneme bakan çalışmaların da önemi büyüktür.³⁹ Zira tek parti dönemini tarihsel bağlamı içinde değerlendirebilmek, onu öncesiyle olduğu kadar sonraki dönemlerle de ilişkili olarak, süreklilikler, benzerlikler ve kopuş dinamikleri bağlamında anlamayı zorunlu kılıyor. Nitekim Türkiye'nin 1950'li yıllardan itibaren izlediği istikamet ve devlet-toplum ilişkilerinin aldığı farklı biçimler, hem otoriteryanizm ya da otokratik siyaset biçimleri, hem de toplumsal aktörlerin siyasete eklenme biçimleri açısından önemli açılardan süreklilik gösteren bir seyre de işaret edebilir. Dolayısıyla, tek parti dönemini yeniden düşünebilmek için, yeni bir paradigmadan ziyade ince ayrımları yansıtan araştırmalara, teorik açıdan zengin okumalara ve devlet pratiklerini bir süreklilikler-kopuşlar çerçevesi içinde, belirli dönemlere hapsedmeden anlamaya ihtiyaç var. Tabii tarihçi sakinliği, temkinliliği, eleştireliliği ile.

39 Örneğin bkz. Gavin Brockett, *How Happy to Call Oneself a Turk: Provincial Newspapers and the Negotiation of a Muslim National Identity* (Austin: University of Texas Press, 2011); Serpil Sancar, *Türk Modernleşmesinin Cinsiyeti: Erkekler Devlet, Kadınlar Aile Kurar* (İstanbul: İletişim, 2012); Yüksel Taşkın, *Anti-Komünizmden Küreselleşme Karşıtlığına Milliyetçi Muhafazakâr Entelijansiya* (İstanbul: İletişim, 2007); Mete Kaan Kaynar (der.), *Türkiye'nin 1950'li Yılları* (İstanbul: İletişim, 2015); Menderes Çınar ve İpek Gencil Sezgin, "Islamist Political Engagement in the Early Years of Multi-party Politics in Turkey: 1945–60," *Turkish Studies* 14, sayı 2 (2013): 329-45; Adnan Çelik ve Beatrice Garapon, "De l'exil à la représentation parlementaire: une nouvelle génération d'élites kurdes en politique (1946-1955)," *Anatoli: De l'Adriatique à la Caspienne. Territoires, Politique, Sociétés* 8 (2017): 205-32; Sinan Yıldırım, *Politics and the Peasantry in Post-War Turkey: Social History, Culture and Modernization* (Londra: I.B. Tauris, 2017); Begüm Adalet, *Hotels and Highways: The Construction of Modernization Theory in Cold War Turkey* (Stanford: Stanford University Press, 2018); Nicholas L. Danforth, *The Remaking of Republican Turkey: Memory and Modernity since the Fall of the Ottoman Empire* (Cambridge: Cambridge University Press, 2021).

BİRİNCİ MECLİS'TEN SONRA MUHALEFET: TEK PARTİLİ BÜYÜK MİLLET MECLİS'İNDE TOPRAK MÜLKİYETİ ÜZERİNE TARTIŞMALAR¹

YELDA KAYA

Büyük Millet Meclisi (BMM), Osmanlı topraklarının İtilaf Devletlerince işgali esnasında 1920'de Ankara'da açıldı. Birinci Meclis (1920-1923) iki büyük grubun (Mustafa Kemal Atatürk'ün Müdafaa-i Hukuk grubu ve İkinci Grup adıyla anılan muhalifler) ve çok sayıda bağımsız mebusun her konuyu tartıştığı çok sesli bir kurumdu. Aynı şey İkinci Meclis'in (1923-27) ilk iki yılı için de söylenebilir. İkinci Grup tamamen tasfiye edilmiş olsa da bu mecliste de örgütsüz ama canlı bir muhalefet vardı. Bu muhalefetin canlılığını anlamak için Mart-Nisan 1924'teki Anayasa taslağı hakkındaki hararetli tartışmalara bakmak yeterlidir. Kasım 1924'te kurulan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası da Haziran 1925'te hükümet tarafından kapatılana kadar Cumhuriyet Halk Fırkası'na muhalefet etti. Bu tarihten 1946'ya kadar, Serbest Cumhuriyet Fırkasının 1930'daki kısa macerasını saymazsak, BMM tek partili bir meclis olarak varlığını sürdürdü.

1920-1925 dönemi ve 1930'daki kısa ömürlü iki partili meclis sürecindeki yasama faaliyetleri hakkında çok sayıda araştırma bulunmaktadır. Bu araştırmalar arasında Ahmet Demirel, Erik-Jan Zürcher, Walter Weiker ve Mete Tunçay'ın çalışmaları özellikle dikkate değerdir.² Oysa 1925-1946 arası tek partili dönemdeki yasama faaliyetleri

1 Bu bölüm *Middle Eastern Studies* dergisinde (Cilt 55, Sayı 4, 2019) yayımlanan "A Fissure in 'Unanimous Democracy': Parliamentary Contestations over Property Rights on Land in Early Republican Turkey" başlıklı makalenin gözden geçirilmiş halidir. İlk metni Türkçeye çeviren Mehmet Celil Çelebi'ye teşekkür ederim.

2 Ahmet Demirel, *Birinci Meclis'te Muhalefet: İkinci Grup* (İstanbul: İletişim, 1994); Erik Jan Zürcher, *Political Opposition in the Early Turkish Republic: The Progressive Republican Party, 1924-1925* (Leiden: Brill, 1991); Walter F. Weiker, *Political*

araştırmacıların çok ilgisini çekmemiştir. Bunun en önemli istisnası, Frederick Frey'in *The Turkish Political Elite*³ isimli kitabıdır. 1965 tarihli bu klasikleşmiş kitap, erken Cumhuriyet döneminde parlamenter siyasete ve parlamentoda siyaset yapan insanlara odaklanır. Frey kitabında milletvekillerinin aile geçmişleri, eğitim durumları ve meslekleri gibi sosyo-ekonomik özellikleri hakkında detaylı bilgi verir ve bu bilgileri 1920-1946 arasında ve hatta daha sonrasında toplanan meclislerin bileşiminin ne gibi eğilimler gösterdiğini açıklamakta kullanır. Ahmet Demirel'in *Tek Partinin İktidarı: Türkiye'de Seçimler ve Siyaset* isimli kitabı dikkate değer bir diğer çalışmadır. Demirel'in kitabı Frey'in çalışmasını yeni kaynakların ışığında günceller ve her meclisin seçilme süreci ve döneminin önemli siyasal gelişmeleri hakkında bir tartışma içerir.⁴

Frey kitabının ikinci kısmında BMM'de oy verme davranışını inceler. Türkiye'de tek partili dönemde meclisin en ilgi çekici özelliklerinden biri Frey'in "oy vererek muhalefetin göreceli eksikliği" dediği olgudur.⁵ Gönderme yaptığı istatistikler tek partili mecliste aleyhte kullanılan oyların ne denli nadir ve münferit olduğunu gösterir. 1927 ile 1943 arasında, yani beş yasama dönemi boyunca, sadece beş milletvekili birden fazla dönemde aleyhte oy kullanmıştır.⁶ Bu ilginç istatistiği Meral Demirel'in BMM'de 1920-1945 döneminde ad okuyarak yapılan oylamalar (*tayin-i esamı*) hakkındaki incelemesi de destekler.⁷ Demirel birinci (1920-23) ve ikinci meclislerin (1923-27) diğerlerinden farklı olduğunu gösterir. İncelemesi, oybirliği ile karara varma

Tutelage and Democracy in Turkey: The Free Party and Its Aftermath (Leiden: Brill, 1973); Mete Tunçay, *T.C.'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)* (İstanbul: Cem, 1992).

3 Frederick W. Frey, *The Turkish Political Elite* (Cambridge, MA: MIT Press, 1965).

4 Ahmet Demirel, *Tek Partinin İktidarı: Türkiye'de Seçimler ve Siyaset 1923-1946* (İstanbul: İletişim, 2013).

5 Ibid., 361.

6 Ibid., 369, n.10.

7 Meral Demirel, "Oybirlikli Demokrasi Açısından 1920-1945 arasında TBMM'deki Oylamalar," *Mete Tunçay'a Armağan* içinde, der. Mehmet Ö. Alkan, Tanıl Bora ve Murat Koraltürk (İstanbul: İletişim, 2007), 725-50. Erken Cumhuriyet dönemi meclisinde, oy ya el kaldırılarak veya ad okuma usulüyle verilirdi. Demirel'in de belirttiği

pratiğinin 1927-1931 yasama döneminde ortaya çıktığını ve tek parti rejimi sona erene kadar varlığını sürdürdüğünü ortaya koyar. Ne Serbest Cumhuriyet Fırkası ne de Müstakil Grup'un varlığı⁸ bu eğilimi kırar.⁹ Bu durum, 1945 yılının erken döneminde meclise gelen Çiftçi-yi Topraklandırma Kanunu vesilesiyle 1945-1946 yıllarında filizlenen muhalefet için de geçerlidir. Öyle ki 1927-1946 döneminde ad okuma usulüyle oylan kanunların yüzde 97'si oybirliği ile geçmiştir.¹⁰ Oybirliğinin oluşmadığı nadir durumlarda ise genellikle sadece bir avuç, hatta sadece bir milletvekili konsensüsün dışına çıkmıştır.¹¹

Mete Tunçay, Türkiye'de tek parti rejiminin oluşumu hakkındaki klasikleşmiş eserinde bu durumu "oybirlikli demokrasi", yani tam bir görüş uyumu içinde hareket eden bir demokrasi olarak tanımlar.¹² Tunçay, "oybirlikli demokrasi" terimini kullanırken yalnızca oy verme kalıplarına değil, aynı zamanda her türlü muhalif sesin dışlandığı veya susturulduğu bir meclisteki tek sesli siyasal görüşmelere de atıfta bulunur. Tunçay'a göre bu şartlar altında meclis görüşmelerinin hükümet politikalarına "törenselleştirme" mührü basmaktan öte pek bir anlamı yoktu.¹³

Tunçay'ı takip eden Demirel'e göre de "CHP yönetiminin bütün kararları mecliste en küçük bir sorunla karşılaşmadan kabul edilmiştir."¹⁴ Bu görüşü, dönemi inceleyen diğer önemli araştırmacılar da

üzere, ad okuma usulü el kaldırma usulüne göre daha seyrek kullanılıyordu. Yine de ad okuma usulüyle yapılan oylamaların analizi önem taşıyor zira bu usulde milletvekillerinin teker teker ne oy verdikleri bellidir.

8 CHP listesinden bağımsız adaylar gösterme uygulaması 1931 yılında başladı. "Müstakil Grup" adı verilen grup CHP yönetimince 1939'da kuruldu. Bu uygulama tek parti rejiminin sonuna kadar sürdü.

9 Demirel, "TBMM'deki Oylamalar," 726-27.

10 Ibid., 728-38.

11 Oybirliği ile sonuçlanmayan bütün oylamaların listesi için bkz. ibid., 740-50.

12 Tunçay, *Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması*, 304-22.

13 Mete Tunçay, "Önsöz," *CHP Grup Toplantısı Tutanakları, 1923-1924* içinde, der. Yüksel Demirel ve Osman Zeki Konur (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2002), 8.

14 Demirel, "TBMM'deki Oylamalar," 738.

paylaşır.¹⁵ Literatürde hâkim görüş, erken Cumhuriyet döneminin tek partili rejiminde, meclisin, çok az sayıda insandan oluşan Kemalist önder kadro tarafından formüle edilen politikaları onaylamaktan öte bir işlevi olmadığı ve milletvekillerinin de evet efendimcilerden ibaret olduğudur.¹⁶ Bu görüşün yaygınlığı şu soruyu beraberinde getirmeli: Kemalist önderler meclisten her zaman istediklerini alabilmişler midir, yoksa milletvekillerine iradelerini dayatamadıkları durumlar olmuş mudur?

Bu yazıda 1925-45 döneminde genellikle “itaatkâr” olan BMM’nin çok önemli bir konuda muhalefet ettiği tespitinden hareketle bu soruya eğileceğim. Bu konu, erken Cumhuriyet döneminin oybirlikli demokrasisinin tarihinde bir çatlak oluşturan toprak mülkiyeti hakkı konusudur. Bu çatlağı daha iyi anlamak için 1920’li ve 1930’lu yıllarda toprak mülkiyeti ilişkilerini ilgilendiren bir dizi kanunun yapım sürecini meclis belgeleri ve tutanaklarının analizine dayanarak inceliyorum. Bu kanunlar tehcir, iskân ve toprak dağıtımı konularıyla ilgilidiler. Her ne kadar hiçbirisi esas olarak mülkiyet ilişkilerini düzenlemiyorduydu da her biri hükümetin toprağa el koymasına ilişkin hükümler içeriyordu. Bu kamulaştırmaların amaçları çeşitliydi: Nüfus yapısını değiştirerek güvenliği sağlamak, topraksız veya geçim için yeterli toprağı olmayan köylülere toprak sağlamak veya ülkeye gelen nüfusu yeni vatanlarına iskân etmek. Sebep ne olursa olsun, kamulaştırma meselenin özünü

15 Örneğin Ahmet Demirel, “Tek Parti Döneminde Seçimler ve Milletvekillerinin Profili,” *Tek Partinin Yükselişi* içinde (İstanbul: İletişim, 2012), 163–96; Cemil Koçak, “Parliament Membership during the Single-Party System in Turkey (1925–1945),” *European Journal of Turkish Studies* 3 (2005): 30.

16 Öte yandan, araştırmacılar CHP’nin meclis grup toplantılarının farkı olabileceğini teslim ederler. Politikalar hakkındaki gerçek tartışmaların buralarda gerçekleştiği düşünülebilir. Örneğin bkz. Frey, *Turkish Political Elite*, 302; Weiker, *Political Tutelage*, 164; Tunçay, “Preface,” 8 ve Koçak, “Parliament Membership,” 33. Fakat bu döneme ait meclis grup toplantılarının tutanakları arşivlerde mevcut değil. Bugüne kadar sadece çok az sayıda tutanak bulunup yayınlanmıştır. Y. Demirel ve O.Z. Konur 1923 ve 1924 yıllarına ait on bir grup toplantısının tutanaklarını toplayıp kitap halinde yayınlamışlardır. Sonrasında, Y. Demirel 1926 tarihli bir toplantının tutanağını yayınlamıştır. Bkz. Demirel ve Konur (der.), *CHP Grup Toplantısı Tutanakları* ve Yüksel Demirel, “Bir Belge: Cumhuriyet Halk Partisi’nin Başbakanlık Cumhuriyet Arşivinde Bulunan Tek Toplantı Tutanağı,” *Mete Tunçay’a Armağan*.

oluşturuyordu; daha doğrusu, süreç içinde özünü oluşturduğu anlaşılacaktı. Dahası, her seferinde de mecliste bir muhalefet su yüzüne çıkacaktı.

Bu makale toprak mülkiyeti meselesinin erken Cumhuriyet döneminin tek partili meclisinde tartışma yaratan yegâne konu olduğunu iddia etmiyor. Çeyrek yüzyıla yayılan bu dönemde meclise gelen tüm hükümet tasarılarının akıbetini tek tek incelemeden böylesi bir iddia öne sürmek elbette mümkün değil. Okumakta olduğunuz yazı daha sınırlı bir bulgudan hareket ediyor: Toprak üzerindeki mülkiyet haklarına müdahale girişimleri, biçimi ve yoğunluğu değişmekle beraber, tek partili mecliste daima itirazların yükselmesine yol açtı. Bu anlamda toprak mülkiyeti meselesi, erken Cumhuriyet döneminin tek partili meclisine hâkim olan görüş birliğini, uyumu bozan konulardan biriydi. “Toprak mülkiyeti gibi başka tartışmalı konular var mıydı?” sorusuna halihazırda literatür içinden olumlu bir yanıt vermek zor; ancak ileride yapılacak başka çalışmalar bu konuda yeni bilgiler üretebilir. Bu yazıda yapmaya giriştiğim, çalışma alanımdan çıkan bu bulgu temelinde, yaygın şekilde kabul gören oybirlikli demokrasi varsayımını sorgulamak.

Kamulaştırmanın Yasal Çerçevesi

1924 Anayasası’nın 74. Maddesi kamulaştırmanın genel ilkelerini ortaya koyuyordu:

Umûmî menfaatler için lüzûmu, usûlüne göre anlaşılmadıkça ve mahsûs kanûnları mûcibince değer bahâsı peşin verilmedikçe hiçbir kimsenin malı istimvâl ve mülkü istimlâk olunamaz. Fevkalâde hâllerde ve kanûna göre tahmîl olunacak para ve mal ve çalışmaya dâir mükellefiyetler müstesnâ olmak üzere hiçbir kimse hiçbir fedakârlık yapmağa zorlanamaz.¹⁷

17 491 no’lu kanun, Teşkilâtı Esasiye Kanunu, 20 Nisan 1340 [1924].

İlerleyen sayfalarda göstereceğim gibi, anayasanın bu maddesine 1937 yılında önemli bir cümle eklendi: “Çiftçiye toprak sâhibi yapmak ve ormanları devlet tarafından idâre etmek için istimlâk olunacak arâzî ve ormanların istimlâk bedelleri ve bu bedellerin tediyesi sûreti, mahsûs kanûnlarla tâyin olunur.”

Görüldüğü üzere, Anayasa kamulaştırmaya iki sınırlama getiriyordu. İlki, yetkililer kamulaştırmanın kamu yararına olduğunu göstermeliydiler. İkincisi, kamulaştırma bedeli önceden ödenmeliydi.

Genel bir kamulaştırma kanunu 1956 yılına kadar çıkmadı. Bu tarihten önce, 1878 tarihli olup Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra da yürürlükte kalan Menafı-i Umumiye için İstimlak Kararnamesi ile 1939-40 yıllarında belli devlet kurumlarıyla ilgili olarak çıkarılan amaca özel bir dizi hukuki düzenleme kullanılıyordu.¹⁸ Kamulaştırmaya dair genel bir kanunun 1956'ya kadar çıkmamış olması hukuki bir boşluk olarak görülebilir. Ben kanun koyucuların bu boşluğu kendi lehlerine değerlendirdiğini öne süreceğim. İlk olarak, Anayasa'da öngörüldüğü şekliyle kamulaştırma, bedeli piyasa değeri üzerinden ödeneceğinden maliyeti yüksek bir uygulamaydı. Kamulaştırma aynı zamanda hem yukarıda bahsi geçen kamu yararı şartı yüzünden hem de 1878 Kararnamesi mülk sahiplerine temyiz hakkı verdiğinden zaman alıcı bir süreçti: Dolayısıyla, kamu yararı şartı yerine getirilmiş olsa dahi, mülk sahipleri kamulaştırma kararlarının iptali için yüksek mahkemelere başvurabiliyorlardı.¹⁹

Maddi güçlüklerle boğuşan fakat hırslı projeler başlatmak isteyen hükümet için kamulaştırma pahalı bir yöntemdi. Tam da bu sebepten, kanun koyucular tehcir, toprak dağıtımı ve iskânla ilgili kanunlara özel kamulaştırma ve tazmin maddeleri ekliyorlardı. Amaç kamulaştırmayı kolaylaştırmak ve devlet bütçesini rahatlatmaktı. Bu amaçla önce kamu yararı şartı atlanıyordu. İkinci olarak da mülk sahiplerine mülklerinin piyasa değeri yerine ondan her zaman ciddi ölçüde daha düşük olan, vergiye esas veya kadastroya kayıtlı değerleri üzerinden ödeme yapılıyordu. Hatta bazen hiç yapılmıyordu. Dahası, aşağıda detaylı olarak göstereceğim üzere, başta dar kapsamlı olan yeni kamulaştırma kuralları hükümetçe fiiliyatta çok farklı durumlara da uygulandı. Fakat bu süreç düşünüldüğü kadar sorunsuz işlemedi. Meclis direnç gös-

18 Fethi Aytac, "Kamulaştırma ve Uygulamada Karşılaşılan Sorunlar," *Amme İdaresi Dergisi* 20 (1987): 48–50. Ayrıca bkz. "Kamulaştırma kanunu layihasına dair Gerekçe," *Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi* (TBMMZC), 28 Ağustos 1956, 1.

19 Arkun Kudat, "Prensip Bakımından Kamulaştırma Mevzuatımız," *Ankara Barosu Dergisi* 51 (1948): 7–10.

terdi ve yüksek mahkemeler pek çok davada hükümeti haksız bulup uygulamayı durdurdular. 1937 yılında, hükümet sorunu nihai olarak çözmeye karar verdi ve meclise bir anayasa değişikliği tasarısı sundu. Meclis tarafından kabul edilen bu anayasa değişikliği, çiftçiye toprak dağıtımını ve ormanların millileştirilmesini istisnai durumlar olarak tanımlayarak hükümeti piyasa değerine göre bedel ödeme şartından kurtarıyordu. Hükümetin bu stratejisi, 1945 yılında toprak reformu kanun tasarısı sebebiyle çatışmanın tekrar su yüzüne çıkmasına kadar başarılı oldu.

İlerleyen sayfalarda, önce 1927 tarihli tehcir kanunu ile 1929 tarihli toprak dağıtım kanununu hukuki ve siyasî sonuçlarına odaklanarak inceleyeceğim. Sonrasında, 1934 tarihli İskân Kanunu'nun kamulaştırma ve istirdat ile ilgili maddelerini tartışacağım. Son olarak, 1937 tarihli anayasa değişikliğinin bir çözümlemesini sunacağım. Toprak Reformu olarak da bilinen 1945 tarihli Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nu hem yukarıdaki kanunların aksine çok çalışılmış bir konu olduğu hem de yarattığı meclis tartışmalarının tek partili dönemin sonunu getirecek örgütlü muhalefetin doğuşunun ilk önemli işareti olduğu hususunda araştırmacılar arasında görüş birliği olduğundan burada ayrıca incelemeyeceğim, yalnızca daha evvelki mülkiyet hakları odaklı parlamenter memnuniyetsizlik dalgalarıyla ilişkisi içinde ele alacağım. Bu hususta öne süreceğim iddia, 1945 yılında meclisi alt üst eden görüş ayrılığının neredeyse 20 yıllık bir tarihi olduğu, bu önemli dönemde BMM'de gündeme gelen tartışmaların başka kanunlar vesilesiyle meclisi ve kamuoyunu geçmişte de meşgul etmiş olduğu olacak.

Kürt Vilayetlerinde Tehcir ve Kamulaştırma

Yeni Cumhuriyet hükümetinin merkezi iktidarı güçlendirmesi ile Kürtlere otonomi verilmeyeceği ortaya çıkmaya başlayınca Kürt vilayetlerinde bir dizi ayaklanma patlak verdi. 1925 yılında Şeyh Said Ayaklanması'nın askeri yöntemlerle bastırıldığı sıralarda devlet aygıtını yönetenler daha uzun dönemli güvenlik önlemlerine kafa yormaya başlamışlardı bile. Eylül 1925'te BMM Başkanı, İçişleri Bakanı, Adalet Bakanı ve Genelkurmay Başkan Yardımcısından oluşan bir kurul

Şark Islahat Planı diye bilinen bir reform planının taslağını hazırladı. Bu plan, Yeğen'in de belirttiği üzere, uzun yıllar Cumhuriyet'in Kürt politikalarını biçimlendirecekti.²⁰ Bu planın esas amacı bölgenin ve nüfusunun Türkleştirilmesiydi. Bu amaca ulaşmak için uygulanacak önlemler arasında tehcir ve zorunlu iskân, bölgeye erişimi kolaylaştıracak yol ve demiryollarının inşası, anadili Kürtçe olan erkek ve kız çocukları için yatılı okullar açılması ve kamusal alanlarda Kürtçenin yasaklanması vardı.²¹

1097 sayılı Bazı Eşhasın Şark Menatıkından Garp Vilayetlerine Nakillerine Dair Kanun bu plan gereği çıkarılan kanunlardan biriydi. Bu kanun, sıkıyönetimin yürürlükte olduğu illerde ve Bayazıt'da 1.500 kişinin aileleriyle birlikte tehcir edilmesinin yolunu açtı.²² Bu kişiler, hükümetin doğu vilayetlerinde yapacağı reformlara karşı gelme ihtimali yüksek görülen kişiler ile kaçak durumundaki veya hüküm giymiş isyancıların ailelerini kapsıyordu.²³ Sürgünlerin memlekete dönmesi kanunla yasaklanmış olduğundan, kanun geride bırakılan taşınmaz mallara ne olacağını da düzenliyordu. Yasama sürecinde en çok değişikliğe uğrayacak olan alan da bu olacaktı.

1097 sayılı Kanun'un taslağı Aralık 1926'da Başbakanlıkça BMM'ye sunuldu ve iki meclis komisyonunca incelenmesine başlandı. Önce Adalet ve İçişleri Müsterek Komisyonu Ocak 1927'de kanunu inceledi. Kanunu inceleyen ikinci komisyon ise Bütçe Komisyonuydu. Bu komisyon raporunu altı ay sonra, 1 Haziran'da verdi. Her ne kadar

20 Mesut Yeğen, "Şark Islahat Planı: Cumhuriyet'in Rehberi," *Son Kürt İsyanı* içinde (İstanbul: İletişim, 2011), 169.

21 Planın tam metni için bkz. Mehmet Bayrak, *Kürtlere Vurulan Kelepçe: Şark Islahat Planı* (Ankara: Özge, 2013), 125-32.

22 1097 sayılı Bazı Eşhasın Şark Menatıkından Garp Vilayetlerine Nakillerine Dair Kanun, *Resmî Gazete*, sayı 624 (4 Temmuz 1927). İsyanın patlak vermesinden sonra Kuzeydoğu Anadolu haricinde hemen hemen bütün doğu vilayetlerinde sıkıyönetim ilan edildi. İran sınırındaki Bayazıt (şimdiki Doğubeyazıt) sıkıyönetim ilan edilen iller arasında yoktu. Bayazıt 1920'lerde il statüsündeydi ancak 1930'daki Kürt isyarundan sonra Ağrı'nın bir ilçesi yapıldı. Bayazıt daha 1926 yılında ilk sinyallerini vermiş olan Ağrı İsyanı sebebiyle kanun kapsamına sokulmuş olmalı.

23 *TBMMZC*, 18 Haziran 1927, 155.

her iki komisyon da bazı değişiklikler önerdiyse de Bütçe Komisyonu tarafından yapılan tadil daha köktendi.

Başbakanlıkça hazırlanan taslak, tehcirin bir iskân işlemi olarak da ilerlemesini şart koşuyordu. Bu durumda ilgili yetkililerin sürgünlere yeni yerlerine ulaştıklarında tarımsal arazi de dâhil olmak üzere taşınmaz mallar sağlaması gerekiyordu. Verilen taşınmazlar geride bırakılan taşınmazlarla orantılı olmalıydı ve eğer yeni edinilen taşınmazlar geride bırakıldandan daha değerli ise sürgünlerin, tıpkı olağan iskân durumlarında olduğu gibi, farkı taksitle ödemeleri gerekiyordu (Madde 4). Başbakanlık taslağı aynı zamanda toprağın yeniden dağıtımına dair bir madde içeriyordu (Madde 5). Bu maddeye göre sürgünlerce geride bırakılan tarımsal araziler ve emlak ihtiyaç sahiplerine dağıtılmak üzere devletin elinde kalacaktı.²⁴

İlk taslak toprak mülkiyetini ayrıca ele almıyordu ama İçişleri ve Adalet Müşterek Komisyonu önemli bir değişiklik yaparak tarımsal arazi ile diğer taşınmaz mallar arasında bir ayırım yapma önerisi getirdi. Sürgünler, toprak dışındaki taşınmazlarla ilgili olarak iki yıl içinde bunları kendileri satmak (madde 3) veya satmayıp mübadeleyi kabul etmek (madde 4) arasında bir seçim yapabiliyorlardı. Eğer söz konusu taşınmazları kendileri elden çıkarmayı seçerlerse yeniden iskân edildikleri yerde kendilerine yeni taşınmaz verilmiyordu. Öte yandan, eğer ilk opsiyonu seçer ama taşınmazlarını iki yılda satamazlarsa hükümet bu malları sahipleri adına satıyordu. İçişleri ve Adalet Müşterek Komisyonunun elinden çıkan bu ikinci taslağın toprakla ilgili hükmü Başbakanlık tasarısı ile tam olarak aynıydı: Araziler, ihtiyaç sahiplerine dağıtılmak üzere devletin elinde kalıyordu (Madde 5).²⁵

Taslak Bütçe Komisyonunun önüne geldiğinde üçüncü madde küçük değişiklikler gördü: Kanun taslağının yeni halinde hükümet ellerindeki toprak haricindeki taşınmazları elden çıkaramayan sürgünlerin mallarını açık artırma ile satışa çıkaracaktı. Bu hüküm Bütçe Komisyonu taslağında sekizinci madde oldu. Yeni dokuzuncu maddeye göre ise terk edilen toprak Hazine'ye kalacaktı ve her ilçede bu

24 Ibid.

25 Ibid., 156.

arazilerin değerini belirlemek üzere bir komisyon kurulacaktı.²⁶ Fakat yeni taslakta ne dokuzuncu madde ne de başka herhangi bir madde toprağın yeniden dağıtımından bahsediyordu. Bütçe Komisyonu ihtiyaç sahiplerine toprak dağıtımı ile ilgili hükümleri çıkarmıştı. Bu, kanunda komisyonca yapılan en önemli değişiklik olsa da komisyonun kısa raporunda herhangi bir açıklama yer almıyordu. Kanun sonunda Meclis Genel Kuruluna geldiğinde görüşme, soru veya yorum olmadı. Maddeler birer birer oylanarak onaylandı.²⁷

Meclis Genel Kurulunda dakikalar içinde geçmiş bir kanunun neden ihtilafı bir konu ya da oybirlikli demokraside bir çatlak olarak ele alındığı sorulabilir. Bunun iki sebebi var. İlki sonrasında olanlarla ilgili: 1097 sayılı Kanun'un geçmesinden sonra hükümet kanuna uymayarak doğu vilayetlerinde toprak dağıttı. El değiştiren toprak tam da tehcir kanununun dokuzuncu maddesinde bahsi geçen topraktı, yani 1927'de mülkiyeti tehcir edilen kişilerden Hazine'ye geçen arazilerdi. Bu durum 1929'da bir sonraki bölümde inceleyeceğim 1505 sayılı Kanun'un yapılmasına yol açtı. Böylece, 1097 sayılı Kanun neredeyse yirmi sene sürecek bir tartışmanın fitilini ateşlemiş oldu.

Bu çalışmanın kapsamına 1097 sayılı Kanun'u dâhil etmek için ikinci bir sebep ise meclis ihtilafı kavramının kendisiyle ilgilidir. Araştırmacıların, bu kavrama daha geniş bir şekilde bakarak, yasa tasarısının meclis komisyonuna gelmesi ile başlayıp tasarının yasalaşması ile biten sürecin tamamını incelemeleri gerektiğini öne sürüyorum. Özellikle tek partili bir rejim bağlamında, hükümet tasarılarının genel kurul kadar komisyonlarda da muhalefet veya dirençle karşılaşabileceğinin farkında olmak önemli.

Elimizde, bizzat dönemin parlamenterlerinin bu durumun farkında olduğuna dair bir tanıklık var. Fethi Okyar anılarında dönemin Meclis Başkanı Kazım Özalp hakkında bir anekdot anlatır.²⁸ Özalp Viyana'ya yaptığı resmî bir ziyaret esnasında Avusturyalı gazetecilerle buluşur ve onların Türkiye'nin tek parti rejimi hakkındaki sorularını

26 Ibid., 156–57.

27 Ibid., 154–55, 157–59.

28 Kazım Özalp yüksek rütbeli bir subay ve 1920'lerden itibaren meclisin sürekli üyelerinden biriydi. 1924 ve 1935 yılları arasında BMM Başkanlığı yaptı.

alır. Bir gazeteci “Hükümetin işleri bir fırka ile nasıl kontrol edilebilir? O halde sizde parlamento murakabesi de yok demektir.” der. Özalp savunmacı bir cevap verir: “Hayır, biz hükümeti fırkada ve encümenlerde kontrol ederiz. Bu suretle biz müteaddit fırkaların mevcudiyetinden hasıl olan mahzurları bertaraf ettik.” Ertesi gün gazetelere göz atan Özalp cevabının alaya alındığını görür.²⁹ Fakat Özalp’in cevabında bir zerre gerçeklik var. Gerçekten de tek parti döneminde meclis komisyonları zaman zaman hükümeti denetleme işlevi görmüşlerdi. 1097 sayılı Kanun buna bir örnektir. 1927’de hükümet Kürt vilayetlerinde toprak dağıtımı yapmak konusunda kararlıydı ama meclis komisyonlarının müdahalesi yüzünden kanunu istediği gibi çıkaramadı. Başbakanlığın kanun tasarısının bir kere meclise sunulduğunda hiçbir itiraz ve tartışma olmadan kabul edildiği doğru olsa da bu söz konusu tasarının mecliste hiçbir dirençle karşılaşmadığı anlamına gelmez. Genel kurula gelmeden evvel meclis komisyonları zaten kanunu ciddi ölçüde değiştirmişlerdi.

Önce Uygulama Yapıp Sonra Kanun Çıkarmak: 1505 Sayılı Kanun Vakası

1928 Mayıs’ında hükümet 1097 sayılı Kanun gereğince sürgüne gidenlere yönelik bir af çıkararak memleketlerine dönmelerine ve mülklerini geri almalarına müsaade etti. Geriye dönenler dönüşlerinde yürürlüğe girmiş olan 1926 tarihli Türk Medeni Kanunu’ndan faydalanabildiler.³⁰ Yeni kanun, tapuları olmasa da hak sahipliği iddialarını kanıtlayabilen toprak sahiplerinin haklarını tanıyordu.³¹

29 Osman Okyar ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Atatürk, Okyar ve Çok Partili Türkiye: Fethi Okyar’ın Anıları* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006), 104–5.

30 Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam*, c.1 (İstanbul: Remzi, 1966), 314; Tunçay, *Tek-Parti Yönetimi’nin Kurulması*, 141, n.20; Uğur Ümit Üngör, *The Making of Modern Turkey: Nation and State in Eastern Anatolia, 1913–1950* (Oxford: Oxford University Press, 2011), 145.

31 Bu açıdan kritik olan 1926 tarihli Türk Medeni Kanunu’nun tapu sicilinde bulunmayan arazilere dair anlaşmazlıkların çözülmesine dair 639’uncu maddesiydi. Bu maddeye göre bir kişi bir toprak parçasını sürekli olarak bir itiraz olmadan yirmi senedir işlediğini ispat edebiliyorsa o arazinin kendi mülkiyetinde olduğunu iddia

Kısa süre sonra, Mayıs 1929'da, İçişleri Bakanlığı meclise doğu vilayetlerinde toprak dağıtımı ile ilgili bir tasarı sundu. Hemen ertesi gün İçişleri Komisyonu tasarıyı görüşüp hiçbir değişiklik yapmadan kabul etti. Komisyon raporuna göre İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'nın kendisi komisyon görüşmelerine katılmıştı.³² Kimi teknik nitelikli sorular dışında tasarı genel kurulda da tartışılmadı³³ ve 1505 Sayılı Şark Manatukı Dahilinde Mühtaç Zürraa Tevzi Edilecek Araziye Dair Kanun 3 Haziran 1929'da yasalaştı.³⁴

Neden hükümet özellikle doğu vilayetlerine yönelik bir toprak dağıtımı kanununa ihtiyaç duyuyordu? Tasarının Esbab-ı Mucibe kısmının ilk paragrafı³⁵ bu konuyu tümüyle açıklıyordu:

19 Haziran 1927 tarih ve 1097 numaralı kanunun dokuzuncu maddesile hazineye intikal etmesi lâzım gelen bazı arazi toprağa ihtiyacı olan çiftçilere ve aşiret efradile göçebelere tevzi edilmiş ve onlar tarafından bu güne kadar işletilmiştir. Bunların yeniden ellerinden alınması ve topraksız bırakılarak arazi sahiplerine harağgüzar edilmesi memleketin iktisadiyatı noktai nazarından muvafık görülmediği cihetle bu kanun; tanzim kılınmıştır.³⁶

1505 sayılı Kanun'un birinci maddesine göre, dağıtılmış topraklar yeni sahiplerinin elinde kalacaktı. Fakat kanun önceki eylemlerin sonuçlarını korumanın ötesine giderek ikinci madde ile aynı coğrafi

edebiliyordu. Bu kural toprağın sicilde gözüken sahibi bilinmiyor veya yirmi yıldan fazla süredir ölü veya kayıp ise bile uygulanıyordu. Bkz. 743 sayılı Kanun, Türk Kanunu Medenisi, *Resmî Gazete*, sayı 339 (4 Nisan 1926).

32 *TBMMZC*, 2 Haziran 1929, 1–2.

33 *Ibid.*, 257–58.

34 1505 sayılı Kanun, Şark Manatukı Dahilinde Mühtaç Zürraa Tevzi Edilecek Araziye Dair Kanun, *Resmî Gazete*, sayı: 1213 (11 Haziran 1929).

35 Daha sonraları gerekçe ismini alacak esbabı mucibe belgeleri ilgili meclis tutanaklarının sonuna eklenir ancak farklı sayfa numaraları alırlardı.

36 *TBMMZC*, 2 Haziran 1929, 1. 1097 sayılı Kanunun yürürlüğe girmesini takiben gerçekleşen toprak dağıtımı işlemleri Şark Islahat Planı çerçevesinde değerlendirilmeli. Bu planın Türkleştirme için önerdiği vasıtalar arasında yarım milyon muhacirin 10 yıl zarfında Kürt vilayetlerinde iskânı vardı. (Bayrak, *Şark Islahat Planı*, 37; Yeğen, “Şark Islahat Planı,” 170-1).

bölgede yeni dağıtımların da önünü açıyordu. Bu maddeye göre hükümet toprağı yeniden dağıtabiliyordu ancak toprak sahipleri çiftliğin boyutuna göre 500 ila 2000 dönüm toprağı kendi kullanımlarına ayırebiliyorlardı. Üçüncü madde toprağın değerlendirilmesi ve tanzimini düzenliyordu. İlçe ve il idare kurulları ilgili arazi mülklerini değerlendirmeye alacak ve ödenecek bedel eğer varsa toprağın vergiye esas değeri üzerinden hesaplanacaktı. Kanuna göre bedel vergi değerinin 8 ila 10 katı arasında olacaktı. Vergi değeri yoksa verilen kararlarda tapu kayıt değeri kullanılacaktı. Kamulaştırmayı düzenleyen kurallara uygun olarak, kamulaştırma bedeli peşin ödenmeli ve mülkiyet devlete ödemedenden sonra geçmeliydi. Madde sadece gelecekteki kamulaştırmalar için değil 1097 sayılı Kanun'un geçmesinden sonra dağıtılan toprak için de geçerli olacaktı. Buna göre 1927'de malına el konan insanlara bedel kanun geriye yürütülerek ödenecekti.

1505 sayılı Kanun'a coğrafi uygulama kapsamı ile ilgili yeni bir madde eklenmişti. 23 Ekim 1927'de doğu vilayetlerindeki sıkıyönetim kaldırılmıştı, bu yüzden 1097 sayılı Kanun'da olduğu gibi uygulama bölgesi sıkıyönetimle ilişkilendirilemezdi. Öte yandan, sıkıyönetimi kaldırmadan kısa bir süre önce BMM 1164 sayılı Kanun'u geçirerek birden çok ili kapsayan olağanüstü idari birimler olan umumi müfettişliklerin kurulmasının önünü açmıştı.³⁷ Ülkenin umumi müfettişliklere bölünmesi 1925 tarihli Islahat Planı gereği idi; bu bakımdan idari bir yenilik olarak görülmelidir.³⁸ Diyarbakır, Elâzığ, Urfa, Mardin, Bitlis, Siirt, Van ve Hakkâri vilayetlerini kapsayan Birinci Umumi Müfettişlik, kurulacak olan dört umumi müfettişlikten ilkiydi. Bu çerçevede, 1505 sayılı Kanun'un dördüncü maddesi şu şekildeydi: "İşbu kanun birinci Umumi Müfettişlik mıntkası dahilinde ve lüzumu İcra Vekilleri Heyetince tasdik edilen yerlerde tatbik olunur."

Birkaç yıl sonra dördüncü madde mecliste büyük bir tartışma yarattı. 1933 Aralığında Başbakanlık hükümete 1505 sayılı Kanun'u ülke genelinde uygulama yetkisi veren bir tezkere taslağı hazırladı ve taslak sekiz ay sonra, Haziran 1934'te, mecliste tartışıldı. İçişleri Bakanlığın-

37 Kanun No. 1164, Umumi Müfettişlik Teşkiline Dair Kanun, *Resmî Gazete*, sayı 634 (16 Temmuz 1927).

38 Bayrak, *Şark Islahat Planı*, 36; Yeğen, "Şark Islahat Planı," 170.

ca yazılan gerekçede hükümetin Konya ve Muğla'da ihtiyaç sahiplerine dağıtılmak üzere kimi çiftlikleri kamulaştırdığı açıkça belirtiliyordu. Hükümet bunu yapma yetkisini 1505 sayılı Kanun'dan aldığını iddia ediyordu ama bu kanun sadece Birinci Umumi Müfettişlik sınırları içinde uygulanabileceğinden Şurayı Devlet yürütmeyi durdurma kararı almıştı.³⁹ Bu sebepten hükümet BMM'den 1505 sayılı Kanun'un 4'üncü maddesinin yorumlanmasını istemişti.⁴⁰

Taslakla ilgili gerekçe, Şurayı Devlet'in kanunun sadece başlığındaki "Şark menatıkı dahilinde" ifadesine odaklandığından şikâyet ediyor ve bunun kanunun ruhunu görmezden geldiğini iddia ediyordu. Gerekçeye göre kanunun amacı topraksız köylüyü topraklandırmaktı. Topraksız köylülük sorunu doğu vilayetlerine özgü değildi, batı vilayetlerinde de pek çok topraksız köylü bulunmaktaydı. Topraksız köylülük sorununa ek olarak, gerekçe, devletin derhal iskân etmek istediği muhacirlerden de bahsediyordu. Bundan sonra ise "Şarkta da Garpta da birçok geniş arazi[nin] boş durmakta" olduğu belirtiliyordu.⁴¹ Devlet bu arazileri topraksız köylüye ve muhacirlere dağıtarak onları mülk sahibi yapmak istiyordu.⁴²

Muğla ve Konya'daki kamulaştırmalar münferit olaylar değildi. Cumhuriyet Arşivinde bulunan belgeler, 1929 ila 1943 arasında hükümetin 1505 sayılı Kanun'u Birinci Umumi Müfettişliğin sınırları dışında kalan pek çok ilde uygulamaya koyduğunu gösteriyor.⁴³ Bu belgelerin bir kısmının çeşitli Şurayı Devlet kararlarına gönderme yapıyor olması da yargının 1505 sayılı Kanun'la ilgili anlaşmazlıklara zaman

39 Sonradan Danıştay adını alacak olan Şurayı Devlet (ya da Devlet Şurası) 1886'da Fransız modeli izlenerek idari temyiz mahkemesi olarak kurulmuştu ama Osmanlı Devleti'nin çöküşünden sonra işler durumda değildi. 1925 yılında yeniden kuruldu.

40 *TBMMZC*, 14 Haziran 1934, 1. Bu yıllarda Anayasa Mahkemesi henüz kurulmamıştı. Kanunların yorumuyla ilgili anlaşmazlıklar BMM tarafından çözüme kavuşturuluyordu.

41 *TBMMZC*, 14 Haziran 1934, 1.

42 Ibid.

43 Arşiv çalışmam esnasında bulduğum kararnameler kanunun Birinci Umumi Müfettişlik sınırları dışında otuz üç ilde daha uygulandığını gösteriyor, fakat benzeri başka kararnameler de olabilir.

zaman müdahil olduğunu gösteriyor.⁴⁴ 1933 tarihli tezkere taslağının gerekçesi, Şurayı Devleti kastederek, 1505 sayılı Kanun'un "Birinci Umumî Müfettişlik mıntıkası haricindeki tatbikatı[nın] bu müesseseye aksettikçe bozulmakta" olduğunu açıkça belirtiyordu.⁴⁵ Gerekçe, bu durumdan kanunun kapsamının açıklığa kavuşturulması gerektiği sonucunu çıkarıyordu. Anlaşmazlığın temelinde, hükümetin 1505 sayılı Kanun'un 4'üncü maddesini çok geniş yorumlayarak kanunun Bakanlar Kurulunca uygun görülen her yerde uygulanabileceği anlamını çıkarması, Şurayı Devlet'in ise çok daha kısıtlayıcı bir yorumu kabul ederek hükümetin planlarını bozması vardı.

Tezkere taslağı İçişleri Komisyonuna gönderildi. Komisyona davet edilen İçişleri Bakanı Kaya 1505 sayılı Kanun'un topraksızlık sorununa çözüm bulmak için ortaya konan genel nitelikli bir önlem olduğuna dair şahitlik etti. Genel Kurul'da ise Kaya 1505 sayılı Kanun'un 1097 sayılı Kanun'la ilgisinin kısıtlı olduğunu ifade etti ve 1929 yılında herkesin bu durumun farkında olduğunu ileri sürdü. Pek çok üyesi 1929'da ilgili kanunu görüşen komisyonun da üyesi olan komisyon üyeleri de Bakanın sözlerini tasdik etti.⁴⁶ Kaya'dan sonra Refik Şevket İnce⁴⁷ söz aldı. O gün taslak tezkere aleyhine konuşan tek kişi İnce'ydi. İnce kanunun yorumunun olayı hatırlayanların tanıklığına değil meclis belgelerine dayandırılması gerektiğini öne sürerek Kaya'ya karşı çıktı. İnce ne 1929 yılında hükümetin yazdığı gerekçenin ne meclis

44 Bu belgeler *Bakanlar Kurulu Kararları Kataloğu* ve *Başbakanlık Muamelât Genel Müdürlüğü Evrakı Kataloğu*nda bulunuyor.

45 TBMMZC, 14 Haziran 1934, 1.

46 Ibid., 2, 139–40.

47 Hukuk derecesi olan Refik Şevket İnce meclise ilk defa 1920'de Saruhan milletvekili olarak girdi. BMM'de Müdafaa-i Hukuk Grubunun sözcülüğünü üslendi. Mayıs 1921 ile Temmuz 1922 arasında görev yapan üçüncü Bakanlar Kurulunun Adalet Bakanuydu. 1931, 1935 ve 1939 seçimlerinde Manisa'dan milletvekili seçildi ve 1931 ile 1935 yılları arasında Adalet Komisyonunda görev yaptı. Meclisin etkin bir üyesiydi. Dördüncü mecliste 182 kere söz alarak meclisin en çok söz alan ikinci üyesi olmuştu. 1945'te Demokrat Parti'nin kurucuları arasına kauldı. 1950'de sadece Demokrat Parti'den milletvekili seçilmekle kalmadı, ayrı zamanda kimi bakanlık pozisyonlarını kısa süre de olsa işgal etti ve meclis grup başkan yardımcılığı yaptı. Fahri Çoker, *Türk Parlamento Tarihi: TBMM IV. Dönem (1931–1935)*, c.1 (Ankara: TBMM Basımevi, 1996), 426.

tutanaklarının ne de kanunun kendisinin Kaya'nın 1505 sayılı Kanun konusundaki ifadesini desteklediğini iddia etti. Hem başlığından hem de içeriğinden 1505 sayılı “Şark Manatukı Dahilinde Mühtaç Zürraa Tevzi Edilecek Araziye Dair Kanun”un, 1097 sayılı Bazı Eşhasın Şark Menatukından Garp Vilayetlerine Nakillerine Dair Kanun ile ilişkili olduğu açıktı. Bu, bir tehcir kanununu takiben çıkarılan özel bir toprak dağıtım kanunuydu ve ayaklanma bölgesindeki uygulanacak özel bir kamulaştırma türünü düzenliyordu. Bu sebepten, kanun, sadece Birinci Umumi Müfettişliğin yetkisi altındaki vilayetler ile hükümetçe gerekli görülen diğer doğu vilayetlerinde uygulanabilirdi. İnce'ye göre eğer hükümet ülkenin kalanında toprak kamulaştırmak ve dağıtmak istiyorsa, bunun tek meşru yolu 1878 tarihli Menafi-i Umumiye için İstimlak Kararnamesini uygulamaktı.⁴⁸

İnce tasarının reddi için bir önerge verdiğyse de milletvekillerinden destek bulamadı, akabinde hükümetin taslağı oylamaya sunuldu ve 14 Haziran tarihinde kabul edildi. Karar 23 Haziran 1934 tarihli 2734 sayılı Resmî Gazete’de “Şark muntakaları dâhilinde muhtaç zürraa tevzi edilecek araziye dair olan kanunun 4’üncü maddesinin 200 sayılı tefsiri” olarak yayımlandı. Hükümetin artık 1505 sayılı Kanun’u tüm ülkede toprak dağıtım için kullanma yetkisi vardı. Fakat 1505 sayılı Kanun hakkındaki tartışmalar bitmedi. Hükümet yeni kararnameler çıkardıkça açılan davalar çoğaldı ve Şurayı Devlet hükümet aleyhine kararlar almaya devam etti.⁴⁹ Sonunda, Temmuz 1939’da Sıhhat ve İctimaî Muavenet Vekâleti (Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı) Başvekâlete başvurarak 1505 sayılı Kanun’a ilişkin yeni bir tefsir talep etti.⁵⁰ Sıhhat ve İctimaî Muavenet Vekâleti’nin hazırladığı gerekçe yazısı 1505 sayılı Kanun konusunda netti: Kanun her ne kadar 1097 sayılı Kanun’a -yani 1927 tarihli tehcir kanununa- gönderme yapıyorsa da esas maksadı kamulaştırmanın ve toprak dağıtımının kapsamını geniş-

48 *TBMMZC*, 14 Haziran 1934, 137–39.

49 Bkz. not 43.

50 Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığının 1505 sayılı Kanun ile ilgili tartışmalara müdahil olmasının sebebi Kasım 1935’ten itibaren iskân konusunun bu bakanlığa devredilmiş olmasıydı. Bkz. 2849 sayılı İskân İşlerinin Sıhhat ve İctimaî Muavenet Vekillğine Devrine ve Ayrı bir Bütçe ile İdare Olunmasına dair Kanun, *Resmî Gazete*, sayı: 3162 (21 Kasım 1935).

letmekti. 200 sayılı tefsirin meclis tarafından kabul edilmesinden sonra, hükümetin 500 dönümün üzerindeki her araziyi mülkiyetin kime ait olduğuna bakmaksızın kamulaştırabileceği tescil edilmişti. Bakanlığın iddiasına göre, 1505 sayılı Kanun topraksız köylüye ve muhacirlere dağıtılabilecek Hazine'ye ait arazilerin bulunmadığı her yerde uygulanabilirdi. Böyle olmasına rağmen, "kanunun uygulamasında karşılaşılan belirsizlikler" Sıhhat ve İçtimâî Muavenet Vekâletini yeni bir tefsir talep etmeye yöneltmişti.⁵¹

Başbakanlık, Sıhhat ve İçtimâî Muavenet Vekâletinin girişimi üzerine hazırladığı tezkere taslağını Eylül 1939'da BMM'ye gönderdi. İki meclis komisyonu taslağı inceleyip raporlarını sundu. Sağlık ve Sosyal Yardım Komisyonu, 200 sayılı tefsirini hatırlatarak, yeni bir yoruma gerek olmadığını savundu. Geçici İskân Komisyonu benzeri bir konum aldıysa komisyon raporu kararın oybirliği ile alınmadığını gösteriyor. Komisyonunun bir üyesi, meclis 1934 yılında çeşitli durumlardaki kişilere toprak dağıtımını düzenleyen bir iskân kanunu (bkz gelecek kısım) geçirdiğinden, 1505 sayılı Kanun'un artık yürürlükten kalkmış sayılması gerektiğini savunmuştu.⁵² Bu tartışma meclis görüşmelerinin gidişatını biçimlendirdi. İlginç bir şekilde, Geçici İskân Komisyonu'nun aleyhte oy kullanan üyesi söz almadı ve bu sebepten kimliği ortaya çıkmadı. Refik Şevket İnce aynı iddiaları savunma işini üstüne aldı ve 1934'te olduğu gibi taslağa itiraz etti. İnce'ye göre 1505 sayılı Kanun'dan faydalanması beklenen köylüler, aşiret mensupları, göçebeler ve muhacirlere toprak dağıtımı artık İskân Kanununun kapsamı içinde değerlendirilmeliydi. Ayrıca, iskâna dair çıkarılan yeni kanun toprak dağıtımı ve kamulaştırmayı düzenleyen maddeler içerdiğinden 1505 sayılı Kanun'un öngördüğü kamulaştırma maddeleri yürürlükten kalkmalıydı. İnce'den sonra, Geçici İskân Komisyonu raportörü Galib Pekel kürsüye çıkarak 1505 sayılı Kanun'un toprak dağıtımı için kullanılmasının devam etmesi gerektiğini savundu. İskan Kanunu'nun hiçbir yerinde 1505 sayılı Kanun'un iptal edildiği açıkça söylenmediği için, bu kanunun toprak dağıtımı ile ilgili maddelerinin halen yürür-

51 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Cumhuriyet Dönemi Arşivi 030.10/22.125.9.

52 TBMMZC, 17 Haziran 1940, 3-4.

lükte olduğunu iddia etti. Akabinde Meclis'in 1934 tarihli yorumuna atıfta bulunarak o tarihten bu yana 1505 sayılı Kanun'un Türkiye'nin pek çok yerinde uygulanmış olduğunun altını çizdi. Pekel bu noktada "Ve tek bir kişi de şikâyet etmemektedir" deyince İnce, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanına dönerek o zaman neden konunun tekrar Meclis gündemine getirildiğini sordu. Bakan 1505 sayılı Kanun'a dair mahkeme kararlarına atıfta bulununca öne sürdüğü noktanın doğruluğu ortaya çıkan İnce bu tür hukuki anlaşmazlıkların devam edeceğini çünkü İskân Kanunu'nun meclisin önceki kararlarını hükümsüz kıldığını söyledi.⁵³

Her ne kadar İnce taslağa karşı söz alan tek milletvekili olsa da meclis tutanakları diğer vekillerden sözel destek aldığını kayda geçirmiştir. Yine de Pekel'in şahsında Geçici İskân Komisyonu konumunu değiştirmede ve görüşmeler bir çıkmaza sürüklendi. Fakat bir milletvekili bu durumdan kurtulmak için kolay bir yol önerdi. Taslak görüşlümek üzere Adalet Komisyonuna gönderilmeliydi. Bu teklif kabul gördü ve Meclis böylece 1505 sayılı Kanun hakkında yeni bir yorum yapmamış oldu. Meclis Tutanakları 1939 tarihli taslağın Adalet Komisyonu tarafından görüşüldükten sonra tekrar meclisin gündemine geldiğini göstermiyor.⁵⁴ Yine de 1505 sayılı Kanun'u geniş yorumlayan Bakanlar Kurulu kararları da, bu kararlar sonucu çıkan hukuki anlaşmazlıklar ve Şurayı Devlet müdahaleleri de devam etti.⁵⁵

Kapsayıcı bir İskân Kanunu'na Doğru

Mayıs 1932'de İçişleri Bakanlığı muhacirlerin iskânı ve yerli nüfusun yeniden iskânını düzenleyen dağınık hukuki kural ve kararların yerine geçecek bir İskân Kanunu taslağı hazırladı.⁵⁶ İki yıl sonra, Mayıs 1934'te, Geçici İskân Komisyonu taslağı görüşüp raporunu tamamladı.

53 Ibid., 107-10.

54 Meclis tutanakları ve arşiv kayıtlarında yaptığım araştırmada ilk görüşme sonuçsuz kaldıktan sonra bu taslağın tekrar gündeme geldiğini gösterecek herhangi bir kanıt rastlamadım. Konunun Adalet Komisyonunda görüşülüp görüşülmediğini bile tespit etmek imkânsızdır.

55 Bkz. not 43.

56 TBMMZC, 7 Haziran 1934, 4.

dı. Daha fazla gecikme olmadan kanun Meclis Genel Kurulu'na geldi ve Haziran 1934'te yasalaştı.⁵⁷ Kanunun genel amacı muhacirlerin ve Kürtçe konuşan nüfus, göçebeler ve yaylacı aşiretler gibi kimi yerli grupların iskânıydı. Kanunun altında yatan gaye bu grupların “millî kültüre entegrasyonu”ydu. Kanunun mimarlarının ikincil bir amacı da topraksız veya yeterli toprağı olmayan köylüleri topraklandırmaktı. Nitekim kanunun 13'üncü maddesi, sahibi olduğu topraktan geçimini sağlayamayan köylülerin iskân edilmelerine olanak veriyordu.⁵⁸

İçişleri Bakanlığı tasarısı muhacirlere ve yeniden iskân edilen şahıslara dağıtılacak arazi kategorileriyle ilgili özel bir düzenleme getirmiyordu. Bu sebepten, geçici komisyon bu hukuki boşluğu doldurmak için madde 21'i kanuna ekledi. Yeni maddeye göre her türden devlet arazisi, ortak meralar ve son olarak köy, kasaba ve şehir arazileri dışında kalan boş araziler dağıtılabilecekti. Geçici Komisyon'un raporu bu kategorilerden ikinci ve üçüncüsünün iskân ve yeniden iskân durumunda ağırlıklı olarak kullanılacak kaynaklar olduğunun altını çiziyordu. 21. madde ormanların ve özel mülkün de gerekli durumlarda bu amaçla kullanılabileceğini belirtiyordu. Hangi orman arazilerinin dağıtılabileceğine karar verme yetkisi Bakanlar Kuruluna aitti. Özel mülkiyette olan araziler ise sadece dağıtım amacıyla alınmalı veya kamulaştırılmalıydı.⁵⁹ 21'inci madde, muhtemelen hâlihazırda uygulamada olan toprak dağıtım pratiklerini yansıtuğundan mecliste herhangi bir tartışma yaratmadı.⁶⁰ Fakat iki tali madde uzun tartışmalara sebep oldu. Bunlar toprak dağıtım sonrasında oluşacak mülkiyet anlaşmazlıklarının önüne geçmeye yönelik olarak sonradan hazırlanmış 49 ve 50'nci maddelerdi.

1923'ten bu yana geçen sürede toprak dağıtım ile ilgili çok sayıda anlaşmazlık ortaya çıkmıştı. İçişleri Bakanı Kaya İskân Kanunun tasarısı ile ilgili görüşmelerde bunlardan bazılarına atıfta bulundu. İlk olarak, görüşmelere yakın bir zamanda Trabzon'da muhacirlere dağı-

57 İskân Kanunu, 2510 sayılı Kanun, *Resmî Gazete*, Sayı 2733, 21 Temmuz 1934 (14 Temmuz 1934).

58 *TBMMZC*, 7 Haziran 1934, 3, 6–7.

59 *TBMMZC*, 14 Haziran 1934, 15.

60 Bkz. Oya Silier, *Türkiye'de Tarımsal Yapının Gelişimi (1923–1938)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1981), 74–75.

tlmış olan 200,000 dönüm arazi üzerinde hak iddia eden bir şahıstan bahsetti. Anlaşılan, bu toprak önceden işlenmiyordu, o sebepten yetkililer kanu arazisi olduğunu düşünmüşlerdi. Mahkeme, iddiasını destekleyen eski evraka sahip olan davacının lehine karar vermişti. Sonuç olarak, toprak bu şahsa geri verilmiş ve toprağı işlemekte olan muhacirler araziden atılmıştı. Kaya'nın verdiği bir başka örnek, İç Anadolu bölgesinde demiryolu kenarında bulunan Sazılar köyünde gerçekleşen benzeri bir olaydı. Burada da muhacirler boş araziye yerleştirilmiş, fakat muhacirler toprağı verimli hale getirdikten sonra arazinin sahibi ortaya çıkmış ve mahkemeye gitmişti. Sonuç olarak muhacirler evlerini ve topraklarını kaybetmişlerdi.⁶¹ Kaya, son olarak, Gök Abat Körfezi'nde⁶² kuruttukları bataklığı tarıma açan yerli köylülerin bir şahıs arazinin kendisine ait olduğunu iddia edince geçim kaynaklarını nasıl kaybettiklerini anlattı.⁶³

Geçici İskân Komisyonu'nun raportörü bu tür olaylara çok sık rastlandığını belirtti. Hükümet köylülerin işledikleri topraktan atılmasının önüne geçmeye kararlı olsa da İskân Kanunu'nun ilk taslağının buna yönelik bir madde içermediğini vurguladı. Bu düşünceden hareketle, Geçici İskân Komisyonu muhacirlerin ve yeniden iskân edilen

61 İsmail Beşikçi Sazılar vakasındaki şahsın CHP milletvekili Emin Sazak olduğunu öne sürer. İsmail Beşikçi, *Cumhuriyet Halk Fırkası'nın Tüzüğü (1927) ve Kürt Sorunu* (Ankara: Yurt, 1991), 230–31. Bu iddia doğru olabilir; zira meclis tutanaklarına göre Kaya konuşması esnasında şu ifadeyi kullanmıştır: “[Sazılar köyü] Gidin bakın tapuda kimin namına mukayyettir. Emin Beye sorarım. Kimin namına mukayyettir ve ne zaman ona geçmiştir?” *TBMMZC*, 14 Haziran 1934, 155.

62 Şükrü Kaya'nın burada “Gök Abat Körfezi” olarak andığı örnek, kendi seçim çevresi olan Muğla vilayetinden. Bugünkü Muğla ilinin Marmaris ilçesi 19. yüzyılın sonlarına kadar Gökabad (Gökova) olarak adlandırılırdı. Bkz. Arzu Baykara Taşkaya, *1844/45 Temettu' Defterleri'ne Göre Marmaris Kazası* (Ankara: Sage Yayınevi Bizim Akademi Yayınları, 2015), 4-13. Fakat bu konuda 1934 yılında İsmail Hüsrev Tökin'in *Türkiye Köy İktisadiyatı* (İstanbul: İletişim, 1990) kitabını yayımlamasından beri süren bir kafa karışıklığı var. Türk köylerinde üretim ilişkilerine dair bu kitapta Tökin yanlışlıkla Kaya'nın sözlerini Gök Abat yerine Gedikabat diye aktarır (ss.196–7). Yıllar sonra iki önemli kitap Tökin'in hatasını tekrarlar: Suat Aksoy'un *100 Soruda Türkiye'de Toprak Meselesi* (İstanbul: Gerçek, 1969), 57 ve Silier'in *Türkiye'de Tarımsal Yapının Gelişimi*, 75-6. Bu ikincil kaynakları kullanan genç araştırmacılar aynı yanlışlıklarlar.

63 *TBMMZC*, 14 Haziran 1934, 155.

kişilerin mülklerini terk etmek zorunda kalmamaları için 49'uncu ve 50'nci maddeleri kanun taslağına ekledi.⁶⁴ 49'uncu maddeye göre iskân veya toprak dağıtım işlemleri gerçekleşmeden altı ay evvel hangi arazilerin dağıtımına konu olacağı ilan edilecekti. Dağıtılacak araziler üzerinde hak iddia edenler bu altı aylık süre içinde işleme itiraz etmeliydiler. Altı aylık süre sona erdiğinde, bu kişiler söz konusu araziler için ancak tazminat talep edebileceklerdi. 50'nci maddeye göre ise devlet tarafından bir kişiye tahsis edilmiş toprak hiçbir durumda önceki sahibine geri verilmeyecekti. Diğer bir deyişle, toprak dağıtımından faydalanmış kişiler veya iskân edilmiş köylüler arazilerinden çıkarılmayacaktı. Ayrıca, iddia sahipleri dağıtım işleminden sonra tazminat için dahi dava açamayacaklardı.⁶⁵

Meclis belgeleri bu iki maddeye muhalefetin tasarısı Genel Kurul'a geldiğinde çoktan başlamış olduğunu gösteriyor. Geçici İskân Komisyonu ile Adalet Komisyonu arasında 49 ve 50'nci maddelere ilişkin derin bir anlaşmazlık vardı. Geçici Komisyon'un raporunda bu anlaşmazlığın kısaca bahsi geçse de komisyon anlaşmazlığın önemini olduğundan küçük göstermeyi tercih ettiğinden, Raif Karadeniz'in⁶⁶ meclis konuşması anlaşmazlığın bize daha iyi bir resmini sunuyor. Karadeniz Adalet Komisyonu üyesi olarak ilk safhada yaşanan tartışmalara birinci elden tanıklık etmişti. Karadeniz konuşmasında bu iki maddenin eklenmesini Geçici İskân Komisyonu'na önerenin Faik Kaltakkıran⁶⁷ olduğunu belirtir. Karadeniz'e göre, her ne kadar bu maddelerin kapsamı genel olsa da Kaltakkıran bu maddeleri Trakya'nın özel şartlarını göz önünde bulundurarak önermişti. Geçici Komisyon bu maddeleri görüşülmek üzere Adalet Komisyonu'na göndermişti. Adalet Bakanının, İskân ve Nüfus Genel Müdürünün ve Kaltakkıran'ın da bulun-

64 Ibid., 19–20, 154.

65 Ibid., 40–41.

66 Mesleği avukatlık olan Raif Karadeniz Meclis'e ilk olarak 1934'te seçildi. BMM'de dört dönem üst üste Trabzon CHP milletvekili olarak görev yaptı. Bakanlık görevinde de bulundu.

67 Faik Kaltakkıran doğduğu kent olan Edirne'yi Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda on yıl temsil etmişti ve Trakya Paşaeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti kurucularındandı. Malta sürgünü dönüşünde Ankara'daki meclise katılarak Meclis Başkan Yardımcısı seçildi. 1943 yılına kadar BMM'de Edirne milletvekili olarak görev yaptı.

dukları bir toplantıda Adalet Komisyonu mülkiyet hakkına tehlikeli bir istisna getirecek bu maddeleri taslaktan çıkarmaya karar vermişti. Adalet Komisyonu bu maddelerin yerine Trakya'daki arazi anlaşmazlıklarıyla ilgili özel bir madde koymayı önermişti. Bu bölgenin ayrıca ele alınmasının sebebi, bölgenin Balkan Savaşları'ndan itibaren yıllarca muharebe alanı olmasıydı. Askeri çatışmalarla birlikte sürekli bir nüfus hareketi olmuş, dolayısıyla da toprak sürekli el değiştirmişti. Karadeniz'e göre Adalet Komisyonu'nun bu bölgeye özel bir madde çıkarmayı gerekli görmesinin sebebi buydu.⁶⁸ Olayları kendi bakış açısından anlattıktan sonra, Karadeniz, Geçici Komisyon'un raporunun Adalet Komisyonu'nun endişelerini gerektiği şekilde dile getirmemiş olmasından duyduğu şaşkınlığı ifade etti.⁶⁹

Geçici Komisyon, raporunda, 49 ve 50'nci maddelerin iskân politikası için kritik önemde olduğu ve çıkacak kanuna dâhil edilmesi gerektiği konusunda ısrar etti. Adalet Komisyonu'nun 49 ve 50'nci maddelere dair endişeleri, Trakya'da sık rastlanan türden anlaşmazlıklara her yerde rastlanabileceği ve hatta rastlanıyor olduğu öne sürülerek görmezden geliniyordu. Başka bir deyişle, Geçici Komisyon, Adalet Komisyonu'nun tüm önerilerini reddetmiş ve toprak dağıtımından kaynaklanan anlaşmazlıkların çözümü için genel kurallar getirme yolunu seçmişti.⁷⁰

Sonuç olarak, 49 ve 50'nci maddeler Genel Kurul'a Geçici Komisyonca yazıldıkları şekilleriyle geldiler. Kaya'nın bahsettiği davalarla ilişkili olarak Raif Karadeniz kürsüden şu soruyu yöneltti: “[topraklarından kovulan muhacir] On tane olsun, yirmi tane olsun, yirmi misal var diye, bütün ana kanunları değiştirelim mi?” Ona göre bu, on dört milyon insanın mülkiyet güvencesini birkaç bin muhacir için feda etmek anlamına geliyordu. Böylesi hukuki istisnalar uzun vadede

68 *TBMMZC*, 14 Haziran 1934, 153–55.

69 Gerçekten Geçici Komisyon'un raporu bu konuyu kısa geçer ve hatta anlaşmazlığı doğru şekilde yansıtmaz. Rapora göre Adalet Komisyonu bu iki maddenin gerekliliğini kabul etmiş ama hükümetin üzerinde çalışmakta olduğu toprak kanununa dâhil edilmemelerinin daha uygun olduğunu belirtmişti. Yani, Adalet Komisyonu 49 ve 50'nci maddelere ilkece karşı değildi. Karadeniz'in konuşması bu anlatımı yalanlar.

70 *TBMMZC*, 14 Haziran 1934, 20.

tüm hukuk sisteminin altını oyabilirdi.⁷¹ Başka milletvekilleri de onu destekledi. Bir başka milletvekili, Ziya Gevher Etili⁷² “iptidai usuller” olarak gördüğü uygulamaları eleştirdi. Etili’ye göre, hükümetin ilandan kastı bir camii kapısına veya bir ağaca bir kâğıt parçası asmaktan ibaretti. Vergi ihbarı tam da bu şekilde yapılıyordu. Etili hükümetin ilkel usullerden vazgeçmeyişiine kendi durumundan örnek verdi: “Devlet merkezi olan Ankarada belediye hududu dahilinde oturan benim ismim Kavaklı derede bir armut ağacında asılıdır.” Milletvekilleri gülerken, Etili eğer hükümet dağıtılacak toprağı vergi borcunu ilan ettiği şekilde ilan edecek olursa mülk sahiplerinin hak iddia etme şanslarının düşük olacağını ekledi. 49’ncu maddenin mülkiyet güvencesine zarar vereceğinin açık olduğu düşüncesindeydi.⁷³ Sait Azmi Feyzioğlu ve Emin Sazak⁷⁴ da aynı düşüncüyü paylaşıyorlardı, onlara göre bu tür pratikler Anayasa’ya ve Medeni Kanun’a aykırıydı.⁷⁵

Kaya, söz konusu maddeler yoluyla mülkiyet haklarına tecavüz edilebileceğine dair endişeleri dağıtmaya çalıştı. Devletin halen kullanım da olan topraklara el koymak gibi bir niyeti olmadığını defalarca altını çizdi. Yalnızca uzun süredir boş olan araziler yeniden dağıtılacaktı.⁷⁶ Mülk sahibi iskânın tamamlanmasından sonra ortaya çıksa dahi hükümet ona tazminat ödeyecekti. Aynı zamanda Kaya ilanının askıda kalma süresi konusunda taviz vermeye hazırdı, bu süre altı aydan uzun bir süreye uzatılabilirdi. Fakat milletvekilleri tatmin olmamışlardı. Kaya, kadastro kaydı olan arazilerin kanun kapsamından çıkarılabileceğini de

71 Ibid., 156.

72 Hukuk Fakültesi mezunu olan Ziya Gevher Etili kariyerine 1921’de Ankara’da yayımlanan, direniş hareketinin resmî gazetesi olan *Hakimiyet-i Milliye*’de köşe yazarı yazarak başladı. 1927’de milletvekili seçildi ve 1943’teki seçimleri kaybedene kadar 16 yıl mecliste Çanakkale’yi temsil etti.

73 *TBMMZC*, 14 Haziran 1934, 155.

74 Mesleği avukatlık olan Sait Azmi Feyzioğlu, 1931-34 ve 1946-50 yıllarında CHP Kayseri milletvekili olarak görev yaptı. Kayseri Barosu başkanlığı da yapmıştır. Emin Sazak ise Eskişehirli zengin bir çiftlik sahibi ve tüccardı. Kurtuluş Savaşı esnasında milli güçlere çok erken bir dönemden itibaren destek vermiş, ilk meclise Eskişehir milletvekili olarak katılmış ve bu görevi on üç yıl sürdürmüştür.

75 *TBMMZC*, 14 Haziran 1934, 154, 159.

76 Ibid., 157.

söyledi. Bu öneri, bazı milletvekillerinin de işaret ettiği üzere, toprak mülkiyetinin çoğu henüz kayda geçmemiş olduğundan ve köylülerin çoğu tapu harçlarını ödeyecek kadar dahi gelire sahip olmadığından destek bulmadı.⁷⁷ Sonuçta hükümetin tüm çabalarına rağmen 49 ve 50'nci maddeler Genel Kuruldan onay alamadı. Adalet Komisyonu Trakya ile ilgili özel bir madde hazırladı ve bu 48'inci madde olarak yasalaştı. Tüm taraflar Trakya'nın istisnai bir durum olduğunda uzlaştığından bu madde muhalefet görmedi. Bu maddeye göre 1912 ve 1934 yılları arasında dağıtılan toprakların sahibi olduğunu ispatlayan iddia sahipleri muhacir olarak muamele görecektir ve devlet kendilerine yeni toprak tahsis edecekti.⁷⁸ 49 ve 50'nci taslak maddeler hakkındaki meclis görüşmeleri mülkiyet hakkı adına muhalefet edenlerin kazandığı ender bir zaferdi.

Son Çare: Anayasa Değişikliği

10 maddelik bir anayasa değişikliği önerisi Şubat 1937'de Meclise geldi. Teklif Başbakan İsmet İnönü'nün ve 153 milletvekilinin imzasını taşıyordu. Değişiklik paketinin esas önemli noktası 1924 Anayasa'nın 1'nci maddesine altı ok diye de bilinen Kemalizmin altı ilkesinin eklenmesiydi. Öte yandan, teklifin 8'inci maddesi kamulaştırma ile ilgili anayasal hükümlerin değiştirilmesine dairdi. İnönü ve imzacılar, 1924 Anayasasının yukarıda "Kamulaştırmanın Yasal Çerçevesi" bölümünde alıntıladığım 74'üncü maddesine köylülerin topraklandırılması ve ormanların millileştirilmesi amacıyla yapılacak kamulaştırmalar için istisnalar getiren bir fıkra eklenmesini istiyorlardı. Değiştirilen maddenin ikinci fıkrasına göre sadece bu iki durumda toprağın bedeli özel kanunlarla belirlenebilecekti.⁷⁹ Bu anayasa maddesinin değiştirilmesi sayesinde, yetkililer dağıtım amacıyla toprak kamulaştırdıklarında genel kurallara uygulanmayacaktı. Dolayısıyla, söz konusu anayasa değişikliğinin amacı kamulaştırma maliyetlerini düşürmektir.

⁷⁷ Ibid., 155–59.

⁷⁸ Ibid., 159.

⁷⁹ 3115 sayılı Teşkilâtı Esasiye Kanununun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine Dair Kanun, *Resmî Gazete*, sayı 3533 (13 Şubat 1937).

Teklifin gerekçesi bir sayfalık kısa bir metindi ve bunun yarısı 74'üncü maddeye ayrılmıştı. Sadece bu bile CHP'nin yönetici kadrosunun mecliste bu maddeye ilişkin anlaşmazlıklar oluşmasını beklediklerini ve mülkiyet güvenliği açısından bu değişikliğe muhalefet edenler çıkacağını ön gördüklerini gösteriyor. Gerekçe "özel bir menfaatin korunması düşüncesi"nin tek başına toprağa muhtaç köylülerin durumunu görmezden gelmek için yeter sebep olamayacağını önceden belirtiyordu.⁸⁰ İçişleri Bakanı Kaya meclis kürsüsünden 18 milyon Türk'ten 15 milyonunun köylü olduğunu ve bunların çoğunun işledikleri toprağın sahibi olmadıklarını belirten tutkulu bir konuşma yaptı.⁸¹ Bu şartlar altında, köylüleri mülk sahibi yapmak için anayasayı değiştirmek milletvekillerine düşen asil bir görevdi: "Burada hayatını hukukunu temin ettiğimiz kütle, dili olup da söylemiyen fakat söylemiye sizleri tevkil etmiş olan kütledir. Bizim yaptığımız kanunları okumayacak, gazeteleri okumıyacak, onlar için nasıl çalıştığımızı bilmiyecektir. Bizim eserimizin büyüklüğü buradadır."⁸²

CHP önderliğine 1937 Anayasa değişikliği görüşmelerinde sadece İzmir Milletvekili Halil Menteşe⁸³ muhalefet etti. Menteşe, Kaya'nın durumu abarttığını, her ne kadar başkalarının topraklarında çalışan çok sayıda köylü olsa da bunların kırsal nüfusun çoğunluğunu oluşturmaktan uzak olduklarını belirtti. Menteşe'ye göre: 'Bizde halk az çok mal, mülk sahibidir'. Bu yüzden Türkiye'de bir "*question agraire*" [toprak sorunu] yoktu.⁸⁴ Her halükârda, Türk Hükümeti Kurtuluş Savaşından beri toprak dağıtımını yapıyordu. Toprak dağıtımı Ziraat Bankası'nın uzun vadeli kredileriyle yapılıyordu. Dolayısıyla Menteşe'ye göre toprak konusunu anayasal bir mesele haline getirmenin bir

80 TBMMZC, 5 Şubat 1937, 1.

81 Ibid., 61.

82 Ibid., 72.

83 İstanbul ve Paris'te Hukuk okuyan Halil Menteşe 1908, 1912 ve 1914 Meclis-i Mebusanlarında memleketi Menteşe'yi temsil etti. Bu sürede Meclis Başkanlığı, Şurayı Devlet Başkanlığı ve Dışişleri Bakanlığı gibi önemli görevlerde bulundu. Menteşe 1931 ve 1935 yıllarında CHP listesinden İzmir bağımsız milletvekili seçildi. 1939'da CHP milletvekili seçildi ve 1946'ya kadar görev yaptı.

84 TBMMZC, 5 Şubat 1937, 63.

anlamı yoktu. Kanunun yüce amacı ne olursa olsun mülkiyet hakları zedelenmiş olacaktı. Uzun vadede böylesi bir hamle tarımsal üretimi olumsuz yönde etkileyecekti. Mentеше'ye göre yapılması gereken alı-şılmış usullerle köylüye toprak dağıtımına devam etmekten ibaretti.⁸⁵

Anayasa değişikliği teklifinin maddeleri teker teker oylamaya kon-duğunda, paketin 8'inci maddesi hakkında başka bir tartışma yaşan-madı. Meclis genel kurulunda itirazını dobra dobra dillendiren Halil Mentеше dikkat çekici bir şekilde oylamaya katılmamıştı. Teklifin kala-nı gibi 8'inci madde de oybirliği ile kabul edildi.⁸⁶ Böylelikle, kamulaş-tırma kuralları değiştirildi ve ormanların millileştirilmesinin ve toprak dağıtımının yolu açılmış oldu. Özel mülk olan tarımsal toprakların ha-zineye aktarılması ve ihtiyaç sahiplerine dağıtımı, 1927 yılında meclise gelen tehcir kanunundan beri hükümeti zorlayan bir konuydu. Söz konusu topraklar kime ait olursa olsun, mecliste hükümetin planlarına itiraz eden sesler olmuştu. Bu tür itirazlar kâh meclis komisyonların-da kâh genel kurulda görünür olmuştu. 1937 tarihinde gerçekleş-en anayasa değişikliği bu sebeple önemlidir. Bu değişiklik ile, en azından görünüşte, on yıldır süregiden mesele çözümlenmiş oldu.

Sonuç

17 Ocak 1945'te Başbakanlık BMM'ne bir toprak dağıtım kanunu tasarısı sundu. Çiftçiyi topraklandırma amacına itiraz eden yoktuysa da kanun tasarısının kimi radikal taraflarını kabul edilemez bulanlar vardı. Tasarı, sahip olunabilecek toprak miktarına bir üst sınır getir-mekle kalmıyor, aynı zamanda 1937'de yapılan anayasa değişikliğinin avantajlarını sonuna kadar kullanarak toprak sahiplerine ödenecek bedelin vergiye esas değerin katlarına göre hesaplanarak devlet tah-vili cinsinden ödenmesini öngörüyordu. Başbakanlığın tasarısı 36 milletvekilinden oluşan bir Müsterek Geçici Komisyona gönderildi. Coşkulu tartışmaların yaşandığı komisyon üç ayda 45 kere toplandı

85 Ibid.

86 Görüşmelerde 8. Madde olarak geçse de bir önceki madde silindiğinden kamulaş-tırmalarla ilgili madde yedinci madde olarak yasalaştı. Oylama sonuçları için bkz. *TBMMZC*, 5 Şubat 1937, 74, 81-4.

ve hükümetin taslağını geniş ölçüde değiştirdi. Tasarıya muhalif bir milletvekilinin söylediği gibi, komisyon, hükümetin aşırı müdahaleci ve tahripkâr tasarısını “oldukça zararsız ve faydalı” hale getirdiklerini belirtecekti.⁸⁷ Hükümetin iddialı planı daha Genel Kurula gelmeden kökten değişmişti. Fakat hükümet, komisyonu tekrar görüşmeye çağırıp üyeleri sert bir kamulaştırma kuralı getirmeye zorladı. Getirilen kural meşhur 17’nci maddeydi. Bu maddeye göre ortakçılar, kiracılar ve tarım işçileri tarafından işlenen araziler büyüklüklerine bakılmadan hemen kamulaştırılacak ve dağıtılabilecekti. Taslak madde bu kuralın sadece toprağın yetersiz olduğu bölgelerde uygulanacağını ve herhâlükârda toprak sahibine en az elli dönüm bırakılacağını da öngörüyordu. Taslak nihayet Genel Kurul’a geldiğinde hükümet son bir değişiklik yaparak toprak yokluğu şartının tasarıdan çıkarılması için bir önerge (takrir) verdi. Meclis tartışmalarının uzun ve sert olacağı baştan belliydi ama BMM’yi savaş alanına çeviren bu son önerge oldu. İnönü hükümeti sonunda istediğini aldı ve Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu 11 Haziran’da 17’nci madde dâhil yasalaştı. Yine de bu görüşmeler filizlenmekte olan muhalefet için bir zaferdi çünkü biri dışında bütün kritik maddelerin baştan yazılmasını sağlamayı başarmışlardı.⁸⁸

1945 meclis görüşmelerinin Türkiye’nin siyasal tarihinde bir devrin başlangıcı olduğu genel kabul görür. Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu’nu çıkarmak için koşulan maraton her şeyden önce Kemalist siyasal elitin bölünmeye başladığı nokta olarak değerlendirilir. Örneğin, Kemal Karpat’a göre “görünüşte homojen olan milliyetçi ve sekülarist grup, hükümet 1945’te toprak reformu kanununu getirene ve öncesinde görmezden gelinen derin ayrılıkları su yüzüne çıkarana kadar parçalanmamıştı.”⁸⁹ Elinizdeki yazı Karpat’ın yorumuna önemli bir düzeltme yapıyor: Söz konusu ayrılıklar 1945’ten önce de çeşitli vesilelerle su yüzüne çıkmıştı. Toprak mülkiyeti ile ilgili meseleler Türki-

87 *TBMMZC*, 14 Mayıs 1945, 63.

88 4753 sayılı Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu, *Resmî Gazete*, Sayı 6032 (15 Haziran 1945). Kanunun detaylı bir incelemesi için bkz. S. Yelda Kaya, “Land Use, Peasants and the Republic: Debates on Land Reform in Turkey, 1923-1945” (Yayımlanmamış doktora tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 2014), 226-349.

89 Kemal H. Karpat, “Actors and Issues in Turkish Politics, 1950–1960: Prototypes and Stereotypes,” *International Journal of Turkish Studies*, 17 (2011): 118.

ye'nin tek partili meclisinde hep muhalefetle karşılaşmıştı. Ne zaman toprağın özel mülk sahiplerinin elinden alınmasına dair bir tasarı meclise gelse benzeri süreçler yaşanmıştı ve muhalif milletvekilleri itirazlarını dile getirerek ya komisyonlarda ya da Genel Kurul'da kanunu değiştirmeye çalışmışlar ve zaman zaman başarılı da olmuşlardı. 1945'te bu çatışma bu sefer daha büyük ölçekte tekrar su yüzüne çıktı. Sonuç olarak, Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu şüphesiz Kemalist "oybirlikli demokrasi"nin sonunu getirdiyse de bu sonu getirecek çatışmanın tohumları önceden atılmıştı. Bu bölümde gösterdiğim üzere mülkiyet hakları meselesi Erken Cumhuriyet'in oybirlikli demokrasisinde açık ve sürekli bir çatlaktı. Öyle ki bu çatlak CHP liderlerinin iradelerini meclise dayatmakta başarısız oldukları durumların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bir başka deyişle, araştırmamın sonuçları erken Cumhuriyet dönemi meclisi hakkındaki literatürün genel kabulleriyle uyuşmayan ve bu literatürün görmezden geldiği bir noktaya işaret ediyor: Tek parti döneminde Kemalist liderler genellikle varsayıldığı gibi meclisten her zaman her istediklerini hiç itirazsız alamıyorlardı.

Fakat bölümün sonuna geldiğimiz bu noktada bile halen şu soruya bir yanıt bulamadık: Bir avuç siyasetçi kadir-i mutlak gözüken bir tek parti hükümetine nasıl karşı gelebilmişti? Pek çok araştırmacı bu soruyu 1945 Toprak Reformunun mecliste ortaya çıkardığı muhalefete ilişkin olarak sormuş ve genel olarak hükümete karşı gelişen muhalefeti mecliste kuvvetli şekilde temsil edilen toprak sahiplerinin çıkarlarıyla açıklamıştır. Gerçekten de yukarıda müdahalelerini incelediğim Emin Sazak ve Halil Menteşe gibi bazı kararlı muhalifler aynı zamanda büyük toprak sahipleriydiler. Dönemin gazetelerinde yazılanlar meclis dışında da bir muhalefetin varlığını ima ediyor olsa da⁹⁰ bu yeterince araştırılmamış bir konudur. Ancak ben bitirirken merak uyandırıcı bir başka ilişkiye dikkat çekmek istiyorum: Hükümete mülkiyet hakları perspektifinden muhalefet edenlerin çoğu hukukçuydular. Hem Halil Menteşe, hem Refik Şevket İnce, hem Raif Karadeniz, hem Ziya Gevher Etili, hem de Sait Azmi Feyzioğlu hukuk fakültesi mezunuy-

90 Cemil Koçak, *Türkiye'de İki Partili Siyasî Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950): İkinci Parti*, c. 1 (İstanbul: İletişim, 2010), 170-71. Örneğin Koçak, Gaziantep'teki toprak sahiplerinin mecliste görüşülmekte olan tasarıya itirazlarını dile getirdikleri Cumhuriyet Arşivlerinde bulunan bir dilekçeye atıfta bulunur (Ibid., 210, n.218).

dular.⁹¹ Bu elbette meclis muhalefedinin toprak sahipliğiyle değil de hukukçulukla bağlantılı olduğu anlamına gelmez. Ne de olsa BMM'de avukat sayısı az değildi⁹² ve tartışmanın her iki tarafında da çok sayıda hukukçu vardı. Örneğin hepsi de hukukçu olan Hıfzı Oğuz Bekata, Yavuz Abadan, Mümtaz Ökmen ve Sedat Çumralı 1945'te hükümetin toprak dağıtımını tasarısının coşkulu destekçileriydiler. Şükrü Kaya'nın kendisi İstanbul ve Paris'te hukuk okumuştı ve 1913 yılındaki Osmanlı İmparatorluğu ile Bulgaristan arasındaki nüfus mübadelesi görüşmelerinden beri iskân ve nüfus mühendisliği alanlarında önemli bir rol oynuyordu.⁹³ Özetle, tüm avukatlar hükümeti eleştirmiyordu fakat anayasa ve idare hukuku alanındaki uzmanlıkları, hukukçu olan eleştirel milletvekillerine avantaj sağlıyordu ve mahkeme kararlarına olan aşinalıkları iddialarını güçlendiriyordu.

Daha da önemli olan bir konu, hükümet politikalarına yönelik meclisteki direnişin yargısal muhalefet ile ilişkisidir. Bu makalede meclisteki muhalefete odaklandım, o sebepten yargının görüş ve kararlarına nadiren atıfta bulundum. Yine de ele aldığım örneklerin de gösterdiği gibi, mülkiyet hakkına yönelik hükümet müdahalelerine olan siyasal direniş yargısal muhalefetle ilişkiliydi veya oradan destek alıyordu. Yargıdan gelen muhalefet dendiğinde de bunun ana kaynağının Şurayı Devlet olduğunun altını çizmek gerekir. Her ne kadar erken Cumhuriyet döneminin en önemli kurumlarından biri olsa da Şurayı Devlet hakkında yapılan araştırmalar azdır. 1920 yılında Şurayı Devlet işlerliği kalmamış bir Osmanlı kurumuydu, sonraki beş yılda tekrar canlandırılması çatışmalı bir süreç olmuştu. 1920 ve 1925 yılları arasında hükümet Şurayı Devlet'i geri getirmeye yönelik bir dizi girişimde bulunmuş ama bunların hepsi meclis tarafından engellenmişti.⁹⁴ Meclisteki muhalefetin hükümeti denetleyecek bir kurumun diriltilmesine karşı çıkması ironik gözükabilir. Fakat muhalefet halk tarafından

91 Bu siyasetçilerin kısa biyografileri için 47, 66, 72, 74 ve 83 numaralı notlara bakınız.

92 Milletvekillerinin mesleklerine göre dağılımları için bkz. Demirel, *Tek Partinin İktidarı* ve Frey, *Turkish Political Elite*, 78-84.

93 Fuat Dündar, *Modern Türkiye'nin Şifresi: İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918)* (İstanbul: İletişim, 2008), 188-91, 197-99, 216-19, 324-28.

94 Onur Karahanoğulları, *Türkiye'de İdari Yargı Tarihi* (Ankara: Turhan, 2017), 214-52.

seçilmiş bir meclisin Şurayı Devlet'i gereksiz kıldığı kanaatindeydi. Bir milletvekili konuşmasında böyle bir kuruma geçmişte Abdülhamit'in "istibdadı" döneminde ihtiyaç vardı, diyecektir.⁹⁵ O erken dönemde muhalif milletvekillerinin meclis muhalefetine tasfiyesinden sonra Şurayı Devlet'in hükümeti sınırlama işlevini yükleneceğini öngörebilmeleri olanaksızdı. Dolayısıyla, yeni rejim mülkiyet hakları konusunda hassas bir hukuki kurumu aslında kendi eliyle oluşturdu ve böylesi bir hukuki sistem içinde faaliyet gösterdi. 1926 tarihli Türk Medeni Kanunu bu hukuki sistemin köşe taşı ve Türk mahkemelerinin mülkiyet sahiplerinin iddialarını koruyan kararlarının temeliydi. Daha önemlisi, bu hukuki sistem Şurayı Devlet'in hükümetin bazı kararlarını iptal etmesine imkân veriyor ve meclisteki mülkiyet hakları savunucularının elini güçlendiriyordu.

Son olarak, mülkiyet hakkına saygı göstermekle mülkiyet ilişkilerini ıslah etmek arasındaki gerilimin Kemalistlere özgü olmadığına altını çizmeliyiz. Kemalistlerin bu konudaki çizgileri, selefleri olan İttihatçılar'ın çizgileriyle paralellik gösteriyor. Jön Türkler de bir yandan üretim ve ticareti arttırmak için özel mülkiyeti güvence altına almak isterken bir yandan da topraksızlık başta olmak üzere köylülüğün sorunlarına çözüm bulma arayışındaydılar.⁹⁶ Onlara göre, Abdülhamid istibdadının mirası olan ekonomik güvensizlik özel teşebbüsü boğuyor ve her tür ekonomik faaliyete zarar veriyordu. Dolayısıyla, mülkiyet haklarını garanti altına alacak bir rejim en büyük öncelikti.⁹⁷ Tam da bu nedenle, İttihat ve Terakki 1908 Kongresinde köylüye toprak dağıtım politikasını benimsediğinde bile aynı zamanda toprak sahiplerinin mülkiyet haklarına saygı göstereceklerini ekleyerek tedbirli davranmışlardı. Ertesi yıl siyasal programlarını yenilerken toprak dağıtım meselesi tamamen yok olacaktı.⁹⁸ Köylüden taraf hissiyat ise yine de sürecek ve Cumhuriyet'e miras kalacaktı.

95 Ibid., 222.

96 Bkz. Feroz Ahmad, "The agrarian policy of the Young Turks 1908 – 1918," *From Empire to the Republic: Essays on the Late Ottoman Empire and Modern Turkey* içinde (İstanbul: İstanbul Bilgi University, 2008), 65-72, 83-4.

97 Zafer Toprak, *Milli İktisat – Milli Burjuvazi* (İstanbul: Tarih Vakfı, 1995), 83-4.

98 1908 ve 1909 programları için bkz. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasî Partiler*, Cilt 1 (İstanbul: İletişim, 2015), 98-100 ve 114-16.

“YAN, OF, EF, VİÇ, İÇ, İS, DİS, PULOS...”: SOYKIRIM SONRASI TÜRKİYESİ'NDE SOYADI REFORMU, “GAYRİMÜSLİMLER” VE BELİRSİZLİK SİYASETİ¹

EMMANUEL SZUREK
ÇEV. ESER KÖMÜRCÜ

Cumhuriyet gazetesi 29 Kasım 1934'te şu imzasız başyazı ile yayımlandı:

Vatandaş, sıra sende!

B'nai B'rith Yahudi Lisesi sekreteri Bay Baruh, soyadı olarak “güçlü” anlamına gelen Batu kelimesini benimsediğini ve bunu yaparken amacının Yahudileri Öz Türkçe soyadları benimsemeye teşvik etmek olduğunu belirtti.

Geçen yıl Türkçe isimler alan Yahudi çocukları oldu.² Tıpkı Türkler gibi, Türkiye Yahudilerinin de soyadı yoktur. Tıpkı bizimkiler gibi *Behar*, *Nesim*, *Levi* ve *Kohen* gibi isimleri var ve birçok insan onları kullanıyor ama bu insanlar aynı soydan gelmiyor. Bundan böyle Öz Türkçe soyadlarını seçerek Türkleştirme yolunda bir adım atmış olacaklardı.

Ermenilerin ve Rumların soyadı vardır. Bütün Ermeni isimleri *yan* ile biter, ancak Rumların arasında Türkçe olan *oğlu* ile biten çok sayıda soyadı vardır. Mesela “Baklacioğlu”... Ama soyadı Türkçe olmayan pek çok Rum da vardır.

- 1 Makalede kullanılan Yunanca kaynakları tercüme ettiği için Antonis Nasis'e, aydınlatıcı yorumlarından dolayı İlker Aytürk ve Erik-Jan Zürcher'e fazlasıyla minnettarım. Çeviri metninle ilgili yardımlarından dolayı Muhammed Baykal'a içtenlikle teşekkür ederim. Ayrıca, Umut Azak, Sevgi Adak, Güneş Işıksel, Alekos Lamprou, Nicole Lapierre, Cilia Martin, Işık Tamdoğan, Duygu Taşalp ve Claire Zalc'a da müteşekkirim.
- 2 Bu olay hakkında bkz. Rıfat Bali, *Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri. Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945)* (İstanbul: İletişim, 1999), 287 ve Meltem Türköz, *Naming and Nation-Building in Turkey: 1934 Surname Law* (New York: Palgrave Macmillan, 2018), 65-67.

Nasıl ki Soyadı Kanununda yabancı ırk ve millet isimlerinin soyadı olarak kullanılamayacağı belirtilmişse, aynı şekilde Devlet Şurasında hazırlanmakta olan Soyadı Yönetmeliğinde de başka bir milliyet fikrini ifade eden ve başka dillerden alınmış (*yan, of, ef, viç, iç, is, dis, aki, zade, mahdum, bin* gibi) sonek ve kelimelerin yeni soyadlara eklenemeyeceği ve daha önce eklenmiş olanların artık kullanılamayacağı yazılmıştır.

Bu Yönetmelik henüz yayınlanmadı, ama yakında yayınlanacak. Şu andan itibaren, nasıl ki bir Türk Yahudisi artık *Levi* kelimesini soyadı olarak kullanamayacaksa, bir Türk Ermenisi de artık *yan* ile biten bir soyadı kullanamayacak ve Türkiye Rumları da *oğlu* ile bitmeyen soyadlarını değiştirmek zorunda kalacaktır.

Tüm Türklerin soyadı almaya çalıştığı bu zamanlarda, Rum, Ermeni ve Yahudi vatandaşlar da Öz Türkçe isimler almakta biraz heves gösterebilirler iyi olur. Bunu yaparak, Cumhuriyet kanunlarının kendilerini ayırmadığından ve Türk vatandaşlarından farklı muamele görmediklerinden ne kadar memnun olduklarını göstermiş olacaklardır.³

Osmanlı sonrası Türkiye'sinde İslâm, ırk/etnisite ve laikliğin diyalektikliği ile ilgili olarak çok tartışılan bir soru “Türk kimdir?” sorusudur. Devletin ve devlet dışı aktörlerin yasal ve toplumsal pratiklerine odaklanan araştırmacılar bu soruya çeşitli şekillerde yanıt vermişlerdir. Bu yanıtlar, ideal-tipik olarak, Cumhuriyet'in yurttaşlığa ilişkin kendi anlatısının (bütün Türkiye vatandaşları Türktür) yinelenmesinden, dil, din ve etnik kökeni temel alan, az ya da çok dışlayıcı yorumlara (hakikî Türkler ülkenin yalnızca Türkçe konuşan Sünnileridir; Müslüman mülteciler ve göçmenler, yerli Aleviler, Kürtler, Araplar ve Lazlar ile birlikte Türk olma yeterliliğine sahip “aday-Türkler”dir)⁴ kadar uza-

3 *Cumhuriyet*, 29 Kasım 1934.

4 Ahmet Yıldız, “*Ne Mutlu Türküm Diyebilene.*” *Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları (1919-1938)* (İstanbul: İletişim, 2001); Nazan Maksudyan, “The Turkish review of anthropology and the racist face of Turkish Nationalism,” *Cultural Dynamics* 17, sayı 3 (2005): 291-322; Howard Eissenstat, “Metaphors of Race and Discourse of Nation: Racial Theory and the Beginnings of Nationalism in the Turkish Republic,” *Race and Nation: Ethnic Systems in the Modern World* içinde, der. Paul Spickard (New York: Routledge, 2005), 239-56; Soner Çağaptay, *Islam, Secularism, and Nationalism in Modern Turkey. Who is a Turk?* (New York: Routledge, 2006); Derya Bayır, *Minorities and Nationalism in Turkish Law* (New York: Routledge, 2013).

nan bir çeşitlilik gösterir. Kâğıt üzerinde gayrimüslimler tam vatan-daşlardı, dolayısıyla “Müslüman aday-Türk” kategorisinde olmamakla birlikte zorla asimilasyon veya Türkleştirme politikalarına maruz kalıyorlardı.⁵ Bu politikalara sıkça atfı yapılan bir örnek, 1928’de üniversite öğrencileri, öğretmenler ve gazeteciler tarafından Türkçe konuşmayanları, özellikle Ladino (Yahudi İspanyolcası) ve Fransızca konuşan Yahudiler ile Yunanca konuşan İstanbul ve İzmir Rumlarını ana dillerini terk etmeye zorlamak için başlatılan “Vatandaş, Türkçe Konuş!” kampanyasıdır.⁶ Gayrimüslimler bir yandan da kamusal yaşamda ve işgücü piyasasında marjinalleştirme, özel sektörde ayrımcılık, serbest dolaşımın kısıtlanması, zorunlu göç, vatandaşlıktan çıkarma ve yağma gibi çeşitli politika ve pratiklere maruz kalmış, bu yollarla Türkiye içinde “daha az Türk” olarak kodlanmakla kalmamış, Türkiye’yi terk etmeye de zorlanmışlardır.⁷ Bu olgu, Osmanlı-sonrası ve Orta Doğu çalışmaları alanlarında popülerliği gittikçe artan azınlıklaştırma⁸ (*minoritization*) kavramıyla nitelendirilmiştir.⁹

Yukarıda alıntılanan 29 Kasım 1934 tarihli başyazı, bu paradoksal Türkleştirme-azınlıklaştırma sürecinin tipik bir örneği sayılabilir. Yazarının, bir zamanlar Talat Paşa’ya yakın, yazının yayımlandığı dönemde ise Mustafa Kemal’in arkadaşı ve *Cumhuriyet* gazetesinin genel yayın yönetmeni olan erken Cumhuriyet Türkiye’si’nin önde

5 Ayhan Aktar, “Cumhuriyetin ilk yıllarında uygulanan ‘Türkleştirme’ politikaları,” *Tarih ve Toplum* 156 (1996): 4-18; Balı, *Cumhuriyet Yıllarında*.

6 Senem Aslan, “‘Citizen, Speak Turkish!’: A Nation in the Making,” *Nationalism and Ethnic Politics* 13, sayı 2 (2007): 245-72.

7 Talin Suciyan, *The Armenians in Modern Turkey: Post-Genocide Society, Politics and History* (Londra: I.B. Tauris, 2016).

8 Zeynep Kezer, *Building Modern Turkey: State, Space, and Ideology in the Early Republic* (Pittsburg: University of Pittsburg Press, 2015), 119.

9 Jane K. Cowan, “Ambiguities of an emancipatory discourse: the making of a Macedonian minority in Greece,” *Culture and Rights. Anthropological Perspectives* içinde, der. Jane K. Cowan, Marie-Bénédicte Dembour ve Richard A. Wilson (Cambridge: Cambridge University Press, 2001), 152-76; Laura Robson (der.), *Minorities and the Modern Arab World. New Perspectives* (New York: Syracuse University Press, 2016); Güldem Baykal Büyüksaraç ve Jonathan Glasser, “Inhabiting the Margins: Middle Eastern Minorities Revisited,” *Anthropological Quarterly* 90, sayı 1 (2017): 5-16.

gelen isimlerinden Yunus Nadi [Abalıoğlu] olduğunu tahmin ediyorum. Eski Jön Türk Yunus Nadi, gayrimüslimlere kapsayıcı bir başlıkla sesleniyordu: “Vatandaş, sıra sende!” Bu başlık, muhtemelen 1934’te hâlâ devam eden “Vatandaş, Türkçe Konuş!” kampanyasının yansımasıydı.¹⁰ Yine de yazar, gayrimüslimleri, “Türkler” ile karşılaştırarak ya da *onların* aksine “*bizim* isimlerimiz” gibi ifadelerle üstü kapalı bir “biz”in belirmesine izin vererek sürekli olarak “ötekileştiriyordu.” Son cümle özellikle çarpıcıdır. İlk olarak, gayrimüslimlere “Öz Türkçe” isimler seçerek ulusun bir parçası olma heveslerini kanıtlama sorumluluğu yüklenmişti. Bu her halükârda yakında onlardan kanun yoluyla talep edilecek bir şeydi, ya da gazeteci öyle düşünüyordu. Diğer bir deyişle, sadece yürürlükte olan yasalara uymak yerine çıkacak yasayı önceden düşünüp ona göre davranmak gerekiyordu. İkincisi, yazar, dikkat çekici bir kalem sürçmesiyle “Rum, Ermeni ve Yahudi yurttaşlar”ı, *diğer* Türk yurttaşlardan değil de “Türk yurttaşlardan” farklı muamele görmeme konusunda istekliliklerini göstermeye davet ediyor, dolayısıyla gayrimüslimleri eşit yurttaşlar olarak görüp görmediği konusunda şüphe uyandırıyor.

Özetle bu başyazı, gayrimüslimleri onomastik bir asimilasyonla (yani özel adlarını değiştirip böylece görünürlüklerini azaltma yoluyla) çabucak ulus bünyesine katma arzusu ile söylemsel ayrıştırma (*disimilasyon*) yoluyla onları uzakta ve görünürde tutmaya yönelik yaygın eğilim arasındaki gerilimi yansıtmaktadır. Türkiye’nin gayrimüslimleri, hem ulusun üyesi hem de “dışarda” ya da yabancı görülen yurttaşlar olarak, kendi kendini laik ilan eden bir entegrasyon ile dine dayalı (ve çok daha kadim) bir ayrıştırma politikası arasında bir açmaza yakalanmışlardı.¹¹ Türk devletinin bu tür muğlaklıkları yinelemedeki ısrarını ya da hukuk alanındaki tutarlı tutarsızlığını “belirsizlik siyaseti” olarak adlandırıyorum. Bu bölümde bu belirsizlik siyasetini, gayrimüslimlere

10 Alexandros Lamprou, “Nationalist Mobilization and State-Society Relations: The People’s Houses’ Campaign for Turkish in Izmir, June-July 1934,” *Middle Eastern Studies* 49, sayı 5 (2013): 824-39.

11 Marc Baer, “The Double Bind of Race and Religion: The Conversion of the Dönme to Turkish Secular Nationalism,” *Society for Comparative Study of Society and History* 46, sayı 4 (2004): 682-709; Ekmekçioğlu, “Republic of Paradox”; Bayır, *Minorities and Nationalism*.

uygulanış biçimi itibarıyla gizemini koruyan Soyadı Reformu üzerinden incelemek istiyorum.

Haziran 1934'te Soyadı Kanunu ile başlayan reformun, Ocak 1935'ten Temmuz 1936'ya kadar uygulanması düşünülmüştü. Bu kanun, vatandaşların adlandırma pratiklerini dilsel açıdan üç şekilde kısıtladı. *Biçimsel olarak*, her Türk'ün iki resmî tanımlayıcıya (ad + soyad) sahip olmasını zorunlu hale getirdi. *Anlamsal olarak*, bazı soyadları, Türkçedeki anlamları nedeniyle, gayrimillî, gülünç veya iğrenç kabul edildi ve bu nedenle yasaklandı. *Etimolojik olarak*, yeni alınan soyadlarının Türkçe kelimelerden seçilmesi zorunlu tutuldu. Bu son hüküm, şüphesiz büyük çoğunluğu standartlaştırılmış bir patronimik (baba ve soya ait) adı olmayan Müslüman vatandaşlar (nüfusun %98'i) için yürürlüğe konuldu.¹² İsimleri Kürt, Arap, Slav veya Çerkes gibi görünen kişilerin, bu isimleri resmî soyadlarına çevirmelerine izin verilmedi. Esas soru, hâlihazırda patronimik ada sahip olanların -Ermeni, Rum ve Yahudilerin çoğunun soyadı vardı- adlarını değiştirmek zorunda kalıp kalmayacağı idi.¹³ Tüm yurttaşlar arasında, hem kendi onomastik (adlandırma) uygulamalarına sahip olmaları hem de soyadlarının yüzyıllardır kullanıldığı Avrupa ile uzun süreli ilişkileri nedeniyle, adlandırma uygulamaları yeni patronimik düzene en yakın olanlar onlardı.¹⁴

12 Türklerin/Osmanlıların aile adları olmadığı yönündeki yaygın ancak tartışmalı anlayış üzerine, bkz. Olivier Bouquet, *Les noblesses du nom. Essai d'anthroponymie ottoman* (Turnhout: Brepols, 2013), 145-87; Emmanuel Szurek, "To Call a Turk a Turk: Patronymic Nationalism in Turkey in the 1930s," *Revue d'histoire moderne et contemporaine* [çevrimiçi] 60, sayı 2 (2013). https://www.cairn-int.info/article-E_RHMC_602_0018--to-call-a-turk-a-turk.htm; Türköz, *Naming and Nation-Building*, 39-41 ve 71-74.

13 Bu ayrımın birçok istisnası vardı. Balkanlar'dan gelen Müslüman mülteciler ve eski İran tebaası olanlar (ülkelerinde soyadları 1925'te kabul edilmişti) 1934'ten önce standart bir soyadına sahip olabilirken (Doğu) Anadolu'daki pek çok gayrimüslimin soyadı yoktu veya Türkçe sesli bir soyadı vardı. Bkz. Houchang Chehabi, "The reform of Iranian nomenclature and titulature in the fifth Majlis," *Converging Zones: Persian Literary Tradition and the Writing of History: Studies in Honor of Amin Banani* içinde, der. Wali Ahmadi (Costa Mesa: Mazda Publishers, 2012), 84-116; Bouquet, *Les noblesses du nom*, 117-43.

14 Ilsen About ve Vincent Denis, *Histoire de l'identification des personnes* (Paris: La Découverte, 2010).

Gayrimüslimler Türkçe soyadları almaya zorlanmalı mı, zorlanmamalı mı? Birinci seçenek, yani Türkleştirme, onları tıpkı Türk olmayan Müslümanlara yapıldığı gibi antroponimik (insan isimlendirmeye dair) miraslarını terk etmeye zorluyor, fakat aynı zamanda etimolojik olarak homojenleştirilmiş bir onomastikonla (adlandırma sistemi) ulusal topluluğa dâhil ediyordu. İkinci seçenek, yani azınlıklaştırma ise, gayrimüslimlerin atadan miras isimlerini korumaları, fakat böylelikle de “gayrimüslimler”¹⁵ olarak açıkça görünür kalmaları anlamına geliyordu. Hem devlet güdümlü hem de sokak düzeyinde süre gelen sistematik dışlama ve saldırılar düşünüldüğünde¹⁶ ikinci seçenek, birçoğu sonunda (bireysel olarak) Türkçe soyadlarını seçmiş gayrimüslimler için muhtemelen en iyi seçenek değildi. Ancak Jön Türklerin ülkeyi etno-dinsel bir temelde homojenleştirme görevini birçok bakımdan üstlenmiş olan yeni devlet için ikinci seçenek birinciye tercih edilecek bir eylem planı olarak kabul edilebilirdi.¹⁷ Bu soruna değinenlerin büyük çoğunluğu,¹⁸ asimilasyon seçeneğinin uygulandığını ileri sürdüler: Onlara göre gayrimüslimler soyadlarını Türkleştirmeye yasal olarak mecbur edilmişlerdi. Burada bu iddianın yanlış olduğunu göstermeyi umuyorum. Bilakis, soyadı reformu, gayrimüslimler için, hem ulusal

15 Lozan’dan sonra Ermeniler, Rumlar ve Yahudiler, Ankara tarafından bu şekilde tanımlanan tek gayrimüslim “azınlıklar”dı. Bu gruplar gelişigüzel bir biçimde gayrimüslimlerin bütünüyle eşit nitelendirilmemelidir. Bkz. Baskın Oran, *Türkiyede Azınlıklar: Kavramlar, Teori, Lozan, İç Mevzuat, İhtihat, Uygulama* (İstanbul: İletişim, 2004), 67-80.

16 Örneğin, Doğu Trakya’da 15.000’den fazla Yahudinin anavatanlarını terk etmesine yol açan bir pogrom olan “Trakya olayları”, Soyadı Kanunu Ankara’da görüşülürken başladı. Örnek olarak bkz. Rıfat Bali, *1934 Trakya Olayları* (İstanbul: Kitabevi, 2008).

17 Türkiye’de soyadı, günlük yaşamda tıpkı soyadı gibi etnik-mezhepsel aidiyetin bir göstergesi olabilen ilk isimden daha az kullanılan bir tanımlayıcı/kimlikleyici olarak kalmıştır. Ve bu nedenle, ilk isimlerin reformun dışında tutulması yeni soyadlarının ayrımcılık potansiyelini kısıtlamaktadır. Ancak bu nüans da sınırlandırma gerektiriyor: isimler sadece tanımlama/kimliklenme araçları değildir, aynı zamanda sembolik bir hafıza taşıyor ve “bir hikâye anlatır”; bu bakımdan bireylerin yaşamı üzerinde pratik etkileri vardır. Bkz. Nicole Lapierre, *Changer de nom* (Paris: Stock, 1995).

18 Aşağıda, “7. Maddenin bitmez tükenmez çekiciliği (1934-2018)” konusunda yazdıklarına bakınız.

hem de ulusötesi bir analiz çerçevesi gerektiren nedenlerden ötürü asimilasyonist (ki etnik olarak Türk olmayan Müslümanlar için böyleydi) olmaktan ziyade hukuken ayrıştırıcı (*differentialist*) bir biçim aldı. Daha da önemlisi, soyadı reformunu oluşturan karar ve düzenlemelerin -yasanın kendisi (Haziran 1934), yönetmeliği (Aralık 1934), İçişleri Bakanlığının talimatnamesi (Ocak 1935) ve genelgesi (Nisan 1935)-detaylı bir okumasını yaparak ve bu buyrukların zamanlamalarına özel bir dikkat göstererek reform sürecinin gayrimüslimler açısından başından sonuna kadar muğlaklıkla yüklü olduğunu göstermeyi umuyorum. Kasıtlı olsun ya da olmasın, bu muğlaklık ve tutarsızlık, yetkili mercileri, asimilasyon ve ayrıştırma arasında salınan bir dizi yasal tavır değişikliğine sürükledi. Bugüne kadar soyadı reformu üzerine yapılan araştırmaların, bu normatif zikzakları ve bunların Osmanlı Hristiyan nüfusunun tamamına yakınının 1. Dünya Savaşı ve sonrasındaki 10 yıllık bir sürede ölüm, tehcir ya da zorunlu göç sonucu ortadan kaybolmasından sonraki durumda¹⁹ ortaya çıkarmış olabileceği çoğunluk-azınlık ilişkilerini tam olarak kavrayamadığını iddia ediyorum.

Bu bölüm, reformun uygulamasından ziyade yasal aygıtlarının oluşumuna ve bu süreçteki muğlaklıklara, tutarsızlıklara, tartışmalara odaklanmaktadır. Gayrimüslimlerin ve özellikle gayrimüslim kurumların arşivleri incelenerek ve tabii sözlü tarih çalışmalarıyla onomastik öznellik ve yaratıcılık bakımından daha kapsamlı bir tabloya ulaşmak mümkün olacaktır.²⁰ Yine de, gayrimüslimler söz konusu olduğunda devletin değişkenliğinin hâlâ olgusal olarak ele alınmayı beklediğini iddia ediyorum. Bunu gerçekleştirmek için esas olarak Türkçe kaynakla-

19 Zürcher'in belirttiği gibi, yeni devletin kurulduğu yıllardaki Anadolu 1913'teki Adadolü'dan "tamamen farklı bir yerdı." 1. Dünya Savaşı öncesi nüfusun %80'i Müslüman iken bu oran Cumhuriyet kurulduğunda %98 olmuştı. Erik-Jan Zürcher, "The Ottoman Legacy of the Kemalist Republic," *The State and the Subaltern: Modernisation, Society and the State in Turkey and Iran* içinde, der. Touraj Atabaki (Londra: I.B. Tauris, 2007), 99.

20 Örneğin Meltem Türköz, 1990'ların sonunda görüşmeler yoluyla bireylerin kendi reform hauralarını anlamlandırma kayıtlarını (*registers of meaning*) açığa çıkarabilmiştir. Türköz'ün sosyal antropoloji alanındaki doktora tezine dayanan harika kitabı *Naming and Nation-Building* (Adlandırma ve Ulus İnşası) soyadı reformu üzerine yapılmış en kapsamlı çalışmadır.

rı kullandım: Meclis oturumlarının tutanakları, reformun çok katmanlı normatif belgeleri, ulusal gazeteler ve idari belgeler. Meselenin aynı zamanda ulusötesi bir boyutu olduğu için, İstanbul merkezli Fransız ve Rum gazeteleriyle Amerikan ve Fransız diplomatik arşivinden birkaç belge de kullandım. Türkiye İçişleri ve Dışişleri Bakanlıklarının arşivlerinin maalesef hâlâ kapalı olduğu malumdur.

Yananlam değil, Düzanlam:

2525 sayılı Kanun esas olarak neyle ilgiliydi (Haziran 1934)

1934'ten önce, Müslüman bir Osmanlı tebaasının çeşitli isimlere sahip olması kuvvetle muhtemeldi. Önce İslâmî isim (Ali, İbrahim, Zeynep) gelirdi. Daha karmaşık toplumsallık daha fazla farklılaştırma gerektirdiğinde; ahlak, eğitim başarısı, zekâ (*tour d'esprit*) vb. gibi hususlara göre kişiye bir üstü tarafından yaşamın erken dönemlerinde verilen mahlasa (takma ad, müstear ad) başvurulabiliyordu. Son olarak, çoğu elit insanın bir lakabı, yani ek mahlası vardı, fakat bu lakap tekil bir işaretleyici olmaktan ziyade itibarı yansıtıyordu. Lakap; kişinin coğrafi kökenini, aile geçmişini, olağanüstü başarılarını vb. belirtiyordu. Ancak, bu tanımlayıcıların hiçbiri sabit değildi. Aksine, isimlerin ve isim kategorilerinin değiştirilmesi hayat boyunca sık meydana gelen bir durumdu. Bu nedenle, nesilden nesile devredilebilir aile isimlerine sahip akrabalık grupları olmasına rağmen, çoğu Türk standartlaştırılmış soyadları taşıymıyordu.²¹ Klasik bir devlet inşası politikası²² olan soyadı reformu, hem biçimsel homojenleştirme hem de onomastik (adlandırma) stabilizasyon çabasını temsil ediyordu: Osmanlı tebaasından farklı olarak, tüm Türkler aynı ad kategorilerini (ad + soyad) ve teorik olarak yaşamları boyunca aynı tanımlayıcıları kullanacaktı.

21 Robert F. Spencer, "The Social Context of Modern Turkish Names," *Southwestern Journal of Anthropology* 17, sayı 3 (1961): 205-18; Olivier Bouquet, "Onomasticon Ottomanicum: identification administrative et désignation sociale dans l'État ottoman du XIXe siècle," *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée* 127 (2010), 213-35.

22 Gérard Noiriel (der.), *L'identification. Genèse d'un travail d'État* (Paris: Belin, 2007).

Aile adının birkaç kez anıldığı İsviçre Medeni Kanunu'nun benimsenmesinin (1926)²³ bir devamı niteliğindeki reform, 1929'da başlandı, ardından durduruldu, sonra yeniden canlandırıldı. En sonunda Mart 1933'te konuya ilişkin bir yasa tasarısı Meclis'e gönderildi. Sorumlu kişi İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'ydı (1927-1938). 16 Haziran 1934'te milletvekillerine tasarının hangi perspektiften hazırlandığını şöyle anlatıyordu:

Tabiidir ki Meclisi Âliniz buna hakem olacaktır. Yalnız şunu arz edeyim ki, bu bir asırlık kanundur. En son senesi de, kanunu medeninin tarihidir. Fakat üzerinde çalışılmıştır. Gerek bendenizin, gerek vekâletteki diğer arkadaşların gücümüzün yettiği kadar, üzerinde çalıştığımız bir kanundur. [...] Fransa'da nasıl olmuş, Napolyon nasıl kanun çıkarmış, Birinci Fransuva ne yapmış, Almanlar Yahudilere nasıl isim vermişler, Fransızlar Cezairlilere nasıl behemehal aile ismini takacaksınız demişler.²⁴

Bakan, Alman Yahudileri veya Cezayirli yerlilerle (*indigènes*)²⁵ karşılaştırmanın hangi amaca -etimolojik ya da sadece biçimsel- hizmet ettiğini ya da varsa Türkiye'de hangi grupların onların muadili olarak görüldüğünü söylemiyordu. Ancak sözleri reformcuların Avrupa merkezli medeniyetçiliğini ve isimler yoluyla bir ulus inşa etme azimlerini gösteriyordu. Yine de, öyle görünüyor ki yasa tartışılırken milletvekilleri gayrimüslimler ve onların soyadlarının doğurduğu etimolojik zorluklarla pek meşgul değillerdi. Sonuçta, 16 milyon vatandaşın %98'inin soyadı yokken soyadı olan %2 ile uğraşmak öncelik teşkil etmiyordu. Dahası, yasa tasarısı diğer tasarılarla birlikte hızlıca görüşülmesi için parlamento oturumunun bitiminden hemen önce (6 Temmuz) gündeme alınmıştı. Tasarı 16, 18 ve 21 Haziran'da Fransız gözlemcilerin dikkatinden kaçmayan bir gayretkeşlikle görüşüldü: "Mayıs ayından

23 Meltem Türköz, *Naming and Nation-Building in Turkey: The 1934 Surname Law* (New York: Palgrave Macmillan, 2018), 64.

24 *Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi* (bundan sonra *TBMMZC*) IV, 23, 69, 198.

25 Sömürgeleştirilmiş Cezayir'de patronimik bir sistemin dayatılmasının hikâyesi hâlâ tarihçisini bekliyor. Bakınız Farid Benramdane, "Qui es-tu? J'ai été dit. De la destruction de la filiation dans l'état civil d'Algérie ou éléments d'un onomacide sémantique," *Insaniyat* 10 (2000): 79-87.

itibaren Büyük Millet Meclisinin gayreti gözlendi, dikkatli kontrolü her şeye uzanan Meclis önemli sayıda yasa teklifini kabul etti [...].”²⁶ Dolayısıyla, Soyadı Kanunu veya 2525 sayılı Kanun sonunda kabul edildiğinde azınlıkların, milletvekillerinin görüş alanı dışında kaldığı sonucuna varabiliriz.

Bununla birlikte, diğer hususlar gayrimüslimlerin atlanmasının katı olabileceğine işaret etmektedir. Gerçekten de Meclis’e sunulan ilk taslakta (Mart 1933) “Her Türk, Türk dilinden soy adı takınır” (3. Madde) yazıyordu. Ancak bu zorunluluk, Dahiliye Encümeni tarafından gözden geçirilip düzeltilen versiyona (Aralık 1933) ve Adliye Encümeni tarafından düzeltilen versiyona (Mayıs 1934) dâhil edilmemişti.²⁷ Dahası, Mart 1934’te soyadları ile ilgili başka bir yasa tasarısı sunuldu. Yasayı teklif eden Muğla Milletvekili Nuri Bey açıklayıcı beyanında, gelecekte soyadlarının herhangi bir “dinin ve ırkî milliyetinin tesiri”nden yoksun olmasını öneriyordu. Nitekim, “Soy adı Öz Türkçe bir veya iki sözden -gi/ işaretinden toplanma bir kelime olarak yazılır”²⁸ şartı koşan bir madde hazırlamıştı. Nuri Bey’in tasarısı oylamaya sunulmadı, ancak tasarının içeriği, 2525 sayılı Kanun nihayet kabul edildiğinde *tüm* isimlerin Türkleştirilmesinin kapsam dışı bırakılmadığını teyit ediyor.²⁹ Burada son haliyle 3. Maddeyi alıntılıyorum: Rütbe ve memuriyet, aşiret veya yabancı ırk ve millet isimleri ile umumî edeplere uygun olmayan veya iğrenç ve gülünç olan soyadları kullanılamaz.³⁰

3. maddenin anlamı ve amacı Mecliste Şükrü Kaya tarafından 21 Haziran’da açıklığa kavuşturulmuştu:

Sonra yabancı milliyet isimlerini de kaldırmak istiyoruz. Memleketimizde, hariçten gelmiş, memleketimiz yerlisinden olan bazı kimseler, başka bir camia ismini taşımaktadırlar. Meselâ: Arap, Çerkeş, Çeçen gibi binlerce isimler vardır.

26 *Bulletin périodique de la presse turque* 102, sayı 2 (1934).

27 *TBMMZC* IV, 23, ek.

28 *TBMMZC* IV, 23, 71, 191

29 Bu tür etimolojik kaygının bir başka örneği için “isim herhangi bir yabancı dilden olamaz” şeklinde bir değişiklik teklif eden Çanakkale Milletvekili Ziya Gevher Bey’in sözlerine bakılabilir (aktaran Türköz, *Naming and Nation-Building*, 71).

30 *T.C. Resmî Gazete*, 2741, 2 Temmuz 1934.

Bunları da kaldırmak lâzımdır. Meselâ, Çeçen İbrahim, Lâz Memet gibi isimler kullananlar, kendilerine mutlaka başka isim bulmalıdır. Binaenaleyh, maksadımız filen mevcut olmayan, fakat hayallerde yaşayan ayrılığı kaldırmaktır.³¹

3. Madde, hükümetin gayrimillî sayılan tüm aidiyetleri yok ederek ülkeyi homojenleştirme çabasını devam ettiriyordu.³² Yine de, madde “Kevorkian”, “Kohen” veya “Papadopoulos”³³ gibi Türkçe olmayan soyadları yasaklamıyordu. Daha ziyade, Türkçedeki anlamları (sözüm ona) bir ulus-altı (*infra-national*) veya ulus-üstü (*supra-national*) ötekilik fikrini taşıyan, örneğin Ahmet Araboğlu veya Zeynep Boşnak gibi soyadları yasaklanmıştı: hedef *yabancı isimler* (yabancı dildeki isimler) değil *yabancıların isimleri*ydı (“yabancı” etnik isimler). Gösterge bilimi (semiyotik) açısından, yabancıнын çağrışımlı (*connotation*) değil, düzanlamı (*denotation*) hukuka aykırı hale gelmişti.³⁴

Şükrü Kaya’nın yukarıda aktarılan örneklerinde çarpıcı olan, yabancılaşa karşı asimilasyonist sayılabilecek hamlenin yalnızca (büyük ihtimalle) Müslüman vatandaşlara (“Çeçen İbrahim”, “Laz Mehmet”)³⁵ atıfta bulunularak yapılması idi. Bu odak noktası, aynı gün Kaya ile Bursa Milletvekili Refet Bey arasında geçen 3. Madde ile ilgili başka bir hararetli tartışma ile doğrulanmaktadır. Refet Bey “yabancı isimler”in yasaklanmasına şiddetle karşı çıkıyordu:

31 TBMMZC, IV, 23, 71, 246.

32 2525 sayılı kanundan beş gün önce kabul edilen İskân Kanununun amacı özellikle buydu. Bkz. Türköz, *Naming and Nation-Building*, 73 ve Erol Ülker, “Assimilation, Security and Geographical Nationalization in Interwar Turkey: The Settlement Law of 1934,” *European Journal of Turkish Studies* [çevrimiçi] 7 (2008).

33 Örneğin “Papadopoulos,” *Registre pour l’enregistrement des Grecs non-échangeables* içinde en sık kullanılan soyadıydı. Cilia Martin, “Les temps de la (re)composition urbaine à Istanbul à travers l’exemple du quartier de Kurtuluş de la fin de l’Empire ottoman à nos jours,” Yayınlanmamış Doktora Tezi, EHESS, 2014.

34 Bu, tekrar eden bir kafa karışıklığının kaynağı olmuştur. Örneğin bkz. Jan Beth-Şawoce ve Abdulmesih Bar Abraham, “Cumhuriyet Tarihi Boyunca Doğu ve Batı Asurlara Karşı: Baskı, Zulüm, Asimile, Kovulma...,” *Resmî Tarih Tartışmaları 8. Türkiye’de “Azınlıklar”* içinde, der. Fikret Başkaya ve Sait Cetinoğlu (Ankara: Özgür Üniversite, 2009), 221; Bouquet, *Les noblesses du nom*, 269; Özgül Ceren, “Legally Armenian: Tolerance, Conversion, and Name Change in Turkish Courts,” *Comparative Studies in Society and History* 56, sayı 3 (2014): 633.

35 Meltem Türköz *Naming and Nation-Building* adlı çalışmasında aynı gözlemi yapıyor, 149.

Yabancı ırk ve millet isimlerini” resen kaldıracağız. Bunu da doğru bulanlardan değilim. Bu memlekette özü benden olmadığı halde “sendenim” diyen adamların; benim yanıma gelmesinden ben bıkmışım. Bunlar yabancı isim” taşıyorsa bunların şeklen Türk tanınmasını ben istemem. Eğer bu adam yabancı bir ırk ismi taşıyorsa ve özü de benden değilse ve kendi ırkına ait olan ismi taşımak istiyorsa, ben onu alındaki damgasile ve olduğu gibi bilmeği münasip görürüm.

Burada şöyle demek lâzımdır: Yabancı ırk isimleri*** ve iğrenç isimler taşıyanlar; isimlerini değiştirmek istedikleri zaman şu formalite ile müracaat ederek isimlerini değiştirebilirler. Yoksa maddenin ruhu, maksadı tamamen kaybettirecek mahiyettedir.

Şükrü Kaya’nın yanıtı şöyleydi:

Yabancı isimlere gelince, bir memleketin en büyük vazifesi sınırları içinde oturanların hepsini kendi camiasına ilhak etmek, temsil etmektir. (Bravo sesleri) Bunun aksı, bizde görülmüştür ve memleket parçalanmıştır. Eğer Osmanlılar, gittikleri yerlerde [tarihlerinin] ilk devirde olduğu gibi oralardaki ahaliyi dillerine ve *dinlerine* çevirselerdi, Türkiye’nin hudutları hâlâ Tunadan başlardı. Bunun acısını çok gördük. Burada oturanları, bizim camiamız dâhilinde bulunanları behemehâl Türk camiasının medeniyetine sokmak ve onları medeniyetin feyzinden istifade ettirmek bizim borcumuzdur. Niçin hâlâ Kürt Memet, Çerkeş Hasan, Lâz Ali diyelim.? [...] Bu ayrılıkları bırakmak doğru değildir. Eğer kendisinin içinde ufak bir aykırılık hissi varsa, mekteplerde ve cemiyette onu silelim, o adam da o zaman benim kadar Türk olacak ve memlekete hizmet edecektir. Böylece memlekete hizmet etmiş yabancı ırklara mensup adamlar çoktur. Niçin bunları kendilerimizden ayıralım? ve kara damga gibi alında yabancı, yabancı, yabancı diye bulunduralım? Bu ayrılıkları da kaldırmak lâzımdır.³⁶

Bu tartışma yönetici seçkinler arasında bir fikir birliği olmadığını meydana çıkarıyor. Öyle görünüyor ki Refet Bey egemen etno-grup olarak Türkleri güçlendirmeye daha meyilliyken ve bu yüzden de muntazam bir onomastik (adlandırma) alanın ayrıştırıcı (*differenti-alist*) kuruluşunu savunuyorken Kaya’nın amacı, ulusal birliğin tüm

36 TBMMZC, IV, 23, 71, 249. Vurgu bana ait.

“yabancılar”ın onomastik Türklük’e Jakoben bir biçimde dâhil edilmesiyle konsolide edilmesiydi. Oysa Refet Bey ve Bakan, ne aynı vatandaş kategorilerini ne de aslında gösterge bilimi (semyotik) açısından aynı meseleyi tartışıyordu. Şüphesiz, Refet’in itirazı açık değildi, çünkü çağrışım (“yabancı isimler”³⁷ –ki Türkleştirilmelerine şiddetle karşı çıkıyordu) ve düzanlamı (“yabancı ırkların isimleri” - Türkleştirilmelerine ilk önce karşı çıktığı³⁸, ancak sonunda desteklediği³⁹) defaatle birbirine karıştırıyordu. Yine de, “bu memlekette özü benden olmadığı halde ‘sendenim’ diyerek benim yanıma gelen adamlar”ı eleştirirken şüphesiz Cumhuriyet Türkiye’sinde asimile edilmeleri konusunda tartışma olmayan Müslüman grupları (Kürtler, Lazlar, Çerkesler) dâhil etmiyordu. Daha ziyade, Ermenileri ve Yahudileri açıkça isimlerini değiştirmeye teşvik eden gayrimüslim aydınlara karşı güvensizliğini dile getiriyordu. Örneğin, Tekinalp’in (eski adıyla Moiz Kohen) *Türkleştirme* (1928) kitabında yaptığı gibi. Bu kitapta Tekinalp, Türk Yahudileri için tam olarak “İsimlerinizi Türkleştirin” ile başlayan yeni bir “On Emir” listesi oluşturmuştu: “Türk olabilmek için Türkçe bir isme sahip olmak zorunludur. Diğer ülkelerdeki dindaşlarınız bile bu zorunluluğu anladıkları için isimlerini millileştirdiler. [...] Bundan sonra doğacak çocuklarınıza Öz Türkçe isimler verin.”³⁷

İstanbul Ermeni dilinde yayın yapan *Nor Huys* (1934) gazetesinde görüldüğü üzere Vankaya (aynı zamanda müstear ad) gibi bazı Ermeniler de onomastik asimilasyonu savunuyordu:

Bütün varlığımızla medeni Türkler gibi Türkçe soyadlarını edinmeyi arzuluyoruz. Bu soyadları gururla kullanacağız (Ne mutlu Türküm diyene). Bu görevi zaman kaybetmeden başarmak zorundayız; aksi takdirde çok şey kaybedeceğiz. Örneğin, dükkânlarımızda Türkçe soyadına sahip bir tabela, iyi bir Türk’ün ilgisini çekecektir. Aksi takdirde bir Türk mecbur kalmadıkça dükkânlarımıza yaklaşmayacaktır. Türk, kaniyla elde ettiği memleketinin haklarını paylaşmak için bu tür şartları dayatma hakkına sahiptir.³⁸

37 Aktaran Yeşim Bayar, *Formation of the Turkish Nation-State, 1920–1938* (New York: Palgrave MacMillan, 2014), 53-4.

38 Aktaran Ekmekçiöğlu, *Recovering Armenia*, 113.

Kaya'nın, Refet'in kaygılarına yanıt olarak sunduğu asimilasyonist savunma da görüldüğü gibi ele alınmamalıdır. Birincisi, onun söylemi de muğlaktı: "Yabancı isimlerin" (çağrışım) ortadan kalkmasını istediğini ifade ederek başlamasına karşın daha sonra örnek olarak yalnızca yabancı etnik kökenli (düzanlam) isimleri gösteriyordu. İkincisi ve daha da önemlisi, Refet'in *gerçekten* kimin asimilasyonundan endişe duyduğunu anlamazlıktan gelen İçişleri Bakanı, asimilasyoncu argümanını bir kez daha sadece Müslüman kökenli vatandaşlardan örnekler vererek destekliyordu. Bu "yalnızca Müslümanlar" odağı, Kaya'nın Osmanlı fatihlerinin tarih boyunca tabi kıldıkları herkesi kendi dillerine ve *dinlerine* dönüştürmemelerinden duyduğu pişmanlıkla da doğrulanıyordu: aslında bu suretle Bakan, yönetici elitin ulusun varsayılan sınırlarından ne anladığını ana hatlarıyla belirtmiş oluyordu.

Bu noktada, reformun mimarı ile ilgili birkaç noktayı hatırlamak yerinde olacaktır. 1882/1883 yılında İstanköy/Kos adasında doğan Şükrü Kaya, prestijli Galatasaray Lisesi ve İstanbul Hukuk Fakültesi'nden mezun oldu ve sonrasında Sorbonne'dan (1908-1912) hukuk doktorasını aldı. Döndüğünde, İtalyanların On iki Ada'yı işgali, ailesini binlerce Müslüman mülteciyle birlikte İzmir'e yerleşmeye zorlamıştı. Hâkim oldu ve Balkan Savaşları'ndan sonra Bulgaristan ile mübadeleyi denetlemek üzere kurulan ortak komisyonun Osmanlı tarafının başına getirildi. Erik Jan Zürcher'e göre, "Talât [Paşa]'nın dikkatini çekmesine ve Ekim 1913 ayında Şükrü'yü mülkiye müfettişi olarak İçişleri Bakanlığına almasına neden olan bu rolde göstermiş olduğu başarıdır."³⁹ Kaya, 1914'te İzmir ili Rumlarının sınır dışı edilmesinde görevlendirildi. Daha sonra İçişleri Bakanlığı İskân-ı Aşâir ve Muhâcirîn Müdiriyeti'nin başına getirildi ve bu itibarla "Ermeni tehcirlerinin belli başlı organizatörlerinden biri oldu."⁴⁰ Böylece 1915 sonbaharından itibaren Halep'te binlerce Ermeni'nin toplu katliamını bizzat

39 Erik Jan Zürcher, "Unionists and Kemalists: Refugees, Killers and Nation-builders," Cetobac Seminar Series'te yapılan konuşma, Paris, 15 Mayıs 2017.
https://www.academia.edu/22981822/Unionists_and_Kemalists_Refugees_Killers_and_Nation-builders

40 Taner Akçam, *The Young Turks' Crime Against Humanity: The Armenian Genocide and Ethnic Cleansing in the Ottoman Empire* (Princeton/Oxford: Princeton University Press, 2012), 94.

yönetti.⁴¹ Yunan-Türk savaşından sonra, İngilizler tarafından birçok Jön Türk ile birlikte sürgüne gönderildiği Malta'dan döndüğünde, Kemalistler onu henüz yeni geri alınmış (ve harap olmuş), "birkaç hafta öncesine kadar Hristiyan Küçük Asya'nın büyük metropolü, şimdiyse büyük bir mülteci krizinin sahnesi"⁴² olan İzmir'in belediye başkanı olarak atadı. Aynı zamanda, Lozan konferansına azınlıklar alt komisyonunun bir üyesi olarak katıldı. Sonrasında, İçişleri Bakanı olarak (1927-1938), binlerce Yunan vatandaşı İstanbul Rumu'nun evlerini ve mallarını terk etmesine neden olan 2007 sayılı Kanun'un (Haziran 1932) yazımında önemli bir rol oynadı. Kaya'nın 1934'te Yahudilerin Trakya'dan göçünden sorumlu olduğu da kabul edilmektedir.⁴³ Özetle Şükrü Kaya, kariyerini büyük ölçüde modern Türkiye'yi şekillendiren etnik mühendislik operasyonları üzerine kurmuştu.

Yukarıda atfı yapılan Türk Parlamentosu'ndaki diyaloga geri dönersek, bu konuşmanın yorumlanması ancak spekülatif olabilir. Yine de, konuşmanın bariz tutarsızlığına karşın veya tam da bu sebeple diyalogun bir tür danışıklı dövüş veya düzmece bir "sağırlar diyalogu" olarak okunması gerektiğini iddia ediyorum. Refet Bey, gayrimüslim isimleri görünür kılmak, Kaya ise Türk olmayan Müslümanların isimlerini ortadan kaldırmak istemişti; her iki durumda da gayrimüslimler onomastik Türklüğün dışında kalmıştı. İki dünya savaşı arası Türkiye'si'ne genel olarak bakıldığında, 2525 sayılı Kanun kabul edilirken gayrimüslimlerin neden dikkate alınmadığı sorusuna şöyle yaklaşılabilir: bu tutum şartlar gereği alınmış ya da en azından yalnızca şartlara bağlı gelişmiş bir tutum değildi; bu tutum, en sonunda gayrimüslimlerin onomastik asimilasyonunun istenilir bir şey olmadığı sonucuna varılması ile ilgiliydi. Başka bir deyişle yönetici elit içindeki hâkim görüş, büyük olasılıkla, gayrimüslimlerin, yeni isim envanterinin temsil etmesi ve katkıda bulunması beklenen hayalî cemaatin içinde bir yere sahip olmadığı yönündeydi. Peki, o zaman neden birkaç ay sonra gayrimüslimlerin de en sonunda soyadlarını Türkleştirecekleri duyuruldu?

41 Ibid., 444.

42 Erik Jan Zürcher, "Unionists and Kemalists."

43 Ayhan Aktar, "'Turkification' policies in the Early Republican Era," *Turkish Literature and Cultural Memory "Multiculturalism" as a Literary Theme after 1980* içinde der. Catharina Dufft (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2009), 36.

Soyadı reformunun etimolojik dönüşümü (Kasım 1934)

Milletvekilleri 1 Kasım 1934'te yeniden toplandı. O ayın sonunda, reformun eşitlikçi havasını ve devrimci tarzını sürdüren iki yasa daha geçirdiler: biri Mustafa Kemal'e "Atatürk" soyadının verilmesi, diğeri Osmanlı'dan kalma olduğu iddia edilen unvanların veya nişan ve rütbelerin yasaklanmasıydı. Ağa, hacı, hafız, hoca, kadı, bey, beyefendi, paşa, hanım, hanımefendi gibi unvanlar kaldırıldı. Son olarak, 29 Kasım 1934'te *Cumhuriyet* gazetesi, "başka bir milliyet fikrini ifade eden ve başka dillerden alınan soneklerin ve kelimelerin [...]" de yasaklanacağını duyurdu.

Bu tebligat gayrimüslimleri şaşırtmış olmalıdır. Doğrulanması halinde bu haber, "sırasıyla Ermenice, Bulgarca, Makedonca, Boşnakça, Sırpça, Hırvatça ve diğer Slav soyadlarının yanı sıra Yunanca, Giritçe, Farsça, Gürcüce veya Arapça soyadlarını kaydettirmenin imkânsız olacağı" anlamına geliyordu.⁴⁴ Aynı günkü gazete, Devlet Şurası'nın 2525 sayılı Kanun'un uygulama yönetmeliğini "muhtemelen" "üç ila dört gün içinde" çıkaracağını bildiriyordu: "Anladığımıza göre gayrimüslimler Türk oldukları için soyadlarını da aynı şekilde benimsemek zorunda kalacaklardı. Yine de bu soru, Yönetmelik çıktığında açıklığa kavuşacaktır." Bu yeni gelişme, bu konuda ironi dolu bir analiz yazan İstanbul'daki Amerikan maslahatgüzarı tarafından da fark edilmişti: "Haziran ayının ikinci yarısında kabul edilen ve tüm Türk vatandaşlarının kendilerine Türkçe soyadını vermelerini zorunlu kılan yasa ile ilgili olarak, Rum veya Ermeni isimleri olan kişilerin "opoulos" ve "ians" kelimelerini kesip atmalarına ve böylece onları arındırmalarına izin verilecektir. İsim önerileri içeren bir broşür yayımlanacaktır."⁴⁵ Görünüşe göre ABD diplomatı tüm isimlerin değil, yalnızca "yabancı" soneklerin kaldırılacağını düşünüyordu. Fransız mevkidaşı da aynı görüşe sahipti ve Paris'e "azınlıkların yabancı sonekleri [*les désinences étrangères*] atıkları takdirde isimlerini korumalarına izin verileceğini"

44 Çağaptay, *Islam, Secularism, and Nationalism*, 62.

45 NARA: Records of Foreign Service Posts, Consular Posts, Istanbul, Turkey, Cilt 459.

bildirmişti. Hatta “bunu yapmamanın para ve hapis cezasıyla sonuçlanabileceğini”⁴⁶ bile düşünüyordu.

Teyit ancak üç hafta sonra geldi. 19 Aralık’ta *Cumhuriyet* gazetesi “*yan* ya da *is* ile bitenler gibi Türklükle ilgisi olmayan soyadlarının kaldırılacağını” bildirdi. Yönetmelik (*Soyadı Kanunu Nizamnamesi*) nihayet ertesi gün şu maddelerle yayımlandı:

Madde 5. Yeni takılan soy adları Türk dilinden alınır.

Madde 7. Soy adlarına (Yan, Of, Ef, Viç, İç, İs, Dis, Pulos, Aki, Zade, Mahdumu, Veled ve Bin) gibi başka milliyet anlatan ve başka dillerden alınan ekler ve *kelimeler* takılamaz. Takılmış olanlar kullanılamaz. Bu eklerin yerlerine (oğlu) konulur.

Madde 8. (Arnavut Oğlu, Kürd Oğlu) gibi umumî surette başka milliyet gösteren (Çerkes Hasan Oğlu, Boşnak İbrahim Oğlu) gibi başka bir milliyete ilişik anlatan (Zoti, Grandi) gibi başka dillerden alınmış olan soy adları kullanılamaz ve yenden takılamaz.⁴⁷

5. Madde, hâlihazırda soyadı olmayan herkesin Türkçe bir soyadı seçmek zorunda olduğunu söylüyordu. Bu, bütün Müslümanların (veya en azından kanun öncesinde patronimik ada sahip olmadığı düşünülenlerin) etnik ya da dilsel kökenlerinden bağımsız olarak bir Türkçe soyadını benimsemeleri gerektiğini tasdik ediyordu. 7. Madde, patronimik adı Türkçe olmayan son ekler ve aynı zamanda “başka milliyet anlatan” kelimeler içerenlerin (ağırlıklı olarak gayrimüslimlerin) soyadlarını Türkleştirmesini şart koşuyordu. Son olarak, 8. Madde “aşiret veya yabancı ırk ve milletlerin isimlerinin” yasaklandığını (2525 sayılı Kanun’un 3. maddesinde daha önce belirtildiği gibi) yineliyor, 7. maddede şart koşulanları da neredeyse kelimesi kelimesine tekrarlıyordu. Özetle, *etimolojik* asimilasyon biçimsel ve anlamsal asimilasyona eklenmiş ve artık sadece düzenlamasına ilaveten yabancıнын çağırışımı/yananlamı da hukuka aykırı hale getirilmişti.

46 *Bulletin périodique de la presse turque* 105, cilt 4 (1934).

47 *T.C. Resmî Gazete*, 2885, 20 Aralık 1934. Vurgu bana ait.

Neden asimilasyonizm (bir süreliğine) ayrıştırıcılığın yerine geçti

Soyadı reformunun bu “etimolojik dönüşümü”nün bir nedeni tam da reformun zamanlaması olabilir. Bilindiği gibi, iki dünya savaşı arası dönemde Türkiye, kendini “dil devrimi” olarak tanımlayan, yaratıcı olmasa da iddialı bir dil politikasına ev sahipliği yapmıştı. Bu türünün tek örneği olan girişimin amacı, aydınların yazı dilinde hâlâ bol miktarda bulunan Arapça ve Farsça sözcük ve gramer bileşenlerinin radikal bir şekilde temizlenmesinden başka bir şey değildi. Devlet güdümlü bir politika olarak kelime dağarcığının özleştirilmesi, alfabenin Latin alfabesine dönüştürülmesinden (1928) hemen sonra başlamıştı, ancak 1932’nin sonlarında, Soyadı Reformu’nun başlamasından birkaç ay önce (Mart 1933) hız kazandı. Kasım 1932’de Türk Dili Tetkik Cemiyeti (TDTC, Temmuz 1932’de kurulmuştu) çeşitli başka kurumların da desteğiyle ülke çapında leksikolojik bir kampanya başlattı. Amaç, eski kelimelerin yerine gelecek “Öz Türkçe” karşılıkların oluşturulması için gereken etimolojik hammaddeyi sağlamaktı. 1933’ün başlarına gelindiğinde vatandaşlar, sözlü ve yazılı dildeki tüm “yabancı” kelimeleri çıkarmaya teşvik edilmişti.⁴⁸

Kelimelerden isimlere giden yol kısıydı. Tıpkı resmî çevrelerde kelime dağarcığının sistematik bir şekilde temizlenmesi için başlatılmış büyük seferberlik gibi, antroponimik sahayı Türkleştirme olasılığı da kamuoyunda tartışılmaya başlanmıştı. Nitekim 12 Ocak 1933’te Sinaoğlu isminde biri *Milliyet* gazetesinde şu öneriyi dile getirdi:

Bireyleri ayırt etmeye gerçekten yardımcı olan isim soyadıdır ve bu yüzden bu isimleri seçerken çok dikkatli olmalıyız. Her şeyden önce soyadlarının kesinlikle Türkçe olmasına dikkat etmeliyiz. Çok uzun zamandır insanlar *Hanifzade* veya *Mayorkas* gibi yabancı dillerden soyadlarını kullanıyorlar.⁴⁹ Bu

48 Geoffrey Lewis, *The Turkish Language Reform: A Catastrophic Success* (Oxford: Oxford University Press, 1999).

49 Arapça bir kelimeye Farsça bir sonek gelmesinden oluşan Hanifzade, güçlü bir İslâmî çağrışım/yananlam taşıyor; Mayorkas büyük ihtimalle Yahudi-Türk bir soyadıdır. Sefarad Türk aile isimleri hakkında bkz. Baruh B. Pinto, *The Sephardic Onomasticon. An Etymological Research on Sephardic family names of the Jews living in Turkey* (İstanbul: Gözlem, 2004).

isimlerin Türkleştirilmesi gerekiyor. Yabancı isimlerin bu şekilde millileştirilmesi diğer ülkelerde sık sık görülür ve isimlerini millileştirenler bundan büyük ölçüde faydalanmaktadır. Dört yıl süren Büyük Savaş'tan sonra bu millet, ulusal birliğini kurmak ve güvence altına almak için dört yıl daha kanını dökmek zorunda kaldı. Şimdiye kadar güçlü bir ulusal kültür oluşturmada yeni bir adıma girdiğine göre, vatandaşlar soyadlarını kendileri düzenlemekte özgür bırakılmamalıdır.⁵⁰

Ekim-Kasım 1934, “Dil Devrimi”nin⁵¹ doruk noktasına ulaştığı bir dönemdi. Yukarıda bahsedilen leksikolojik kampanyanın sonuçları yeni yayımlanmıştı ve “dil için savaş”, “dilsel kapitülasyonlar” a (hem yaygın isimlere hem özel isimlere uygulanabilir bir kavram) karşı yeni bir bağımsızlık savaşı olarak görülüyordu. Nitekim yeni sözlük, özleştirilmiş bir onomastikon (adlandırma sistemi) işlevi görecekti. Mustafa Kemal’in bizzat kendisi, neredeyse hiçbir Arapça ya da Farsça kelime içermeyen bir dizi meşhur “Öz Türkçe” konuşma yaparak gidişatı belirlemişti. Ayrıca etrafındaki insanları sık sık yeni soyadları vererek yeniden isimlendiriyordu.⁵² Benzer şekilde, devlet yetkililerinden ve parti üyelerinden sadece Türkçe-sesli soyadları seçmeleri değil, aynı zamanda resmî konuşma ve yazılarında sadece “Öz Türkçe” kelimeleri kullanmaları istenmişti. İstanbul basını her gün yeni soyadları olarak “Öz Türkçe kelimeleri seçen ünlüler”in listelerini yayımlıyordu.⁵³

Bu özleştirmeci tutum, ülkedeki diğer sembolik alanların “ulusallaştırılması” ile uyumluydu. 1920’lerin ortalarından beri, “milli olmayan” (Rum, Ermeni, Arap, Kürt ve hatta “Osmanlı”) göstergeye (*referent*) sahip tüm yer adlarını değiştirmek için devam eden bir seferberlik vardı.⁵⁴ Bir başka örnek de 1933 baharında Ermeni ve Rumlara ait çok

50 N.H. Sinanoğlu, “Soyadı dolayında bir iki düşünce,” *Milliyet*, 12 Ocak 1933.

51 Geoffrey Lewis, *The Turkish Language Reform*, 56.

52 Szurek, “To Call a Turk a Turk.”

53 *Cumhuriyet*, 23 Kasım 1934.

54 Kerem Öktem, “The Nation’s Imprint: Demographic Engineering and the Change of Toponymes in Republican Turkey,” *European Journal of Turkish Studies* [çevrimiçi] 7 (2008).

sayıda kahvehane, restoran, şarap evi, pastane ve dans salonunun bulunduğu İstanbul'daki Galata ve Pera semtlerinde uygulanan, Türkçe dışındaki dillerde yazılan dükkân tabelalarının yasaklanmasıdır.⁵⁵ Bu dilsel homojenizasyon amacı, “Vatandaş Türkçe Konuş!” kampanyasında da sergilenmişti. Son olarak, her dinden bir din adamının muaf tutulduğu, din adamlarının tapınaklar ve ayinler dışında dinî giysilerini giymelerini yasaklayan “Bazı Kisvelerin (kıyafetlerin) Giyilemeyeceğine Dair Kanun”a (3 Aralık 1934) değinmeliyim. Resmî laikliğe uygun olarak bu kanunun amacı tüm dinleri kamusal alanda görünmez kılmaktı. Burada, *farklılığın yok edilmesi* emelinin kıyafet meselesinde tezahürü görülmektedir. Böylesine bir kolektif çılgınlık ya da saflık özlemi içinde Soyadı Reformu’nun da tamamen asimilasyonist bir yönelim benimsemesi hiç şaşırtıcı değildir.

7. Maddenin bitmez tükenmez çekiciliği (1934-2018)

Soyadı reformu üzerine çalışan araştırmacıların ezici bir çoğunluğu, gayrimüslimlerin yasal olarak soyadlarını Türkleştirmelerinin beklendiği görüşünü paylaştılar. Bu görüşü, yukarıda atfı yapılan Soyadı Kanunu Yönetmeliğinin 7. maddesine dayandırdılar. Alexis Alexandris, bu soruna ilk değinenlerden biriydi: “... 1935 yılında her Türk vatandaşının soyadı edinme mecburiyetinden sonra, azınlıklara Türkçe-sesli soyadları seçmeleri için baskı yapıldı. Bu baskı, özellikle soyadlarından *dis* ve *poulos* gibi son ekleri çıkarmaya zorlanan Rumlara uygulandı.”⁵⁶ Rifat Bali de, Alexandris’e atıfla şöyle diyordu: “Türkiye Rumları, ‘-dis’ ve ‘-pulos’ son eklerini atarak isimlerini Türkleştireceklerdi. Yahudilerin çoğu, her Yahudi ismine bir Türkçe karşılık bularak isimlerini ve soyadlarını Türkleştirecekti.”⁵⁷ Bali ayrıca, 1936’da 7. madde-

55 Méropi Anastassiadou, *Les Grecs d'Istanbul. Histoire socioculturelle de la communauté de Péra* (Leiden-Boston: Brill, 2012), 374.

56 Alexis Alexandris, *The Greek Minority of Istanbul and Greek-Turkish Relations, 1918-1974* (Athens: Center for Asia Minor Studies, 1983), 183.

57 Rifat Bali, “The politics of Turkification during the Single Party period,” *Turkey Beyond Nationalism. Towards Post-Nationalist Identities* içinde, der. Hans-Lukas Kieser (Londra-New York: I.B. Tauris, 2006), 45.

den dolayı soyadlarını değiştirmeye zorlandıklarını düşündüğü altı Yahudi vatandaşın kimliğini saptamıştı: İsrail Kohen isimli birisi kendini *İsmail Kan* olarak yeniden adlandırmıştı, Dr. Behar *Doktor Bayar* olmuştu, Levi *Leventer* olmuştu vb.⁵⁸ Alexandris ve Bali'den alıntı yapan Soner Çağaptay da 7. maddenin uygulandığına inanıyordu: "Yasa, tüm dinî ve etnik kökenlerden vatandaşların yalnızca Türkçe soyadları olmasını talep ediyordu. Bunun hem Müslüman hem de gayrimüslim azınlıklar arasında derin yansımaları oldu. Çok sayıda Yahudi sadece soyadlarını değil ilk isimlerini de değiştirdi."⁵⁹

Çoğu araştırmacı 7. maddeyi Türkiye'nin zorla asimilasyon politikalarının paradigmatic bir örneği olarak yorumlayarak eleştirel bir duruş sergilerken Çağaptay'ın yorumunun tonu farklıydı: "Kemalist ideoloji Türk ırkına odaklanmış olsa da, 'Türkçe Konuş' kampanyası ve Soyadı Kanunu'nun gösterdiği gibi, Ankara uygulamada asimilasyon yolunu etnik olarak Türk olmayanlara, özellikle Yahudilere ve Türk olmayan Müslümanlara açık tuttu. Böyle bir asimilasyon uygulandı, lakin bu kapsayıcıydı."⁶⁰ Dolayısıyla Çağaptay'ın tasvirinde, Türkleştirme politikaları, Avrupa'nın ırkçılıktan perişan olduğu bir dönemde, Türklerin gayrimüslimleri kapsama "arzusunun" mihenk taşı olarak yorumlanıyordu:

Ankara, Yahudilerin Türkçe bilmemesine ve asimile olmasına hayıflanıyordu. Onların Türk dilini ve Türkçe isimleri benimseyerek entegre olmaları bekleniyordu. Dolayısıyla, ırk duvarlarının Yahudileri ve Yahudi olmayanları böldüğü diğer birçok iki dünya savaşı arası dönemin Avrupa ülkesinden farklı olarak Kemalist Türkiye Yahudilerini ırksal hariciler olarak görmedi [...]. Dolayısıyla, öyle görünüyor ki Kemalizm, Türk ırkı kapsamı altında sadece Anadolu Müslümanlarını ve Yahudileri değil, istekli bir biçimde Ermenileri bile Türk milletin bünyesinde bir yere kabul etmeye hazırdı.⁶¹

58 Bali, *Cumhuriyet Yıllarında*, 289.

59 Çağaptay, *Islam, Secularism, and Nationalism*, 62.

60 Ibid., 63

61 Ibid.

Çağaptay, yine 7. Madde'ye atıf yapan birkaç yazara ilham verdi.⁶² Kitabının ulaştığı geniş kitle göz önüne alındığında bu şaşırtıcı değildir.⁶³ Bu Alexandris-Bali-Çağaptay-ve-ötesi aktarım zinciri münferit bir örnek de değildir. Türk/Cumhuriyet tarihçiliğinde popüler hale gelen (Osmanlı-sonrası coğrafyasında türünün ilk örneği olmasa da⁶⁴) 7. Madde'ye ve onun parıltılı son ekler listesine gerçekten de çok sayıda monografi, makale, öğrenci makalesi ve ders kitabında atıf yapılmaktadır.⁶⁵ Örneğin, Ahmet Yıldız'ın Türk milliyetçiliği üzerine

62 Vahap Coşkun, M. Şerif Derince ve Nesrin Uçarlar, *Dil Yarısı. Türkiye'de Eğitimde Anadilinin Kullanılmaması Sorunu ve Kürt Öğrencilerin Deneyimleri* (Diyarbakır: DİSA, 2010), 31; Tuncay Ercan Sepetçioğlu, "Girit'ten Anadolu'ya Gelen Göçmen Bir Topluluğun Etnotarihsel Analizi: Davutlar Örneği," Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2011, 210.

63 Aynı yorum şu eserde sunulmuştur: Soner Çağaptay, "Otuzlarda Türk Milliyetçiliğinden Irk, Dil ve Etnisite," *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce*, Cilt 4, *Milliyetçilik* içinde, der. Tanıl Bora (İstanbul: İletişim, 2002), 256-67.

64 Arnavutluk İçişleri Bakanlığı'ndan (1930) bir belge, Arnavutluk'un Avusturya-Macaristan tarafından işgali sırasında (1916-1918), *iq, viç, et, of, is, os, aqi* ve *dhis* ile biten soyadlarını yasaklamak için önceden bir girişimde bulunulduğuna değiniyor. Nathalie Clayer, "Un élément sur la nationalisation des noms dans l'Albanie de l'entre-deux-guerres," *Les non-dits du nom. Onomastique et documents en terre d'Islam. Mélanges offerts à Jacqueline Sublet* içinde, der. Christian Müller ve Muriel Roiland-Rouabah (Şam-Beirut: Presses de l'IFPO, 2013), 470.

65 Ahmet Yıldız, "Ne Mutlu," 236; Dilek Güven, *6-7 Eylül Olayları* (İstanbul: Tarih Vakfı, 2005), 90; Fabio Salomoni, "Balkan Migrations to Modern Turkey: Continuity and Change," *The Borders of the Polity: Migration and Security across the EU and the Balkans* içinde, der. Luisa Chiodi (Ravenna: Longo, 2005), 148; İbrahim Aksu, *The Story of Turkish Surnames: An Onomastic Study of Turkish Family Names, their Origins and Related Matters 1* (Çanakkale: y.y., 2006), 35; Serap Yeşiltuna, "1934 İskân Kanunu ve basındaki yansımaları," Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi (İstanbul Üniversitesi, 2006), 79; Meltem Türköz, "Surname Narratives and the State-Society Boundary: Memories of Turkey's Family Name Law of 1934," *Middle Eastern Studies* 43, sayı 6 (2007): 895; Yasemin Doğaner, "An Identity Construction in the Turkish Republic: The Law on Family Names," *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 99 (2009): 120; Mehmet Cem Ulugöl, "Osmanlı ve Türkiye'de Vatandaşlık Kavramı, Azınlıklar Üzerinde Etkisi ve Uygulamaları," Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2009, 87; Uğur Ümit Üngör, *The Making of Modern Turkey: Nation and State in Eastern Anatolia, 1913-1950* (Oxford-New York: Oxford University Press, 2011), 231; Klaus Kreiser, *Geschichte der Türkei. Von Atatürk bis zur Gegenwart* (Munich: C.H. Beck, 2012), 75; Ekmekçioğlu, "Republic of Paradox," 672; Türköz, *Naming and Nation-Building*, birçok yerde.

eseri kendi başına bir *silsile*ye yol açmıştı: Dilek Güven tarafından alıntılandı, bu da 7. Madde'nin bir insan hakları raporu⁶⁶ ve "Türkiye Ermenileri için tek çevrimiçi haber kaynağı"⁶⁷ *Hyetert*'te bir makale de dâhil olmak üzere çeşitli üniversite dışı sahnelerde görünmesini sağladı. 7. Madde ayrıca Türkçe, İngilizce, Almanca ve İtalyanca Wikipedia'ya girdi ve her türlü çevrimiçi medyada, bloglarda ve Facebook hesaplarında yinelenildi.⁶⁸

Sorun şu ki 7. Madde, herhangi bir zamanda İstanbul'da yaşamış birinin ampirik olarak sahip olduğu bilgi ile uyumsuzdur: Gayrimüslimlerin önemli bir kısmı kanun öncesi vaorlan "yabancı" aile isimlerini muhafaza etmişlerdir. Çok az yazar bu çelişkiye değinmiştir. Murat Bebiroğlu, "bilinmeyen nedenlerle" 7. maddenin *-yan* son ekinin sağ kaldığı "belirli bölgelerde" uygulanmadığını itiraf ediyor.⁶⁹ Meltem Türköz, "Hukuken azınlık olarak tanınan Yahudi, Ermeni ve Rum nüfusun yasal olarak isim değiştirmeye mecbur olmadığını ancak bunun açık hale getirilmediğini",⁷⁰ diğer bir deyişle "kanunun azınlıkları kapsamaya yönelik olmadığını"⁷¹ açıklıyor, ancak nedenini söylemiyor. Özgül Ceren karmaşık bir argümana sahip: "Bu hak [Türkçe olmayan

66 Elçin Aktoprak, *Bir 'Kurucu Öteki' Olarak Türkiye'de Gayrimüslimler* (Ankara: İHM, 2010), 26.

67 Murat Bebiroğlu, "Cumhuriyet Döneminde Patrikler ve Önemli Olaylar" (2009). <https://hyetert.org/2009/05/26/cumhuriyet-doneminde-patrikler-ve-onemli-olaylar/>. Erişim tarihi 29 Mart 2019.

68 Serdar Kaya, "Soyadı Kanunu ve Türkleştirme Politikaları/Ahmet Yıldız" (2009), www.pomaklar.com/t710-soyady-kanunu-ve-turkletirme-politikalary-ahmet-yyldyz#1852; "21 Haziran 1934: Bir Asimilasyon Aracı Olarak Soyadı Kanunu" (2013), pomak-news.com/?p=8965; "Türkleş(tir)menin Tarihi" (2013), [https://www.turkish-media.com/forum/topic/321603-turkles\(tir\)menin-tarihi](https://www.turkish-media.com/forum/topic/321603-turkles(tir)menin-tarihi); Roni Margulies, "Hristiyan ve Yahudilere karşı tedbirli davranma ihtiyacı" (2014), <https://marmarayerelhaber.com/Roni-MARGULIES/21852-Hristiyan-ve-Yahudilere-karsi-tedbirli-davranma-ihtiyaci>; Birleşmiş Beyinler, "Soyadı Kanunu" (2017), https://facebook.com/birlesmis.beyinler/photos/a.1720115484934734.1073741838.1706653746280908/1922592824686998/?type=3&source=48&__tn__=EHH-R.gazetevatan.com/soyadi-kanunu-ne-zaman-cikarildi-1143782-gundem. Bütün linklere erişim tarihi: 29 Mart 2019.

69 Bebiroğlu, "Cumhuriyet."

70 Meltem Türköz, "Surname Narratives," 901.

71 Türköz, *Naming and Nation-Building*, 148.

isimleri alma] yasayla korunmuyordu ancak yasa, tanınan ‘azınlıkların’ ‘dini ve kültürel’ isimlerini edinmelerine, bunu açıkça yasaklamayarak izin vermişti.”⁷² Son olarak, Lerna Ekmekçiöğlu sorunu tespit ediyor ama o da çözümü sunmuyor: “Anekdotsal kanıtlardan İstanbul’daki Ermenilerin özgün soyadlarını korurken Anadolu’dakilerin soyadlarını değiştirdiği anlaşıyor. Ancak İstanbul’da bile, bazı gayrimüslim aileler etnik soyadlarını korurken, bazıları onları Türkleştirmeyi seçti, bazıları onları Türkleştirmeye zorlandı, bazıları ise yalnızca dilsel patronimik son eki çıkardı. Soyadı Kanunu üzerine bugüne kadar yapılmış tek kapsamlı çalışma [Meltem Türköz’ün çalışması] bu bulmacayı çözümüyor.”⁷³ Burada eksik olan parça, 7. Madde’nin ortaya çıktıktan dört gün sonra terk edilmiş ve değiştirilmiş olmasıdır. Bu, soyadı reformunun dolambaçlı tarihinde neredeyse tamamen gözden kaçırılan ve asla açıklanmamış bir başka dönüşümdür.⁷⁴

Onomastiğin jeopolitik ile karşılaşması: Reformun yeniden ayrıştırıcı (*differentialist*) hale gelmesi (Aralık 1934)

30 Aralık 1934 tarihinde *Cumhuriyet* gazetesi, kendilerine “Ankara’dan telefonla” bildirildiği üzere yönetmelikte “tadilât” yapıldığını sessiz bir şekilde haberleştirdi. Aslında o sırada yeni bir yönetmelik çoktan kabul edilmiş (24 Aralık) ve Resmî Gazete’de yayımlanmıştı (27 Aralık). Başlangıçtaki 7. Madde ve onun cazibeli yasaklanmış son ekler listesi yerine, artık şunları okuyorduk: “Yabancı ırk ve millet

72 Ceren, “Legally Armenian,” 634.

73 Lerna Ekmekçiöğlu, *Recovering Armenia. The Limits of Belonging in Post-Genocide Turkey* (Stanford: Stanford University Press, 2016), 192.

74 Bir çalışma değişiklikten bahsediyor ancak nedenlerine ve sonuçlarına değinmiyor: Sabit Dokuyan, “Soyadı Kanunu ve Kanunun Uygulanma Süreci,” *Tarih İncelemeleri Dergisi* 31, sayı 1 (2016): 146. 7. Madde’nin doğru versiyonunu aktaran çalışmalar için bkz. Temuçin F. Ertan, “Cumhuriyet Kimliği Tartışmasının Bir Boyutu: Soyadı Kanunu,” *Kebikeç* 10 (2000): 255-72; Elçin Macar, *Cumhuriyet Döneminde İstanbul Rum Patrikhanesi* (İstanbul: İletişim, 2003); İrem Aki, “Yabancı İrk ve Millet İsimleriyle Soyadı Alınması Yasağı ve Anayasa Mahkemesi,” *Türkiye Barolar Birliği Dergisi* 121 (2015): 403-20.

isimleri soy adı olarak kullanılamaz.”⁷⁵ Bu radikal bir geri dönüşü: Türk dilinden olmayan son ekler ve kelimeler artık yasa dışı değil ve (yabancıнын) çağrışımı/yananlamı değil düzenlamı yeniden tek yasal suç haline gelmişti. Sonuç olarak, Türk antroponimik sahasının heterojen ve çok dilli ancak aynı zamanda çok sistemli isimler mozaiğinden, *biçimsel olarak birleşik* (ad + soyad) ancak *etimolojik olarak ikili*, onomastik bir sisteme (yani neredeyse tüm Müslümanların “Öz Türkçe” soyadları taşıdıkları ve tüm gayrimüslimlerin Türkçe olmayan ya da Türkçe olmayan son ekleri bulunan soyadlarını korudukları) dönüşmesi beklenebilirdi.⁷⁶ Azınlıklaştırma Türkleştirmeye üstün geldi.

Bu yeni ayrıştırıcı dönüşümün nedenlerini belirlemek, Türkçe dışında kaynaklar gerektiriyor: Fransız Büyükelçiliği tarafından finanse edildiği bilinen ve azınlıklarla ilgili konularda nitelikli bir kuruluş olan Frankofon günlük *İstanbul* gazetesi ve İstanbul Rumlarının önde gelen Yunanca gazetesi *Apoyevmatini* burada temel bir önem taşımaktadır. *İstanbul* gazetesine göre Yunan Hükümeti sürece müdahil olmuştu. (İlk) yönetmeliğin çıkarılmasından hemen sonra Yunanistan Dışişleri Bakanı Dimitrios Maximos, Atina Büyükelçisi Ruşen Eşref [Ünaydın] ile irtibata geçmiş ve Rum soyadlarının Türkleştirilmesi’nin Türk Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü’nün [Aras] önceki taahhütleriyle bağdaşmadığını belirterek itiraz etmişti. Öyle görünüyor ki bu itiraza ilişkin Türkler süratle harekete geçtiler. 24 Aralık’ta Maximos, Türkiye’nin taahhütlerine riayet edeceğini duyurdu ve ertesi gün *İstanbul* gazetesi yapılacak değişiklikleri duyuran ilk gazete oldu.⁷⁷ Nihayet 31 Aralık’ta Ruşen Eşref, yeni düzenlemeden haberdar etmek için

75 *T.C. Resmî Gazete*, 2891, 27 Aralık 1934. Başka bir deyişle yeni 7. Madde, 2525 sayılı kanunun 3. maddesinin yalnızca bir varyasyonuydu; 8. madde tam olarak aynı etkiye göre değiştirildi.

76 Soyadlarını değiştirmeye bireysel olarak karar vermedikleri sürece açık kalan bir olasılık. Bkz. Élise Massicard, “Post-hérité. Un retour du patronyme en Turquie contemporaine?,” *Revue d’histoire moderne et contemporaine* 60, sayı 2 (2013): 87-105; Özgül Ceren, “Legally Armenian”; Türköz, *Naming and Nation-Building*, 167.

77 *İstanbul*, 25 Aralık 1934.

Maximos'u bizzat ziyaret etti. Ertesi gün Maximos, konunun kapandığına dair bir basın açıklaması yaptı.⁷⁸

Ekim 1930'da imzalanan "dostluk sözleşmesi"nin de gösterdiği gibi, 1930'lar Atina ile Ankara arasında bir yakınlaşma dönemi idi. Bu Yunan-Türk dostluğu, azınlıklar, Savaş sonrası nüfus mübadelesi ve mülkiyete dair meselelerle alakalı devam eden gerilimleri yatıştırmayı amaçlayan; Yunanistan, Romanya, Türkiye ve Yugoslavya tarafından imzalanan Balkan Paketi (Ekim 1934) anlaşması ile pekiştirilmişti. Hem Tefik Rüşti hem de Maximos bu müzakereye şahsen dâhil olmuştu. Türkiye'deki diğer tüm gazeteler gibi *Apoyevmatini* gazetesi de ilk yönetmeliği yayımladı.⁷⁹ Ayrıca gazete, genel olarak Türklerin dil ve onomastiği "özeleştirme" projesinin diğer Balkan ülkelerinde nasıl onay gördüğünü kapsamlı bir şekilde haberleşti.⁸⁰ Rum gazetesinin yeni yönetmelik hakkında kapsamlı bir haber yapması ancak 3 Ocak 1935'te oldu. İlk olarak, Gazete bir Atina gazetesi olan Kathimerini'ye ihtiyatla atıfta bulundu: "Bu düzenleme, Yunan-Türk dostluğunu karşılıklı anlayış ve dayanışma temelinde yeniden tesis edilmiş kabul edecek Yunan halkı tarafından takdir edilecektir." *Apoyevmatini* sonrasında şu yorumu yaptı: "Ankara Hükümeti'nin bu kararı, iki ülkenin de azınlıklarla ilgili tüm meselelerine ilişkin daha iyi bir diyalog ortamı yaratmış ve Balkanlar'da barışın güçlenmesi lehine değerli ve sağlam bir dostluğu yeniden tasdik etmiştir."⁸¹ Yunan vatandaşı Batı Trakya Müslümanlarının gerçekten de Atina tarafından Ankara'ya baskı yapmak için bir koz olarak kullanılmış olması muhtemeldir: "bizim" Rumları rahat bırakın, "sizin" Türkler de rahat olurlar. Kesin olarak bildiğimiz, Türk Rumlarının soyadları yerel sorununun artık uluslararası siyasetle bütünleşik olduğudur. Bu durum gerçekten de tabloyu önemli ölçüde değiştiriyor: Ankara, İstanbul Rumlarının onomastik olarak asimile edilip edilmeyeceğine karar verirken yalnız değildi, bu da Türk Rumlarının (ve Rum Müslümanlarının) "*rehine azınlıklar*"

78 *İstanbul*, 2 ve 3 Ocak 1935.

79 *Apoyevmatini*, 21 Aralık.

80 *Apoyevmatini*, 22 Aralık.

81 *Apoyevmatini*, 3 Ocak 1935.

statüsünü teyit ediyor.⁸² Ancak öte yandan, Türk Ermenileri ve Yahudileri bu ilişkinin potansiyel ikincil mağdurları oldular: diplomatik nüfuzunu ve gücünü onların lehine kullanabilecek, onlara arka çıkan bir ülke yoktu ve Yunan-Türk etkileşiminin iniş-çıkışlarından doğrudan etkilendiler.⁸³

Buna rağmen, Türk Kabinesi kesinlikle Atina'nın elinde bir kukla olarak görülmemelidir. Çünkü bu, Yunanların Ankara'nın kararlarını ilk etkileme girişimi değildi. Örneğin, yalnızca birkaç gün önce Atina, "Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair Kanun"u (13 Aralık 1934'te yayımlanmıştı) Ortodoks papazların lehine değiştirtmeye çalışmıştı.⁸⁴ İstanbul Patrikhanesi Kisve Kanunu'nu protesto etti ve Yunanistan Başbakanı Panagis Tsaldaris Atina'da bir basın kampanyası başlattı: "Gerekirse Ankara'ya yönelik ağır diplomatik kararlar alacağız. Bu yasayı uygulamak, tüm Ortodoksluğun duygularına karşı ağır bir saldırı olur."⁸⁵ Bu çabalar boşa çıkmıştı: Yasa planlandığı gibi Haziran 1935'ten itibaren yürürlüğe girdi. Diğer bir örnek, Atina'nın "Türk Vatandaşlarına Tahsis Edilen Sanat ve Hizmetler Hakkında Kanun"u değiştirtmekte başarısız olmasıdır. Haziran 1932'de kabul edilen ve Haziran 1934'ten itibaren yürürlüğe giren bu yasa, daimi oturma izni sahiplerinin sokak satıcısından berbere, kapıcıya, işçiye veya hizmetçiliğe kadar geniş bir yelpazedeki meslekleri icra etmesini yasaklıyordu. Bu yasanın (mimarı yine Şükrü Kaya'dır) ana hedefi tamamen, Yunan tebaası olmalarına rağmen ağırlıklı olarak Konstantinopolis'in yerlileri

82 Stefanos Katsikas, "Hostage minority. The Muslims of Greece (1923-41)," *State-Nationalisms in the Ottoman Empire, Greece and Turkey* içinde, der. Benjamin Fortna, Stefanos Katsikas, Dimitris Kamouzis ve Paraskevas Konortas (New York: Routledge, 2013), 153-75; Emre Öktem, "The legal notion of nationality in the Turkish Republic: from Ottoman legacy to modern aberrations," *Middle Eastern Studies* 53, sayı 4 (2017): 638-55.

83 Bu, neden sadece birkaç Rum soyadını Türkleştirmeye karar vermişken birçok Yahudi ve Ermeni'nin bunu yaptığını (veya yapmaya itildiğini) açıklayabilir. Bu ilk spekülasyon izlenimini doğrulayan Cilia Martin'e teşekkürlerimi sunuyorum. Ayrıca, 1940'larda, "yanlışlıkla" *Vardar* adını alan ancak eski soyadı *Evrinos*'u geri almak isteyen" bir vatandaşın durumu için bkz. Türköz, *Naming and Nation-Building*, 167.

84 *T.C. Resmî Gazete*, 2879, 3 Aralık 1934.

85 Elçin Macar, "The Policies of Turkey toward the Ecumenical Patriarchate: The Single-party Era (1923-45)," *State-Nationalisms*, 132-52.

olan ve böylelikle 1923 nüfus mübadelesinden muaf tutulan İstanbul Rumlarıydı. Pek çok protestoya rağmen Atina yasayı değiştiremedi ve binlerce Rum işini kaybederek Türkiye'yi terk etmek zorunda kaldı.⁸⁶ Dolayısıyla, Ankara'nın soyadı reformuyla ilgili politika değişikliğini yalnızca Atina'nın müdahalesinin bir sonucu olarak görmek herhâlde bir hata olur. Daha ziyade, burada Türk Rumlarının yaşadıkları ülkenin çoğunluğu tarafından asimile edilmemesi gerektiği fikrinde birleşen iki ulusal hükümetten bahsetmek gerekiyor. Azınlıklaştırma ulus-ötesi bir dinamikti.

Tutarsızlıkta tutarlılık:

Türk devletinin yasal ikilik sanatı (Ocak 1935 ve sonrası)

Türkçe olmayan soyadların yasaklanmamasının gerçekte ne ölçüde uygulandığını ölçmek, bu çalışmanın kapsamını aşıyor. Ancak reformun normatif aygıtının, reform uygulanmaya başladıktan *sonra* devam eden gelişimine ilişkin bazı görüşler belirtmek yerinde olacaktır. Resmî Gazete'de gördüğümüz gibi iki ayrı yönetmelik bir hafta arayla (20 ve 27 Aralık) yayımlanmıştı. Bu belgeler aynı zamanda özel broşürler olarak da yayımlandı. Bazıları ilk düzenlemenin yayımlanmasından hemen sonra basıldı ve bu nedenle hâlihazırda piyasada dağıtılırken kısmen işe yaramaz hale geldi.⁸⁷ Bir başka kafa karışıklığı kaynağı da, Türk kamu yönetimi dergisi *İdare*'de görüldüğü gibi, Türk hükümeti tarafından yaratılmıştı. İçişleri Bakanlığı tarafından yayımlanan bu aylık dergi, yeni çıkarılan mevzuatın yanı sıra çeşitli kamu yönetimi sorunları üzerine uluslararası karşılaştırmalı çalışmalar da yayımlıyordu. Şubat 1935'te *İdare* dergisi, reformla ilgili yeni bir makale yayımladı: *Soyadı Talimatnamesi*. İlk olarak 2 Ocak 1935'te⁸⁸ dağıtılan bu belge,

86 Aktar, "Cumhuriyetin."

87 Bu konuda bir örnek, Eski İstanbul idari bölgesinin kalbindeki İnkılâp Kitaphanesi'nde 5 kuruşa satılan *Soy Adı Kanunu ve Nizamnamesi* kitapçığıdır. *Soy Adı Kanunu ve Nizamnamesi. Resmî Gazetenin 20 Kânunuevvel 1934 tarih ve 2885 sayılı nüshasından alınmıştır* (İstanbul: Necmistikbal Matbaası, 1934).

88 Bu tarih şuradan alınmıştır: T.C. Dâhiliye Vekâleti, Nüfus İşleri Umum Müdürlüğü Neşriyatı, *Nüfus Kılavuzu. Hizmet Mahsus* (İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1938), 59.

resmî olarak uygulanması henüz başlayan yönetmeliğin nasıl uygulanacağı konusunda belediyelere ve kamu görevlilerine kılavuz olarak çıkarılmıştı. Ancak görünüşe göre bu belgeyi hazırlayan devlet dairesi yönetmeliğin değiştirildiğinin farkında değildi, çünkü yürürlükte olan yönetmeliğe (2/1759 numaralı) değil, eski yönetmeliğe (2/1720 numaralı) atıfta bulunuyordu! Alıntılama gerekirse: “Kanunun 1. ve 3. Maddeleri ile yönetmeliğin 5. ve 7. Maddelerine göre Türkçe dilinden alınmamış soyadları veya başka bir milliyet fikrini ima eden soyadlarını kaydedemezler.”⁸⁹ Bu açıkça, ülkeyi tüm “yabancı” soyadlarından arındıracak asimilasyoncu emelin bilinçli bir şekilde yeniden canlandırılması gibi görünmekteydi. Ve böylece 7. Madde ölümden diriltildi. Hangi son eklerin gerçekten yasaklandığı konusunda ise talimatname oldukça belirsizdi: “Yönetmeliğin 6. maddesine göre, sadece soyadının kendi başına veya *oğlu* kelimesi ile kullanılması kabul edildiğinden, *oğlu* yerine *zade* veya *mahdumu* gibi [başka] bir dilde aynı anlamı taşıyacak bir kelime veya son ekin kullanılması yasaktır. Ve bunlar [kelimeler veya son ekler] nüfus kayıtlarına veya doğum belgelerine kaydedilemez.”⁹⁰

Garip bir şekilde, “Müslüman odaklı” *zade* ve *mahdum* gibi son eklerin yasaklı olduğu belirtiliyor ama diğer “Hristiyanlık’a ilişkin” son eklere değinilmiyordu. Dahası, *zade* ve *mahdum*un yasaklanması, (birinci ve ikinci) tüzüğün değişmeyen 6. maddesine⁹¹ dayandırılmıştı, 7. maddeye değil. Bu, yazarların aslında 7. maddenin değiştirildiğinin farkında olabileceklerini gösteriyor ya da en azından bu ihtimali gündeme getiriyor. Akıl yürütmeyi bir kenara bırakırsak, açık olan, uygulamada yasal ikiliğin başladığıdır: *Kevorkian*, *Papadopoulos* veya *Kohen* adını taşıyan herhangi vatandaş ile karşılaşan herhangi bir memur, Bakanlığın talimatnamesi ve resmî yönetmelikten hangisini kaynak aldığına bağlı olarak soyadlarını kaydetmeyi kabul edebilir veya reddedebilirdi. Bu ikisine ek olarak bir belge katmanının daha mevcut olmasını açıklayan büyük ihtimalle bu belirsizliktir: İstanbul’da iki

89 *İdare, Dahiliye Vekâleti Aylık Mecmuası* 83, 357.

90 Ibid.

91 6. Madde: “Soyadı ya yalnız olarak veya *oğlu* ile birlikte kullanılır.”

kamu görevlisi arasındaki bir yazışmada atıfta bulunulduğu kadarıyla (yazışmanın kendisi Meltem Türköz tarafından alıntılanmıştır), yani hakkında sadece dolaylı bilgiye sahip olduğumuz İçişleri Bakanlığının 16 Nisan 1935 tarihli genelgesi:

Bu belge, tüm ilçelere dağıtılmış olan İçişleri Bakanlığı'nın 16/4/935 tarih ve 4892 sayılı Hristiyanların soyadlarına ilişkin genelgenin tekrar gözden geçirilmesinden sonra geri çekildi. Bu genelge şunu söylüyor: Bu [kişilerin] hâlihazırda soyadları vardır ve bu nedenle Türkçe bir isme sahip olmaları veya *yan*, *diz*,⁹² *aki* gibi isimlerindeki eklemeleri kaldırmaları zorunlu değildir. Aslında her Hristiyan aile kayıtlı veya kayıtsız bir soyadı taşımaktadır... Gayrimüslimlerin soyadlarını da bu emrin hükmüne dayanarak tereddüt etmeden kendi dillerinde kaydediyoruz. [...] Bu soyadlarının kaydedilebileceği konusunda ısrar ediyoruz. İtiraz etmekte ısrar ediyorsanız, daha yüksek mercilere başvurabilirsiniz [...].⁹³

“Hristiyanlar”a yönelik bu (yeni) ayrıştırıcı yaklaşım, Bakanlığın Ocak ayındaki talimatnamesine aykırı olmakla beraber yönetmeliğe ve Aralık ayı sonlarında Atına’ya verilen sözlere uygundu. Ve böylece 7. madde yeniden öldü.

Bitirmeden son bir akıl yürütme yerinde olacaktır. Yukarıdaki talimatlar İstanbul’un tüm ilçelerinde uygulandıysa, ülkenin geri kalanında ne oldu? 1930’ların İstanbulu, yoğun bir örgütlenme ağıyla hâlâ on binlerce gayrimüslimin kendini “evde” hissedebildiği bir yerdi. Bu yoğunluğun kendisi, Türk idari uygulamalarının birçok yabancı tarafından izlenilebilir olması bir yana, zorla Türkleştirmeyi güçleştirmişti. Anadolu ve Trakya’da ise geriye kalan Ermeni ve Yahudi cemaatleri ve kurumları, on yıllık düşük yoğunluklu zulümler nedeniyle dağılmış ve

92 Bu yazım hatası mektubun orijinalinde mi yoksa Meltem Türköz’ün kitabında mı bilmiyorum.

93 Yazışmayı aktaran Türköz, *Naming and Nation-Building*, 109. Ne yazık ki yazar bu mektubu hangi arşivde bulduğunu belirtmiyor, kronolojik ve kurumsal bilgilerinden de bahsetmiyor. Bunu, “azınlıklara yönelik prosedürler konusunda nüfus daireleri arasında standart bir iletişimin eksikliğine” işaret ederek yorumluyor: Kesinlikle geçerli olmasına rağmen, bu argüman sınırlıdır çünkü yazar iki farklı yönetmeliğin varlığına içkin keşmekeşi görmezden geliyor ve Bakanlığın talimatnamesine de değinmiyor.

zayıflamıştı. Buralarda devlet pek hesap verme zorunluluğu olmadan hareket edebiliyordu. gayrimüslimlerin kendileri ise toplumun arasındaydılar. diğerklerinden ayırlamayacak biçimde kaybolmak için her türlü sebebe sahipti. Dolayısıyla İçişleri Bakanlığının Anadolu’da asimilasyoncu bir tutum sergilerken İstanbul’da ayrıştırıcı (*differentialist*) bir kart oynadığı varsayılabilir. Mevcut bilgi düzeyimiz sadece birkaç ipucu sağlamaktadır. Nicole Lapierre, *Avedikoğlu* soyadını alan (ki yine de Türkçe sesli bir isim değil) *Avedikian*’ın anılarını aktarıyor. Avedikian Sivas’taki nüfus dairesinde “artık *-yan* yok, bitti”⁹⁴ dendiğini hatırlıyordu. Meltem Türköz, erkekleri soykırım sırasında öldürülen ve savaştan sonra fabrikalarına el konulan Merzifonlu Divan’lar ailesinin (eski adıyla *Divanyan*’lar) durumunu inceliyor: “Öyleyse [*-yan* son ekinin] olmaması daha iyiydi.”⁹⁵ Ek olarak, Türköz nüfus kayıtlarından, İstanbul Ermenileri’nden “Anadolu’da yerinden edilerek İstanbul’a göçenler arasında isim değişikliklerinin daha sık gözlemlendiği” sonucuna varıyor.⁹⁶ Lerna Ekmekçioğlu da benzer bir gözlem yapmaktadır.⁹⁷ Son olarak ve en önemlisi, Ocak 1935’teki asimilasyoncu talimatnamenin, Nisan ayındaki genelgenin ayrıştırıcı emirlerine *rağmen* uygulanmaya devam edildiği görülüyor: Gerçekten de bu talimatlar, İçişleri Bakanlığı tarafından 1938’de Nüfus Müdürlüğü memurları için yayımlanan resmî bir kılavuzda hâlâ yer alıyordu.⁹⁸ Başka bir deyişle, 1934-1935 yasama karmaşasından sonra bile 7. Maddenin İstanbul’da ölü, ülkenin geri kalanındaysa diri kaldığından şüpheleniyorum, ki bu da gerçekte bilinçli olarak yaratılmış bir ikiliğin (*duplicity*) değilse bile yasal ikiliğin (*legal duality*) iyi bir örneği olarak görülebilir.⁹⁹

94 Lapierre, *Changer de nom*, 183.

95 Türköz, *Naming and Nation-Building*, 150.

96 Ibid., 177

97 Ekmekçioğlu, *Recovering Armenia*, 192.

98 T.C. Dâhiliye Vekâleti, *Nüfus Kılavuzu*, 59-70.

99 Sonraki yıllarda bu yasal ikiliğin bilinçli bir politikanın sonucu olduğu ortaya çıkarsa, o zaman bilerek yaratılmış bir ikilikten bahsetmek gerekir. Türk İçişleri ve Dışişleri Arşivlerine erişim sorununun keşfetmeme izin vermediği bir husus.

Sonuç yerine

İlk olarak, on yıllardır iddia edilenin aksine, Türk Ermenilerinin, Yahudilerinin ve Rumlarının kanunen soyadlarını değiştirmeleri *beklenmiyordu*. Bu nedenle, reformdan sonra birçoğu görünürlüklerini muhafaza etmekle kalmayıp antroponimik manzaranın geri kalanının Türkleştirilmesi nedeniyle daha da fazla görünür oldular. Gayrimüslimlere yönelik devam eden ayrımcılık bağlamında ve soykırım-sonrası Türkiye'sinin daha geniş Jön-Türk habitusu içinde ele alındığında, iktidardaki seçkinlere göre bu ayrıştırıcı seçenek mantıklıdır.¹⁰⁰ Ancak bu aynı zamanda, Atina ve Ankara'nın, ülkelerinin, sınırlandırılmış "azınlıklar" a sahip din temelli siyasî yapılar olduğu anlayışında birleşmeleri nedeniyle uluslararası siyasetin de doğurduğu bir sonuçtu. Başka bir deyişle azınlıklaştırma, hem yurtiçi, yani soykırım-sonrası (*post-genocidal*), hem de ulusötesi, yani Osmanlı-sonrası (*post-Ottoman*) bir dinamikti.

İkincisi, kamu politikası analizinde, ki bu Türkiye için de geçerlidir,¹⁰¹ devletin tutarsızlığını, kamusal icraatların birden fazla aktörü içermesi ve çelişkili gerekçelendirmelere ve uygulamalara her zaman açık kapı bırakmasına dayanarak açıklamak alışlagelmiştir. Soyadı reformu kesinlikle bu aksiyomu sergilemektedir. Örneğin, Türkiye'de onomastiği tamamen "özleştirme" yönündeki kısa süreli emel, ulus inşası açısından farklı bir sonuca yol açabilirdi ve büyük ihtimalle bunun pratikte önemli neticeleri de olurdu. Ancak buradaki devlet tutarsızlığı sorunu farklı bir argüman gerektirmektedir. Çünkü bu bölüm boyunca gösterdiğimi umuyorum ki reformun değişkenliği (sadece) onun koşullara bağlı uygulanmasına içkin olmayıp, reformun yasal (*legal*) ve yasama öncesi (*paralegal*) hazırlıklarından itibaren ve bunların her aşamasında mevcuttu.

100 Suciyan, *The Armenians*.

101 Mesela Senem Aslan, "Incoherent State: The Controversy over Kurdish Naming in Turkey," *European Journal of Turkish Studies* [çevrimiçi] 10 (2009); Benjamin Gourisse, "Order and Compromise: The Concrete Realities of Public Action in Turkey and the Ottoman Empire," *Order and Compromise: Government Practices in Turkey from the Late Ottoman Empire to the Early 21st Century* içinde, der. Marc Aymes, Benjamin Gourisse ve Elise Massicard (Leiden: Brill, 2015), 1-24.

Kısa bir süre içinde gayrimüslimlere, şu şekilde özetlenebilecek bir dizi çelişkili emirler verilmişti: “Soyadlarınızı bıraksanız iyi olur” (1928’den 1934’e kadar, birçok parti). “Adınızı değiştirme zorunluluğunuz yoktur” (kanun, Haziran 1934). “Aslında değiştirmek zorundasınız.” (ilk yönetmelik, Aralık 1934). “Görünüşe göre değiştirmek zorunda değilsiniz” (ikinci yönetmelik, Aralık 1934). “Ama tabii ki değiştirmeniz gerekiyor” (talimatname, Ocak 1935) – “Durun. Hayır, gerekmiyor” (İstanbul, Nisan 1935) – “meğerse zorunluymuş” (yine talimatname, 1938). İsimlerin değiştirilip değiştirilmediği sorusunun ötesinde -bazıları değiştirildi, bazıları değiştirilmedi- mevzuatın etkilediği kişiler tüm süreçten artan bir varoluşsal güvencesizlik/kırlıganlık (*precariousness*) duygusuyla çıkmış olmalıdır.

Son olarak, bu (kasıtlı olsun olmasın) tutarlı bir şekilde süren hukuki değişkenlik, Türkiye’nin yönetici elitinin gayrimüslimlerle ne yapacağına tam olarak karar veremediğini ve böylece onları ne içerildikleri ne de dışlandıkları bir tür siyasî arafta bıraktığını açığa çıkarmaktadır. Bunun en iyi göstergesi, gayrimüslimlerin, hem gerek olmadığı halde yanıltıcı amaçlar için soyadlarını Türkleştirmekle,¹⁰² hem de Türkleştirmeyip “gönülleri ne isterse onu yaparak kanunu hiçe saydıkları”¹⁰³ için suçlanabilmiş olmasıdır. Aşağı tükürseniz sakal, yukarı tükürseniz bıyık.

102 Eissenstat, “Metaphors,” 253.

103 Ali Rıza Önder, “Soyadlarımız Üzerine,” *Türk Dili* 201 (1968): 317.

DİLEKÇE GÖNDERME, İHBAR VE TÜRKİYE'DE TEK PARTİ DÖNEMİNDE DEVLET-TOPLUM İLİŞKİLERİ: 1939 GENEL SEÇİMİ ÖRNEĞİ¹

ALEXANDROS LAMPROU

Türkiye’de tek parti dönemine ilişkin analizlerde çatışmalı siyasî söylemler hâlâ baskın konumda bulunmaktadır. Kemalist olarak bilinen söylem, dönemi Atatürk ve reformlarının çağı olarak resmederken İslâmî söylemler dönemin otoriter özelliklerine vurgu yapmaktadır. Bu siyasî analizlerin ortak noktası, toplumu ve halkı tekdüze bir şekilde anlamaları ve anlatmalarıdır. Bir yandan, aydınlanmacı siyasî liderler tarafından çağdaş ve millî olmak üzere eğitilmekte olan Türk ulusuna vurgu yaparken, diğer yandan yozlaşmış tiranlar tarafından baskılanmış ezeli bir İslâmî toplum resmedilmektedir. Akademik literatüre bakıldığında da benzer bir durumla karşılaşırız. Modernleşme ve dünya sistemi paradigmaları çerçevesini izleyen literatür, devlet siyaseti ve ekonomi politik üzerinde dururken, toplumun reformlara tepkisi ve devlet-toplum etkileşimiyle pek ilgilenmediği için eleştirilmiştir.² Devleti mutlak, kuvvetli ve kendi kendine yeten bir varlık³ olarak ele

- 1 Bu metin, 2017’de (C. 18, sayı 3) *Turkish Studies* dergisinde “Political Petitioning, Denunciation and State-Society Relations during the Single-Party Period in Turkey” başlığı ile yayımlanan makaleye dayanmaktadır. Asıl metin gözden geçirilmiş ve yeni kaynaklar kullanılarak değiştirilmiştir. Metni çeviren İrem Akı ve düzelten İnci Solak Akman’a, değerli yorumlarını paylaştıkları için Sevgi Adak ve Emmanuel Szurek’e çok teşekkür ederim.
- 2 Şerif Mardin, “Projects as Methodology: Some Thoughts on Modern Turkish Social Science,” *Rethinking Modernity and National Identity in Turkey* içinde, der. Sibel Bozdoğan ve Reşat Kasaba (Seattle: University of Washington Press, 1997), 64.
- 3 Bir eleştiri için bkz. Akhil Sharma ve Aradhana Gupta, “Introduction: Rethinking Theories of the State in an Age of Globalization,” *The Anthropology of the State: A Reader* içinde, der. Aradhana Sharma ve Akhil Gupta (Malden, MA: Blackwell, 2006), 6.

alan bu literatür, onu, dolaylı ya da doğrudan toplumun karşısına konumlandırmıştır. Bu anlayış, devlet elitleri ve toplum arasındaki karmaşık ilişkiyi göz ardı ettiği ölçüde devlet-toplum ilişkilerini tek yönlü bir “baskı” ilişkisine veya tek taraflı bir “medenileştirip, terbiye etme” sürecine indirgemeye meyillidir.

Tek parti dönemi rejiminin otoriter karakterinin, bu döneme ilişkin çalışmalarda devlete ve devletin toplumsal değişimdeki rolüne verilen önceliği bir noktaya kadar açıkladığı, hatta anlaşılır kıldığı söylenebilir. Öte yandan tek parti dönemi devlet-toplum ilişkilerine, rejimin otoriter karakterini inkâr etmeksizin ve aynı zamanda devletin toplum üzerindeki nüfuzunu ve toplumu dönüştürme gücünü abartmaksızın, alternatif bir açıdan bakmak daha iyi bir okuma olanağı sunar. Bu bölüm, tek parti dönemi üzerine yapılmış yeni çalışmalardan⁴ da yararlanarak, devlet-toplum ilişkilerini karşılıklı bir ilişki olarak ele almakta ve devlet ile devlet dışı ve/veya yerel güçler arasındaki müzakerenin hiçbir zaman ortadan kalkmadığını, hatta bu müzakerenin hiç umulmadık yerlerde zuhur ettiğini öne sürmektedir. Bu iddia 1939 Genel Seçimleri çerçevesinde ele alınacaktır. 1939 Genel Seçimleriyle ilgili arşiv kaynaklarına dayanarak şehirli üst ve orta sınıfların devlet zirvesindeki aday belirleme sürecini etkileyebildikleri ileri sürülecektir. Daha açık bir ifadeyle, bu bölüm, belirtilen toplumsal kesimlerin Ankara tarafından önerilen adayları ihbar, dilekçe verme ve seçim

4 Mesela, Nürşen Gürboğa, *Mine Workers, the State and War: The Ereğli-Zonguldak Coal Basin as the Site of Contest, 1920-1947* (İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2009); Murat Metinsoy, “Erken Cumhuriyet döneminde mebusların ‘inühab dairesi’ ve ‘teftiş bölgesi’ raporları,” *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar* 3 (2006): 103-69; Hale Yılmaz, *Becoming Turkish: Nationalist Reforms and Cultural Negotiations in Early Republican Turkey 1923-1945* (New York: Syracuse University Press, 2013); Alexandros Lamprou, *Nation-building in Modern Turkey: The People's Houses, the State and the Citizen* (Londra: I. B. Tauris, 2015); Senem Aslan, *Nation-Building in Turkey and Morocco: Governing Kurdish and Berber Dissent* (Cambridge: Cambridge University Press, 2015); Sevgi Adak, “Anti-veiling Campaigns and Local Elites in Turkey of the 1930s: A View from the Periphery,” *Anti-Veiling Campaigns in the Muslim World Gender, Modernism, and the Politics of Dress* içinde, der. Stephanie Cronin (New York: Routledge, 2014), 59-85. Marc Aymes, Benjamin Gourisse ve Elise Massicard (der.), *Order and Compromise: Government Practices in Turkey from the Late Ottoman Empire to the Early 21st Century* (Leiden: Brill, 2015).

öncesi gayriresmî bir yoklama aracılığıyla seçim dışı bırakarak, kendi istedikleri birçok adayı milletvekili seçtirebildiklerini gösterecektir. Ayrıca, 1939 milletvekili seçimlerinde olduğu kadar sonraki yıllarda devlet kurumlarındaki kadrolaşmada da yerellik faktörünün artış gösterdiği iddia edilecektir. Bu argüman çerçevesinde ve son zamanlarda yapılmış döneme ilişkin toplumsal tarih çalışmalarına da atıfla, pek çok devlet politikasının toplumun tepkileri ve devlet ile devlet-dışı/yerel toplumsal güçler arasındaki müzakerelerin sonucu olarak değiştirilebildiği veya daha nadiren olsa da kaldırılabilirdiği iddia edilecektir.

Siyasî bağlam ve seçim sistemi hakkında birkaç kelime

Türkiye’de 1946 yılına kadar iki dereceli seçim sistemi uygulanmıştır. Bu sisteme göre halk, partinin⁵ daha önceden belirlediği ikinci seçmenleri, ikinci seçmenler ise daha önceden parti liderliği tarafından belirlenen adaylar arasından milletvekillerini seçmekteydi. Hem ikinci seçmenlerin hem de milletvekillerinin seçimi rutin bir prosedürdü çünkü sadece partinin belirlediği isimlerin milletvekili ve ikinci seçmen olarak adaylığını koymasına izin veriliyordu. Bu durumda 1946 seçimlerine kadar milletvekilleri pratik olarak serbestçe seçilmemişler ancak parti yönetimi tarafından seçtirilmişlerdir.⁶

Kasım 1938’de Atatürk’ün ölümünden sonra, İsmet İnönü cumhurbaşkanı olarak seçildi ve seçimlerin 1939 Mart’ta yapılacağı ilan edildi. Liderlikteki değişiklik seçim sürecini etkiledi; İnönü liderliğini pekiştirmek ve meşruiyetini öncelikle parti camiasında sağlamlaştırmak zorundaydı. Her ikisi de politika değişikliği ve parti ile devletin liderlik kadrosu çerçevesinde bir değişiklik gerektirmekteydi.⁷ De-

5 Bu bölümde parti kelimesi dönemin tek yasal partisi olan CHP’yi ifade etmektedir.

6 Bundan sonra “seçtir(il)mek” yerine “seç(il)mek” fiili kullanılacak olmakla beraber milletvekillerinin halka seçtirilen ikinci seçmenlere seçtiriliyor olmasının unutulmaması gerekiyor.

7 John Vanderlippe, *The Politics of Turkish Democracy: İsmet İnönü and the Formation of the Multi-Party System, 1938-1950* (Albany: State University of New York Press, 2005), 37–38. İnönü’nün iktidara geldikten sonraki ilk icraatlarından biri 1936 devlet-parti bütünleşmesine ve taşradaki parti birimlerinde bürokratların başkan olmasına son vermekti.

ğişikliğin işaretleri erkenden görölmeye başlandı. İnönü'nün siyasi düşmanları peyderpey tasfiye edildi. Özellikle yolsuzluğa bulaşmış pek çok devlet görevlisi görevden alındı.⁸ Partinin seçimlerde aday gösterme metodunda da değişiklik sinyalleri vardı. Bu değişiklikler bir ihtimalle merkezin yerel güçlere danışmaksızın ve taşra üzerinde etkili olan isimleri göz önünde bulundurmaksızın aday belirlemesine karşı gelişen yoğun şikâyetlere karşı bir cevaptı.⁹ Yaklaşan değişikliklerin sinyallerini, İnönü'nün 6 Mart 1939'da İstanbul'da yaptığı konuşmada görmek mümkündür. İnönü "insanların şikâyetlerini göz önünde bulunduracaklarını"¹⁰ ve halkın idareyi daha sıkı ve ciddi denetim altında tutacağını belirtiyordu. Buna ek olarak, merkezin adayların belirlenmesi konusunda parti kadrolarının fikrini dikkate alacağı, adayların partinin ve Halkevlerinin faaliyetlerinde başarı göstermiş kişiler olacağı ve milletvekillerinin halkla daha yakından ilişki kuracağı vurgulanıyordu.¹¹ Aynı tarihlerde merkezde ve taşrada basın, partinin adaylığa başvuracak kişileri araştırdığını, parti tabanına adaylar hakkında danışılacağını ve milletvekilliği sayılarından daha fazla aday önerileceğini duyurdu.¹² Sonuç olarak partiye binlerce başvuru yağdı. Fakat bir yenilik daha vardı: İnönü'nün parti adaylarının nihai listesini ilan etmesinden iki gün önce, ilk defa 28 vilayette ön seçim yapılmasına karar verildi.

-
- 8 Örneğin Maliye Bakanı Şakir Kesebir, Aralık 1938'de yolsuzluk suçlamaları nedeniyle görevinden alındı. İnönü ayrıca devlet ihalelerinde özel şirketlerin temsilcileri olarak milletvekillerinin çalışmalarını yasakladı. Cemil Koçak, *Millî Şef Dönemi*, Cilt I (İstanbul: İletişim, 2003), 189–90 ve 222.
 - 9 Avni Doğan, *Kurtuluş, Kuruluş ve Sonrası* (İstanbul: Dünya, 1964), 232–33.
 - 10 İnönü'nün konuşması için bkz. Koçak, *Millî Şef Dönemi*, Cilt II, 23.
 - 11 Koçak, *Millî Şef Dönemi*, Cilt I, 153–54; Vanderlippe, *Politics of Turkish Democracy*, 38.
 - 12 Basın Mart'ın ortalarından itibaren seçilecek adaylar konusunda yayın yapmaya başlamıştı. "Yeni Büyük Millet Meclisinde Yüzden Fazla Yeni Sima Bulunacak" ve "Namzetler Tespit Ediliyor. General İhsan Seçime Nezaret için İzmir'e Gelecektir," *Yeni Asır*, 15 Mart 1939; "Seçim 26 Mart Pazar Günü. Dün Anıkar'a Başvekilin Riyasetinde bir Toplantı Yapıldı," *Yeni Asır*, 19 Mart 1939; "600 Kişilik bir Namzet Listesi Hazırlanmıştır," *Yeni Asır*, 22 Mart 1939; "Parti Genel Sekreterliğinin Bir Kararı," *Türk Dili*, 17 Mart 1939.

İkinci seçmenlerin istişare toplantısı

“İstişare”¹³ olarak adlandırılan eğilim yoklaması için, merkezden 28 vilayete birer parti yöneticisi gönderildi. Bu parti yöneticileri her vilayetin ikinci seçmenlerini topladı ve onlardan mühürlü bir zarfla Ankara’dan getirdikleri bir listeden tercih ettikleri milletvekili adaylarını seçmeleri istendi. Listeler her bir vilayette seçilebilecek olan milletvekili sayısından daha fazla isim içermekteydi. Pek çok vilayette, listedeki aday sayısı seçilecek olan milletvekili sayısının iki katıydı. İzmir ve İstanbul için daha bile fazlaydı. İstanbul’da liste 17 milletvekili için 141 isim, İzmir’de 14 müstakbel milletvekili¹⁴ için 49 isim, Ankara’da ise 13 milletvekili için 35 isim içermekteydi.

Sonuçlar yerelde açıklanmayıp hemen Ankara’ya bildirildi. Fakat pek çok vilayette sonuçlar duyulmuştu bile.¹⁵ En azından dört vilayette, yerel gazeteler listedeki isimleri yayımlamışlardı. Eskişehir’de bir gazete en çok oy alanları doğru olarak bildirmişti.¹⁶ Genel olarak istişare sonuçlarıyla ilgili “şayialar ve tahminler” yayılmaktaydı.¹⁷ Böylece,

- 13 Metnin geri kalanında, 1939’da yapılan bu ön yoklama süreci için istişare kelimesi kullanılacaktır. İstişare sürecini anlatan tek eser için bkz. Önder Duman, “Tek Parti Döneminde CHP’de Bir Parti İçi Demokrasi Denemesi: 1939 Seçimleri ve İkinci Seçmenlerle İstişare,” *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları* 13, sayı 26 (2017): 208-35.
- 14 “Müntehibi Saniler Meb’us Namzetlerini Bizzat Seçtiler,” *Yeni Sabah*, 23 Mart 1939; “İkinci Müntehipler Toplandı,” *Anadolu*, 23 Mart 1939; “Dünkü Yoklama. İkinci Müntehipler Dün İntihap Ehliyeti Bulunan Namzetleri Ayırdılar,” *Yeni Asır*, 23 Mart 1939.
- 15 “Müntehibisanileri Toplantısı,” *Denizli*, 23 Mart 1939; “Seçim Faaliyetleri,” *Ekekon*, 22 Mart 1939; “Meb’us Seçimi,” *Manisa*, 23 Mart 1939; “Meb’us Seçimi – Parti Geniş Kurul Kararlaşmış İstişare,” *Samsun*, 24 Mart 1939; “Mebus Seçimi için Yapılan Toplantı,” *Açık Ses*, 22 Mart 1939; “Mebus Seçimi Hazırlıkları. Vilâyetimiz Merkez ve Kazalarında Çarşamba Günü İstişari Mahiyette Seçim Yapılmıştır,” *Yeni Gazete*, 25 Mart 1939; “Müntehibi Saniler Meb’us Namzetlerini Bizzat Seçtiler,” *Yeni Sabah*, 23 Mart 1939; “Dün 28 Vilâyette İstişari Seçim Yapıldı,” *Cumhuriyet*, 23 Mart 1939.
- 16 “İkinci Müntehipler Dün İstişare Yaptı,” *Türk Dili*, 23 Mart 1939; “Mebus Namzetleri Bugün İlân Edilecek,” *Türk Dili*, 24 Mart 1939; “Mebus Seçimi Hazırlıkları” ve “Kocaeli Vilâyetinin Mebus Namzetleri Anlaşıldı,” *Marmara*, 22 Mart 1939.
- 17 “Halen mebus olanlardan bir kısmının namzet gösterilmeyeceği muhakkaktır. İstişare mahiyetindeki seçimlerde müntehib-i sanilere verilen namzet listelerinde yazılı şimdiki mebuslardan bazılarının intihap dairelerinde hiç rey alamadıkları da söylen-

her ne kadar hiçbir zaman ilan edilmese de oylamaların sonuçlarının, pek çok adayı olan İstanbul istisna olmak üzere (muhtemelen İzmir ve Ankara'da da), pek çok seçim bölgesinde duyulmuş olduğunu varsayabiliriz.

Dönem ve konuyla ilgili eserlerde, milletvekili adaylarının belirlenmesine ilişkin bu yeni süreç pek önemsenmemiştir. Mesela hem Koçak hem de Demirel, istişare sürecinin parti tabanının bir "isteği" gibi sunulmuş olmasına rağmen, aslında bunun İnönü'nün milletvekili rakiplerinden kurtulmak için bir göz boyama teşebbüsü olduğunu iddia etmektedirler.¹⁸ İstişare süreci ile ilgili kaynakların çok sınırlı olması, daha nüanslı değerlendirmelerin yapılması için elbette önemli bir engeldir. Yine de kaynakların eksikliğinin yanı sıra, daha incelikli değerlendirmelerin yapılmasının önündeki en önemli engel, tek parti dönemindeki siyasetin doğası ve pratiği hakkında literatürde ağırlıklı olan görüştür. Genel olarak bakıldığında, bu döneme ilişkin analizler çoğunlukla devlet merkezli ve yukarıdan aşağıya bir siyaset perspektifini yansıtmakta, siyaseti devlet ve toplumsal güçler arasındaki müzakereye çok da izin vermeyen tek yönlü bir süreç olarak değerlendirmektedir. Dolayısıyla 1939 seçimlerindeki istişare süreci de bu çerçevede yorumlanmaktadır.¹⁹ Oysa yeni bulunan bir arşiv belgesi, farklı bir okumaya imkân vermektedir.

Sözü edilen bu arşiv belgesi, 1939 seçimlerindeki milletvekili adaylarının isimlerini ve mesleklerini belirten listeler ihtiva etmektedir. "İstişare" yapılmış olan 28 vilayet için tüm adayların isimlerini içeren isti-

mektedir. Namzetlerin tespit salahiyeti Genbaşkur'a ait olduğundan bu istişarelerin neticeleri hakkında rivayetlere ve tahminlere istinaden mütalaa yürütülmesi de doğru görünmüyor." *Cumhuriyet*, 24 Mart 1939.

18 Koçak, *Milli Şef Dönemi*, Cilt II, 33; Ahmet Demirel, *Tek Partinin İktidarı: Türkiye'de Seçimler ve Siyaset 1923-1946* (İstanbul: İletişim, 2013), 229.

19 Koçak, Yılmaz, Öz ve Demirel, İnönü'nün cumhurbaşkanı seçilmesinden sonra seçim sürecinde ve Meclis'te yapılan değişikliklerin çok partili veya daha liberal bir siyasî rejime geçmeye yönelik olduğunu düşünmemektedirler. Aynı fikirde olmama rağmen burada yapılan değişikliklerin devlet-toplum ilişkilerinde istenilmeyen ya da öngörülmeyen etkileri olduğu kanaatindeyim.

şare listesi daktilo edilmiş ve aldıkları oy sayısı el yazısıyla eklenmiştir.²⁰ İstişarenin gerçekleştiği 28 vilayette ikinci seçmenler, toplam 535 adayı içeren listeden 222 adayı belirlediler. Yalnızca dört isim istisna olmak üzere, Ankara sonuca riayet etti. Bu dört aday ikinci seçmenler tarafından tercih edilmiş olmalarına rağmen, Ankara onların yerlerine daha az oy almış olan başka adayları koydu ve seçti. Bu dört adaydan ikisi büyük ihtimalle siyasi nedenler yüzünden elendi. Ticaret Bakanlığında bürokrat olan İsmail Hakkı Veral, 1938 ara seçiminde ilk defa milletvekili seçildi. İkinci kez Demokrat Parti'den 1954'te seçildi. Veral'ın uzun yıllar ticaret bakanı ve ara seçim zamanında başbakan olan Celâl Bayar'ın "adamı" olarak (veya olduğu için) elenmiş olması akla yatkındır.²¹ Ali İhsan Sabis ise, eski bir İttihatçı paşa ve İnönü'ye muhalif olduğu için ancak 1954'te Demokrat Parti'den milletvekili seçilecekti. Çanakkale'de Halil Dilmaç istişarede başarılı olmasına rağmen yerine Avni Yukaruç (Ankara listesinden) konuldu. Dilmaç, "fazla rey almak kaygusu ile propağanda yaptığı anlaşıldığından" dolayı Partinin kendisine namzetliğinin geri bırakıldığını bildirdiğini yazmıştı.²² Bursa'da istişarede fazla oy alan Asaf Doras'ın yerine Nevzat Ayas'ın (Konya listesinden) tercih edilmesinin nedenleri meçhuldür. Sonuç olarak, ikinci seçmenlerin oy verdiği 218 aday milletvekili oldu. Ankara ikinci seçmenlerin tercihlerini değiştirmede veya değiştirmeye niyetlenmedi. Başka bir ifadeyle, istişare milletvekili kadrosunu rakiplerden temizlemek için bir bahane değildi. Bu durum, Koçak'ın İnönü'nün tasfiye ettiği düşmanları olarak bahsettiği 23 milletvekiline bakıldığı zaman daha açık hale gelmektedir: Dört milletvekili 1939'da zaten ölmüştü; üçü Atatürk'ün ölümünden önce istifa etmişti ve başka pozisyonlara alınmıştı (müfettiş, büyükelçi gibi); diğer üçü istişare listesindeydiler

20 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Cumhuriyet Dönemi Arşivi (bundan sonra BCA), 490.01/342.1434.2. Daktiloyla yazılmış 68 sayfadan oluşan bu belge el yazısıyla bazı notlar da içermektedir. Belge tarihsiz olmasına rağmen istişarenin yapıldığı günden önce yazıldığı anlaşılmaktadır. Ancak el yazısıyla eklenen istişare sonuçları sonradan yazılmıştır. Aksi belirtilmediği takdirde metnin geri kalanında dipnot verilmeden sunulan bilgiler adı geçen belgeye aittir.

21 Mahmut Goloğlu, *Millî Şef Dönemi (1939-1945)* (Ankara: Turhan, 1974), 4.

22 05/10/1939 tarihli mektup, BCA 490.01/314.1284.1.

ancak az oy almışlardı. Hatta içlerinden biri 1942 ara seçimlerinde milletvekili seçilmişti – yani İnönü’nün muhalifi veya rakibi değildi. Dolayısıyla pratikte Koçak’ın “tasfiye edilmiş milletvekilleri” olarak sunduğu isimlerden sadece dördü istişare listesine konulmamıştır.²³ Kalan dokuz isim, istişarenin yapılmadığı vilayetlerde önceki seçimlerde seçilmiştir. Böylelikle, “tasfiye edilmişlerin” listesi 13’e düşmektedir. Yine de bu 13 kişiden en az birisi – Şakir Kesebir – yolsuzluktan suçlanmıştır.²⁴ Dolayısıyla, İnönü rakiplerini tasfiye etmek istemiş (ya da buna niyetlenmiş) olsa bile (ki burada böyle bir şeyin olmadığı iddia edilmiyor), istişare yöntemi, sadece bunu “maskeleyerek” için kullanılmamıştır. Zaten böyle bir maskeleyerek için istişare gibi yeni bir araca da ihtiyaç yoktur.

İstişare listelerinde olmayan 26 milletvekiline bakılırsa durum daha açık bir hale gelebilir. Her ne kadar birkaçı Atatürk’ün yakın çevresi olarak bilinse de²⁵ bu 26 milletvekilinden 11’inin göze çarpan ortak bir özelliği düşük eğitim seviyeleri ve meslekleridir (ilkokul derecesi, vasıfsız işçiler, esnaflar, köylüler). Diğer ikisi çok yaşlıdır ve birkaç ay sonra ölmüşlerdir.²⁶ Diğer altı kişinin ise, aşağıda göreceğimiz gibi, ayrıca yolsuzluğa karıştıkları ihbar edilmiştir.

Sonuç olarak, İnönü’nün bilinen pek çok siyasî rakibi istişare sürecine dâhil edilmeyen vilayetlerde aday olarak gösterilmemişti, yani onlar *açıkça* seçim dışı bırakılmıştı. Buna karşın, İnönü’nün yolsuzluk şikâyetlerini çok önemseydiğini biliyoruz. Dolayısıyla da bu şikâyetler seçimlerde kesin bir rol oynamış gibi görünmektedir. İnönü’nün yaptığı konuşmalar ve yolsuzlukla mücadeleye ilişkin vurgusu muhtemelen boşuna veya önemsiz değildi.²⁷ Diğer yandan düşük eğitim düzeyleri yüzünden milletvekillerinin seçim dışı bırakılması yeni liderin Par-

23 Bu dört kişiden de en az biri (Hasan Hayri Tan) yolsuzluktan suçlanmıştır. Koçak, *Millî Şef Dönemi*, Cilt II, 35.

24 Goloğlu, *Millî Şef Dönemi*, 3.

25 İsmail Hakkı Uzman (Afet İnân’ın babası), Sadettin Ferit Talay (Atatürk’ün avukatı ve arkadaşı), İbrahim Grantay (Atatürk’ün sofrasından).

26 Hatice Özgencer ve Lütü Müfit Özdeş.

27 Metin Tokat, *Demokrasimizin İsmet Paşa’lı Yılları: Tek Partiden Çok Partiye 1944–1950* (İstanbul: Bilgi, 1990), 45.

lamento'daki yasama işlerinde (yasa taslağı hazırlamak ve tartışmak, devlet bütçesini gözden geçirmek ve genellikle yükseköğretim aracılığıyla edinilen uzmanlık gerektiren benzer çalışmalar) eğitim görmüş milletvekillerini seçtirme eğiliminde olduğunu gösterebilir. Yasama faaliyetlerini güçlendirme amacıyla kurulan *Müstakil Grup* bu iddiayı desteklemektedir. Bu grubun işi – en azından teoride – yasamayı tahkik etmek ve hükümet kararlarını eleştirmekti.

İkinci seçmenlerin tercihleri: yerellik ve toplumsal cinsiyet

1939'daki istişare listeleri bir önceki dönemde (1935-1939) milletvekili olmayan 350 kişinin ismini içermekteydi. Daha önceki dönemlerde milletvekiliği yapmış olanlardan oluşan birkaç istisna hariç olmak üzere bu 350 kişi ilk defa aday gösteriliyordu. Ankara, bu listeleri hazırlarken partili yüksek eğitim görmüş kamu görevlileri lehine açıkça önyargılıydı. 350 adayın en az üçte ikisi kamu görevlisiydi.²⁸ Meslek ve eğitim seviyeleri açısından listedeki kamu görevlilerinin yanında (doktorlar, hâkimler, askerler, bürokratlar ve memurlar), kamu görevlisi olmayanların da önemli bir bölümü yükseköğrenim görmüştü (mesela, eczacılar, avukatlar, doktorlar ve gazeteciler). Bu 350 adaydan 68'i ikinci seçmenler tarafından tercih edilip sonraki aşamada milletvekili olarak seçilmiştir. Seçilen 68 kişinin yaklaşık olarak yarısı kamu görevlisiyken, kalan yarısının çoğu tüccar, esnaf veya doktor, avukat, baytar gibi serbest meslek sahiplerinden oluşan yerel elitlerdi.

28 İstişare listelerinde verilen bilgilere göre, adayların 191'i devlet memuruydu (19 hâkim, 43 subay, 76 bürokrat-idareci, 40 öğretmen, 11 üniversite profesörü). Bu rakama bir kısmı devlette çalışan doktor ve avukat da ilave edilirse, en az 200 adayın devlet memuru olduğu tahmin edilebilir. Buna karşın 60 civarında aday devlet memuru değildi (20 tüccar/fabrikatör, 8 köylü, 7 işçi, 5 eczacı, 9 gazeteci/gazete sahibi ve 27 doktor ve avukatın bir kısmı). Ayrıca 83 adayın meslekleri hakkında bilgi bulunmamaktadır. Bunlardan 11'i Halkevi başkanı, 16'sı eski milletvekili, 53'ü Parti veya belediye meclisi üyesiydi. Üç kadın ise sadece isimleriyle kaydedilmiştir. Bu 83 kişiden en fazla %40'ının devlet memuru olduğunu tahmin ediyorum; çünkü yerel meclis ve parti şubelerinin üyeleri ekseriyetle yerel elitlerdendi. Böylece de toplam 350 kişiden 240'ının kamu görevlisi ve 110'unun devlet dışı sektörlerde çalıştığını tahmin ediyorum, yani takriben %70 - %30 oranında.

Bu veri, İnönü'nün yeni milletvekilli adaylarının Halkevleri ve yerel parti şubelerindeki işlerde başarı gösterenler arasından belirleneceği açıklamasıyla uyusmaktadır. Gerçekten de istişare listelerindeki adayların ve diğer vilayetlerde ilk defa seçilen milletvekillerinin önemli bir bölümünü partinin yerel kollarından ve Halkevlerinden gelen erkekler ve çok az sayıda kadınlar teşkil ediyordu.²⁹

İstişare sürecinde ikinci seçmenler, devlet memurlarından ve/veya yerli olmayan adaylardan çok kamu görevlisi olmayan yerel elitleri tercih etmişlerdir. Diğer bir ifadeyle çoğu taşranın ileri gelen kişileri olan ikinci seçmenler, Ankara'nın desteklenmesini arzuladığı bürokrat ve emekli memurlardansa, yaşadıkları toplumla daha fazla bağı olan, belki de yakından tanıdıkları, yerli adayları tercih etmişlerdir. Her ne kadar ikinci seçmenlerin bir kısmı yerli olmayan memur olsa da, pek çoğu yerliydi, söz konusu yerel toplumlarda doğmuş büyümüşlerdi.³⁰ Yerlilerin oranının, devletin varlığının görece daha az olduğu, ağırlıklı olarak küçük yerleşim yerlerinde ve Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da daha yüksek olması hayli muhtemeldir. Bu açıdan bakıldığında Doğu ve Güneydoğu'da istişarenin gerçekleşmemesi tesadüf değildir. Bu durum rejimin kendi müttefiki kabul ettiği toplumsal kesimlerin (devlet memuru, azınlık olmayan, eğitilmiş ve rejim yanlıları) doğu/güneydoğu vilayetlerinde sınırlı sayıda olmalarından kaynaklanmaktaydı.³¹

29 Daha önce milletvekili olmayanlardan oluşan 350 kişilik listede 11 Halkevi başkanı ve ekseriyetle Halkevi kadrosunu oluşturan toplumsal kesimlerden olan 40 öğretmen, 27 doktor, eczacı, avukat ve 53 yerel parti başkan ve üyeleri bulunmaktadır. İstişare yapılmayan vilayetlerde ilk defa 1939'da seçilen 40 civarında aday arasında 19'u yerel parti lideri, 1'i öğretmen ve 2'si Halkevi başkanıydı. Geri kalan 18 kişi ise bürokrat ve subaydı. Halkevlerinin kadrosu hakkında bkz. Lamprou, *Nation-Building*, 69-75.

30 Hakkı Uyar, "Türkiye'de Tek-Parti Döneminde CHP'nin Toplumsal Kökenleri: İkinci Seçmen Örneği (1935)," *Bilgi ve Bellek* 1, sayı 2 (2004). Uyar beş şehirde ikinci seçmenlerin %25 ila %30'unun devlet memuru, kalanının yerel elitler olduğunu belirtir.

31 Merkez, yerel güçlere hissettiği güvensizlikten dolayı zaten Güney ve Güneydoğu'da yerel parti birimlerinin açılmasına tek parti dönemi süresince izin vermedi. Ahmet Demirel, "Representation of the Eastern and Southeastern Provinces in the Turkish Parliament During the National Struggle and Single-Party Era (1920-1946)," *New Perspectives on Turkey* 44 (2011): 73-102.

ailesine mensubum. Büyük babalarım daima Türklükle irtibat etmiş mütevelli İngilizlerin Türkîni ezmek için yaptıkları mütemadi teğebbüslere mukabeleden çekinmemişlerdir. Üzun seneler İngiliz hakimiyetinin teessüsüne mani olan ve bu uğurda vâzife ve refahını bile feda eden Mısır devleti Hazırlar meclisi kâfettiği umumi merhum Ahmet Cevdet de babamdır.

Mısır'da mütevelli ecnebi düşmanlığıyla maruf bir ailenin çocuğu olmağın dolayısıyla umumi harp başlar başlamaz İngilizlerin mütemadi taziyekini ve diğer taraftan ana vatana olan bağlılık beni İstanbul'a gelmeğe ve Türk Ordusuna girmeye mecbur etti.

Umumi harpde Suriye ve Filistin'de Ordusuna hizmetler ifa ettim. Halebin sukutunda hasta olarak hastahane de yatıyordum. Fakat Halebin İngiliz ve Araplar tarafından ılgalinden cesaret alan ve fırsatın istifade eden Ermeni Taşnak komitelerile seciyesiz arapların Türklere yaptıkları vahşetler üzerine derhal çıktım. Tehlikelere katlanarak Arap ve Türk Vatan severlerden bir cemiyet kurarak faaliyete geçdim. Bu şenâatlere mani oldum. Bîlâhare İngilizlerin cemiyet azala-rımızı feci akibetlerle uğratması üzerine evvelâ Irak'a ve sıra da Şam'a geçerek oralarda Türk Arap birliğini kurdum. Bu teşkilâtı bütün bu havaliye, hatta Hata-ya bile yerleştirdim. Kuvvetleri tensik ve ve bağlarına geçerek düşmanlarla çarpıştım. Aynı zamanda Ana yurda millî bir devlet kuran Büyük Mustafa Kâmil de bu vaziyeti arz ve ondan siyasi ve askeri aldığım direktiflerle hareket ettim. Bu hadiseleri müteakip tekrar yeni direktifler almak üzere 2/Şaziran/336 da Ayın-taba geldim. Buradaki vaziyetin vahameti ve ecnebi istilası dolayısıyla burada ka-larık kahraman Ayıntap müdafilerinin başına geçdim. Bu müteakip de Fikretin emrile Hatay'a geçdim ve oradaki mücahitlerin kumandasını deruhte ve Fransızlara ağır darbeler indirerek ve Hatay istiklalini temin ve her türlü teşkilâtı mülki-ye ve askeriyeye Hatay devletini daha 337 de kurarak ve Fransızlarla yapılan Ankara itilâfnamesinin imzasına büyük oir emil oldum. İtilâfnamenin akdini müte-akip Baş kumandan Büyük Gazi'nin ve Büyük Erkanharbiye reisi Marşal Fevzi Çakma-ğın iradeleriyle Mîlis kaymakamlığı ve Ayıntap Müdafiliği rütbe ve ünvanile taltif ve bundan sonra da şimalî Irak ve Musul havalisindeki İngilizleri Misakı Milli hudutlarımızı haricine çıkarmak vazifesile tanzif edilerek şimalî Irak harekâtına memur edildim. Emirdeki müfreze ve gönüllülerle harekâta geçdim. İngilizlere ağır darbeler indirerek ve o muntakada kurmak ve vatanımızın bir kısmını ilhak etmek istedikleri şûrt devletini teşkil maksatlarını tamamen âkim bıraktım.

Bu cümleden olarak Şimiko kuvvetlerini kâmilin imha ettim. Siyasi ve askeri maksatları da temin ettikten sonra emirle 340 da vatanıma döndüm.

O tarihten beri de serbest hayata girerek şimandüfer hatlarında mücahitlik yaparak hayatımı kazanmağa çalıştım. Bu defa da Altıncı devre mebusu olarak Bü-yük Kurultaya seçildim. (Bütün bu maruzatım elimde mevcut Atamızın , Marşalın ve Büyüklerimiz vesikaları ile müşbettir).

Şöğ. Antebin cihanşumal ve gereflî muvâfazasını kuvvetlerimizin başında olarak idare ve Antep zaferlerini meyasna getirdim.

12-4-999

Şiirt mebusu
S. Özdemir

Şiirt Mebusu A. Şefik Özdemir'in, TBMM'ye verdiği 'Kısa Tercümeihali'.

Kaynak: https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/milletvekilllerimiz_eski.arama.

Son erişim tarihi Mayıs 2016. Bu tarihten sonra bu sayfa maalesef kaldırıldı.

İkinci seçmenlerin istişare listesinde olan ve yeniden seçmek istemedikleri milletvekilleri göz önünde bulundurulursa, benzer bir sonuç çıkarılabilir. Başarısız 37 adaydan sadece dördünün seçim çevreleriyle kanıtlanabilir bağlantısı vardır.³² Kalan 33'ünün eldeki kaynaklara göre, istişarenin gerçekleştiği 28 vilayetle tespit edilebilen bir alakası yoktur. Bu 33 kişinin göze çarpan ortak özelliği, bölgeden olmamaları ve hiçbir zaman bölgede çalışmamış olmalarıdır. Bu durumun ikinci seçmenler tarafından seçilmemelerinin sebepleri arasında olması gerekmektedir. Aynı şekilde diğer adayların seçilmelerinin arkasında yatan önemli bir neden ise seçim bölgeleriyle (veya ikinci seçmenler listelerini dolduran yerel elitlerle) ilişkileri olmasıydı. Yerellik etkisi, ayrıca merkezin araştırmakta istekli olduğu bir meseleydi. Parti, resmî bir tebliğde, istişare sürecinin özel olarak ikinci seçmenler genel olarak da taşra üzerindeki etkisi hakkında bilgi talep etmişti. Parti ayrıca “müntehibler arasında” belirli adayları destelemek için “birleşme, görüşme, anlaşma” olup olmadığını veya “yerliyi tercih gibi bir temayül müşahade” edilip edilmediğini sormuştur.³³ Ne yazık ki, dokümanın isimsiz alıcılarının yanıtları arşiv dosyasında mevcut değildir. Bununla birlikte merkezin seçim sürecinde yerelliğin önemi ve olası etkisi hakkında oldukça endişeli olduğu açıktır.

Tablo 1. 1939 istişare adayları ve seçilen milletvekili sayıları

İstişare listelerindeki adaylar		Seçimlerde milletvekili olarak seçilenler	
1935-39 milletvekili olan	185	adaydan	→ 154
1935-39 milletvekili olmayan	350	adaydan	→ 68
Toplam	535	adaydan	→ 222

³² Milletvekillerinin özgeçmişleriyle ilgili bilgiler, *TBMM Albümü*, Cilt I (Ankara: TBMM Basın Müdürlüğü 2010) ve milletvekillerinin seçildiklerinde yazmış oldukları özgeçmişlerine aittir. Özgeçmişler için bkz. https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/milletvekillerimiz_eski.arama (E.T. 15 Mayıs 2016). Günümüzde bu sayfaya erişim bulunmamaktadır.

³³ BCA, 490.01/4.20.6 (04/4/1939), no. 1421.

Tablo 2. Daha önce milletvekili olmayan 350 adayın meslekleri ve yerellik düzeyi

	1939 istişare adayları (350)	Meclise seçilenler (68)
Devlet memuru	%70	%50
Devlet-dışı sektörler	%30	%50
<i>Toplam</i>	%100	%100
Seçim bölgesiyle alakası yok	Bilgi yok	%20
Yerlisi veya bölgeyle alakası var	Bilgi yok	%80
<i>Toplam</i>		%100

Her halükârda, daha önceki ve sonraki dönemlerde de, merkez, yerel parti birimleri yanında diğer yerel siyasî ve sosyal oluşumları, hatta genel olarak taşıyıcı kontrol etme konusunda çok dikkatli ve tedbirli davranıyordu. Bu kontrol merkezin tayin ettiği ve dışarıdan gönderilen temsilcilerle gerçekleştirilmekteydi, mesela Parti müfettişleri veya vali gibi bürokratlar. Buna rağmen altyapısal kısıtlamalardan dolayı (ulaşım problemleri, eleman eksikliği vs.), devlet, taşradaki kontrolünü artırmak için hiçbir zaman tamamen güvenemediği yerel elitlerle uzlaşmak zorunda kalmaktaydı.³⁴ Halkın ve yerel elitlerin devletin kontrolünden bağımsız hareket etmesinden rahatsızlık duyan devletin bu güvensizlik hali güneydoğu başta olmak üzere etnik, dilsel, mezhepsel/dinsel açıdan dışlanan nüfuslar ve yaşadıkları coğrafyalar sözkonusu olduğunda had safhada, hatta ontolojik³⁵ bir düzeydeydi. İstişare yeni bir süreçti ve bir bakıma belirli (güvenilir kabul edilen) vilayetlerde yerel güçlere daha fazla yetki veren bir deneydi. Bu açıdan bakıldığında taşraya güvenmekte genellikle zorlanan Ankara'nın sonuç hakkında huzursuz olması gayet tabiiydi.

Yerellik meselesine ek olarak, cinsiyet de istişarenin sonucunu etkileyen bir diğer önemli faktördü. 350 adaydan sadece 21'i kadındı

34 Esat Öz, *Türkiye'de Tek-Parti Yönetimi ve Siyasal Katılım 1923-1945* (Ankara: Gündoğan, 1992), 188. Alexandros Lamprou, "Local Politics and state-society relations: state officials, local elites, and political networks in provincial urban centers in the 1930s and 1940s in Turkey," *Turkish Historical Review* 10, sayı 2-3 (2019): 252-73.

35 Pınar Bilgin ve Başak İnçe, "Security and citizenship in the global South: In/securing citizens in early republican Turkey (1923-1946)," *International Relations* 29, sayı 4 (2014): 511.

(yaklaşık %6), ki bunların 16'sı Ankara, İstanbul veya İzmir'de otur-maktaydı. Bu kadınların bir kısmı (7) parti veya belediye meclisi üye-si, bir kısmı da (3) bürokrat veya yerel elitlerden birinin kızı veya eşi olarak listede sunulurken çoğu kadın aday öğretmendi (10). Ayrıca bir kadın aday da doktordu. Bu kadınlardan istişarede sadece ikisi seçilip Meclis'e girebilmiştir. İkisi de büyük bir şehirde, biri Ankara'da öbürü İzmir'de öğretmendir. Bu iki kadın daha önce milletvekili olmamış 350 adayın %0,6'sını ve 1939'da istişare süreci vasıtasıyla seçilecek 68 kişinin de hemen hemen %3'ünü temsil etmektedir. O halde sü-rece toplumsal cinsiyet perspektifinden bakıldığında ikinci seçmenler *oransal olarak* listedeki kadınların %50'sinden daha azını tercih etmişlerdir. Yani sadece 21 kadın içeren 350 kişilik bir listeden ancak iki kadın seçildi. Açıklayıcı bir örnek verecek olursak, Kayseri'de ikinci seçmenlere sunulan 13 kişilik istişare listesinde "biri bayan olmak şartıyla sekiz mebus namzeti seçilmek"³⁶ gerektiği yazılmasına rağmen ve listede sadece bir kadın olmasına rağmen, ikinci seçmenler kadın adayı tercih etmemişlerdir. Ankara ise kendi açık emrine aykırı olsa da oylama sonucuna riayet etmiştir. Bu tekil bir örnek değildir. İstişarede genel olarak kadın adaylar en az oy alanlardandır. Dört istisna hariç olmak üzere kadın adaylar oyların %10'undan azını hatta bazı yerlerde daha da azını almışlardır. Bu dört kadının toplumsal kimlikleri kadın-ların kamusal ve siyasî alandaki sınırlı ve tedbirli konumlandırılması hakkında bir ipucu verebilir. Dört kadından ikisi büyük bir şehirde yaşayan öğretmendi, diğer ikisi ise üst sınıf ailelere mensuptu –biri İsmail Gaspıralı'nın kızı Nazlı öbürü Doktor Cevdet Nasuhi Savran'ın eşi Nezahat.³⁷ İkinci seçmenlerin kadın adaylara karşı tutumu, belki de önyargısı, büyük oranda homososyal ve ataerkil olan toplumun kadınların kamusal görünümünü ve siyasî öznelliğini kabul etmede zorlandığını doğrular.³⁸ Görünen o ki, toplumsal cinsiyete dayalı mu-hafazakârlık taşrada merkezden daha belirgindi.

36 BCA 490.01/342.1434.2. Yazım hatalarına müdahale edilmemiştir.

37 Müesser Özcan ve Naki Bulut, "Tıp dışındaki farklı alanlarda iz bırakan Muğlalı üç hekim," *Lokman Hekim Journal* 3 (2013): 4.

38 Alexandros Lamprou, "Negotiating Gender Identities during Mixed-Gender Activities: Amateur Theatre in the 1930s and 1940s in Turkey," *British Journal of Middle Eastern Studies* 42, sayı 4 (2015): 621.

İhbarların sevk ve idaresi, seçimler ve devlet-toplum ilişkileri

Partinin potansiyel adaylar hakkında yoklama yapmak için elbette istişare dışında da yolları vardı. Mesela dönemin gazetelerinde Parti'nin adaylar hakkında araştırma yaptırıldığına dair haberler yayımlanmaktaydı. Yine aynı dönemde parti bir taraftan insanları adaylığa davet ederken diğer taraftan da adaylar hakkındaki şikâyetlerin soruşturulduğunu belirtiyordu. İnönü ise birkaç defa halkın şikâyetlerinin göz önünde bulundurulacağını ve yolsuzlukla mücadele edileceğini açıklamıştı. Kısa zaman içerisinde üst üste gelen bu açıklamalarla parti pratikte aslında insanları hem adaylık için isim önermeye hem adaylığını koymaya hem de bildikleri adaylar hakkında varsa şikâyetle bulunmaya teşvik etmiştir. Arşivde müstakbel milletvekilleri için yazılmış binlerce şikâyet ve tavsiye mektubu bulunmaktadır. Daha da önemlisi bu şikâyet ve tavsiyelerin sayıları 1939 seçimlerinden 1943 ve 1946 seçimlerine kadar olan sürede önemli bir oranda ve tedricen artmaktadır.³⁹ Vatandaşlardan gelen bu dilekçeler, aday önermekten çok milletvekili ve milletvekili adaylarını ihbar etmekle ilgili idi. Bu çerçevede binlerce dilekçe ya da mektup gelmiş ve aşağıda gösterileceği gibi bu ihbarların aday belirleme sürecinde önemli bir etkisi olmuştur. Arşivde bu ihbarları takip eden araştırma raporları da bulunmaktadır. Fakat hâlihazırda şimdiye kadar parti adaylarını belirleme sürecini ihbarlarla doğrudan ilişkilendiren saptanmış bir kaynak ya da yayımlanmış bir eser bulunmamaktadır. Bu bölüm, daha önce kullanılmamış bir arşiv belgesiyle bu ilişkiyi göstermeye çalışacaktır. Sözü edilen belge, o zamanın 79 milletvekiline ve 56 parti adaylığı başvurusuna karşı pek çok ihbar mektubunun özetini içeren bir arşiv dokümanıdır. Her ne

39 Bu tahmin Cumhuriyet Arşivlerinde incelediğim dosyalara dayanmaktadır. 1935'te milletvekili başvurusu içeren sadece iki dosya varken, 1939-1942 arasındaki ara seçimler için başvuru içeren 20 dosya, 1943 seçim ve ara seçimleri için başvuru mektupları içeren 90 dosya ile yüzlerce tavsiye ve şikâyet mektubu mevcuttur. 1939 seçimi için başvuru içeren dosya maalesef bulunamamıştır. Dönemin gazetelerine göre 1931'de milletvekili (aday) olmak üzere 1.400, 1935'de 2.000'den fazla, 1939'da ise 4.500'den fazla kişi CHP'ye başvurmuştur. Demirel, *Tek Partinin İktidarı*, 114, 170 ve 223.

kadar tarih atılmamış olsa da doküman 20 ve 24 Mart 1939 tarihleri arasında derlenmiştir –pek çok mektup Ocak 1939’daki seçim ilanı ve 19 Mart 1939 tarihleri arasında gönderilmiştir.⁴⁰ İzleyen gün –20 Mart– Yüksek Riyaset Divanı bir araya gelmiş ve partinin adaylarını belirlemiştir.⁴¹ Zamanlama dikkate alındığında, doküman açık bir şekilde adayların belirlemede parti başkanlığına yardımcı olmak için hazırlanmıştır.

Hem ihbar edenler hem de ihbar edilenlere bakılacak olursa, milletvekilleri ve milletvekili adayları hakkında ihbar mektubu yazmanın ağırlıklı olarak kente dair bir olgu olduğu anlaşılmaktadır.⁴² Toplumsal tabakalaşma açısından ise hem ihbar edenler hem de ihbar edilenler çoğu kez taşranın orta ve üst sınıflarıydı, genellikle yerel sosyo-kültürel ve ekonomik yapıların kadrosunu oluşturan, hatta ikinci seçmen listelerini dolduran yerel elitlerdi. Bu durum ihbarların parti tarafından kolayca gözardı edilememesini de beraberinde getirmiştir. Ayrıca ihbarların gerçekten de araştırıldığına dair emareler bulunmaktadır: bahsedilen arşiv dokümanı derlenirken üç aday hakkında İçişleri Bakanlığı ve Devlet İstihbaratına danışılmıştır. Belki de dönemin basınında yer aldığı gibi⁴³ parti görevlileri tarafından potansiyel adaylara ilişkin yapılan soruşturmalar da bu şikâyetlere cevap olarak başlatılmıştı.

40 BCA 490.01/344.1440.4. Aksi belirtilmediği sürece, bundan sonraki bütün veri ve bilgiler bu belgeden alınmıştır.

41 Demirel, *Tek Partinin İktidarı*, 224.

42 Meslek ve ikamet itibarıyla milletvekillerinden şikâyet edenlerin çoğu (%70) esnaf, tüccar veya doktor ve avukat gibi serbest meslek sahibidir. Bir kısmı da (%15 civarında) memur, subay ve bürokrattır. Şikâyet edenler arasında Ali Çetinkaya, Refik Saydam, General Mustafa Muğlalı gibi önemli isimler de vardır. Şikâyetlerin büyük bir kısmını birden fazla kişi imzalamaktaydı. Mesela, arşiv belgesi Emin İnankur hakkında, “Silifke’den 13 imza” ve “Silifke belediye, ticaret odası, Halkevi tüccar ve sanatkarlarından mürekkep 12 imza” taşıyan iki mektubun gönderildiğini kaydetmiştir. Köylerden sadece 18 mektup gönderilmiştir. Farklı bir grup mektup 56 milletvekili adayı hakkında şikâyetler dile getiriyordu. Anonim olmayan müştekinin çoğu (17 kişi) kentli parti elitleri, küçük bir kısmı da (4) memurdu. Şikâyet edilenlerin çoğu da yerel elitler ve sabık milletvekilleri (24), doktor, avukat, baytar gibi meslek sahipleri, tüccar ve toprak sahipleri (13), ve (7) memur ve emekli subaydı. 12 kişi sadece ismiyle şikâyet edilmiştir.

43 “Yeni Büyük Millet Meclisinde,” *Yeni Asır*, 15 Mart 1939.

Elimizdeki arşiv belgesi 79 milletvekili hakkında ihbar içermektedir. Bunlardan 26'sı 1939'da milletvekili seçilmemişti: 21'i Ankara tarafından seçilmezken, 5'i⁴⁴ ise istişareye katılan ikinci seçmenlerin olumsuz oyu yüzünden seçilecek aday listesine eklenmemiştir. Dört kişi de istişare listesinde yer almış ama başarısız olmuş ve merkez onları diğer vilayetlerde aday göstermiştir.⁴⁵ Sonuç itibariyle, hakkında şikâyet ve ihbar olan 79 milletvekilinin 26'sı (%33) seçim dışı bırakılmıştır. İstişarede başarısız olan ve başka seçim bölgelerinde aday gösterilen diğer dört kişiyi de eklersek 30 milletvekili ihbarların geldiği yerlerde seçtirilememiştir. Anlaşılan şudur ki ihbarlar ciddiye alınmış ve yoğun ihbar pratikleri devlet ve parti elitlerinin tercihlerini etkileyebilmiştir. Bu durumda, ihbarcılarının rakiplerinin 1/3'ünü parlamento dışı bırakmayı başarmış oldukları anlaşılmaktadır.

İhbar edilmiş ve listelerde (istişare olsun veya olmasın) yer almamış olanların çoğunluğu ile listelerde yer almakla birlikte tercih edilmeyenler, genellikle yolsuzluk, zulmetme, ahlaksızlık ve cahillikle suçlanmışlardır. Mektuplar, milletvekillerini öncelikle yakınlarını kayırmakla suçlamakta ve onları mütegalibe, zorba, zimmetine para geçiren, yolsuz, rüşvetçi, menfaatperest, mürtekip, tufeyli, sahtekâr, haris olarak nitelendirmektedirler. Zulüm etme ve yolsuzluk suçlamalarına ek olarak ve genellikle bunlarla birlikte, müşterekler milletvekillerini ayrıca ahlaksız, şerefsiz, dalkavuk, namussuz olarak göstermeye çalışmışlardır. Mektupların açığa çıkarttığı bu söylemsel suçlama kategorileri çeşitli kültürler ve tarihsel dönemlerde yaygın bir şekilde kullanılmış olsalar da konjonktür açısından İnönü'nün 1938-1939 arasındaki yolsuzluk karşıtı vurgusuyla fevkalade örtüşmektedirler. Diğer şikâyet konuları ise adayların seçim bölgeleri için hiçbir şey yapmamaları ("memleketi ayak basmadı", "yüzünü bile görmedik") ve eğitilmiş olmamalarıdır (cahil, "tahsili olmayan"). Yine bu son tür suçlama İnönü'nün Parlamento'ya seçilecek kişilerin parti işlerinde başarı elde etmiş daha yetkin ve eğitilmiş adaylar olması gerektiğini belirtmesiyle ilişkilidir. Yukarıda ifade edildiği gibi milletvekilinin seçim bölgesiyle ilgili hiçbir

44 Ahmet Özdemir (Eskişehir), Ahmet Şükrü Şenozan ve Şerif İlden (Kastamonu), Naşit Hakkı Uluğ (Kütahya), ve Mehmet Kemal Kusun (Maraş).

45 Halit Onaran (Burdur), Sami Erkman ve Veled İzbudak (Kastamonu).

şey yapmadığı iddiası da etkili olabilmekteydi. Zira ihbarcılarının çoğu taşralı elitlerden oluşurken ihbar edilen, listelere alınmayan veya listeye alınıp ikinci seçmenler tarafından tercih edilmeyenlerin seçim bölgele-riyle ilişkisi yoktu. Yani, bir şikâyet nedeni olmanın dışında da “yerellik faktörü” istişare sürecinde ikinci seçmenlerin tercihleri bakımından ayrıca önemliydi. Özetlemek gerekirse, taşradaki elitler, ihbar aracılı-ğıyla kendi çıkarlarını artırmak ve müttefiklerini desteklemek için mer-kezin o zamanki ihtiyat ve endişelerini (yolsuzlukla mücadele, rakipleri tasfiye etme ve yeni liderin meşruiyetini artırma) avantaja çevirmeye çalışıyorlardı.

Adayları belirleme süreci ve vesayetçi halk egemenliği

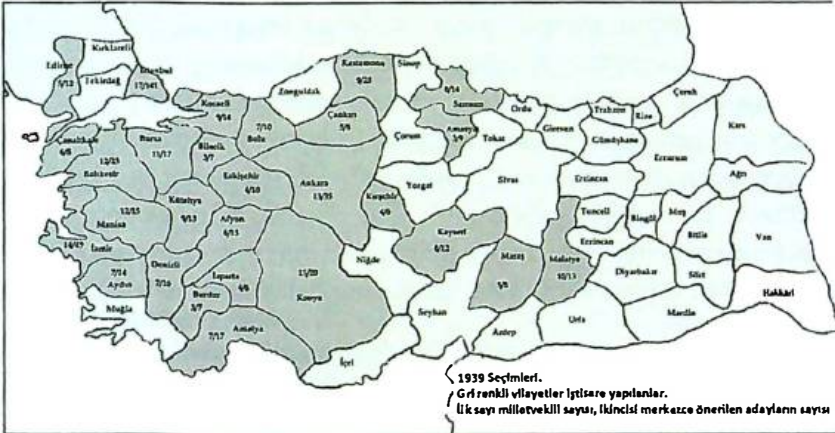
Yukarıdaki kaynaklara dayanarak, nihai milletvekili listesini der-leme sürecinin ana hatları ortaya konulabilir. 27 Ocak 1939’da yeni seçimler ilan edildi. Parti potansiyel adaylar için bir araştırma başlattı ve binlerce başvuru alıp değerlendirdi. Şubat ve Mart 1939 arasında 4.500’den fazla kişi aday olmak için başvurdu.⁴⁶ Milletvekili belirleme sürecinin bir diğer yönü çok sayıdaki ihbarın sevk ve idaresidir. 26 Mart istişaresinden kısa bir süre önce adayların bir listesi partinin en yüksek kademeleri çerçevesinde oluşturuldu. Liste 535 adayın isim-lerini içermekteydi. Bu 535 kişiden 222’si 28 istişare vilayetinde ikin-ci seçmenler tarafından tercih edilmiş, geri kalan 161 milletvekili ise merkezce diğer vilayetler için seçilmişti. 23 pozisyon istişare sonuçla-rından sonra doldurulmak üzere listede ve bağımsız parti adayları için de dört pozisyon listelerde açık bırakılmıştı. Sonuç olarak, dört istis-nayla, istişarede ikinci seçmenlerin tercih ettiği tüm adaylar milletvekili olarak seçilmiştir.

Açık bırakılan 23 pozisyonun 14’ü Doğu ve Güneydoğu Anadolu vilayetlerindeydi. Geri kalan 9’u Ankara’nın doğusu ve Karadeniz’de yer alan, merkezce muhafazakâr veya “geri kalmış” olarak görülen vilayetlerdeydi (Çoruh, Tokat, Yozgat, Ordu, Giresun).⁴⁷ Doğu’da ve Güneydoğu’da açık bırakılan bu milletvekili pozisyonlarının hangi

46 “Me’bus Namzedleri,” *Anadolu*, 22 Mart 1939.

47 Merkez için bu vilayetleri daha az güvenilir kulan özellikler arasında parti üyelerinin sayısının nüfuslarına göre düşük olması da vardı. Öz, *Tek-Parti Yönetimi*, 184.

mantıkla ve kimlerle doldurulduğuna bakılarak devletin, her bir coğrafi bölge, o bölgenin seçimdeki önemi ve daha genel anlamda devlet-toplum ilişkileriyle ilgili olarak seçim sürecine bakış açısı hakkında temel bir fikir edinilebilir. Bu pozisyonların 10 tanesi yerel olmayan devlet erkek memurlarıyla (bürokratlar, askerler, doktorlar, profesörler) doldurulurken (yegâne istisna Trabzon yerlisi öğretmen bir kadın milletvekili) kalan 13 pozisyon Batı'daki istişarede başarılı olmayan adaylara verilmişti. Bunun nedeni devlet liderlerinin onları parlamento dışı bırakmak istememesiydi. Devlet bu durumu neredeyse bir gelenek haline getirmiş olduğu için açıkta kalmasını istemediği bu adayları Doğu'ya kaydırды. Güneydoğu'dan aday gösterilerek seçilen bu 13 kişi istişarede başarısız oldukları vilayetlerin yerlisi de değildi. Ayrıca da bir gazeteci hariç hepsi devlet görevlisiydi (ekseriyetle asker ve bürokrat). Böylece, devlet liderleri, bir yandan belirli yerlerde (genellikle daha gelişmiş ve daha güvenilir kabul edilen yerlerde) ilk defa uygulanan ve resmî bir süreç olarak öngörülmemiş ön yoklama yöntemini kullanarak ikinci seçmenlerin milletvekili tercihlerini sormaya ve ardından cevabı kabul etmeye karar vermişken diğer yandan yerel toplum ve halka rağmen karar verme ayrıcalığını kaybetmeyi asla istemedikleri yerlerde ikinci seçmenlerin yoklama dışı bıraktıkları adayları doğrudan belirleme ve tayin imtiyazını sürdürmeyi tercih etmişti. Anlaşılan o ki oyunda açık bir çifte standart vardı.

Harita, BCA, 490.01/342.1434.2 numaralı arşiv dosyasındaki verilere göre yazar tarafından hazırlanmıştır.

Devlet elinin bu tercihi aynı zamanda siyasî rejimin vesayetçi zihniyetine ve sınırlarına işaret eder. İstisnâ için seçilen vilayetler coğrafi fakat esas olarak politik bir yarılmayı göstermektedir. Buna göre Türkiye'nin coğrafyası kabaca doğu ve batı olmak üzere iki büyük kısma ayrılırken “güven” odağına göre üçe ayrılır: daha fazla güvenilir, daha az güvenilir ve hiç “güvenilmeyen” vilayetler. Bu 28 vilayet haritaya yerleştirildiğinde açık bir coğrafi ve aslında siyasî önyargı hemen ortaya çıkmaktadır. Ankara'nın doğusunda ve Anadolu'nun ortasında yer alan altı vilayet (Amasya, Samsun, Kırşehir, Kayseri, Malatya, Maraş) dışında herhangi bir doğu vilayeti istisnâ sürecine dâhil edilmemiştir. Aksine, Ankara'nın batısındaki pek çok vilayet sürece katılmıştır (istisnâlar: Muğla, Kırklareli, Tekirdağ ve Zonguldak). Böylece, Diyarbakır, Sivas, Erzincan, Erzurum, Antep, Urfa, Mardin gibi Ankara'ya doğrudan trenle bağlı olan bazı güney, kuzeydoğu ve güneydoğu vilayetlerinin (Şekil 1) istisnâ sürecine dâhil edilmemesi Koçak ve Alkan'ın tahmin yürüttüğü gibi hava şartları, mesafe ve iletişim araçları kısıtlılığı gibi pratik nedenlerden kaynaklanmamaktaydı.⁴⁸ *Ulus* gazetesi de belirli vilayetlerin seçiminin ulaşım şartlarının elverişliliğinden ve fazla adaylık başvurusunun yapılmasından kaynaklandığını belirtmiştir.⁴⁹ Bu iddialar, istisnâden hariç tutulan coğrafyanın büyük kısmını oluşturan Güneydoğu'nun esasen Kürtlerin yaşadığı bölge olduğunu, 1939'da ve ileriki yıllarda Umumi Müfettişlikler ve sıradanlaşan olağanüstü hal altında idare edildiğini ve genel olarak siyasî hayata bilinçli bir şekilde dâhil edilmediğini, adeta alışılmış bir Kürt-Körlüğüyle gözardı eder. Ankara 1943 seçimlerinde uyguladığı benzer bir aday yoklamasında da yine “malum” coğrafyayı sürecin dışında bırakmıştır. Üstelik tek parti dönemi süresince de Güneydoğu'da bölgenin yerlisi olanların üye olabilecekleri parti birimlerinin açılmasına bilinçli olarak izin verilmemekteydi. Bu örnekler çoğaltılabilir. Önemli olan, bu vilayetlerin süreç dışı bırakılmasının esas olarak politik nedenlere dayanmasıydı. Çok partili siyasî hayata geçirilirken bu istisna hali örtülü de olsa eleştiri

48 Mehmet Ö. Alkan, “Millî Şef'li Tek-Parti Döneminde Seçimler,” *Prof. Dr. Bülent Tanör Armağanı* içinde, der. Mehmet Ö. Alkan (İstanbul: Oğlak, 2006), 336; Koçak, *Millî Şef Dönemi*, Cilt II, 32. Demirel konuyu değerlendirme dışında tutmuştur.

49 Duman, “Tek Parti Döneminde,” 218.

Bu bölünme veya devletin farklı coğrafi ve toplumsal kesimlere gösterdiği farklı güven dereceleri elbette tek bir temele dayanmıyordu. Gerçekte Doğu-Batı ayrımı olarak görünen bölünme aslında aynı anda geçerli olan pek çok farklılığa dayanıyordu: kent-taşra, etnik çoğunluk-azınlık, eğitimli-eğitimsiz, gelişmişlik-gelişmemişlik. Kısaca merkezin taşraya, azınlıklara, eğitimsiz ve alt sınıflara yönelik önyargıları ve duyduğu güvensizlik (ve sonuç olarak devletin bu grupların üzerindeki siyasî vesayet iddiası) tarihsel olarak zaten mevcuttu. Fakat söz konusu tabakaların gelişmemiş olduğu veya devlet yapıları ve kadrolarının az olduğu bölgelerde devletin duyduğu güvensizlik daha fazlaydı. Yani devletin vesayetinin katı olması, kural olarak azınlıklar ve alt sınıflara karşı uygulanan demografik mühendislik ve kültürel asimilasyon politikalarıyla kesiştiği ve bu politikalarla ilişkili olduğu kadar halkın zayıf siyasî entegrasyonuna işaret etmektedir.⁵² Yani rejimin vesayet zihniyeti ve devletin pratiğine göre bireylerin/toplulukların belirli siyasî haklara sahip olabilmesi ancak devletin arzu ettiği vasıflar taşımak veya kazanmakla doğru orantılıydı. Böylece Batı'dan Doğu'ya, üst ve orta sınıflardan alt sınıflara, eğitimlilerden eğitimsizlere, şehirlilerden taşralı ve köylülere, etnik ve dinsel çoğunluklardan azınlıklara geçerken devletin vesayet seviyesi yükselirken halkın siyasî entegrasyonu azalmaktaydı.

Bu noktada kullanılan vesayetçi halk egemenliği kavramı hakkında kısa bir açıklama gerekir. Siyasî rejimin toplumun belirli tabakalarının sınırlı entegrasyonunu kabul ederken sistemin kademeli olarak liberleşmesini hedeflediği görüşüne katılmıyorum. Her hâlükârda istişare gibi bir girişimin dolaysız olarak siyasî sistemin genişlenmesine (uzun vadede demokratikleşmesine bile) ne kadar katkıda bulunduğu da tartışılmaya değer bir konu. Ancak rejimin ve de yeni seçilen siyasî liderin

literatür vardır. Bkz. Aslan, "Everyday Forms of State Power and the Kurds in the Early Turkish Republic," *International Journal of Middle Eastern Studies* 43, sayı 1 (2011): 75–93.

52 Radikal, sert, bazen de şiddet içeren bu devlet politikaları istenilen sonuca her zaman varamadığı gibi devlet de bu politikaları yerine getirebilmek için gereken altyapısal güce her zaman ve her yerde sahip değildi. Aslan, *Nation-Building in Turkey and Morocco*, 36–79.

meşruiyetini güçlendirmesi amacıyla aslında alınan istişareye istinaden rejimin vesayetçi karakterinin demokrasiye veya demokratleşmeye bağlılığının yaygın veya baskın olduğunu elbette savunmamaktayım.⁵³

İktidarın meşruiyet kazanma/yükseltme arayışları ve devlet-toplum ilişkileri

Yukarıdakilere dayanarak, istişare sürecinin muhalifleri tasfiye etmeyi meşrulaştırmak için içat edilmiş anlamsız bir süreç olmadığını ileri sürüyorum. Dahası, istişare süreci yeni liderliğin amaçları ve uyguladığı politikalarla da uyumluydu. Mesela, İnönü'nün cumhurbaşkanı olarak aldığı ilk kararlardan biri, bürokratların partinin taşra teşkilatı üzerindeki sıkı kontrolünü azaltmasıydı. Buna göre 1936'dan beri taşrada mülki amirleri (vali, kaymakam) parti teşkilatlarının başına getiren yasa 1939'un başlarında kaldırıldı, böylece de bu pozisyon yerel adaylara bırakıldı.⁵⁴ Partinin kapsayıcılığını artırmak için diğer girişimler de söz konusuydu: partiyi devlet ve toplum arasında bir temas noktası olarak işletmek, yerel elitlerin politik entegrasyonunu kolaylaştırmak ve Parti'de ve Parlamento'da tartışmayı artırmak gibi. İnönü'nün milletvekillerinin parti personelinden seçilmesi ve halkın parti ve devlet çalışmaları üzerindeki kontrolünün artması hakkındaki açıklamaları aynı doğrultuda görülebilir.⁵⁵

Aslında o dönemde getirilen pek çok uygulama aynı şeye işaret etmekteydi. Bu yöndeki bir yenilik Mecliste kurulan Müstakil Grubuydu. Grubun amacı parlamento tartışmalarını artırmaktı ve bu açıdan bakıldığında bu yenilik İnönü'nün siyasî meşruiyeti artırma arzusuna

53 Dönemin vesayet rejiminin (ve ideolojisinin) demokratikleşme potansiyeli savının eleştirisi için bkz. Taha Parla ve Andrew Davison, *Corporatist Ideology in Kemalist Turkey: Progress or Order?* (New York: Syracuse University Press, 2004), 223, 269-272.

54 Yine de Ankara'nın kontrolü tamamen ortadan kalkmadı: aynı dönem Parti Müfettişlikleri kuruldu. Merkezce tayin edilen ve yerel olmayan müfettişler yerel parti teşkilatlarını tefiş yoluyla yerel parti işlerine müdahale gücüne sahiptiler. Koçak, *Millî Şef Dönemi*, Cilt II, 91-98.

55 Öz, *Tek-Parti Yönetimi*, 187, 226.

işaret etmekteydi.⁵⁶ Başka bir yenilik 1943 seçimlerinde uygulanmıştı. 1939 istişare sürecini hatırlatan bir şekilde, 38 vilayette mevcut milletvekili sayısından 78 fazla sayıda aday ilan edilmişti. Böylece 1939 istişaresiyle karşılaştırıldığında, ikinci seçmenlere milletvekillerini belirleme ve istemediklerini seçim dışı bırakma konusunda daha açık bir şans verilmişti ki bir dereceye kadar bunu da yapmışlardı.⁵⁷ Kalan 25 vilayette ilan edilen adaylar, seçilecek milletvekili sayısı kadardı. Bu vilayetler 1939 seçimlerinde ortaya çıkan coğrafi deseni teyit eder niteliktedir: malum güney ve güneydoğu Kürt vilayetleriyle, Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu’da muhalif ve/veya geri kalmış bölgeler olarak kabul edilen birçok vilayet (Şekil 2).⁵⁸

Kısaca 1939 seçimleriyle yeni bir seçim süreci vücuda getirilmekteydi. Böyle bir süreçle taşradaki (özellikle yerel elitten) partililerin bir dereceye kadar katılımı düşünülmüş ve böyle de uygulanmıştı. Benzer eğilim ve talepler taşra parti teşkilatlarında da telaffuz edilmekteydi. Bu değişiklikler muhtemelen rejimin, düşük siyasî meşruiyetinin farkında olduğunu gösteriyor ve aynı zamanda belirli toplumsal kesimlerin (esasen eğitilmiş orta ve üst sınıf kentliler) mütevazı politik entegrasyonunu genişletmekle kendi toplumsal kabulünü artırma çabasında olduğunu yansıtıyordu. Fakat bu çaba devlet ve toplum arasındaki iletişimin genişlemesini gerektiriyor ve varsayıyordu. Bu iletişimsel alanın genişlemesi 1930’ların sonlarından itibaren halk ve parti/devlet arasındaki yazışmalardaki büyük artışta hissedilmektedir. Başka bir deyişle, seçim sisteminin “biçimlendirilmesi”, sisteme katılan kentli orta ve üst sınıflara, hatta belki de kısmen daha çeperdekilere (köylüler, şehirli alt sınıflar) her ne kadar riskli ve kırılğan olsalar da fırsatlar sunmuştur. Ne tür fırsatlar? En temel düzeyde yukarıdan tayin edilen

56 Müstakil Grubu hakkında en yetkin eser için bkz. Murat Yılmaz, “Tek Parti Döneminde Müstakil Mebuslar ve CHP Müstakil Grubu (1931-1946),” (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2002). Müstakil Grubu, tedrici bir siyasî liberalleşmeye veya çok partili siyasete ve serbest seçimlere gidilmesi amacıyla kurulmamıştı.

57 Demirel, *Tek Partinin İktidarı*, 274–8.

58 Ağrı, Bingöl, Bitlis, Erzincan, Hakkâri, Kars, Maraş, Mardin, Muş, Siirt, Tunceli, Urfa, Van, Çoruh, Çorun, Burdur, Bilecik, Giresun, Gümüşhane, Isparta, Kastamonu, Kırklareli, Kırşehir, Sinop, Trabzon.

bir parti idarecisinden kurtulup istedikleri adayları seçtirebilmişlerdi. Daha genel anlamda itirazlarını ve şikâyetlerini iletebilmiş ve bunu yaparken de devlet politikalarını kısmen akamete uğratabilmişlerdi. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş sırasında yerel düzeyde devlet-toplum ilişkilerini inceleyen Meeker bunu hatırlatan bir argüman ileri sürer. Meeker'e göre yerel elitler, 1920'lerde tepeden inme radikal reformların uygulanması sırasında kısmen kaybettikleri pozisyonu 1930'lu ve özellikle 1940'lı yıllarda yeniden elde edebildiler. Bunu başarabilmek için taşrada partinin belkemiğini oluşturan bu yerel elitler hem taşrada hem merkezde devlet görevlileriyle doğrudan ve sürekli ilişki sürdürmekteydiler.⁵⁹

1930'larda parti içinde kurulan *Dilek Sistemi* aynı dönemde devlet-toplum ilişkilerinde görülen kaymalara ilişkin iyi bir örnek oluşturuyor. Bu sisteme göre dilekçeler hiyerarşik bir biçimde verilmekteydi, yani en düşük parti kolundan vilayet seviyesine ve sonra partinin Büyük Kongresi'ne olmak üzere. Böylelikle, partinin taşra teşkilatında çalışan yerel elitler, yerel toplumların ve şikâyetlerinin temsilcileri olarak faaliyet göstermekteydi.⁶⁰ Halkın isteklerini Ankara'ya ulaştıran bir diğer kanal ise parti elitlerinin ve milletvekillerinin partiye ve devlet liderliğine verdiği raporlardır. Bu raporlarla milletvekilleri ve diğer parti liderleri halkın şikâyet ve isteklerini Ankara'ya bildirmekteydi.⁶¹ Dilekçe vermenin çoklu fonksiyonları vardır. İlk olarak, devlet görevlilerinin çalışması veya hükümet politikalarından kaynaklanan hoşnutsuzluk ve şikâyetler açıktan açığa ifade edilemediği için dilekçe ve şikâyet mektupları yerelde olup bitenlerle ilgili rejimin elde etmekte zorlandığı bilgileri elde etmesini sağlayan, paha biçilmez bilgi kaynaklarıdır. Dilekçelerin verilmesi, kabulü, göz önünde bulundurulması devletin

59 Meeker, "emperyal bir devlet toplumu" (state society) olarak adlandırdığı sistemde "yerel elitlerin nasıl katmanlı bir devlet toplumu oluşturdıklarını, en üst katmanlardakiler devlet sisteminin içinde yer alırken, en alt katmanlardakilerin sistemin nasıl dışında kaldığını" anlatmaktadır. Michael Meeker, *İmparatorluktan Gelen Bir Ulus: Türk Modernitesi ve Doğu Karadeniz'de Osmanlı Mirası*, çev. Tutku Vardaglı (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2005), xxx.

60 Dilek Sistemi hakkında bkz. Öz, *Otoriterizm ve Siyaset*, 173–76.

61 Bu raporlar tarihçiler için çok önemli bir bilgi kaynağıdır. Bkz. Gürboğa, *Mine Workers*, 231–39.

meşruluğunu artırmak için bir potansiyele sahiptir. Zira devlet, ihbar edilen haksızlıkları giderebilecek en üst makam olarak kabul edilmektedir. Bununla birlikte, dilekçe verme pratiği sosyal aktörler için de fırsat yaratma potansiyeline sahiptir. Başka devlet politikalarıyla birlikte ele alındığında, tıpkı fırsatları artıran 1939 istişaresi gibi, dilekçeler de sosyal aktörlerin elinde yerel siyasette ve devlet içi mücadelelerde olduğu kadar devlet-toplum ilişkilerinde de bir silaha dönüşebirdi. Öyleyse, 1939 değişiklikleri ve 1939 istişaresini takip eden bu gibi yeniliklerin sonucu olarak taşra elitlerinin gücü ve ayrıcalıkları artmıştır.

Bu artış pek çok alanda gözlemlenebilir. Her şeyden önce, devletin çekirdek kadrosuna daha fazla yerel elit entegre olmuştu, zira 1939 seçimleri Meclis'te yerellik faktörünü artıracak şekilde sonuçlanmıştı: Demirel'in tahminine göre, 1935 seçimlerinde seçilen milletvekillerinin %33,6'sı kendi seçim bölgelerinde doğmuşken, 1939'daki seçimde bu oran %40'tı.⁶² 1939'da seçilen bütün milletvekillerine bakmak yerine sadece ilk defa seçilen 128 milletvekili incelenirse yerellik faktörünün seçim süreci ve seçimin sonucu üzerine çok daha fazla etki bıraktığı anlaşılmaktadır. 1939'da bu milletvekillerinin hazırladıkları özgeçmişlere dayanarak, hemen hemen %70'inin seçim bölgesiyle bir ilişkisinin olduğunu görebiliriz. Bu milletvekillerinin çoğu seçildikleri vilayette doğmuş, daha küçük bir kısmı ise mesleki (%9,5) veya ailevi nedenlerden dolayı bu vilayetlerde yaşamış veya yaşamaktaydı. Yeni seçilen bu 128 milletvekilinden sadece %30,5'inin seçildiği vilayete göze çarpan bir ilişkisi yoktur; fakat yine de bu oranın yarısı yerli milletvekillerinin nadir olduğu doğu ve güneydoğu illerine tayin edilmiştir. Buna karşın istişarenin yapıldığı vilayetlerde seçilen milletvekillerinin yerellik oranı toplam yeni seçilen 128 milletvekilinin ortalama yerellik oranından daha yüksekti. İstişare vilayetlerinde yerellik oranı %80

62 Demirel, *Tek Partinin Yükselişi*, 185. Demirel'in tahmini düşüktür çünkü yerellik faktörünü sadece milletvekillerinin doğum yeri bakımından ölçmektedir. 1930'larda Türkiye'de yaşayanların önemli bir kısmı zaten yurtdışından göç etmiş muhacir ve mübadillerdir. Milletvekillerinin özgeçmişlerine bakılırsa başka yerlerde doğmuş birçok milletvekilinin seçilmiş olduğu vilayetlerde uzun süreden beri yaşıyor olduğu görülebilecektir. Kısaca doğum yeri kriteri tek başına bir insanın yaşadığı bölgeyle olan ilişkisini açıklayamaz; 1930'lu ve 1940'lı yıllardaki milletvekilleri dâhil Türkiye'nin nüfusunun hatırı sayılır bir kısmı zaten yurtdışında doğmuştur.

iken⁶³ bütün vilayetlerde %70 civarındaydı. Kısaca yerel parti tabanına müsaade edilen vilayetlerde yerel adaylara daha çok oy verildiği anlaşılmaktadır. Sonuçta bu değişim, seçilmiş milletvekillerinin daha çok taşra elitlerinden mürekkep olduğu, seçilmiş memur ve bürokratların sayısının daha az olduğu anlamına da gelmektedir.⁶⁴

İkinci olarak, partinin çalışmaları ve yapısındaki değişim işaretleri (istişare, yerel çekirdek kadrolara daha fazla yer verilmesi gibi), 1939 seçimlerinden ve 1938-1939 liderlik değişiminden sonraki ilk parti kongresinde taşra elitlerine kendi seslerini duyurmaları ve (her ne kadar çekingen olsa da) kendi çıkarlarını savunmaları için cesaret vermişti.⁶⁵ Bir örnek vermek gerekirse, Çanakkale delegesi olan Halil Dilmaç, yerel parti kolları tarafından seçilenler lehine konuşmuş, parti taşra teşkilatının merkezce tayin edilen devlet bürokratları tarafından kontrol edilmesini eleştirmiş ve taşra teşkilatının yerli partililerin elinde olduğunda halk arasında itibar kazanacağını söylemiştir.⁶⁶ Parti kongrelerinde ve *parti delegeleri tarafından (milletvekilleri tarafından değil)* merkezin politikalarının ve bürokratların böylesine açık eleştirisi tek parti döneminde oldukça nadirdi. Fakat şu önemli bir detaydır: Dilmaç bir ay önce istişare listesinde yer almış ve oyların çoğunluğunu almış olmakla birlikte nihai aday listesinde yer almamıştı. Bu durumdan şikâyetçi olduğunda CHP Genel Sekreterliği kendisine, gelecekte “bu geri bırakılma keyfiyeti[nin] tashih edileceği”ni bildirmişti.⁶⁷ İstişarede kaydettiği başarı, partinin bunu kabul etmesi ve kendisinin delege olarak atanması muhtemelen Dilmaç’ı yerel elitlerin partinin merkezileşme politikalarıyla ilgili endişelerini dile getirmesi için yüreklendirmişti. Aynı mesele, hatta daha da şiddetli olarak, pek çok yerel

63 İlk defa seçilen 68 milletvekilinden, 48’i seçildikleri vilayette doğmuş veya yaşamıştır ya da bu vilayetlerle herhangi bir bağlantısı vardır. Altısı ise geçmişte bir dönem bölgede yaşamış olup 13’ünün ise seçildiği bölge ile bir ilişkisi yoktur.

64 Vanderlippe’ye göre bu durum sonraki yıllarda Türkiye siyasi elitinde ve “Türkiye siyasetinde önemli değişimin işaretiydi.” Vanderlippe, *Politics of Turkish Democracy*, 38.

65 Öz, *Tek-Parti Yönetimi*, 213.

66 C.H.P. *Beşinci Büyük Kurultay Zabıtları* (Ankara: Ulus Basımevi, 1939), 35–36.

67 İnönü’ye gönderdiği mektup, 05/10/1939, BCA 490.01/314.1284.1.

delegenin taşrada parti başkanlığı hizmet süresini iki yıldan bir yıla düşüren parti yönetmeliğindeki değişikliğe itiraz ettiği zaman da ortaya çıktı. Değişikliğin amacı parti yaşamını canlandırmak ve böylece yerel katılımı artırmaktı fakat yerel parti elitleri muhtemelen asıl amacın aynı zamanda kendilerinin yerel toplum ve taşra parti teşkilatındaki nüfuzunu sınırlamak olduğunu düşünmüşlerdi. Değişiklik kabul edildi fakat yerel parti elitleri itirazlarını güçlü bir şekilde duyurmayı başardı.⁶⁸

Yukarıda bahsedilen parti kongresinin öncekilerden göze çarpan bir farkı daha vardır. Önceki kongrelerde (milletvekilleriyle kıyaslandığında) daha az yerel delege varken ve daha da önemlisi bu delegeler nadiren konuşurlarken, 1939'daki kongrede delegeler sözünü esirgememiştir. Muhtemelen İnönü'nün parti işlerinde daha fazla eleştiri ve müzakere arzuladığı fark edilmiş ve bu ciddiye alınmıştır. Böylece o ana kadar sessiz kalan yerel delegeler, yerel elitleri ve toplumları ilgilendiren konularda bakanlara soru yönelmiş ve dilekçeler yollamışlardır.⁶⁹

Üçüncü olarak ve belki de en önemlisi, 1939'da milletvekili aday sayısında artış vardı ve bu durum 1943'teki seçimlerde de devam etmişti. Ayrıca önceki seçimlerin aksine 1939'da binlerce insan partiye milletvekili aday olmak için başvurmuştu. 1939'da rakamlar o kadar yüksekti ki başvuru furyası şaka konusu bile olmuştu.⁷⁰ Eskişehir'de bir gazetede çıkan şu mizahi şiir yerel toplumlarda oluşan hareketliliği yakalar görünmektedir:

Gurur denen haslet ile dolaydım
Bu seçimde ah bir meb'us olaydım,
Eskişehir, Konya, monya adına,
Meb'usluktur cümleye hedef, amaç,
Meb'usluktur ululuğa bir araç,
Dört tarafa gülümse, neş'eler saç,
Talipler aşmış diyorlar on bini,

68 *Beşinci Kurultay Zabıtları*, 54–55.

69 Ibid., 106–62. Duyurulan şikâyetlerin bir kısmı köylüler arasında yaygın olan şikâyetlerdi, mesela köy kâtiplerinin yolsuzlukları ve zorbalıkları veya yol ve okul yapımındaki mükellefiyet gibi (123–24, 128).

70 “Umut ve İhtiras..,” *Yeni Gazete*, 25 Mart 1939.

Ne zarar doldururum onbin biri,
Tamamlarım kervanın zenciri,
Kâbesi Türkün şüphesiz Ankara,
Fakat bayım kendini yokla, ara,
Liyakat gerek bunda sıra değil,
Piyango değil, kumarsa hiç değil,
Yükselme o kadar çok biraz eğil,
İnsanlıktır bu önce haddini bil
Mubarektir İnönü'nün çehresi,
Kulağımdan gitmiyor güzel sesi,
Bırak diyor sen bu yersiz hevesi,
Bu seçimde ah bir meb'us olaydım.
Ah bir mebus olaydık.⁷¹

Şiirde ima edildiği gibi İnönü'nün beyanatları başvurular için önemliydi. Başvuranların birkaçı İnönü'nün parlamentoya yeni insanların seçileceği yönündeki açıklamalarına dayanarak başvurduklarını yazmıştı.⁷² Anlaşılan İnönü'nün açıklamaları başvuranlara bir tür meşruiyet sağlamıştı. Böylece de başvuru sayısı 5.000'e yaklaşmıştı.⁷³

1939 istişare sürecinin etkisinin başka bir belirtisi ise 1939-1941 yılları arasında yapılan ara seçimlere parti adaylığı için başvuranların bir kısmının 1939'da da milletvekili adayı olmak için başvurmuş olmasıdır. Arşiv dosyalarına göre 1939 istişare listelerine konulmuş fakat yeterli oyu alamamış olan 28 erkek ve kadın aday bir sonraki ara seçimlerde de başvurmuştu.⁷⁴ Bu başvuranlardan başka istişare listesi-

71 Servet Süreyya Gümgümsoy, "Namzetler Marşı," *Yeni Gazete*, 4 Mart 1939. Şiirin diline müdahale edilmemiştir.

72 Dilâver Can (20/4/1939, BCA 490.1/328.1357.1) İnönü'nün İstanbul Üniversitesindeki (06/3/1939), Ragıp Yücedağ (06/6/1939, BCA 490.01/323.1330.1) ise 1939 Parti Kongresindeki açılış konuşmasından bahsettiler.

73 Demirel, 223.

74 Harbiye'de Fransızca öğretmeni Affan Ataçeri, 15/6/1939, BCA 490.01/328.1358.1. Çanakkale Halkevi başkanı Halil Dilmaç, 15/11/1939, BCA 490.01/314.1284.1. Öğretmenler Nazlı Gaspıralı, 11/02/1943, BCA 490.01/306.1249.1; Mediha Baysal, 01/4/1939 ve Beytar Mustafa Tepeciklioğlu, 14/9/1939, BCA 490.01/328.1357.1 ve Saffet Ceylan, 3/7/1939, BCA 490.01/297.1199.1. Emekli memurlar Hakkı Aytuna, 15/9/1941, BCA 490.01/296.1192.3; Osman Nuri Büyükalpan, 08/4/1939, BCA 490.01/328.1360.1, Hüseyin Hüsnü Sağnak, 05/4/1939, BCA 490.01/328.1359.1; Kastamonu Halkevi başkanı emekli Albay Sadık Ecevitli, 19/9/1939, BCA

ne konulmadığı için şikâyet edenlerden⁷⁵ hatta istişarenin yapılmadığı Ordu vilayetinin istişare listesinde yer aldığı yalanını söyleyenden de⁷⁶ istişare sürecinin oluşturduğu dinamikleri hissedebiliriz. Anlaşılan, müracaat ve şikâyet eden bunca insan İnönü'nün milletvekili seçiminde liyakatli kişilerin tercih edileceğine dair sözlerini önemsemekte veya en azından kendi başvurularını meşrulaştırmak ve güçlendirmek için kullanmaktaydılar. Çanakale Halkevi başkanı Halil Dilmaç'ın İnönü'ye yazdığı mektup başvuruların bu taktiğinin iyi bir örneği teşkil etmekte. Dilmaç, 1939'da istişarede fazla oy almasına rağmen milletvekili adayı gösterilmemiştir. Altı ay sonra yeniden milletvekili adaylığına başvurduğunda partinin kendisine “çok çalışkan bir arkadaş olarak tanındığı ve bu çalışmakta devam ederse” bu durumun “tashih edileceğini bildir[diğini]” kaydetti. Dilekçesinde de bu “tashih” sözü-nü hatırlatıp İnönü'nün kadirsinas vasfına vurgu yapmıştı: “Yurdun her hangi bir tarafında Zatı alinizin Adı anıldığı zaman bir vasfınızdan bahis ediliyor. Sizin bir not defteriniz varmış size baş vuran her han-

490.01/306.1243.1; Ali Rifat Erel, 14/6/1939, BCA 490.01/328.1358.1, ve Cemal Teoman, 29/9/1939, BCA 490.01/306.1243.1. Hâkimler Mehmet Rifat Güllüoğlu, 09/02/1943, BCA 490.01/303.1229.1; Ziya Gökalp, 06/10/1941, BCA 490.01/296.1192.3 ve Tahsin Turuthan, 01/9/1939, BCA 490.01/306.1243.1. Doktorlar Münir Giray, 27/7/1939, BCA 490.01/328.1358.1, Zühtü Rıza Tinel, 03/4/1939, BCA 490.01/328.1357.1 ve Ali Kemal Sargut, 14/9/1939, BCA 490.01/306.1243.1. *Ziraat ve Ticaret* sahibi Salih Zeki Ekimci, 04/6/1939, BCA 490.01/296.1192.1 ve *Ahenk* gazetesinin yazarı Mehmed Şevki Ertuğrul, 18/11/1939, 6/9/1941 ve 22/11/1939, BCA 490.01/305.1238.1. Nafia Bakanlığında müfettiş Ali Fuad Demiralp, 18/12/1939, BCA 490.01/ 314.1284.1; Maliye Bakanlığında Hasan Lütfü Örser, 13/4/1939, BCA 490.01/328.1357.1; Maliye Bakanlığı memurları Hasan Lütfü Örser, 25/3/1940, BCA 490.01/ 328.1360.1 ve Kenan Yılmaz, 15/2/1939, BCA, 490.01/296.1192.3. Sındırgı parti teşkilatı başkanı Ali Reşat Göksidan (tarihsiz), BCA 490.01/291.1171.4 ve Baki Tümtürk 14/9/1939, BCA 490.01/306.1243.1; emekli albay Mehmet Hulusi Conk, 6/4/1939, BCA 490.01/47.189.2; tüccar Ali Canip Sümer, 16/2/1943, BCA 490.01/47.189.2. Arşivde yapılacak daha kapsamlı bir araştırmada daha fazla aday örnekleri bulunması hayli muhtemeldir.

75 Ahmet Şarı, 26/4/1939, BCA 490.01/328.1357.1. Ruseni Barkın da 1939'da istişarede yüksek oyla tercih edilmesine rağmen 1943'te aday gösterilmemiştir. 5/3/1943, BCA 490.01/49.197.2.

76 Bafra'da bir avukat Ahmet Fevzi Kaya Kastamonu'daki ara seçimlere başvururken, 29/9/1939, BCA 490.01/306.1243.1. Ordu'da istişare yapılmadı.

gi mesalih ashabının [resmi işi olan] arz edeceği dilek Hakka adalete makrun [haklı, yerinde] ise onun dileğini sözü geçen not defterine kayıt eder o haksızlığı tamire çalışırmışsınız.”⁷⁷

Böylece kentli orta ve üst sınıfların artan bir şekilde aday ve milletvekili seçme sürecine katılmasıyla bu tabakaların siyasî katılımı da artmaktaydı. Tabii ki bu değişimin sınırları vardı; bu tabakalar merkezin siyasî vesayetine hiçbir zaman meydan okumamışlardı. 1943'te bazı adayların seçim kampanyaları bile yürütmeleri kayda değer bir mevzudur ki böyle bir şey 1923 seçimlerinden beri görülmemişti.⁷⁸ Arşiv kaynakları sürece katılanların stratejisinin sadece küçük bir kısmını içermektedir. Zaman zaman mektuplardan hissedilebildiği kadarıyla adaylar ve hamileri arasındaki doğrudan ve sözlü iletişim nadir değildi. Başvuranların bazıları parti ve devlet liderlerine yazarken kendilerine daha önce verilen adaylık vaatlerini hatırlatmaktaydı.⁷⁹ Genel olarak bu başvuru çılgınlığı rejimin seçim politikalarının meydana getirdiği dinamiklerin bir göstergesiydi. Üst ve orta sınıf kentliler devlet politikalarındaki değişikliklerde sezmiş oldukları fırsatlardan yararlanmak için koşturmuşlardı. Fakat bu başvurma furyası etkili miydi? Bu soruya cevap vermek üzere sadece 1939'da istişare listelerinde başarılı olmayan adayları göz önünde bulunduralım. Onlardan yedisi farklı yerlere milletvekili olarak 1939'daki seçimlerde veya izleyen ara seçimlerde tayin edilmiştir.⁸⁰ On tanesi de 1943 seçimlerindeki aday listelerinde yer alırken onların altısı eninde sonunda milletvekili seçilmiştir.⁸¹

77 05/10/1939, BCA 490.01/314.1284.1.

78 Demirel, *Tek Partinin İktidarı*, 277; Koçak, *Millî Şef Dönemi*, Cilt II, 292.

79 Samia Ünsoy, Başbakan Refik Saydam'a yazarak, kendisinin babası Dr. İsmail Kemal Ünsoy'a Meclis'te milletvekilliği vaadettiğini hatırlatıyordu: 15/02/1939, BCA 30.1/17.92.30 Dosya A7. Emekli Vali Asım Çalıkoglu da Saydam'a benzer bir vaadini hatırlattı: 05/02/1939, BCA 30.1/17.92.9, Dosya A7.

80 İstanbul listesinden: 1941'de Feridun Fikri Düşünsel Bingöl'de, Mitat Yener Tunceli'de, Etem İzzet Benice Kars'ta, Ankara listesinden Nuhu Baydar Malatya'da, Avni Yukarıç Çanakkale'de, Nevzat Ayaş Bursa'da, Bursa listesinden ise Asır Atlı 1942'de Kütahya'da seçildi.

81 1939 İstanbul istişare listesinden: Server Kâmil Tokgöz Denizli'de ve Tezer Taşkiran Kastamonu'da seçildi, Halit Fahri Ozansoy ise 1943'te İstanbul aday listesine konulmuş ancak seçilmeştir. 1939 Ankara istişare listesinden: Mebrure Aksoy Ankara

Yani, 1939 istişare listelerinden başarılı olmayan adayların en az on yedi başka yerde veya zamanda adaylık için uygun görülmüştür. Bunun nedeni bu on yedi adayın *tek ortak özelliğine* atfedilebilir: hepsi (tek istisna Ahmet Faik Abasıyanık) 1939 istişare sürecinde, her ne kadar seçilmek için yeterli oy almasalar da, çok oy almışlardı.⁸² Bu durum, çekirdek kadrosunu orta ve üst sınıf kentliler arasında genişleterek meşruluğunu artırma kararlılığında olan parti ve devlet başkanlığının yerel toplumların isteklerini önceki döneme kıyasla daha fazla kabul etmeye hazır olduğunun bir diğer göstergesidir, her ne kadar coğrafi, etnik ve sınıfsal önyargıları söz konusu olsa da.

Dolayısıyla, yerel aktörler merkeze müracaat ve ihbar ettikçe, seçim siyasetine katılma konusunda daha istekli oluyorlardı. Sonuç olarak, yerel aktörler daha fazla fırsata sahip oldu ve böylece yerel siyasetin dinamiklerini, en önemlisi hem yerel düzeyde hem merkezde devlet-toplum ilişkilerinin dinamiklerini değiştirebildiler.⁸³ Bu durum, yerel toplumların ve sosyal aktörlerin daha fazla istekte bulunmaları için bir fırsat anlamına geliyordu. Natalie Clayer'in bir araştırmasında da, yerel topluluklar ve dini görevlilerin, din eğitiminde değişiklikleri

ra'da ve Sabri Çelikkol Tokat'ta seçildi. 1939 İzmir istişare listesinden: Saada Emin Kağıtçılar Manisa'da seçildi. 1939 Balıkesir listesinden Ali Reşat Gökşidar 1943'te Hakkân'ye tayin edildi. Tevfık Ayçan 1943'de Bursa listesine konulur; 1939 Samsun listesinden Ali Tunalı 1943'de Ankara listesine konulur; 1939 Bolu listesinden Ahmet Faik Abasıyanık ise 1943'te Konya listesine konulur, ancak seçilememiştir. Demirel'e göre (*Tek Partinin İktidarı*, 419–33) 1943 seçimlerinde önceki dönemde milletvekili olmayan 187 aday vardır. Böylece, 1943'teki adayların en az %5'i 1939 seçimlerinde de aday olmuştur.

- 82 Bu rakamlara 1939 istişare verileri 1943'deki seçimlerin milletvekili adayları ve milletvekilleri listeleriyle karşılaştırılıp ulaşıldı. 1943 milletvekili listeleri için bkz. Demirel, *Tek Partinin İktidarı*, 419–33.
- 83 Yerel siyaset, yerel siyasi aktörler, onların devletle ilişkileri veya devlet üzerindeki etkilerinin tek parti dönemi literatüründe ihmal edilmiş bir araştırma konusu olduğu söylenebilir. Bu yüzden bu konuda yapılan araştırmalar ekseriyetle devlet merkezli, yukarıdan aşağı doğru bir bakış açısı sergiliyor. Fakat son yıllarda yerel siyaseti araştırma konusu yapan ve “aşağıdan” da bakmaya çalışan eserler yazılmıştır. Bkz. Yılmaz, *Becoming Turkish*; Horst Unbehaun, *Türkiye kırsalında kliyentalizm ve siyasal katılım. Datça örneği: 1923–1992* (Ankara: Ütopya, 2006); Ercan Çağlayan, *Cumhuriyet'in Diyarbakır'da Kimlik İnşası* (İstanbul: İletişim, 2015); Lamprou, “Local Politics and state-society relations.”

kabul ettirmek üzere devlet zirvesindeki değişimden ve resmî daireler arasındaki anlaşmazlıklardan nasıl faydalandıklarını öğreniyoruz. Buna göre, 1939'da İnönü'nün desteğiyle yerel din görevlileri ve Diyanet İşleri Reisliği, İçişleri ve Eğitim Bakanlıklarının muhalefet etmesine rağmen, imam ve hatip yetiştirmek için daha fazla okulun açılmasında başarılı olmuştur.⁸⁴

Yukarıda sınırlarını çizmeye çalıştığım parti çekirdek kadrosunda ve eş zamanlı olarak devlet-toplum ilişkilerinde hissedilmeye başlayan değişiklikler 1940'ların başındaki siyasî-ideolojik gelişmelerle benzerlik göstermektedir. Mesela, Metin Çınar 1943 seçimlerinden sonra taşrada parti içinde muhafazakâr milliyetçi bir grubun oluşumu üzerine çalışmıştır. Savaştan önceki dönemde parti elit kadroları içindeki bu değişim, muhafazakârların tehdit olarak gördüğü Köy Enstitüleri gibi radikal eğitim projelerine karşı çıktıklarında görünür hale gelecekti. Savaşı izleyen on yıllarda ise 1939'da ve 1943'te seçilen pek çok muhafazakâr milletvekili muhafazakâr ve İslâmcı sağa geçecektir.⁸⁵ Yüksel Taşkın da muhafazakâr milliyetçi aydınların radikal Kemalist aydınlarla entelektüel yakınlığını göstermektedir. Savaş arası dönemde taşra kökenli ve ağırlıklı olarak Kemalist eğitim kurumlarının ürünü olan muhafazakâr milliyetçi entelektüeller, II. Dünya Savaşı'ndan sonra pek çok merkez-sağ ve İslâmcı partiyle ittifak yapacaktır.⁸⁶

Esas itibarıyla, 1940'ların başında yönetici elitin meşruluğunu artırmak için yapılan çalışmalar, çoğunluğu taşralı kentli topluluklar ve kültürel ortamdaki gelen muhafazakârların partide ve devlette kad-

84 Natalie Clayer, "An Imposed or Negotiated Laiklik? The Administration of the Teaching of Islam in Single-Party Turkey," *Order and Compromise: Government Practices in Turkey from the Late Ottoman Empire to the 21st Century* içinde, der. Marc Aymes et. als. (Leiden: Brill, 2015) 110–12; Arı İnan, *Tarihe Tanıklık Edenler*, (İstanbul: Çağdaş, 1997), 336 ve 373.

85 Metin Çınar, *Anadoluluk ve Tek Parti CHP'de Sağ Kanat* (İstanbul: İletişim, 2013), 16, 239–68.

86 Yüksel Taşkın, *Anti-Komünizmden Küreselleşmeye Karşıtlığa Milliyetçi Muhafazakâr Entelijansiya* (İstanbul: İletişim, 2007), 57–58, metin boyunca. 1945 sonrası dönemde toplumsal cinsiyet açısından benzer bir argüman için bkz. Serpil Sancar, *Türk Modernleşmesinin Cinsiyeti: Erkekler Devlet, Kadınlar Aile Kurar* (İstanbul: İletişim, 2012), 232–301.

rolaşmaya veya daha ziyade pozisyonlarını güçlendirmelerine katkı sağladı.⁸⁷ İnönü de, sonraki yıllarda geriye dönük olarak 1940'lardaki Meclis'in önceki dönemlerden daha muhafazakâr olduğunu ve muhafazakâr yönde siyasî kararlar aldığını kabul etmiştir. Hatta bu muhafazakârlaşmaya karşı çıkmayışını da Cumhurbaşkanı olarak kendi meşruluğunun da Meclis'e dayandığını belirterek gerekçelendirmiştir.⁸⁸ O halde denilebilir ki rejimin meşruluğunu artırmaya yönelik değişikliklerin ve buna eşlik eden politika kaymalarının toplumsal baskıyla ilişkisi sadece dolaylı yoldan değildir; bu değişiklikler belirli toplumsal güçlerin artan siyasî entegrasyonu ile doğrudan ilişkilidir. Sosyal aktörler ne atıl ne de sessizdir; devamlı olarak (dilekçe verme ve lobi faaliyetleri, ihbar etme, şikâyet etme veya hatta ayak sürme aracılığıyla) devlet kadrolarıyla müzakere halindedir.⁸⁹ Toplumsal özneler, bu pratikler ve onların etkileri aracılığıyla, devlet politikalarını ve arzularını kendi çıkarlarına göre ayarlayabilmiş, çöktrebilmiş, değiştirebilmiş, hatta nadiren de olsa tamamen kaldırabilmiş ve devlet politikalarının ve arzularının kısıtlanmasına yol açabilmişlerdir. Elbette ki bu müzakere alanının, devlet politikaları ve uygulamaları üzerindeki etkisinin belirli bir sınırı vardır. Etnik veya dilsel azınlık olmayan, kentli ve eğitilmiş orta ve üst sınıflar, kırsal nüfusa, okuma yazma bilmeyenlere veya düşük eğitim seviyesi olanlara ve azınlıklara kıyasla müzakerede daha fazla yer alabilmişlerdir.

Sonuç

Mehmet Öz, tek parti döneminde siyasî katılımın siyasî sistem üzerindeki etkisinin çok küçük olduğunu iddia ederken yerel parti kollarının ve elitlerin politik değişimde kısmi bir etkisi olduğunu ileri sürer. Genel olarak taşra elitleri kendi çıkarlarının yararına olan değişiklikleri desteklemişlerdir ve bunun sonucu olarak parti-içi çoğulculuk özendi-

87 Soğuk Savaş'ın başlangıç yıllarındaki Kemalist elitler hakkında benzer bir argüman için bkz. Taşkun, *Milliyetçi Muhafazakâr Entelijansiya*, 59.

88 Çınar, *Anadoluculuk ve Tek Parti*, 265.

89 Gürboğa, *Mine Workers*, 240–49.

rilmiştir.⁹⁰ Bu açıdan bakıldığında 1939'dan sonra seçim sürecine verilen önem, taşra parti kollarının artan nüfuzu ve alışılmış pratiklerden sapmalar –parti adaylarının merkezce belirlenmesi ve parlamentoya bürokrat ve memurların atanması pratiğinden kısmen vazgeçilmesi gibi– toplumsal reaksiyonun bir sonucu olarak da görülebilir. Bu değişim, devlet elitlerinin zayıf meşruiyetlerini genişletmeye çalışmalarıyla başlamış olabilir ama bu bölümde gösterilmeye çalışıldığı gibi bununla sınırlı kalmamış ve belirli toplumsal grupların aktif katılımıyla (ve tabii ki Takrir-i Sükûn dönemi ve 1930 yıllardaki daha katı otoriter siyasî rejime kıyasla) daha geniş bir siyasî alan yaratılmıştır.

Bu bölüm, 1939 seçimlerini bir vaka incelemesi olarak kullanarak toplumun hiç de önemsiz olmayan bir bölümünün, ağırlıkla kentli orta ve üst sınıfların, devamlı olarak devlet makamları ve görevlileriyle pazarlık ilişkileri sürdürdüğünü iddia etmektedir. Benzer bir şekilde, dilekçeler, şikâyet mektupları ve resmî raporlar gibi arşiv kaynaklarını kullanarak sosyal aktörlerin bireysel ve kolektif olarak müzakere ettiklerini, devlet politikalarına karşı çıktıklarını hatta devlet politikalarını nasıl değiştirebildiklerini göstermektedir. Başka bir ifade ile, açık otoriter özellikler taşıyan bir devletin, toplumun talepleri ve şikâyetlerini göz önünde bulundurmamakla makul/pragmatik davrandığı görünmektedir. Ancak bu makul/pragmatik davranmanın sınırlarını çizen devlet pratiklerinin temelindeki sınıfsal, etnik, bölgesel ve coğrafi önyargıların unutulmaması gerekiyor. Daha genel terimlerle ifade edecek olursak, burada ileri sürülen argüman, tek parti rejiminin gündelik işleyişinin, toplum ve halkla minimal ilişkiler sürdüren, her şeye gücü yeten ve monolitik bir devlet ve siyasî rejim imajından uzak olduğudur. Bunun aksine, rejim, meşruluğunu artırmaya çabalarırken halk katılımına ve toplum tarafından politikalarının manipüle edilmesine daha açık bir hale gelmiştir. Dilekçe verme ve genel olarak aşağıdan yukarıya veya çeperden merkeze doğru gelen gizli kapaklı fakat yoğun mobilizasyonun devlet-toplum ilişkileri ve devlet politikaları üzerindeki etkisi düşünüldüğünden büyüktür. Hatta literatürde *sadece* yüksek devlet

siyasetiyle ilgili görülen alanlarda bile böyle olduğu söylenebilir.⁹¹ Başka bir açıdan da, dilekçeler, ihbarlar ve bunların sevk ve idaresi, sıradan toplumsal aktörler ve devlet kadrolarının katıldığı iletişimsel bir alan yaratmıştır. Bu iletişimsel alan devlet-toplum etkileşimine olanak tanımış ve sosyal aktörlerin yerel düzeyde otoriter tek parti rejiminin politikalarını müzakere ve zaman zaman modifiye etmesi için güçlendirme aracı olarak hizmet etmiştir.

1939 istişaresinde olduğu gibi böyle ihtiyatlı ve kontrollü açılımlarla, kentli orta sınıfların siyasî katılımı genişlerken aynı zamanda aynı sosyal tabaka içerisinde rejimin de meşruluğu artmaktaydı. Rejim, amaçlarını gerçekleştirmek için, kentli orta ve üst sınıfların siyasî entegrasyonunun ve temsiliinin sınırlı bir şekilde artmasına izin verme konusunda oldukça pragmatiktir. Artış, devlet politikalarının değişimine ve reddine kadar da yol açacak olan toplumsal müzakereye sebebiyet vermiştir. Bu doğrultuda, toplumsal güçler, devlet politikalarını müzakere etmek, reddetmek ve değiştirmek için devlet içi çekişmeden ve devlet içindeki ideolojik ve pratik ayrılıklarından faydalandılar. Bunu yaparken de kendi çıkarlarını korumaya devam etmişlerdir. Bu gelişmeler aynı zamanda, izleyen on yıllarda parti ve devlet içinde muhafazakâr milliyetçi siyasî kadroların ve/veya entelektüel elitlerin oluşumuyla da ilgilidir.

Son olarak, istişare dâhil rejimin meşruiyetini artırmak için savaş sonrası çok partili siyasete geçene kadar yapılan her türlü girişimden dışlananlar da vardı. Diğer bir ifadeyle, istişare süreci dönemin siyasî rejiminin kapsayıcılığının sınırları hakkında açık bir emare sunmaktadır. Bu sınırlar, rejimin kendisiyle pazarlık ilişkilerine girmesine müsaade ettiği toplumsal kesimleri dâhil ettiği oranda, rejimin kendisiyle en cüzi seviyede bile iletişim kurmayı kesinlikle reddettiği kesimleri de dışlamaktadır. Rejim, daha önce göstermiş olduğu ve daha sonra da defaatle göstereceği gibi kesin sınıfsal, etnik, dinsel ve coğrafi önyargılar sergilemiştir.

91 Lamprou, "Nationalist Mobilization," 824–39.

TEK PARTİ DÖNEMİNDE DİNİN DENETLENİŞİNİN SINIRLARI: TÜRKÇE EZAN İNKİLÂBİ

UMUT AZAK

Laikliğin tek parti döneminde ve sonrasındaki gelişimini inceleyen birçok akademik çalışmada, Türkiye’de siyasî ve dinî alanların, resmî olarak iddia edilenin aksine, ayrılmamış olduğu vurgulanır.¹ Türkiye laikliği deneyimini tarihsel, kurumsal ve söylemsel gelişimi içinde ve/veya farklı laiklik modelleri ile karşılaştırmalı bir şekilde inceleyen bu literatürde, özetle şu noktalara dikkat çekilir: 1) Türk ulusal kimliğinin sadece etnik değil, aynı zamanda din (İslâm) temelinde inşa edilmiş olması ve bu nedenle, laik bir devletten beklenen, dinden bağımsız, eşit vatandaşlık fikrinin uygulamaya geçememesi; 2) Din-devlet ayrımına dayalı laiklik ilkesine rağmen, Diyanet İşleri Reisliği/Başkanlığı (DİB) adlı, sadece Sünni-Hanefi geleneği temsil etmekle görevli bir kurumun devlet teşkilatı içinde yer alması ve bundan doğan –laiklik ve eşit vatandaşlık ilkesi açısından– çelişkili durum; 3) Devletin bu kurum aracılığıyla dinî alanı denetleme ve belirlenen ulusal hedefler doğrultusunda şekillendirme çabası. Özellikle bu son iki konu, çok partili dönemin başından itibaren laiklik konusundaki tartışmalarda gündeme gelmiş; hem Kemalist hem de anti-Kemalist eğilimli yazarlar tarafından ele alınmıştır. Tek parti döneminin Kemalist mirasını sahiplenilen yazarlar bu dönemin laiklik anlayışını, din ve vicdan özgürlüğünü korumanın Türkiye koşullarındaki tek yolu olarak savunmuş-

1 İhtar Gözaydın, *Diyanet. Türkiye Cumhuriyeti’nde Dinin Tanzimi* (İstanbul: İletişim, 2009); Andrew Davison, *Türkiye’de Sekülerizm ve Modernlik: Hermenötik Bir Yeniden Değerlendirme*, 3. Baskı (İstanbul: İletişim, 2012); Ahmet Kuru, *Pasif ve Dışlayıcı Laiklik - ABD, Fransa ve Türkiye* (İstanbul: İ. Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2011); Umut Azak, *Türkiye’de Laiklik ve İslâm* (İstanbul: İletişim, 2019).

lar; bu dönemin muhafazakâr, İslâmcı veya liberal muhalifleri ise aynı anlayışı baskıcı bir laiklik deneyimi olması nedeniyle eleştirmişlerdir. Başka bir deyişle, söz konusu laiklik, ya İslâm'ın rejim karşıtlarınca kullanılması tehdidine karşı zaruri bir panzehir olarak; ya da “yanlış” ve anti-demokratik bir laiklik uygulaması olarak yorumlanmıştır.²

Türkiye’de, laikliğin ne olduğu ve ne olması gerektiğine dair tartışmaların ilk çıkış noktalarından biri, tek parti rejiminin görece az bilinen reformlarından olan “Türkçe ezan”dır. 1932 tarihli bu “din inkılâbı”, ezan, kamet (camide namaza başlamadan önce okunan ezan) ve tekbirin Arapça okunmasını yasaklayarak Türkçeye çevrilmiş versiyonlarını zorunlu hale getirmiştir. Yasağa uymayanlar Türk Ceza Kanunu’nun (TCK) 526. Maddesi gereğince cezaya tabi tutulmuşlardır. Yasağa Demokrat Parti milletvekillerinin bu maddeden “Arapça ezan ve kamet okuyanlara” ifadesinin çıkarılması teklifinin TBMM’de kabul edilmesiyle 16 Haziran 1950’de sona erer. Yirmi yedi yıl sonra ilk defa muhalefet konumunda olan Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) meclis grubunun, konu hakkında “politika münakaşası açmaması” ve tasarıya itiraz etmemesine rağmen, Kemalist literatürde Menderes hükümetinin bu ilk icraatı, “inkılâba ihanet” olarak nitelendirilir.³ Devamı getirilememiş bir reform olsa da “Türkçe ezan”, Kemalist laiklik anlayışının, İslâm’ı millî bir çerçeve içine almayı hedeflediğini gösteren en çarpıcı örneklerden biridir.

Muhafazakâr ve/veya İslâmcı literatürde ise Türkçe ezanlı yıllar (1932-1950 arası) “ezanın susturulduğu” karanlık bir “zulüm” dönemi olarak resmedilir. Ali Fuat Başgil ya da Necip Fazıl Kısakürek gibi birçok muhafazakâr milliyetçi fikir önderi ezanın yeniden Arapça okunmaya başlamasını, “devletin manevî köklerine dönmesi” olarak alkışlar⁴ ve Türkçe ezanı, “ibâdet ve dua hakkına zâlimce tecavüz” olarak nitelerler.⁵ “Ezanın susturulması”, muhafazakâr ve İslâmcı mağduriyet söyleminde sonraki yıllarda da esaretin bir metaforu olarak

2 Azak, *Türkiye’de Laiklik*, 139-45.

3 Ibid., 139.

4 Necip Fazıl Kısakürek, “Başbakana Hitap!” *Büyük Doğu* 7/48 (16 Şubat 1951): 2.

5 Ali Fuat Başgil, *Din ve Laiklik* (İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 1998), 117.

kullanılacaktır. Örneğin, Ayasofya Müzesi'nin tekrar camiye çevrilmesi için 1950'lerden itibaren yürütülen kampanyalarda da “minareleri susturulmuş”, “şer” güçler tarafından rehin alınmış (ya da ihanet içinde düşmana teslim edilmiş) bir Türk-İslâm mabedi olarak resmedilir.⁶

Arapça ezan yasağına dair hafıza Kemalist ve İslâmcı yayınlarda bir şekilde korunurken, bu reform Milli Eğitim Bakanlığı onaylı tarih ders kitaplarına dâhil edilmemiştir. Hem “müfredat dışı” bırakıldığı, hem de Başbakan Adnan Menderes'in hükümet programındaki ifadesiyle “milletle malolmuş inkılâplar”dan olmadığı düşünüldüğü için, “Türkçe ezan inkılâbı” unutulmaya yüz tutar; ne içeriği ne de mantığı sonraki kuşaklara resmî kanallardan aktarılır. Fakat, İslâmcı yayın faaliyetinin hız kazandığı 1980'lerin ikinci yarısında Hasan Hüseyin Ceylan gibi İslâmcı araştırmacılarca yeniden gündeme getirilir.⁷ İslâmî sinemanın öncülerinden İsmail Güneş de, Ömer Lütfi Mete'nin Arapça ezan yasağını bir Karadeniz köyüne odaklanarak anlatan senaryosunu 1993 yılında filme çekmiştir.⁸ Türkçe ezan, yine 90'lı yıllarda tarihten şaşkınlık verici bir sayfa olarak, dönemin popüler haber programı 32. Gün'de de ele alınır.⁹ Saadettin Kaynak'ın Türkçe ezan okuduğu, 1932 tarihli taş plak kaydı internet platformlarında hızla yayılır. Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) iktidar döneminde ise, bu reform artık çok daha geniş kitlelerce bilinir hale gelir.

Özellikle son yıllarda Türkçe ezan konusunun gündeme gelmesinde, iktidardaki AKP'nin, tek parti dönemini ve muhalefet partisi CHP'yi hedef alan İslâmcı, anti-Kemalist söyleminin rolünü vurgulamak gerekir. AKP propaganda metinlerinin vazgeçilmez unsuru olan “tek parti dönemi zulmü” söylemi için, Türkçe ezan elverişli bir tema-

6 M. İnanç Özekmekçi, “Türk Sağında Ayasofya İmgesi,” *Türk Sağı: Mütler, Fetişler, Düşman İmgeleri* içinde, der. İnci Özkan Kerestecioğlu ve Güven Gürkan Öztan (İstanbul: İletişim, 2012), 283-306; Umut Azak, “Muhafazakâr Milliyetçiliğin Bitmeyen Davası : ‘Mahzun Mabed’ Ayasofya,” *Toplum ve Bilim* 131 (2014): 236-63.

7 Hasan Hüseyin Ceylan, *Tanrı Uludur'dan Allahüekbere Giden Yol* (Ankara: Rehber, 1996); Hasan Hüseyin Ceylan, *Cumhuriyet Dönemi Din-Devlet İlişkileri*, Cilt 3, 9. baskı (Ankara: Rehber, 1991 [1. Baskı 1989]).

8 İsmail Güneş, *Çizme*, 1993.

9 32. Gün Arşivi, “Türkçe Ezan Nasıl Kaldırıldı?,” Youtube, <https://www.youtube.com/watch?v=eBLyRFk70rw>

dır. Örneğin, 2013'teki Gezi Direnişi'ne cevap niteliğinde düzenlenen, Sünni/dindar-mağdur-AKP'li kimliğe dayalı bir millî birlik anlayışının yüzbinlerce kişiye aktarıldığı Milli İradeye Saygı Mitinglerinde, ezan meselesi tekrar gündeme getirilir. Bunlardan, Arapça ezan yasağının kaldırılışının 63. yıldönümüne denk gelen İstanbul Kazlıçeşme mitinginde konuşan Başbakan Recep Tayyip Erdoğan Türkçe ezanı, tek parti dönemindeki “çok büyük, ağır bir zulüm” olarak anar.¹⁰ Daha yakın bir tarihte bu sefer Cumhurbaşkanı olan Erdoğan bu reformdan, “tek parti dönemiyle adeta sembolleşmiş zulümlerden biri”¹¹ olarak bahseder. Bu tür anmalar ile Erdoğan Türkçe ezanı, CHP yönetimindeki tek parti dönemini “İslâm düşmanlığı” ile yaftalayan bir siyasal simge olarak kullanırken, AKP'yi ise bu “zulüm dönemini” sona erdiren siyasi geleneğin mirasçısı olarak yansıtır.¹²

Peki, “Türkçe ezan inkılâbı”nın amacı nedir ve nasıl uygulanmıştır? Bu inkılâp, iddia edildiği gibi, tek parti rejiminin, “Müslümanlara zulmeden, otoriter ve baskıcı laiklik” anlayışının tezahürlerinden biri midir? Böyle bir tanımlama, kanımca, kısmî ve indirgemeci bir değerlendirmedir. Türkçe ezan öncelikle, tekke ve zaviyelerin kapatılması gibi salt kısıtlayıcı veya yasak koyan müdahalelerden farklı olarak, yeni bir uygulamayı hayata geçiren bir din reformudur. Türk dilini kamusal alanda hâkim kılmayı amaçlayan devletin, dinî bir pratiği milliyetçi bir yaklaşımla yeniden şekillendirme girişimi olarak görülebilir. Reformu hayata geçirecek aktörler ise DİB teşkilatı mensupları ve Evkaf Umum

10 Erdoğan mitingdeki konuşmasında şöyle der: “Bugün 16 Haziran. Çok anlamlı bir yıl dönümünü idrak ediyoruz. Bundan 63 yıl önce bir 16 Haziran günü Merhum Adnan Menderes Başbakanlığındaki Demokrat Parti hükümeti çok büyük, çok ağır bir zulmü ortadan kaldırmıştır. Türkiye'nin güzelim minarelerinden ezan iç karartıcı şekilde ‘Tanrı Uludur’ diye okunuyordu. Kim yaptı bunu; CHP. İşte 16 Haziran’da yeniden minarelerden Allahu Ekber diye ezan okunmaya başladı.” “Milli İradeye Saygı Mitingi,” 16 Haziran 2013, <https://www.haberler.com/milli-iradeye-saygi-mitingi-4737173-haberi/>

11 “Cumhurbaşkanı Erdoğan: ‘Türkçe Ezan Dedğimiz Zaman Onu Sadece Biz Anlarız Ama Arapça Dendiği Zaman...,’” 10 Kasım 2018. <https://www.haberler.com/cumhurbaskani-erdogan-turkce-ezan-dedigimiz-zaman-11423216-haberi/>

12 Özellikle 15 Temmuz 2016 olaylarında darbe girişimcilerine karşı direniş çağrısının aracı olarak kullanılan ezan ve selâın simgesel ve siyasi ağırlığının bugün her zamankinden çok daha fazla olduğu söylenebilir.

Müdürlüğü'ne bağlı cami görevlileridir. Nitekim Arapça ezan yasağını genelgelerle müftülüklerle bildiren DİB'in laik tek parti rejiminin sadık bir aygıtı olduğu varsayılırsa yasağın görece sorunsuz bir şekilde uygulandığı sonucuna varılabilir. Fakat bu çıkarım, son dönemde tek parti dönemindeki Kemalist politikalar üzerine yapılan araştırmaların sunduğu yeni perspektif ile yeniden değerlendirmeye muhtaç durumdadır.¹³ Bu araştırmalarda, devlet ("Kemalist elit") ve halkın ("Müslüman kitleler") iki karşıt kutup olarak resmedilişi sorgulanmaktadır. Devlet politikalarının gündelik hayatın içinde ve ülkenin farklı bölgelerinde, okul, cami, halkevi gibi aracı kurumlarca nasıl uygulandığı sorusuna cevap aranır. Yine bu ufuk açıcı literatürde, Kemalist fikirler ve reformlarla ilgili kanunların yorumlanma ve hayata geçirilmesindeki çeşitlilikler, sınırlılıklar ve uzlaşmalara dikkat çekilmiştir. Örneğin, Hale Yılmaz tek parti döneminde Kemalist devrimlerin nasıl uygulandığını inceleyen çalışmasında, imam ve müftülerin Kıyafet Kanunu ile ilgili olarak her zaman devletin emirlerini vatandaşlara aktaran araçlar olmadıklarını, bazen emirlere karşı tavır alabildiklerini ya da vatandaşların haklarını savunabildiklerini belgelemiştir.¹⁴ Yılmaz gibi, Sevgi Adak'ın tek parti dönemindeki örtünme karşıtı kampanyaları ele alan çalışması da, devlet ve halk arasındaki ilişkinin, varsayılandan daha karmaşık, gri bir alan olarak anlaşılabileceğini göstermiştir.¹⁵ Reformların uygulanışı konusunda bürokratlar, parti üyeleri, memurlar veya DİB kadroları arasında farklı yaklaşımlar olabileceği gibi, devletin reformlara karşı çıkanlarla baş etme biçimi de bir yerden diğerine veya zamana göre farklılık gösterebilmiştir.

13 Sevgi Adak, "Kemalist Laikliğin Oluşum Sürecinde Ramazanlar (1923-1938)," *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar* 11 (Güz 2010): 47-88; Hale Yılmaz, *Becoming Turkish: Nationalist Reforms and Cultural Negotiations in Early Republican Turkey* (Syracuse: Syracuse University Press, 2013); Alexandros Lamprou, *Nation-Building in Modern Turkey: The "People's Houses", the State and the Citizen* (Londra: I.B. Tauris, 2015).

14 Yılmaz, *Becoming Turkish*, 44-48.

15 Sevgi Adak, "Anti-Veiling Campaigns and the Local Elites in Turkey of the 1930s: A View from the Periphery," *Anti-Veiling Campaigns in the Muslim World: Gender, Modernism and the Politics of Dress* içinde, der. Stephanie Cronin (Londra: Routledge, 2014), 59-85. Benzer argümanları yerelde Halkevi faaliyetleri ve üyeleri üzerinden yapan bir analiz için bkz. Lamprou, *Nation-Building*.

Diğer bir deyişle, Kemalist ideolojiyi tutarlı ve kararlı bir şekilde uygulayan otoriter devlet elitini pasif bir Müslüman halk karşısına yerleştiren bir resmedişin aksine, ne devletin ne de halkın yekpare kategoriler olarak ele alınamayacağı, daha karmaşık bir mekanizma söz konusudur. Kemalist inkılâplar, sadece devlet perspektifinden ve yukarıdan değil de, aşağıdan, vatandaşların (uyum, idare etme, pasif ya da aktif direniş, isyan gibi) tepkilerine odaklanarak incelendiğinde, tek parti iktidarının toplumu dönüştürme iddiasının filiyata nasıl ve ne ölçüde yansıdığı daha iyi anlaşılabilir.

Doğrudan ya da dolaylı olarak Türkçe ezan konusunu ele alan çalışmalarda, Arapça ezan yasağına direnişin varsayılandan çok daha yaygın olduğu, muhalifler arasında sıradan vatandaşların yanı sıra, DİB teşkilatına mensup kişilerin de bulunduğu ortaya konmuştur. Bu bölüm bu bulguları derlemek ve ezan reformunun nasıl ve ne kapasitede uygulanabildiğini sorgulamayı amaçlıyor. Nitekim bu bulgular söz konusu dönemdeki laiklik politikasının işleyişinin, “Türkçe ezan zulmü” temalı tek parti dönemi tasvirlerince yeniden üretilen bir kalıp olan, “otoriter devlet-ezilen Müslümanlar” zıtlığının ötesinde anlaşılabilirliğini gösteriyor. Arapça ezan yasağının nasıl uygulamaya geçirildiği ve bu uygulamaya ne şekillerde direniş gösterildiğinin, ilerleyen sayfalarda ele alınan, örnekleri devletin dini denetleme iddia ve mekanizmasının sınırlarına işaret ediyorlar. Bu konudaki çalışmamın yanı sıra, Cemil Koçak’ın tek parti döneminde muhalif sesler üzerine incelemeleri, Mustafa Armağan’ın sözlü tarih çalışması ve Ali Dikici’nin Emniyet Genel Müdürlüğü Arşivlerine dayalı araştırma verileri tek parti yönetiminin Arapça ezanı sanıldığı kadar “susturamamış” olduğunu doğruluyor. Fakat öncelikle, farklı düzey ve biçimlerde direnişle karşılaşsa da, laik tek-parti yönetiminin 18 yıl boyunca uyguladığı bu din reformunun arkaplanı ve içeriğini incelemek gerekir.

Türkçe ezan inkılâbı

Ezanın Türkçeleştirilmesi, 1930’lu yıllardaki milliyetçi dil politikalarının dinî sahaya genişletilmesinin bir sonucudur. Gerçi, anadilde ibadet konusu Cumhuriyet öncesinde de dillendirilip savunulmuştur.

19. yüzyıl sonundan itibaren Ali Suavi ve Ubeydullah Efendi tarafından gündeme getirilen, duanın mânâsını anlama ihtiyacı ya da gerekliliği, 1910'larda Türkçü akımın öncüsü Ziya Gökalp tarafından savunulur. Dini de Türkleştirilmesi gereken bir alan olarak gören Gökalp, "millî din" şiarını 1918 tarihli "Vatan" şiiirinde ile şöyle açıklar:

Bir ülke ki camiinde Türkçe ezan okunur
Köylü anlar mânâsını namazdaki duânın...
Bir ülke ki mektebinde Türkçe Kur'an okunur.
Küçük, büyük herkes bilir buyruğunu Hudâ'nın...
Ey Türkoğlu, işte senin orasıdır vatanın!¹⁶

Gökalp'in dile getirdiği Türkçeyi her alanda hâkim kılma arzusu Cumhuriyet döneminde de millî bir ideal olmaya devam eder. Bu ideal doğrultusundaki farklı politikalara örnek olarak, Kürtçe, Ermenice veya Rumca yer ve sokak adlarının, çeşitli nüfus politikalarıyla yerinden edilmiş olan Kürt ve gayrimüslim nüfusun izlerini silmek amacıyla değiştirilmeleri;¹⁷ Soyadı Kanunu'nun uygulanışı sırasında etnik gruplara aidiyete işaret eden isimlerin Türkleştirilmesi;¹⁸ "Vatandaş Türkçe Konuş" kampanyaları verilebilir.¹⁹ Milliyetçi dil politikalarının hedeflerinden biri de din alanında egemen olan Arapçadır. Gökalpçi çizgiyi savunan Ahmet Ağaoğlu gibi kimi düşünür ve siyasetçiler, Kuran'ın ve ibadetlerin Türkçeleştirilmesini, İslâm'ın özünün herkesçe anlaşıl-

16 Azak, *Türkiye'de Laiklik*, 85-87.

17 Kerem Öktem, "The Nation's Imprint: Demographic Engineering and the Change of Toponyms in Republican Turkey," *European Journal of Turkish Studies* [Online] 7 (2008). <https://doi.org/10.4000/ejts.2243>.

18 Meltem Türköz, *Naming and Nation-Building in Turkey: The 1934 Surname Law* (New York: Palgrave Macmillan, 2018), 65-67, 76-77, 112-113. Emmanuel Szurek, "To Call a Turk a Turk: Patronymic Nationalism in Turkey in the 1930s," *Revue d'histoire moderne et contemporaine* [Online] 60, 2 (2013). https://www.cairn-int.info/article-E_RHMC_602_0018--to-call-a-turk-a-turk.htm. Szurek'in, Soyadı Kanunu'nun Müslüman olmayan azınlıklar açısından asimilasyonun yanı sıra, ikili/ikircikli bir yasal süreci de içerdiğini gösteren çalışması için, yazarın bu kitaptaki bölümüne bakınız.

19 Rıfat N. Bali, *Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945)* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005), 131-148.

labilmesini sağlayacak olan bir din reformu olarak gerekli görürler.²⁰ Fakat, hükümet Kuran'ın Türkçe çevirisinin hazırlanması için bütçe yaratmak ve hutbelerin nasihat bölümlerinin Türkçe olarak hazırlanıp müftülöklere dağıtılması dışında, namazın Türkçe (çeviri) dualar ile kılınması için herhangi bir adım atmaz. Sadece, Türkçe ezan uygulaması 1932'den itibaren Kemalist bir inkılâp olarak yürürlöğe sokulur. Türkçe Kuran tilavetleri ile başlatılan ve 1950 Haziran'ına kadar zorunlu tutulacak olan Türkçe ezan inkılâbı, tek parti dönemindeki birçok reform gibi, *millîleşerek* “Batı medeniyeti”ne dâhil olma çabasının bir ürünüdür.²¹ Adak'ın da dikkat çektiği gibi, tek parti dönemindeki laiklik ile ilgili politika ve tartışmalar, millî çerçevede, “Türk kültürü” ve “Türk dili” gibi kavramlar ile dile getirilmiş ve açıklanmıştır. Örneğin, şapka inkılâbı sırasında da aynı şekilde birçok erkek başlık tipi, “Türklük” ve “medeniyet” dışı addedilerek yasaklanır. Amaç sadece laikleşmek değil, aynı zamanda “millî” ve “medenî” olarak görüleni hâkim kılmaktır.²² Millî kiliselerin ortaya çıktığı Reform dönemini ve Aydınlanma çağını yaşamış Batı toplumlarının deneyiminden ilham alan milliyetçi yönetim için Türkçe ezan da, hem Batı ile olan yüzlerce yıllık arayı kapatmaya, hem de millîleşmeye yönelik bir adımdır.

Türkçe ezan konusundaki ilk çalışmalar, bizzat Mustafa Kemal'in talimatı ile 1932 yılının Ocak ayında başlar. Çalışmaları Cumhurbaşkanına adına yürüten komitede, 1920'li yıllarda “Millî Müslümanlık” fikrini savunmuş olan, Türk Dili Tektik Cemiyeti ve Türk Tarih Tedkik Cemiyeti'nin kuruluş çalışmalarına katılan ve 1932 Eylül'ünden itibaren milli eğitim bakanı olan Aydın milletvekili Dr. Reşit Galip (1893-1934) de vardır. İstanbul'daki meşhur hafızlardan oluşan bir komisyon ezan, tekbir ve selanın Türkçe versiyonunu belirlemek üzere Dolmabahçe Sarayı'nda Reşit Galip tarafından bir araya getirilir. Belirlenen versi-

20 Türkçe Kuran ve Türkçe ibadet konusundaki tartışmaların kapsamlı bir dökümü ve değerlendirmesi için bkz. Dücan Cündioğlu, *Türkçe Kur'an ve Cumhuriyet İdeolojisi* (İstanbul: Kitabevi, 1998); Dücan Cündioğlu, *Bir Siyasî Proje Olarak Türkçe İbadet I, Türkçe Namaz (1923-1950)* (İstanbul: Kitabevi, 1999); Azak, *Türkiye'de Laiklik*, 83-152.

21 Adak, “Kemalist Laikliğin,” 65.

22 Yılmaz, *Becoming Turkish*, 223.

yon, o günlerde başlayan Ramazan ayı boyunca Fatih Camii, Ayasofya gibi önemli camilerde, Türkçe Kuran tilavetlerinin de yapıldığı merasimlerle halka duyurulur.²³ Hatta Ayasofya'daki, yirmi beş hafızın ve on binlerce kişinin katıldığı merasim radyodan canlı olarak da yayınlanır. DİB'in 1932 Temmuz'unda tüm müftülöklere gönderdiği genelge ile inkılâbın yurdun geneline yayılması hedeflenir; bu amaçla müezzinlere eğitimler verilir.²⁴ Türkçe ezanın yaygınlaştırılan son şekli şöyledir:

Tanrı uludur
Şüphesiz bilirim, bildiririm
Tanrıdan başka yoktur tapacak
Şüphesiz bilirim, bildiririm
Tanrının elçisidir Muhammed
Haydin namaza
Haydin felâha
Namaz uykudan hayırlıdır
Tanrı uludur
Tanrıdan başka yoktur tapacak.²⁵

1933 Şubat'ında sayıları artan ihlalleri önlemek amacıyla, Türkçe ezanı okumayanların kanunlara göre cezalandırılacağı da ilan edilir.²⁶ Söz konusu kanun, TCK'nın yetkili makamlar tarafından verilen emirlere itaatsizlik edenlere yönelik hafif hapis ya da para cezası öngören –1 Mart 1926 tarihli ve 765 sayılı– 526. Maddesidir. Bu madde, 11 Haziran 1936 tarih ve 3038 sayılı Kanun'la yapılan değişiklikle, “şapka iktisası” (1925) ve “Türk harflerinin kabul ve tatbiki” (1928) konusundaki kanunlara muhalefet edenleri kapsayacak şekilde genişletilmiştir. Şapka ve harf kanunlarında olduğu gibi, ezan ile ilgili olarak da ceza kanununda düzenleme yapılması için acele edilmemiş; reformlar önce halihazırdaki kanunlarla hayata geçirilmeye çalışılmış; yıllar içinde yasağın uygulamasında hukukî çerçevenin yetersiz kaldığı düşünüldükçe

23 Azak, *Türkiye'de Laiklik*, 99-106.

24 Cündioğlu, *Türkçe Kur'an*, 100-101. “Türkçe Kuran. Müezzinlerin imtihanı bitti,” *Milliyet*, 2 Ocak 1933.

25 *Amme ve Salâvâtı Şerife, Ettehiyatü ve Kunut Duâsı. Türkçe Ezan ve Kamet* (İstanbul: Beyazıt Güneş Matbaası, 1934).

26 Diyanet İşleri Reisliği, Tahriyat Müd. sayı 360/128, 4.2.1933, aktaran Ceylan, *Tanrı Uludur*, 102.

kanunun yaptırım gücü artırılmaya çalışılmıştır. TCK 526. Maddenin Arapça ezan yasağına uymayanları da içermesi fikri Refik Saydam hükümetinin 12 Nisan 1939 tarihli kanun layihası (tasarısı) ile gündeme getirilir. Maddeye “Arapça ezan okuyanlar” ibaresinin eklenmesini talep eden tasarı gerekçesinde, kanuna uymayanlara verilen cezaların Temyiz Mahkemesi’nce iptal edilmesinin önüne geçme amacı belirtilmiştir:

Esbab-ı Mucize:

Madde 526: Diyanet işleri reisliği, teşkilâtına yaptığı bir tamimle ezan ve kametin arapça okunmasını menetmiştir. Bu emre muhalif hareket ederek arapça kamet ve ezan okuyan imam ve hatip gibi memurlar Ceza kanununun 526 ncı maddesi mucibince takip ve tecziye edilmektedirler. ... [ol?]maması icap ettiğini nazara alarak *Diyanet işlerinin teşkilâtı mensupları haricinde bu emre aykırı hareket edenler hakkında ceza verilmesine imkân hâsıl olamamaktadır. Temyiz mahkemesi 526 ncı maddenin tatbik edilebilmesi için salâhiyettar mercii verdiği emrin kanun ve nizamla aykırı olmaması icap ettiğini nazara alınarak* Diyanet işlerine olan merbutiyetleri nihayet bir emri vicdaniyeden ibaret olan efrada mezkûr müessesenin bu yolda bir emir veremeyeceği ve verdiği emre riayet edilmesinin de bu esaslı unsurun mefkudiyeti hasebile suç teşkil etmeyeceği kanaatine varmıştır.²⁷

Tasarıda ortaya konan sorun, yasağı ihlal eden ama DİB mensubu olmayan vatandaşlara verilen cezaların, bu vatandaşların DİB’in emirlerine tabi olmamaları nedeniyle, Temyiz Mahkemesi’nden geri dönmektedir. Bu soruna çözüm olarak öngörülen düzenlemenin diğer bir amacı da, “Arapça lisanının eski zihniyete ve eski ananelere bağliyan tesirinden halkı kurtarmak” olarak belirtilir:

27 “Türk ceza kanununun bazı maddelerinin değiştirilmesi hakkında kanun lâyihası (1/78)” TC Başvekâlet Kararlar Da. Müdürlüğü Sayı: 6/1893, 15.04.1939. Türk ceza kanununun bazı maddelerinin değiştirilmesi hakkında 1/78, Türk ceza kanununun 494üncü maddesinin değiştirilmesi hakkında 1/241 ve Türk ceza kanununun 18inci ve 403üncü maddelerinin tadili hakkında 1/604 sayılı kanun lâyihaları ve Adliye encümeni mazbatası, 2. Vurgu eklenmiştir. Bu gerekçeler 1950 yılındaki kanun değişikliği tasarısında da hatırlatılmıştır: Ek, Kanun teklifi, *TBMM Tutanak Dergisi*, 16 Haziran 1950, Dönem 9, Cilt 1.

Bunun için arapça kamet ve ezan okumanın kanunda sureti mahsusada cezalandırılmasına lüzum hâsıl olmuştur. *Arapça lisanının eski zihniyete eski ananelere bağlayan tesirinden hal-ku kurtarmak* için 526ıncı maddeye bir fıkrai mahsusa ilâve edilerek Arapça ezan ve kamet okuyanlar hakkında yedi günden üç aya kadar hafif hapisle birlikte 25 liradan 200 liraya kadar hafif para cezası vazedilmiştir.²⁸

Bu gerekçelendirme, İsmet İnönü'nün cumhurbaşkanlığı döneminde de Türkçe ezan inkılâbının, milliyetçi dil politikalarının din alanındaki yansıması olarak görülmeye devam edildiğini, hatta daha da kararlı bir şekilde sahiplenildiğini göstermektedir. Yine de tasarının meclisin gündemine gelmesi ve kanunlaşması için iki yıl daha beklenir. 1941 Haziran'ında, 526. maddeye (4055 no'lu Kanun ile) yapılan ekleme ile "Arapça ezan ve kamet okuyanlar[a] üç aya kadar hafif hapis veya on liradan iki yüz liraya kadar para cezası" verileceği belirtilir.²⁹ Özellikle çok-partili dönemin başından itibaren Arapça ezan yasasını açıkça delerek protesto edenlerin tutuklanıp yargılanmaları bu kanuna dayandırılmıştır.³⁰

28 "Türk ceza kanununun bazı maddelerinin," 2. Vurgu eklenmiştir.

29 Gotthard Jäschke, *Yeni Türkiye'de İslâmlık* (Ankara: Bilgi, 1972), 46; Cündioğlu, *Türkçe Kur'an*, 113. 1941 değişikliği sonrası kanun metni: "Madde 526 — Salâhiyetli makamlar tarafından adli muameleler dolayısıyla yahut âmmе emniyeti veya âmmе intizamı veya umumî hıfzıssıhha mülâhazasıle kanun ve nizamlara aykırı olmayarak verilen bir emre itaat etmiyen veya bu yolda alınmış bir tedbire riayet eylemeyen kimse fiil ayrı bir suç teşkil etmediği takdirde, bir aya kadar hafif hapis veya elli liraya kadar hafif para cezasile cezalandırılır. Şapka iktisası hakkında 671 sayılı kanunla Türk harflerinin kabul ve tatbikına dair 1353 sayılı kanunun koyduğu memnuiyet veya mecburiyetlere muhalif hareket edenler veya arapça ezan ve kamet okuyanlar üç aya kadar hafif hapis veya on liradan iki yüz liraya kadar hafif para cezasile cezalandırılırlar." "Türk ceza kanununun bazı maddelerini değiştiren kanun," (Resmî Gazete ile neşir ve ilâm: 6/VI/1941 - Sayı 4827), No. 4055, Kabul tarihi: 2 - VI - 1941, Kanun Metni, *Kanunlar Dergisi* 22.

30 Örneğin, Adalet Bakanı Fuat Sirmen'in 1949 Şubat'ında yaptığı açıklamaya göre, bu kanuna dayanarak 1946 yılında Arapça ezan okuduğu için tutuklananların sayısı 41; bir sonraki sene ise 29 olmuştur. "Aşırı cereyanlar hakkında Başbakanın demeci," *Cumhuriyet*, 16 Şubat 1949.

DİB ve Türkçe ezana muhalefet

Türkçe ezan reformunun kimler tarafından ve ne şekilde uygulamaya geçirildiğini anlamak için, öncelikle DİB yetkililerinin ibadette Arapça yerine Türkçenin kullanımına dair nasıl bir tavır içinde olduklarını incelemek yararlı olabilir. DİB kuruluşunun ilk yıllarından itibaren, rejimin “hurafelere” karşı savaşında makbul ve doğru dinin temsilcisi rolünü üstlenir. O zamanki adıyla Diyanet İşleri Reisi, Mehmet Rifat [Börekçi] (1860-1941), Millî Mücadele döneminde olduğu gibi Cumhuriyet döneminde de millî görevlerin dinî açıdan uygunluğuyla ilgili icazet veren kritik merci olmaya devam eder. Fitre ve zekâtların Himayei Etfal Cemiyeti’ne (Çocuk Esirgeme Kurumu) verilmesinin “en mühim vazife vataniye ve diniye” olarak caiz olduğu, ya da, Tayyare Cemiyeti’ne üye olunmasının önemi gibi temalara dair hutbe ve vaazlar yoluyla DİB, dinî pratik ve ibadetleri düzenleme konusunda başat bir rol üstlenir.³¹ Fakat, DİB’in görece özerk bir konumu da söz konusudur.³² Örneğin 1920’lerin ortalarında Türkçe ibadet konusundaki tartışmalarda kurum net bir şekilde olumsuz pozisyon alır: 19 Mart 1926 tarihinde, İstanbul Göztepe Camii imamı Cemaleddin Efendi namazı Türkçe kıldırması için gelen şikâyetler üzerine derhal görevinden alınmıştır.³³ Diyanet İşleri Reisliği Hey’et-i Müşâvere üyesi Ahmed Hamdi Akseki (1897-1951) –ki kendisi 1947’de Diyanet İşleri’nin üçüncü başkanı olacaktır– konuyla ilgili bir risale yazar. Akseki’ye göre, sadece tefsir niteliğinde olan Kuran tercümesinin namaz kılınırken okunması caiz değildir.³⁴ Rifat [Börekçi] de bir röportaj sıra-

31 Adak, “Kemalist Laikliğin,” 61-62, 64.

32 Ceren Lord, *Religious Politics in Turkey: From the Birth of the Republic to the AKP* (Cambridge University Press, 2018), 79-125.

33 23 Mart 1926 tarihli Diyanet İşleri Reisliği Müşâvere Heyeti karar ile görevinden alınan Cemaleddin [Seven] Efendi bu tarihten bir sene kadar önce, 1 Nisan 1925 tarihli *İçtiha*d dergisinde “Halkın Fitrat-ı Dinine Doğru” başlıklı bir makalede anadil ile kılınan namaza karşı dini bir engel bulunmadığından söz etmiştir. Cündioğlu, *Bir Siyasî Proje*, 187.

34 Bu risale ilk olarak *Sebilürreşad*’da 1949 yılında yayımlanır. Ahmed Hamdi Akseki, “Namazda Kur’an Okumak Meselesi: Meselenin Esası Hakkında Dinî ve İlmi Tahkikât,” *Sebilürreşad* 2, sayı 34 (1949), 134–35; sayı 36, 165–67; sayı 37, 180–81; sayı 38, 197–98; sayı 39, 215–16; sayı 40, 229–30; sayı 41, 244; sayı 42, 263–64 ve sayı 44, 390–92 (Ayrıca bkz. Cündioğlu, *Bir Siyasî Proje*, 363–65).

sında bu doğrultuda, Türkçe ibadetin mümkün olmadığını belirten bir açıklama yapar ve şunları söyler: “Hutbede okunacak bir-iki sûrenin mânâsını Türkçe ezberleyip söylemek mümkündür. Lâkin namazda gayr-ı mümkündür ve Arapça okunacaktır.”³⁵ Özetle, DİB hükümetin henüz net adımlar atmadığı Türkçe ibadet konusunda, dönemin Gökâlp çizgisindeki milliyetçi ideologlarının³⁶ desteklediği Türkçeleştirme girişimine karşı net ve kararlı bir tavır olarak Göztepe Camii imamını teşkilattan dışlamıştır.

İsmail Kara’nın da belirttiği gibi, DİB her ne kadar devletin siyasi hedefleri doğrultusunda dinî yorumlarda bulunma ya da dinî pratiği dönüştürme görevlerini üstlenen bir kurum olsa da, her zaman devletin sadık bir aracı ya da uzantısı olduğu düşünülmemelidir.³⁷ Aksine, DİB mensupları devletin siyasi çizgisine aykırı şekilde, laiklik politikalarını “gevşetme” ya da yetkilerini gayriresmî olarak genişletme eğiliminde olmuşlardır. Kara DİB’in devlet içindeki konumuna dair şöyle der:

(DİB) mevzuat ve işleyiş itibariyle hemen bütün tarihi boyunca, siyasi merkez açısından üst bir itibara mazhar olan veya değer verilen bir kurum olmamıştır. Doğrudan Diyanet’te görev alanlar halk katmanlarındaki manevi otoritelerini de kullanarak siyasi merkezin onlara verdiği görevleri, muhtevasını ve sınırlarını hayli gevşeterek veya genişleterek icra ettiler; ayrıca gayriresmi olarak hafızlık yaptırdılar, medrese dersleri okuttular, kıraat ve medrese icazeti verdiler, eski harflerle yazı yazmayı/yazdırmayı önemseyerek sürdürdüler.³⁸

35 Söyleşinin, namaz sırasında Türkçe tercümenin kullanılmasının imkânsızlığına dair bu kısmı aynı gün diğer gazetelerde de yayımlanır. Rifat Börekçi, “Türkçe Namaz Meselesi” (Mülâkat), *Vakit*, 20 Şevval 1344/3 Mayıs 1926 (aktaran Cündioğlu, *Bir Siyasî Proje*, 232–34).

36 Anadilde ibadeti bu yıllarda gazete yazıları ile savunanlar arasında, Göztepe imamının girişimini destekleyen Ahmet Ağaoğlu, Mehmet Nurettin [Artam] ve Abdullah Cevdet gibi isimler bulunur. Cündioğlu *Bir Siyasî Proje*, 198.

37 İsmail Kara, *Cumhuriyet Türkiye’sinde Bir Mesele Olarak İslâm* (İstanbul: Dergâh, 2008), 78.

38 Kara, *Cumhuriyet Türkiye’sinde*, 109–10.

Tarihçi Cemil Koçak da tek parti döneminde muhalefet üzerine çalışmasında Kara'nın görüşlerini doğrular ve DİB'in "devlet içinde üvey evlat muamelesi gördüğü(nün) açık" olduğunu öne sürerek kurumun "(s)ürekli denetim altında bulundurulmakta, faaliyetleri sorgulanmakta, şikâyet edilmekte ve sürekli savunma konumunda kalmakta" olduğunu belirtir.³⁹ DİB'in bu "üvey evlat" konumunun esas sebebi, kurum mensuplarının bir tür pasif muhalefet ya da Koçak'ın deyişiyle "aktif bir karşı koymadan çok pasif bir arka dönmeye" dayalı yaklaşımıdır.⁴⁰ Hatta Koçak rejim-karşıtı dinî propagandanın merkezinin DİB'in idaresi altındaki camiler olduğunu da öne sürer.⁴¹ Deniz Parlak'ın erken Cumhuriyet döneminde camiler üzerine yaptığı yeni bir araştırmada da bu gözlem doğrulanır. 1925 yılından itibaren hutbelerin nasihat bölümlerinin Türkçe okunması talimatına rağmen, cami görevlileri DİB'in hazırlayıp müftülüklere aktardığı Türkçe hutbeleri okumaktan kaçınırlar ve başkalarına okutma gibi yollar denerler.⁴² Yine Koçak'ın ifadesiyle, "[d]in adamları maaşlı memurlar olsa da, istenen vaazları değil kendi istediklerini anlatı[r]lar. ... Vaazların denetlenmesi konusunda gerekli özen gösteril[mez]."⁴³ Bir başka tarihçi, Osmanlı ulemasının Cumhuriyet dönemindeki dönüşümünü inceleyen Amit Bein, özellikle hükümetin kolluk kuvvetlerinin erişiminin zor olduğu taşra kasaba ve köylerindeki camilerde rejimin yasakladığı Arapça ve Kuran eğitime devam edildiğini belirtir.⁴⁴

DİB'in ve benzer aracı kurum ve kişilerin, kendi çıkarlarının yanı sıra, içinde bulundukları yerel koşulları da gözetebilen uygulayıcılar olmaları, tek parti dönemi laiklik reformlarının ne ölçüde etkin uygulama

39 Cemil Koçak, *Tek-Parti Döneminde Muhallif Sesler* (İstanbul: İletişim, 2011), 61.

40 Koçak, *Muhallif Sesler*, 15.

41 Ibid., 38.

42 Deniz Parlak, *Laikleşme Sürecinde Camiler: Geç Osmanlı'dan Erken Cumhuriyet'e* (İstanbul: İletişim, 2020), 198.

43 Koçak, *Muhallif Sesler*, 43-44.

44 Amit Bein, *Osmanlı Uleması ve Türkiye Cumhuriyeti* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2013), 113. (aktaran Hale Yılmaz, "Between Turk and Muslim: Children and the Qur'an courses after the 1928 Alphabet Law," *Paedagogica Historica* 55, sayı 6 (2019), 826. Ayrıca bkz. Michael E. Meeker, *A Nation of Empire: The Ottoman Legacy of Turkish Modernity* (University of California Press, 2001).

nabildiğini ve bu anlamda devletin kapasitesinin sınırlarını belirlemiştir. Bu noktada, siyaset bilimci Ceren Lord'un, DİB'i sadece pasif bir iktidar aygıtı olarak değil, din üzerinde tekel kurma yetkisi nedeniyle git gide güçlenen ve "kendine özgü ajandası olan" bir aktör olarak değerlendirilmesi dikkate değerdir. DİB, Lord'un ifadesiyle, sadece emirleri yerine getiren bir araç değil, "şartlar el verdikçe etki alanını genişleten, özerkliğini ve din alanındaki tekel konumunu pekiştiren, farklı stratejiler izleyerek devletin içinde farklı iktidar odaklarıyla mücadele eden veya işbirliği yapan bir kurum olarak" görülmelidir.⁴⁵ Böylece, uygulamadaki tutarsızlıkları anlamlandırmamız da mümkün hale gelir. Diğer bir deyişle, DİB'e laik rejimin sadık bir aygıtı veya devlet aygıtının "dışında" ya da periferisinde bir muhalefet odağı olarak değil, devlete içkin, fakat uygun koşullarda belli bir manevra alanına da sahip bir kurum olarak yaklaşabiliriz.

Ezan reformunun yurt geneline yayılması, doğrudan hükümetin direktiflerini yerine getirdiği varsayılan DİB teşkilatı ve DİB'in denetiminde olduğu varsayılan camiler aracılığıyla mümkün olmuştur. Fakat bu kurumların "aracılığı" her zaman birebir uygulama şeklinde gerçekleşmemiştir. Aksine, devletin dini alana müdahalesinin dozunun bu uygulayıcılar tarafından belirlendiği, yer yer azaltıldığı bile söylenebilir. DİB arşivlerinde, dönemin basınına yansıyan ezanla ilgili haberler bu iddiayı doğrulamaktadır. Aynı şekilde, "tek parti/Türkçe ezan zulmü" literatürünün öncülerinden araştırmacı yazar Mustafa Armağan'ın dönemin tanıkları ile yürütmüş olduğu görüşmeler ve Emniyet Genel Müdürlüğü Arşivlerini inceleyen Ali Dikici'nin bulguları da Türkçe ezan uygulamasının işleyişine dair önemli ipuçları sunmaktadır.⁴⁶ Bu arşiv belgeleri ve çalışmaların ışığında, Türkçe ezana muhalefet ile açık, örtülü veya dolaylı itirazları da içeren direniş biçimleri üç başlık

45 Ceren Lord, "Diyabet'i ve Cumhuriyet'i Yeniden Düşünmek," *Ayrıntı*, 1 Ocak 2020. <https://ayrintidergi.com.tr/diyabeti-ve-cumhuriyeti-yeniden-dusunmek/>, 25 Ocak 2020 tarihinde erişildi. Ayrıca bkz. Lord, *Religious Politics*, 79-125.

46 Mustafa Armağan, *Türkçe Ezan ve Menderes: Bir Devrin Yazılmayan Gerçekleri* (İstanbul: Timaş, 2010); Ali Dikici, "İbadet Dilinin Türkçeleştirilmesi Bağlamında Türkçe Ezan Denemesi ve Buna Gösterilen Tepkiler," *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları* 5, sayı 10 (2006): 77-104.

altında sıralanabilir: 1) Türkçe ezana açıkça ve doğrudan karşı çıkış, itiraz, 2) Kontrollü, temkinli bir şekilde Arapça ezan okumaya devam etme, 3) Yasağa, çocuklar ve “deliler” aracılığıyla ya da “sessiz ezan” yöntemiyle direniş.

Türkçe ezana doğrudan karşı çıkış

Bursa, ezan direnişlerinin ilk noktasıdır. 16 Kasım 1932’de Bursa Ulu Cami’de Sadık adlı bir kişi Türkçe ezana karşı çıkan bir vaaz verir.⁴⁷ Kısa bir süre sonra, 1 Şubat 1933’te yine Ulu Cami’de, müezzinin olmadığı bir sırada cemaatten iki kişi ezanı ve kameti Arapça okur. Birçok kaynakta bu olaydan “Bursa Vak’ası” olarak söz edilir.⁴⁸ Kameti Arapça okuyan Kazanlı İbrahim’in başını çektiği seksen-doksan kişilik grup camiden Evkaf Müdürlüğü’ne ve valilik binasına doğru yürür ve ezanın Arapça okunmasını talep eder. Olaydan İzmir yolundayken haberdar olan Cumhurbaşkanı hemen Bursa’ya doğru yola çıkar. Fakat Anadolu Ajansı’na yaptığı açıklamada Bursa’daki olayın din değil, dil meselesi olduğunu belirtir.⁴⁹ Buna rağmen, Bursa müftüsü Nurettin Efendi ve Ulu Cami müezzini Hafız Tevfik ve müezzin vekillerinden İbrahim, Mehmet ve Eşref tutuklanırlar. Soruşturmalar sırasında “Türkçe kuran ve kametin şer’an caiz olmadığını söylemiş”

47 Jäschke, *Yeni Türkiye’de İslâmlık*, 45.

48 Çetin Özek, *100 Soruda Türkiye’de Gerici Akımlar* (İstanbul: Gerçek, 1968), 160; Cündioğlu, *Türkçe Kur’an*, 106. 6 Şubat tarihli Vakıf gazetesinin aktardığına göre, Arapça ezanı okuyan Topal Halil isimli kişinin sorguya çekilmesi üzerine kalabalıktan biri isyan eder. “Nedir bu yahu? Yahudiler havralarında, Hristiyanlar kiliselerinde serbestçe ibadet ederlerken ne için bizi böyle kanunsuz tazyik ediyorlar? Gidip derdimizi anlatalım.” diyerek kalabalığı harekete geçirir. “Gazi Hz. Bursa’da,” *Vakıf*, 6 Şubat 1933.

49 “Bursa hâdisesi memleketin her tarafında umumî nefret uyandırdı,” *Vakıf*, 9 Şubat 1933. Ayrıca bkz. *Vakıf*, 11 ve 12 Şubat 1933. Mustafa Kemal’in açıklaması şöyledir: “Meselenin mahiyeti esasen din değil dildir. Katı olarak bilinmelidir ki; Türk Milleti’nin millî dili ve millî benliği bütün hayatında hakim ve esas kalacaktır.” Mehmet Asım, “Gazi’nin İzahı,” *Vakıf*, 8 Şubat 1933. Kaynak belirtmeyen Yücer’e göre, Mustafa Kemal, Bursa’yı ziyareti sırasında, daha sonra *Bursa Nutku* olarak anılacak olan konuşmasını yapar. Rıza Ruşen Yücer, *Atatürk’e Ait Birkaç Fıkra ve Hâtıra* (İstanbul: Saka, 1947), 5-6.

olan müftü Nurettin Efendi, tutuklanan diğer kişiler ile birlikte yargılanmak üzere Çorum'a gönderilir.⁵⁰

Bursa'daki olayın ardından farklı illerden de Arapça ezan yasağını ihlal ve tutuklama haberleri gelir. Nitekim yasağın daha sıkı uygulanması için ülke genelinde önlemler alınmıştır. Örneğin, dönemin Trabzon Fransa Konsolosu'nun aktardığına göre, şehirde yakın zamana kadar ezanı Arapça okunmaya devam edenlere veya Giresun'da "Tanrı" ve "elçi" yerine "Allah" ve "resul" kelimelerinin kullanılmaya devam edilmesine karşı gösterilen tolerans sona ermiş, artık tamamen Türkçe versiyona geçilmiştir.⁵¹ Anadolu Ajansı, 1933 Şubat'ında, İzmir'in Kahramanlar Mahallesi'nde iki müezzinin (5 Şubat'ta Ömer Efendi ve 8 Şubat'ta Mustafa Avni Efendi'nin) Arapça ezan okudukları için tutuklandıklarını bildirir.⁵² Aynı hafta içinde bu defa Biga'da iki müezzin ve onları Arapça ezan okumaya tahrik ettiği gerekçesiyle bir imam, Hacı Mehmet Efendi, tutuklanırlar.⁵³ Ali Dikici Emniyet Genel Müdürlüğü Arşivlerinde yürüttüğü araştırmada, Bursa Olayı'nı takip eden başka vakalar da tespit etmiştir: Şubat ve Mart aylarında Salihli'de iki müezzin; Trabzon Çarşı Meydanı ve Ortahisar Camilerinin müezzinleri; Urfa'da bir camide cemaatten biri; Çorum'da bayram namazı sırasında yine cemaatten bir vatandaş Arapça ezan okudukları için mahkemeye sevk edilmişlerdir.⁵⁴ İzmir'de basılan *Le Levant Gazetesi*'nin aktardığına göre ise, İzmir Karşıyaka'da 31 Ocak'ta Türkçe ezana karşı propaganda yapan bir imam tutuklanmış, Şubat ayı içinde aynı suç işleyen Kasaba (şimdiki Turgutlu) ve Armutlu köylerinden iki hoca da yargılanmak üzere Çorum Mahkemesi'ne gönderilmişlerdir.⁵⁵

50 "Bursa'da yeniden bazı mezinlerin tevkifi," *Vakit*, 8 Şubat 1933; "Bursa'lı mürteciler," *Cumhuriyet*, 21 Mart 1933.

51 Trabzon Konsolosluğu, no. 9, Trabzon'daki Fransa Konsolosu A. G. Malsac'tan Fransa maslahatgüzanı M. P. Barbier'ye, "Türkçe ezan hakkında," 18 Şubat 1933. Ankara'da kaydedilme tarihi: 7 Mart 1933. Bu belge için Emmanuel Szurek'e teşekkür ederim.

52 "İzmir'de Arapça ezan okuyanların tevkifi," *Vakit*, 11 Şubat 1933.

53 "Biga'da üç tevkif," *Cumhuriyet*, 16 Şubat 1933.

54 Dikici, "İbadet Dilinin Türkçeleştirilmesi," 88.

55 "Encore un incident autour des prières en Turc," *Le Levant*, 27.02.1933. Bu belgeyi bana ulaştıran Emmanuel Szurek'e teşekkür ederim.

Daha sonraki yıllarda da, ülkenin farklı yerlerinde Arapça ezan ya-sağını delenler olur. Cumhuriyet Arşivlerindeki, valilikler, CHP Genel Sekreterliği, İçişleri Bakanlığı ve DİB arasındaki yazışma ve tamimler de bu konuda önemli bir kaynaktır. Örneğin İstanbul Valisinin İçiş-leri Bakanlığına sunduğu rapora göre, 1936'nın Ramazan ayında İs-tanbul'da Erenköy ve Beyoğlu Ağa Camilerinde Arapça ezan okuyan kişiler cezalandırılmıştır.⁵⁶ Aynı yılın Nisan ayında Yozgat'ın parti il başkanı, genel sekretere yazdığı özel mektupta, ay tutulması sırasında camide Arapça ezan okuyan Raif Hoca adlı birinin uzun bir süre ha-piste tutulduğunu bildirir.⁵⁷ Bir başka olay da 1937'de İzmir-Kuşada-sı'nda Belevi köyünde gerçekleşir. Bu sefer alkollü bir kişi Arapça ezan okuduğu için tutuklanmıştır.⁵⁸

1938 yılında da Emniyet kayıtlarına geçen ihlaller olur: Ocak ayında Eskişehir Sivrihisar'ın Mahmudiye köyünde Hacı Bey Lokman'ın oğlu olan Mehmet adlı biri ezanı Arapça olarak okur.⁵⁹ Yine Ocak ayında Isparta'da bir evde okutulan mevlit sırasında Arapça tekbir getirilmiş; aynı yılın Şubat ayında Bayburt'ta Ulucami'de sabah namazında Arap-ça ve Türkçe karışık kamet okunmuş; Konya'daki Kurban Bayramı namazında iki kişi dua sonrası Arapça tekbir almış; Erzurum'a bağ-lı Hınıs kazasında Ramazan'da imamlik yapmış olan Molla Ahmed isimli bir kişi Arapça sela vermiş ve kaçtığı için aranmaya başlanmış; Şarkıkaraağaç ilçesinde bir memur Arapça tekbir getirdiği için üç lira

56 “Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya’dan CHP Genel Sekreteri Recep Peker’e, İstanbul Va-lisi H. Karabatan’ın 12.27.1935 tarihli şifresini ilişik olarak gönderdiği dilekçe,” T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Cumhuriyet Dönemi Arşivi (bundan sonra BCA), 490.01/611.121.1, 11 Ocak 1936.

57 “Yozgatta evi, Yozgat’a bağlı Saray köyünde toprakları olan ve değirmen kayalar göçmenlerinden bulunan Yeşilbaş Raif Hoca denilen bir adam Saray Köyünde ay tu-tulduğunda Arapça ezan okumuş haps edildi mahkûm oldu epice yattı çıktı.” “Yoz-gat CHP İl Yönetim Kurulu Başkanı’ndan CHP Genel Sekreterliğine özel mektup,” BCA 490.01/611.121.1, 22 Nisan 1936.

58 “Arapça selâ veren Reşat Hakkında” (Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya’dan CHP Genel Sekreterliğine), BCA 490.01/611.121.1, 1 Nisan 1937. İzmir’deki ağır ceza mah-kemesinde görülen duruşmalarda, ezanı Türkçe okuduğunu, ama takip eden selayı da Türkçe okuması gerektiğini bilmediğini söyleyerek kendisini savunur. *Kurun*, 14 Ocak 1937.

59 Yılmaz, “Between Turk and Muslim,” 826.

hafif para cezasına çarptırılmış; Silivri'nin Seymen Köyü'nde bir başka memura Arapça kamet getirdiği için bir gün hapis cezası verilmiştir.⁶⁰

Kayıtlara geçen bu vakalardan çok daha fazla yerde ezanın Arapça okunmaya çalışıldığı tahmin edilebilir. Aktarılan anılar aracılığıyla da bu tür örneklerle dair fikir edinmek mümkündür. Örneğin, İsmail Kara'nın kaleme aldığı, babası Mehmet Kara'nın anılarından, Rize'nin bir köyündeki Büyük Cami imamı Oflu Serdar Hoca'nın, sabah ezanını Arapça okumaya devam ettiğini, diğer ezanları ise okumadığını öğreniriz.⁶¹ Bu tür anılar ve yukarıda aktarılan arşiv kayıtları, ezan, kamet ve tekbirin Türkçesine geçişin, itirazsız ve muhalefetsiz bir süreç olmadığını ve uzun yılların alışkanlığını bıraktırmamanın zorluğunu ortaya koymaktadır.

Sürecin diğer bir boyutu da yasağa karşı gelenlerin farklı muamelelere tabi tutulmalarıdır. Bunun bir nedeni, devletin denetim kapasitesinin merkezlerden uzaklaştıkça azalması ve her yerde aynı olamaması ise, diğer bir nedeni de –yukarıda belirtildiği gibi– 1941 yılına kadar Ceza Kanunu'nda Arapça ezan yasağı ile ilgili bir maddenin bulunmamasıdır. Ayrıca, yasağı delenlere verilen cezalar bölgeden bölgeye değişiklik gösterir. Sanıklar farklı sürelerde tutuklu kalıp, farklı cezalara çarptırılırlar ya da bazen hiç ceza almadan salıverilirler. Örneğin 1940 Mart'ına ait bir Emniyet kaydına göre, Yozgat'ın Boğazlıyan kazasında Büyük Cami'de bayram namazında Arapça tekbir getiren Ali Genç'nin kastı olmadığı ve tekbiri yanlışlıkla Arapça getirdiği gerekçesiyle takibat durdurulur.⁶² Mustafa Armağan'ın aktardığı bir başka cezalandırmadan kaçınma hikâyesi ise 1940'lı yıllarda İzmir'in Bayındır ilçesinde gerçekleşir. Hacı Sinan Camii müezzini olan Tahir Çağırın –ki soyadını da severek yaptığı işinden dolayı seçmiştir– bir Cuma hutbesi öncesi farkına varmadan başladığı Arapça ezanı sonuna kadar getirmiş, bu nedenle de namaz sonrası jandarmalarca alınıp hâkim karşısına çıkartılmıştır. Hâkim ise, kanunun gereğini uygulayarak en kısa, yani bir günlük hapis cezası verdiği sanığın cezaevine gönderilmemesi

60 Dikici, “İbadet Dilinin Türkçeleştirilmesi,” 89.

61 İsmail Kara, *Kutuz Hoca'nın Hatıraları: Cumhuriyet Döneminde Bir Köy Hocası* (İstanbul: Dergâh, 2000), 92-93.

62 Dikici, “İbadet Dilinin Türkçeleştirilmesi,” 90.

için o gün evine gitmez; müezzinin geceyi yanında geçirmesini sağlar.⁶³ Bu örneklerden yola çıkarak, yerel otorite ve yetkili mercilerin zaman zaman yaptırımı engelleme ya da minimum seviyede tutmaya çalıştıkları söylenebilir. Nitekim aynı dönemde camilerde illegal olarak açılan Kuran kurslarını inceleyen Hale Yılmaz da, buna benzer “hoşgörülü” yargılama örneklerinin yaygınlığını vurgulamıştır.⁶⁴

Kontrollü bir şekilde Arapça ezan okumaya devam etme

Türkçe ezana direniş ile ilgili önemli bir kaynak da dönemin tanıkları ile yapılan görüşmelerdir. Mustafa Armağan’ın tanıklıkları derleyen çalışması, dolaylı ya da örtük direniş biçimlerine örnekler sunar. Örneğin, Türkçe ezanı istemeyerek ama mecburen okuyan, jandarmanın olmadığından emin oldukları zamanlarda ise Arapça ezanı okumaya çalışan imam ve müezzinler çoktur. Yakup Duman adlı imam bunlardan biridir: “O zaman imamdım. Hatta ben de ezanı Türkçe okuyanlardan biriydim. Bunu istemeyerek yapıyordum, çünkü mecburduk. Bazen inadına ezanı Arapça okumaya başlar, minareden jandarma arabasını görünce hemen değiştirir, Türkçe olarak devam ederdim. Ezanı Türkçe okurken defalarca ağlamışım.”⁶⁵

Tek parti dönemindeki jandarma baskısını yansıtan bu tanıklıklar Türkçe ezan zorunluluğunun halk içinde büyük bir hoşnutsuzluk yarattığını göstermekle birlikte –ki Armağan’ın asıl kanıtlamaya çalıştığı budur– ne halkın ne de imam ve müezzinlerin pasif bir itaat içinde olmadıklarını da ispatlamaktadır. Arapça ezan yasağına, olanaklar el verdiği ölçüde, karşı çıkmış ve direnilmiştir. Örneğin, ezan yasağının yarattığı olumsuz tepkiye dair hatırladıklarını Armağan’a aktaran 1943 Of doğumlu imam Hızır Cankurt, “namaz kılana, Allah diyene” yapılan “eziyet”lerden söz eder ve jandarma baskısına rağmen yasağın nasıl delinebildiğini anlatır: “[Türkçe] ezan okunduğu zaman biz 13-15 yaşlarındaydık, çocuktuk. Nöbetçilerle ezan okuyorduk. Nöbetçi, jandarma geliyor dediği zaman Arapçayı keser, ‘Tanrı uludur’ diye

63 Armağan, *Türkçe Ezan*, 77-79.

64 Yılmaz, “Between Turk and Muslim,” 821.

65 İmamın görev yaptığı yer belirtilmemiş. Armağan, *Türkçe Ezan*, 76.

Türkçesini okurduk.”⁶⁶ Erzurum, Ilıca ilçesi, Kabaktepe Köyü’nde çocukluğunu geçiren Cezayir Arslan da “köyün girişine genç delikanlılardan nöbetçi konulur, ezan sessiz bir şekilde Arapça okunurdu” diye benzer bir tanıklık aktarır.⁶⁷ Bu tür “nöbetçili” ezan okuma pratiğine İskenderun’da bir köyde⁶⁸ ya da Çorum Tepecik Köyü Camii’nde⁶⁹ de rastlanması, ezan yasağının uygulandığı birçok yerde benzer bir hoşnutsuzluk yarattığını ve uygulamaya temkinli bir şekilde de olsa direnilebildiğini kanıtlar niteliktedir.

Diğer yandan, özellikle merkeze uzak ve ulaşımı zor yerlerde Türkçe ezana geçiş neredeyse hiç olmamıştır; çünkü devletin buralara erişimi sınırlıdır. Örneğin, bir polis müfettişinin 1945 yılında doğu illerinde yaptığı teftişlerde tanık olduğu gibi, Bingöl’ün köylerinde jandarmalar ortada yokken Arapça ezan okunur.⁷⁰ Anadili Türkçe olmayan Kürtler için Türkçe ezana geçiş daha da zordur. Kürt köylerinde de, en azından merkeze uzak olanlarda, ezanın Arapça okunmaya devam edildiği varsayılabilir. Örneğin, Van’ın Gürpınar ilçesindeki Topsakal Köyü’nde (değiştirilen Kürtçe adı: Paçan) jandarmanın her gün köye gelerek denetleme imkânı olmadığı için Arapça ezan devam etmiştir. Bu tanıklığı aktaran Sıddık Dinç, merkeze yakın Kürt köylerinde dahi eğer jandarma varsa ezanın hiç okunmadığını belirtir.⁷¹ Anadilin Arapça olduğu bölgelerde Türkçe ezan zorunluluğu daha da çelişkili bir hal almış olmalıdır. Fakat aynı ikili durum burada da geçerlidir. 1927 Urfa doğumlu PTT emeklisi Rafet Armağan’ın aktardığına göre, Urfa merkezde müezzinler istemeyerek de olsa Türkçe ezanı okurken, köylerde Arapça ezan okunmaya devam edilmiştir.⁷²

66 Ibid., 108.

67 Ibid., 109.

68 Ibid., 158.

69 Ibid., 62. Aynı yerde Armağan, profesör ve romancı Ahmet Lütfi Kazancı’nın, babasının imam olduğu, kendisinin de müezzinlik yaptığı Çorum Tepecik Camii’ndeki tanıklığını da aktarır: “Mescidin içinde yabancı yoksa kamet, kapıda nöbetçi bekletilerek Arapça okunur.” Ahmet Lütfi Kazancı, *Kendimi Anlatayım Dedim* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2009).

70 Dikici, “İbadet Dilinin Türkçeleştirilmesi,” 91.

71 Armağan, *Türkçe Ezan*, 103-104.

72 Ibid., 196.

Yasağa, çocuklar ve “deliler” aracılığıyla ya da “sessiz ezan” yöntemiyle direniş

Ezan yasağını “idare etmenin” bir diğer yolu, imamların ve müezzinlerin Türkçe ezanı kendileri yerine çocuklara –çoğu zaman oğullarına– okutmalarıdır. Örneğin, yukarıda adı geçen, Rize’nin Güneyce Köyü’nden Mehmet Kara o çocuklardan biridir. Türkçe ezanın sözlerini ve makamını ezberleyen Kara, köyünde kimse Türkçe ezan okumayı bilmediği ve öğrenmek de istemediği için bu işi üstlenmek durumunda kalır.⁷³ Çocukların devreye sokulduğu pasif direniş ya da örtük itiraz örneklerine başka yerlerde de rastlanır: Ordu merkeze bağlı Aktepe Köyü’nde emekli öğretmen Cevdet Özay da Türkçe ezanı, köyün (kadrosuz) imamı olan babası Şaban Ali Özay’ın yerine okumuştur.⁷⁴

İmam ve müezzinlerin cezai soruşturmaya uğramadan yasakla baş etmelerinin başka yolları da vardır. Hatay’ın Yayladağı’na bağlı Yenice Köyü’nden Mehmet Alkan’ın Armağan’a aktardığına göre, köyün yaşlı imamı Türkçe ezanı başkasına okutturur.⁷⁵ Aynı köyde Cuma günleri Arapça ezan, deli kılığına sokulan bir kişi tarafından okunur. Dikici’nin de emniyet kayıtlarından yola çıkarak değindiği gibi, yasağı ihlal ettiği için yakalananlar arasında çok sayıda akli dengesi bozuk kişinin olması bu “kaçamak” yöntemin yaygınlığına işaret eder.⁷⁶ Akıl hastalarının yasağı çiğneyip serbest bırakılmaları Karamürsel (Ayazma Köyü), Yusufeli, Yeni Foça gibi birçok yerde belgelenmiştir.

Arapça ezanı sessiz ya da mırıldanarak okumak da bir diğer, yasakla başetme çabasıdır. Örneğin, Mudanya Işıklı Köyü’nün imamı, Niyazi Efendi, çözümü ezanı içinden okuyup, yüksek sesle “bitti” diye bağırmakta bulur. Bu tanıklığı aktaran aynı köyden Ahmet Cemil Mercan’ın aktardığına göre, burada ezan, Niyazi Efendi 1949 Mayıs’ında ölene kadar bu şekilde sessiz okunur. Şikâyet olduğu zaman görevliler kontrol geldiğinde Türkçe ezan okunsa da, sonradan “abdestsiz öyle-

73 Kara, *Kutuz Hoca*, 92.

74 Armağan, *Türkçe Ezan*, 194.

75 Ibid., 165-66.

76 Dikici, “İbadet Dilinin Türkçeleştirilmesi,” 92.

sine okunduğu” söylenerek cemaatten bir nevi af dilenir.⁷⁷ Çorum’un Alaca ilçesi DP örgütü kurucularından olan Mustafa Kağızman da hocaların ezanı önce Arapça sonra Türkçe okuduklarını belirtir.⁷⁸ Arapça ezanı sessiz bir şekilde okumak, tek parti dönemi boyunca İslâmî faaliyetlerinden ötürü sürgün ve hapis cezalarına çarptırılan Said Nursi’nin de talebelerine tavsiye ettiği bir yöntemdir. Kendisini İstanbul Sirkeci’deki Akşehir Palas Otel’inde ziyaret eden ve Türkçe ezan okuduğunu öğrendiği bir müezzine (Hafız Enver Ceylan’a), “Minareye çıktığın vakit, kendi duyacağın kadar ezanın aslını oku. Aslı ezanı bitirdikten sonra onların istediklerini söyle.” der.⁷⁹

Yukarıdaki bulgular ışığında özetle, Kemalist rejime karşı kolektif ve kurumsal bir muhalefetin yasal olmadığı tek partili dönemde, Türkçe ezan reformunun arzulandığı biçimde benimsenilip uygulanamadığı sonucunu çıkartabiliriz. En azından, tutarlı ve standart bir politika uygulayan otoriter devlet karşısında ezilen, pasif, yekpare bir Müslüman kitle ikiliğine dayalı tahayyül gerçeklikten uzaktır. Ülkenin farklı bölgelerindeki tepkiler ve bu tepkilerle ilgili olarak devletin aldığı önlemler ve uyguladığı yaptırımlar, bölgenin merkeze uzaklığına göre farklılık göstermiştir. İhlallerin çoğu devlet denetiminden tamamen veya kısmen uzak olan yerleşimlerde gerçekleşmiştir. Arapça ezan, kâmet ya da tekbir okuyanların içinde kayıtlara geçen kişilerin, gözaltı, hapis ya da para cezalarında ise herhangi bir sabit uygulama olmadığı da anlaşılmaktadır. Bu farklılığın sebebi, bazen merkezi otoritenin yereli denetleme kapasitesinin sınırlı olması, bazen de yerel yetkililerin cezayı ihlal edenlerin niyet, konum veya yaşlarını gözeten hoşgörülü esneklikleridir. Diğer yandan, Türkçe ezana karşı doğrudan protestonun ve itirazın getireceği sonuçlardan kaçınan birçok kişinin yukarıda sıralandığı gibi çeşitli stratejiler geliştirdiği görülmektedir. DİB mensubu olan veya olmayan cami görevlileri ve cemaatleri mazlum, ezilen, pasif ya da itaatkâr olmanın ötesinde, sınırlı koşullar içinde de olsa

77 Armağan, *Türkçe Ezan*, 122-25

78 Ibid., 199.

79 Necmettin Şahiner’den aktaran Armağan, *Türkçe Ezan*, 101-102. Necmettin Şahiner bu ziyaretin tarihini 1952 olarak aktarır, fakat bu tarihte artık Türkçe ezan okunmadığı için aktarılan bu konuşma başka bir tarihte gerçekleşmiş olmalıdır.

aktif ve değişen şekillerde “gündelik direniş” yöntemlerine başvuran bireylerden oluşmaktadır.⁸⁰

Çok partili dönemde Türkçe ezana muhalefet ve Arapça ezana dönüş

1941 kanun değişikliğinden itibaren daha sıkı uygulanmaya başlanan Arapça ezan yasağına muhalefet çok-partili dönemde hız kazanır. Arapça ezan için en istikrarlı şekilde mücadele verenler, kamuya açık yerlerde ezan okuma eylemleri yapan, Tıcani tarikatı şeyhi Kemal Pilavoğlu’nun müritleridir.⁸¹ Ülkenin farklı yerlerinde Arapça ezan protestoları yaparak “cihad” yürüten Tıcanilerin çoğu tutuklanır; Ceza Kanunu’nun 526’ncı maddesi uyarınca üç aya kadar hapis ile cezalandırılırlar.⁸² Grubun en ses getiren eylemi ise 4 Şubat 1949’da Büyük Millet Meclisi’nde gerçekleşir: Daha önce de Afyon, Eskişehir ve Kütahya gibi kimi şehirlerde Arapça ezan okudukları için gözaltına alınmış oldukları ortaya çıkan iki Pilavoğlu müridi genel kuruldaki bir oturum sırasında dinleyici locasından ezan okur.⁸³

Bu arada 1948 yılında, Arapça ezan yasağının kapsamı ile ilgili bir geri adım da atılmıştır. DİB 22 Eylül’de bir genelge yayımlayarak, Arapça tekbir yasağının mevlid törenleri, hatim ya da bayram namazları için geçerli olmayacağını duyurur.⁸⁴ Tıcanilerin 1949’daki meclis

80 James C. Scott, *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance* (New Haven: Yale University Press, 1985). Hale Yılmaz da, halkın Kuran kursları üzerine çalışmasında bu kursları Arapça alfabe ve Kuran eğitimi üzerindeki yasağa karşı bir “gündelik direniş” formülü olarak yorumlar. Yılmaz, “Between Turk and Muslim,” 823.

81 Hasan Hüseyin Ceylan’ın, bu eylemcilerden hayatta kalanlarla 1987’de yaptığı röportajlar için bkz. Ceylan, *Cumhuriyet Dönemi*, 370–400.

82 Örneğin, “Arapça ezan okuyan Mehmet İyibildiren hakkında yapılan işlem,” BCA 51.0/12.103.44, 28 Haziran 1945.

83 “İki meczub dün mecliste arabca ezan okudular,” *Cumhuriyet*, 5 Şubat 1949. *TBMM Tutanak Dergisi*, 4 Şubat 1949, Dönem 8, Oturum 3, Cilt 16, 37.

84 “Arapça Ezan ve kamet yasağı hakkındaki kanun hükmünün, hatim, mevlit ve bayram namazlarındaki tekbirleri kapsamadığının görevlilere tebliğ edilmesi,” BCA 51.0/4.31.3, 22 Eylül 1948. Bu belge Diyanet İşleri Başkanı Ahmet Hamdi Akseki’nin Anamur müftüsüne gönderdiği genelge örneğidir.

eyleminden bir süre sonra Haziran ayında ise, Türkçe ezan konusu Ceza Kanunu'nun laiklikle ilgili maddelerine dair Meclis'te devam eden tartışmalar sırasında gündeme getirilir. Millet Partisi İstanbul milletvekili Osman Nuri Köni, Türkçe ezan mecburiyetinin laiklik ilkesi, anayasa ve demokrasi ile çeliştiğini ifade eder; zira Köni'ye göre bu, ibadet şekline müdahaledir ve dolayısıyla vicdan özgürlüğüne aykırıdır.⁸⁵ Bu tartışmadan bir sene sonra 16 Haziran 1950'de Demokrat Parti hükümetinin kanun değişikliği teklifi ile Arapça ezan yasağı son bulur. Ahmet Gürkan (Tokat milletvekili, 1950–1957) ve İsmail Berkok (Kayseri milletvekili, 1950–1954) hazırladıkları kanun tasarısında, vicdan özgürlüğü ve laiklik ilkesi adına bu uygulamanın kaldırılmasını önerirler. 5665 sayılı yeni kanunla, Ceza Kanunu'nun 526'ncı maddesinde değişikliğe gidilerek “veya Arapça ezan ve kamet okuyanlar” ifadesi çıkarılır.⁸⁶ Kanun değişikliğinin hemen ardından, Arapça ezan yasağını ihlal ettikleri gerekçesiyle soruşturma kapsamındaki kırk beş kişi⁸⁷ serbest bırakılır.

Sonuç ve değerlendirme

Türkçe ezan inkılâbının uygulamaya nasıl geçirildiği, Türkçe ezanı okumak ve okunmasına zorlamak durumundaki DİB mensupları ve camilerde kadrosuz olarak görev yapan kişilerce bu reforma nasıl tepkiler verildiğine dair yukarıdaki örneklerden yola çıkarak nasıl bir sonuca varılabilir? Eldeki verilerden devletin dinî pratiği denetleme ve onu şekillendirme gayreti açıkça görülmektedir. Fakat aynı veriler, bu denetimin istenildiği kadar gerçekleşmediğine, bizzat aracı kurum ve

85 *TBMM Zabıt Ceridesi*, 8 Haziran 1949, Dönem 8, Oturum 3, Cilt 20, 574.

86 Binnaz Toprak, *Islam and Political Development in Turkey* (Leiden: Brill, 1981), 79; Jäschke, *Yeni Türkiye*, 46-47; Cem Eroğul, *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi* (Ankara: İmge, 1990), 58. Değiştirilen madde şöyleydi: “Şapka iktisası hakkında 671 sayılı Kanunla Türk harflerinin kabul ve tatbikine dair 1353 sayılı Kanunun koyduğu memnuiyet veya mecburiyetlere muhalif hareket edenler üç aya kadar hafif hapis veya 30 liradan 600 liraya kadar hafif para cezasıyla cezalandırılır.” *TBMM Tutanak Dergisi*, 16 Haziran 1950, Dönem 9, Cilt 1, 181-87, Ek Kanun teklifi.

87 *Hürriyet*, 17 Haziran 1950. “Arapça ezan kamet okuyanlar hakkında uygulanan cezaî hükümlerin kaldırıldığı,” *BCA* 30.1/51.306.2, 16 Haziran 1950.

kişiler tarafından gevşetilebildiğine de işaret etmektedir. Özetle, Arapça ezan yasağı, din ile ilgili başka reform ve kanunlarda olduğu gibi ülke genelinde standart bir şekilde uygulanıl(a)mamış; uygulayıcıların bizzat kendilerince esnetilmiş; bazen açıkça bazen kaçamak yollarla reddedilmiştir. Bu ihlaller zaman zaman görmezden gelinmiş veya yargı aşamasında yaptırımın derecesi yumuşatılarak kanun çerçevesinde ara yollar aranmıştır.

Peki, bu farklı deneyimler tek parti döneminde laiklik açısından ne anlama geliyor? Bu deneyimler, ilgili literatürdeki, dini alanı sıkı denetim altında tutan otoriter, baskıcı ve radikal laik devlet anlatısı ile örtüşüyor mu? Bu inkılâbın pratikteki işleyiş mekanizmaları ve Arapça ezan yasağının farklı yerlerde nasıl uygulanıp karşılandığına dair fikir veren bulgular ışığında, “yukarıdan aşağı otoriter laiklik” anlatısının tek başına yeterli olmadığını öne sürebiliriz. Söz konusu olan, otoriter bir merkezin yekpare uygulayabildiği bir reformdan ziyade, ancak kolluk kuvvetlerinin erişiminin olduğu yerlerde pratiğe geçirilebilen, aktif ya da pasif şekillerde direnilen, bazen de bizzat cami görevlilerince ihlaline göz yumulan bir uygulamadır. Diğer Kemalist reformların uygulanışı üzerine yapılan son dönem çalışmalarda vurgulandığı gibi, Türkçe ezan reformunun uygulanışında da yerel aktörlerden bağımsız standart bir pratikten söz edilemez. Rejimin bir aracı olduğu varsayılan DİB’in denetimindeki camilerde kadrolu ve veya kadrosuz olarak çalışan kişiler, koşullar el verdiğince zorunlu Türkçe ezana direnebilmiş, bazen de ezanı Arapça okumaya devam edebilmek için koşulları zorlayarak risk alabilmişlerdir. Arapça ezan yasağına karşı açık ya da örtük direnişleri ve/veya yasağı idare etme biçimleri, tek parti iktidarının dini denetleme kapasitesinin sınırlarını da belirlemiştir. Sonuç olarak, tek parti rejimine mutlak bir otoriterlik; din adamlarına ve genel anlamda Müslümanlara ise sadece “mazlumluk” ve “mağduriyet” atfeden anlatılar, bu tabloyu anlamlandırmakta eksik kalmaktadır.

MODERNLİĞİN DİĞER KADINLARI: 1930'LARIN KIZ OKULLARI ÜZERİNDEN SINIF, TOPLUMSAL CİNSİYET VE MEKÂNA DAİR BİR OKUMA

KIVANÇ KILINÇ
DİDEM KILIÇKIRAN

Cumhuriyet'in ilk yıllarında kurucu kadrolar tarafından tahayyül edilen “ideal” toplumun en önemli bileşenlerinden birisi, modern evinin içinde Batılı giysileri ya da resmî törenlerde bir örnek üniformaları ile poz veren, kamu kurumlarında çalışırken veya başkentin geniş bulvarlarını ve yeni parklarını kat ederken resmedilen “modern Cumhuriyet kadını” imgesidir.¹ Birçok süreli yayında karşımıza sıklıkla çıkan bu kentli imge, döneme yönelik feminist eleştirinin de odağına yerleşmiştir. Pek çok feminist yazara göre, kadının modernleşmesi, özgürleşmesi ve kamusal alanın aktörlerinden biri haline gelmesi Kemalist modernleşme projesinin temel meselelerinden biri değildir. Kadının ev ve ailedeki rolünü vurgulayarak devam ettiren ve yeni ulus devletin kurulmasındaki yerini temelde bu role bağlayan Kemalist modernleşmenin, kadının aynı zamanda erkekler gibi kamusal alanda da var olabileceğine işaret eden bu tasvir, ancak onun kadınlara sunduğu bir “paradokslar sistemi”nin² parçası olarak yorumlanabilir. Esasen Cumhuriyet kadını imgesi, kurulan yeni ulus devletin Batı'daki modern, demokratik ulus devletler arasında yerini almaya hazır olduğunu göster-

1 Bu imgenin kurulması ve temsiline ilişkin, bkz. Sibel Bozdoğan, *Modernism and Nation Building: Turkish Architectural Culture in the Early Republic* (Seattle, WA: University of Washington Press, 2001).

2 Zehra Arat, “Educating the Daughters of the Republic,” *Deconstructing Images of “the Turkish Woman”* içinde, der. Zehra Arat (New York: St. Martin's Press, 1998), 157-180, 175.

mek üzere araçsallaştırılan sembolik bir ifadeden ibarettir.³ Kemalist modernleşme, kadının ev ve ailedeki bağımlılık ilişkilerinden koparak gerçek anlamıyla özgürleşmesinin yolunu açamamış, evdeki rollerin tersyüz edildiği bir modernleşme durumunu yaratamamış, cinsel özgürlüğü ve cinsiyetler arası eşitliği sağlamaktan uzak kalmıştır. Özellikle üst-orta sınıf kentli kadınlar için özgürleşme alanlarının bazıları kısmen açılmış olsa da modernleşmenin kuyusunda ya da dışında kalan kadınlar çoğunluktadır.⁴

Feminist eleştirinin Kemalist modernleşmenin politik ve düşünsel sınırlarının darlığını, toplumsal cinsiyet ve kadının toplumdaki konumu açısından ifşa ederek söz konusu döneme dair tartışmalara ve genelde tarih yazınına yaptığı katkı kuşkusuz çok önemlidir. Fakat, modernleşmenin her yere ve her kesimden toplumsal tabakaya aynı şekilde uygulanmaya çalışılan ve bu süreçte kırılmaya uğrayan, nihayetinde de “başarılı” ya da “başarısız” olması beklenen yekpare bir projeymiş gibi algılanması üzerinden yapılan okumalar, bu eleştirinin temel dayanaklarından birisidir ve yeniden değerlendirilmeleri gerekir. Nitekim, 90’lı yılların başından beri gerçekleştirilen bir dizi çalışma, Türkiye’deki modernleşme projesini yeniden tartışmaya açmış, bu projenin, kişisel tarihleri, gelenekleri ve sosyo-kültürel yükleri göz ardı ederek

3 Kemalist modernleşmenin “faydacı” yaklaşımına yönelik eleştirilere dair kapsamlı bir tartışma için bkz. Yeşim Arat, “The Project of Modernity and Women in Turkey,” *Rethinking Modernity and National Identity in Turkey* içinde, der. Sibel Bozdoğan ve Reşat Kasaba (Seattle: University of Washington Press, 1997). Bu eleştirilere örnek olarak bkz. Yeşim Arat, *The Patriarchal Paradox: Women Politicians in Turkey* (Rutherford, NJ: Fairleigh Dickinson University Press, 1989); Deniz Kandiyoti, “Emancipated but Unliberated? Reflections on the Turkish Case,” *Feminist Studies* 13, sayı 2 (1987): 317-38; Zehra Arat, “Turkish Women and the Republican Construction of Tradition,” *Reconstructing Gender in the Middle East* içinde, der. Fatma Müge Göçek ve Shira Balaghi (New York: Columbia University Press, 1994); Serpil Sancar, *Türk Modernleşmesinin Cinsiyeti* (İstanbul: İletişim, 2014).

4 Örneğin bkz. Deniz Kandiyoti, “Women and the Turkish State: Political Actors or Symbolic Pawns?” *Woman-Nation-State* içinde, der. Nira Yuval-Davis ve Floya Anthias (Londra: The Macmillan Press, 1988); Şirin Tekeli, “Tek Parti Döneminde Kadın Hareketi de Bastırıldı,” *Sol Kemalizme Bakıyor* içinde, der. Levent Cinemre ve Ruşen Çakır (İstanbul: Metis, 1991); Nilüfer Göle, *Modern Mahrem* (İstanbul: Metis, 1991).

devlet eliyle “tepeden inme”⁵ uygulanan “ataerkil ve antidemokratik bir dizi program”⁶a indirgenemeyeceğini göstermiştir.⁶ Bu çalışmaların Türkiye’deki modernleşme tarihini okuma ve yazma biçimlerine yönelik ortaya koyduğu, önemi yadsınamayacak iki görüş vardır. Birincisi, Şerif Mardin’in ifade ettiği gibi, Türkiye’deki modernleşme tarihine dair literatürün çoğunlukla makro-siyasal ve makro-yapısal süreçler ve boyutlar üzerinden yapılan analizlere dayandığı, toplumsal dönüşümün gündelik hayattaki yansımalarını, yani onun “yaşam dünyaları” (*life worlds*) diye nitelediği mikro boyutlarını görmezden geldiğidir.⁷ Buna paralel olan ikinci görüş ise, Türkiye gibi modernleşme sürecini ulus-devletin oluşumuna içkin yeni bir kimlik projesi olarak yaşayan ülkelerde, bu projenin yönünü devlet elitlerince tanımlanan “ideal” kalıplardan ziyade, devletin bu kalıplara sokmaya çalıştığı toplumsal yapılarla karşılaştığı anlarda oluşacak gerilim ve çatışmaların belirleyeceği yönündedir.⁸ Bu çerçeveden hareketle, Cumhuriyet’in ilk yıllarına yönelik feminist eleştirinin de, Mardin’in “yaşam dünyaları”ndan, yani modernleşmenin gündelik hayatta nasıl algılandığı, nasıl anlamlandırıldığı ve nasıl pratiğe döküldüğüne yönelik çalışmalardan çok, ulus-devletin tanımladığı “ideal kadın” imgesi ve bu imgenin sadece üst-orta sınıf kadınların yaşamlarında bulduğu karşılıklar üzerinden biçimlendiğini söylemek pek de zor olmayacaktır. Dolayısıyla, farklı toplumsal kesimlerden kadınların bu imge ile karşılaşma anlarının ve bu anlarda yaşanan olası dönüşüm biçimlerinin çoğunlukla ihmal edildiğini savunmak mümkündür.

5 Çağlar Keyder, “Whither the Project of Modernity? Turkey in the 1990s,” *Rethinking Modernity* içinde, 37-51.

6 Sibel Bozdoğan ve Reşat Kasaba, “Introduction,” *Rethinking Modernity* içinde, 3.

7 Şerif Mardin, “Projects as Methodology: Some Notes on Modern Turkish Social Science,” *Rethinking Modernity* içinde, 64-80.

8 Joel S. Migdal, “Finding the Meeting Ground of Fact and Fiction: Some Reflections on Turkish Modernization,” *Rethinking Modernity* içinde, 252-60.

Muğlak Modern:

Tarih Yazımının Kıyısında Yer Alan Kadınlar

Yakın dönemde yukarıda özetlenen iki görüşün açtığı yolu izleyen çalışmalar, Türkiye'deki modernleşme projesine içkin olan karmaşıklık ve çelişkileri vurgulayarak başka okuma biçimlerinin de mümkün olabileceğini gösterdiler.⁹ Biz de bu yazıda, bahsi geçen çalışmaların açtığı yoldan ilerlemeyi, Kemalist modernleşmenin öngördüğü modern kadın idealine daha kapsayıcı bir biçimde, barındırdığı muğlaklıkları dikkate alarak ve farklı toplumsal kesimlerden kadınların yaşamlarına yansıma, onları dönüştürme biçimlerine yoğunlaşarak bakmayı öneriyoruz. Bu bağlamda tartışmamızı “ideal Cumhuriyet kadını” imgesinin kurulmasında önemli katkıları olan iki eğitim kurumuna, 1930'lu yılların Kız Enstitüleri ile Kız Liselerine odaklanarak kuruyoruz.

Başkentteki Ankara Kız Lisesi ve İsmet Paşa Kız Enstitüsü örneklerinde olduğu gibi, kimi zaman yan yana, modern bir tasarım diliyle inşa edilen bu iki kurum, esasen birbirinden farklı tahayyül edilmiştir. Kız Enstitüleri modern ailenin ve evin yapı taşları olacak ev kadınları yetiştirmeyi amaçlarken, Kız Liseleri topluma iş hayatında da kendilerine yer edinme yetkinliğine sahip bireyler kazandırmayı hedefler. Cumhuriyet'in hem kamusal alanda hem de evde varlık göstereceğini öngördüğü ve bu yüzden pek çok feminist yazar tarafından Kemalist modernleşmenin paradokslarından biri olarak yorumlanan “ideal kadın” modelindeki bir bölünmeyi ifade eden bu durum, esasında resmî söylemin hayata geçirilmesi sürecinde, yönetici kadronun, iş gücüne dâhil edilecek kadınların sosyal statüleri temelinde yaptığı sınıfsal bir ayrıma işaret eder.¹⁰ Bu ayrım, kadınlık, annelik ve aile hayatıyla ilgili normların birbirinden çok farklı mekânsal dizilimler, görsel rejimler ve eğitim programları üzerinden aktarılmasını da beraberinde getirir. Binalar moderndir modern olmasına; fakat hem mekânsal örgütlen-

9 Örneğin bkz. Deniz Kandiyoti ve Ayşe Saktanber (der.), *Kültür Fragmanları* (İstanbul: Metis, 2003).

10 Bkz. Kıvanç Kılınç, “Constructing Women for the Republic: The Spatial Politics of Gender, Class, and Domesticity in Ankara, 1928-1952,” Yayınlanmamış Doktora Tezi, Binghamton University, SUNY, 2010.

meleri birbirinin kopyası değildir, hem de etrafında biçimlendikleri müfredatın içeriği, farklı toplumsal cinsiyet rejimlerinin ortaya çıkmasını sağlamıştır.¹¹

Yazının ilk bölümü, dönemin toplumsal cinsiyet algılarına dair önemli veriler sunan bu mekânsal düzenlemeye odaklanarak farklı türde kız okullarının kurmayı amaçladığı modern kadın ve toplumsal cinsiyet modellerini irdelemekte, başka bir deyişle, “modern Cumhuriyet kadını” idealinin eğitim alanında uygulanırken uğradığı sınıfsal bölünmeye dair yapısal bir okuma yapmayı önermektedir. İkinci bölüm ise, bu okumanın da ötesine geçip, kurumların daha ilk yıllarında, bahsettiğimiz sınıfsal bölünmeyle öngörülen sınırların aşılma biçimlerini tartışmaya açmayı hedefliyor. Diğer bir deyişle yazının bu kısmı, verili modellerin, bahsi geçen okullar arasındaki sınıfsal ayrımların henüz tam da kurumsallaşıp keskinleşmediği, halen muğlak kaldığı bir dönemde hem öğrenciler hem de aileler eliyle nasıl yeniden biçimlendirildiğine dikkat çekmektedir.

Burada amacımız, modernleşme projelerine içkin olan karmaşıklık, çelişki ve muğlaklıkları¹² vurgulayarak, Cumhuriyet’in ilk yıllarında “modern kadın”ın, “tepeden inme” (uygulanan) bir projenin salt alıcısı konumunda olan, bu projeye göre biçimlenen, etkisiz bir bireyden ziyade, birbirinden farklı gündemleri olan, modernliğe ve modernleşmeye farklı anlamlar atfeden aktörlerden meydana geldiğini ortaya koymak. İlaveten, yönetici sınıfın da bütün kesimlerden kadınları “kaynaşmış bir kütle” olarak aynı projenin içine dâhil etmek saikiyle hareket etmekten çok, politik nüfuz alanını genişletmek için ülkenin farklı bölgelerinde farklı tutumlar takınabildiğini, izlenen politikaların yerel koşullar ve aktörlerle temas edildikçe şekillendiğini ve kimi kuralla-

11 Bu ayrımın mimari ve mekânsal yönü, Ankara’daki iki okul yapısı bağlamında şu makalede detaylıca tartışılmıştır: Kıvanç Kılınç, “Homemaker or Professional? Girls’ Schools Designed by Ernst Egli and Margarete Schütte-Lihotzky in Ankara, 1930-1938,” *New Perspectives on Turkey* 48 (2013): 101-28.

12 Deniz Kandiyoti, “Some Awkward Questions on Women and Modernity in Turkey,” *Remaking Women, Feminism and Modernity in the Middle East* içinde, der. Lila Abu-Lughod (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1998), 283.

rın “sahada” esnediğini, dolayısıyla, bu “muğlaklığın” siyaseten faydacı bir tavırla sürdürülebildiğini öne sürüyoruz.

Buradan hareketle, yazı, Cumhuriyet’in ilk yıllarını analiz etmek için sıklıkla kullanılan “tepeden inme modernleşme” savının bu perspektifle yeniden değerlendirilmesi gerektiğini savunmaktadır. Gündelik yaşamın içerisinde, farklı ölçeklerde gerçekleşen sayısız karşılaşma anına resmî görüşün öngördüğü çerçevenin dışında kalarak bakabilmeyi ve dolayısıyla kadınların mevcut durumdan yararlanıp farklı modeller üretebilme kapasitesini yok sayan, eleştirdiği söylemle tam da bu noktada aynılanan bir hikâye etme biçimidir bu. Dahası, kadınları toplumsal yaşamın aktörleri, mekânın kullanıcıları, tanımlayıcıları ve kurucularından ziyade pasif izleyiciler olarak görmemize neden olur. Bizim savımız ise tam da bu söylemin (ve söyleme biçiminin) ontolojik olarak geçersiz olduğudur. Bahsi geçen “modernleşme projesi”, esasında farklı toplum kesimlerine nüfuz edebilmek için, nüanslarla biçimlenmiş veya biçimlenmek durumunda kalmış, pratik edilirken başkalaşmış bir dizi uygulama olarak da görülebilir.

Kız okullarıyla ilgili aşağıda sunacağımız örnekler, 1930’larda, sosyal sınıflar ve toplumsal cinsiyet üzerinden belirlenen kimi ayrımların aslında birçok çapraz geçişe, kırılmaya ve esnemeye sahne olduğunu açıkça ortaya koymakta. Bu yazı, bahsi geçen kırılma ve esnemelerin, literatürde üzerinde yeterince durulmamış sosyal gruplara, örneğin alt-orta sınıflara mensup kadınlara, yani “modernliğin diğer kadınlarına” yönelerek görülebileceğini savlıyor.¹³ Böylelikle “elit” kadınlardan ve kadın birliklerinden maruf bir tarih yazımının ötesine geçmeyi hedefliyor ve farklı sosyal grupların resmî ideolojiyi ve onun kur(ul)duğu mekânları sahiplenme biçimlerini okumanın, Cumhuriyet’in ilk yıllarına ilişkin tarih yazımımıza yapacağı potansiyel katkıları göstermeye çalışıyor.¹⁴

13 Araştırma konusu olarak hâlâ oldukça verimli olan bu alanı, sahadan elde edilecek yeni verilerle zenginleştirmek büyük önem taşımaktadır.

14 Geç Osmanlı ve erken Cumhuriyet dönemi kadın birliklerinin ve burjuva feminist hareketin kapsayıcılığı meselelerinin irdelendiği önemli bir yazı için bkz. Kathryn Libal, “Staging Turkish Women’s Emancipation: Istanbul, 1935,” *Journal of Middle East Women’s Studies* 4, sayı 1 (2008): 31-52.

Cumhuriyet'in “İdeal” Kadını ve Feminist Eleştirisi

1930’lu yılların popüler ve resmî yayınlarında sıklıkla kullanılan “Cumhuriyet kadını” imgesi kadınlığa ve modern aileye ilişkin birçok “ideal” vasfın bir araya gelmesiyle oluşan bir imgeydi. Kadın yurttaşlar gece kıyafetleriyle balolarda, modern formlarıyla resmî geçitlerde ve spor müsabakalarında boy gösteriyor; başkentün geniş caddelerinde öğrenci arkadaşlarıyla ya da eşleriyle geziniyor; Sergi Evi’nde açılan sergilere katılıyor; kamusal hayatın bir parçası olarak iş yerinde erkek çalışanlarla birlikte poz veriyor ve nihayetinde, modern anneler olarak, gülbüz ve sağlıklı çocuklarıyla birlikte yeni evlerinde, kübik mobilyalarıyla birlikte resmediliyorlardı.¹⁵ 1920’li yılların sonundan başlayarak birçok yasal güvenceye kavuşan kadınların kamusal alandaki görünürlükleri de giderek artıyor, kadının statüsündeki değişim modernleşme yolunda atılan büyük adımların en önemli göstergesi olarak görülüyordu. Nitekim 1934 yılında, kadınlara seçme ve seçilme hakkının tanındığı gün, İsmet İnönü Meclis’teki oturumda “Türk inkılabı denildiği vakit, bunun, kadının kurtuluş inkılabı olduğu beraber söylenecektir.” diyecekti.¹⁶

Bu ideal kadın imgesi, 1980’li yıllardan başlayarak, Şirin Tekeli, Deniz Kandiyoti, Serpil Çakır, Ayşe Kadioğlu, Zehra Arat ve Yeşim Arat’ın da aralarında bulunduğu Türkiye’deki öncü feminist araştırmacı ve yazarların, dönemi eleştirel bir bakışla yeniden değerlendiren çok önemli katkılarının da merkezinde yer aldı. Kemalist çerçevenin dışında konumlanan bu araştırmacı ve yazarlar, Erken Cumhuriyet yayınlarında sıklıkla dile getirilen kadının kurtuluşu ya da özgürleşmesi gibi kavramları, hâkim toplumsal cinsiyet rejimindeki devamlılık ve üst-yapısal güvencelerin “saha”daki pratikleri açısından incelediler.¹⁷

15 Bu görsel dilin kurulduğu mecralar için, dönemin *La Turquie Kemaliste, Yenigün* ve *Arkitekt* gibi süreli yayınlarına göz atılabilir; ayrıca bkz. Funda Şenol Cantek, Betül Yazar, “Erken Cumhuriyet Dönemi Dergi ve Gazetelerinde Spor ve Kadın (1928-1960),” *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi* 29 (2009): 201-18.

16 *Milliyet*, 6 K. Evvel 1934.

17 Bkz. Kandiyoti, “Emancipated but Unliberated?”; Şirin Tekeli (der.), *Women in Modern Turkish Society: A Reader* (Londra: Zed Books, 1995); Serpil Çakır, *Osmanlı Kadın Hareketi* (İstanbul: Metis, 1994); Arat, *Deconstructing Images*; Yeşim Arat, “From Emancipation to Liberation: The Changing Role of Women in Turkey’s Public Realm,” *Journal of International Affairs* 54, sayı 1 (2000): 107-23.

Cumhuriyet’le birlikte aslında geç Osmanlı döneminde filizlenmiş olan kadın mücadelesinin ivme kaybettiği, buradaki dinamizmin yönetici kadrolar tarafından bilinçli olarak tek parti ideolojisi çerçevesinde eritildiği gibi çok önemli eleştirilerin yanı sıra, kadınlara sağlanan “özgürlüğün” içeriğinin de sorgulanır mahiyette olduğunu ortaya koydular. Onlara göre, her şeyden önce reformlar, daha ziyade büyük kentlerde yaşayan, prestijli iş kollarında çalışabilme imkânlarına sahip olan, üst ve orta sınıf kadınların hayatlarına dokunabiliyordu. Bir başka temel eleştirileri ise reformların sınırlı çerçevesine yönelik olmasıydı; ulus-devlet projesinin bir parçası olan “devlet feminizmi”, ataerkil düzenin sorgulanmasını ya da cinsel hayata yönelik bir özgürlüğü getirmemişti.¹⁸ Asıl değişen, “geleneksel” geniş ailenin yerini “asrı” bir çekirdek aile modelinin almış olmasıydı. Ayrıca, kadının cemiyet hayatındaki görünürlüğü, ancak erkeklerin izniyle veya onların himayesinde mümkün olabiliyordu ve çalışan kadınlardan da işyerinde erkek davranış kalıplarına göre hareket etmeleri bekleniyordu. Burada öne çıkan durum, iki cinsiyet arasındaki eşitlik arayışından çok “aynıyet” olarak tanımlanabilirdi.¹⁹

“Cumhuriyet’in ideal kadını” imgesinin aslında Kemalist ideolojinin faydacılığını yansıttığı, kadının kurtuluşuna ya da özgürleşmesine yönelik söylemlerin rejimin Batılılaşma yönündeki güçlü hevesini ifade etmek üzere araçsallaştırıldığını savunan feminist yazarlar için, rejim kadınlardan aslında imkânsız talep ediyordu. Örneğin, bu imgeye yönelik feminist eleştirinin temel kaynaklarından biri olan, Zehra Arat tarafından derlenen *Deconstructing Images of the Turkish Woman* başlıklı kitabın kendine ait bölümünde Arat, Cumhuriyet yönetiminin kadınlara bir “paradokslar sistemi” sunduğunu, ülkenin toplumsal ve ekonomik hayatına katılımları teşvik edilirken, önlerindeki engellerin

18 Bkz. Jenny B. White, “State Feminism, Modernization, and the Turkish Republican Woman,” *NWSA Journal* 15 (2003): 145; Meltem Ağduk-Gevrek, “Cumhuriyet’in Asil Kızlarından ‘90’ların Türk Kızlarına... 1990’larda bir ‘Türk Kızı’: Tansu Çiller,” *Vatan, Millet, Kadınlar* içinde, der. Ayşe Gül Altunay (İstanbul: İletişim, 2000), 283, 287.

19 Bkz. Ayşe Kadioğlu, “The Paradox of Turkish Nationalism and the Construction of Official Identity,” *Middle Eastern Studies* 32, sayı 2 (1996): 142, 153; Ayşe Durakbaşı, “Kemalism as Identity Politics in Turkey,” *Deconstructing Images* içinde, 140-42; 152; Arat, “Project of Modernity,” *Rethinking Modernity* içinde, 102.

hepsinin kaldırılmamış olduğunu savunuyordu.²⁰ Yine aynı kitaptaki bir bölümü kaleme alan Ayşe Durakbaşı'ya göre ise, Kemalist kadın imgesi esasen birbiriyle çelişen imgelerin bir bileşimi idi: Çalışma hayatında eğitilmiş iş kadını; kulüplerin ve birliklerin üyesi olarak sosyal, girişimci kadın; anne ve eş olarak ailenin devamlılığı hususunda biyolojik sorumluluklarını yerine getiren kadın ve erkeklere partilerde ve balolarda eşlik eden “dişil” kadın.²¹ Yazarın deyişiyle, modernleşme ideolojisiyle bağnaz bir cinsel ahlaklılığı bir araya getiren bu “eklektik formül”, aslında kadının, her ne kadar kendisine kamusal alanda yeni roller atfedilse de, ataerkil yapıdaki yerini sağlama alıyor, erkek karşısındaki madun konumunun yeni kamusal rolleriyle değişmeyeceğinin garantisini veriyordu. Sonuçta, modern Türk kadınının asli görevi halen annelik ve ev kadınlığı olarak tanımlanmaktaydı. Milliyetçi söylemin “milletin annesi”²² vurgusuyla daha da güçlenerek kadının evdeki görevlerini kamusal rollerinin önüne koyan bu durum, bazı yazarlara göre de aslında aynı gerçekliğin iki farklı yüzünden ibaretti – kadını ancak cinselliğinden soyutlanması şartıyla kamusal alana kabul eden Kemalist modernleşme, bir yandan da onun hem ailenin hem de ulusun evindeki temel rolünü pekiştiriyor ve böylece bir “çifte sömürü”-nün (*double subordination*) koşullarını yaratıyordu.²³

Döneme yönelik feminist tarih yazımında dikkat çeken önemli bir nokta, kadınların büyük kısmının da, önlerine açılan iş olanakları ve kamusal alanda görünürlüklerinin artması karşılığında bu durumu aslında pek de şikâyet etmeden, sessizce kabullendiği yönündeki söylemin yaygın bir görüş haline gelmiş olmasıdır.²⁴ Durakbaşı'ya göre Kema-

20 Arat, “Educating the Daughters,” 175.

21 Durakbaşı, “Kemalism as Identity,” 147.

22 Fevziye Sayılan ve Aksu Bora, “Resmi İdeolojide Kadın Hakları Söylemi,” *Birikim* 105-106 (1998): 134-36.

23 Selda Tuncer, *Women and Public Space in Turkey: Gender, Modernity and the Urban Experience* (Londra: I.B. Tauris, 2018), 35.

24 Bkz. Serpil Çakır, “Feminism and Feminist History-Writing in Turkey, The Discovery of Ottoman Feminism,” *Aspasia* 1 (2007): 62; Nülgün Fehim Kennedy, “A Comparison between Women Living in Traditional Turkish Houses and Women Living in Apartments in Historical Context,” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, ODTÜ, 1999, 90; Sancar, *Türk Modernleşmesi*.

list modernleşme, “namus” gibi cinselliğe dayalı ve kadının bedeninin erkek tarafından korunması gerektiğine dayanan ahlak normlarını korumuştur, çünkü kadınları “özgürleştiren erkekler”, kendi özgürleşme potansiyellerinin farkına varırlarsa artık onları kontrol edemezler. Kadınlar da bu geleneksel ahlaklılık anlayışına (*morality*) sadık kalırlar. Babalarla kızları arasında sanki “sessiz” bir anlaşma var gibidir: kızlar, cinselliklerini kendilerine “uygun bir eş bulunana dek” bastırmaları karşılığında, eğitim, kariyer yapma ve sosyalleşme gibi özgürlüklere sahip olabilirler. Bu ahlaklılık anlayışıyla yetiştirilen kadınlar, Kemalizmin kendilerine atfettiği görevi hevesle üstlenirler ve “ideal kadın” imgesine uyum sağlayabilmek için ellerinden geleni yaparlar.²⁵

Burada ilginç ve bir o kadar da sorunlu olan, bu ve benzeri eleştirilerin, nesneleri olan ve sessizlikle itham ettikleri kadınların seslerini ve deneyimlerini aslında uzun süre göz ardı etmiş olmasıdır. Döneme yönelik yapılan eleştirel çalışmaların hemen hepsi, Durakbaşa’nın Aynur İlyasoğlu ile kaleme aldığı daha geç tarihli bir yazısında da aktardığı gibi, Atatürk’ün konuşmaları, erkek ideologların polemiğe dayanan yazıları, edebi eserler ve gazete yazıları gibi kaynakların değerlendirilmesine dayanmaktadır. Kadınların modernleşme sürecinde kendi kimlik ve rollerini nasıl tanımladıkları, yeni toplumdaki konumlarını nasıl tahayyül ettikleri ve “modern”le “geleneksel” arasında ne tür çelişkiler ve çatışmalar yaşadıklarına dair veriler eksiktir.²⁶ Diğer yandan, birinci elden veriler toplanıp kadınların deneyimleri onların perspektiflerinden anlaşılma çalışıldığında da feminist yazarların kendi yorum ve eleştirileri kadınların sözlerini bastırır gibidir. Zehra Arat’ın, bu yazının da konusu olan 1920 ve 1930’lardaki eğitim politikalarına o dönemde eğitim gören kadınların deneyimleri açısından, “derinlikli söyleşiler” yoluyla yaklaştığı çalışması bu anlamda önemli bir örnektir.²⁷ Çalışmanın başında kadınların kendisine anlattıklarını başvurduğu ikincil verilerle karşılaştırarak yorumlayacağını, kadınların deneyimlerini kendi bakış açısından sunacağını ifade eden Arat, onların kendi kimliklerini

25 Durakbaşa, “Kemalism as Identity,” 151.

26 Ayşe Durakbaşa ve Aynur İlyasoğlu, “Formation of Gender Identities in Republican Turkey and Women’s Narratives as Transmitters of “Herstory” of Modernization,” *Journal of Social History* 35, sayı 1 (2001): 195-203.

27 Arat, “Educating the Daughters.”

tanımlama ve aldıkları eğitimle bağdaştırma yolunda söyledikleri hemen her şeyi hayretle karşılar. Örneğin, kadınların neredeyse hiçbiri, dönemin öğretim müfredatlarındaki toplumsal cinsiyet üzerinden yapılan ayrımların farkında değildir; hatta kimileri erkeklerle tamamiyle aynı eğitimi aldıklarını iddia ederler. Kadınlara eğitimin bir hak olarak veya özgürleşmeye yol açmak üzere değil de Cumhuriyet rejiminin eğitilmiş ve becerikli anneler yaratma amacının bir parçası olarak verildiğini savunan Arat'a tezat, kadınların hiçbiri annelikleriyle aldıkları eğitimi ilişkilendirmezler. Yazarın buradan vardığı sonuç, kendilerini modern ve batılı, eğitilmiş ve laik olarak tanımlayan, Cumhuriyet'in ilerleme yolunda attığı adımların önemli bileşenleri olarak gören ve reformları koşulsuz bir şekilde savunan bu kadınların, aynı reformların kısıtlarını ve daha da önemlisi, kadının günümüz Türkiye'sindeki ikincil konumunun ve toplumsal cinsiyetle ilgili süregelen sorunların aslında reformların dar çerçevelerinden kaynaklandığını göremiyor olduklarıdır. Yazar, her ne kadar onların değerlendirmelerinin "izlenimci" (*impressionist*) olduğunu düşünmese de bu tür değerlendirmelerin aslında hükümet politikalarında izlenen ilkelerden ortaya çıktığına inandığını vurgular.²⁸ Bu çerçeveden bakıldığında Arat için, sözlerine başvurduğu kadınlar, resmî söylemi neredeyse yankılayan, reformların salt alıcısı konumunda yer alan etkisiz bireyler gibi görünmektedir.

Dikkat çekmek istediğimiz bir diğer nokta ise, Arat ve Durakbaşı'nın yukarıda aktarılan tespitlerinin, erken Cumhuriyet dönemine yönelik okumalarında sosyal sınıf farklarını geri plana attıklarını düşündürdüyüdür.²⁹ Oysa toplumsal cinsiyetin, erkeğin kadın üzerinde tahakkümünün idame ettirildiği sınıf gibi diğer iktidar rejimleriyle doğrudan ilişkili olduğu, bunlardan bağımsız düşünülemeyeceği, feminist literatürde uzun zamandır tartışılan bir konudur.³⁰ Griselda Pollock'un

28 Ibid. 177.

29 Toplumsal cinsiyet tartışmalarında sınıf kavramını öne alan yazılardan birisi için, bkz. Aksu Bora, "Bir Millî Vazife Olarak Spor ve Kadınlar," *Spor Bilimleri Dergisi - Hacettepe Journal of Sport Sciences* 23, sayı 4 (2012): 220–26.

30 Örneğin bkz. Nira Yuval-Davis, "Intersectionality and Feminist Politics," *European Journal of Women's Studies* 13, sayı 3 (2006): 193–209; Kathy Davis, "Intersectionality as Buzzword: A Sociology of Science Perspective on What Makes a Feminist Theory Successful," *Feminist Theory* 9, sayı 1 (2008): 67–85.

da belirttiği gibi, toplumsal cinsiyet ve sınıf, tarihsel olarak eşanlı ve birbirini dönüştürücü etkisi olan olgulardır;³¹ dolayısıyla birbirlerinden bağımsız olarak tartışılmaları, toplamın eksik kalmasına yol açar. Durakbaşı'nın tariflediği kadın imgesi, yüksek eğitim almış, gelir düzeyi yüksek, dolayısıyla parti ve balolara katılabilen, kulüplere üye olan, kariyerine odaklanabilen kentli bir kadına ait gibi görünüyor. Oysa ancak üst-orta sınıfa mensup olabilecek bu kadın, ev kadınlığı “aslı” görevini gerektiğinde bir başkasına devrederek tüm bunları yapabilir, başka bir deyişle ev işlerinden “özgürleşebilir.”³² Nitekim, Durakbaşı ve İlyasoğlu, sözlü tarih söyleşileriyle kadınların kendi modernleşme hikâyelerine odaklandıkları araştırmalarını aktaran yazılarında, hem kariyerinde başarılı olan hem de ev işlerinin üstesinden gelip iyi bir ev kadını olmayı becerebilen “ideal kadın” figürünü tarifleyen anlatının yerleşik modernleşme söylemlerinin bir “klîşe”si olduğunu yazarlar. Çünkü bu anlatı, ardında, yeni elit kadın profiliyle birlikte bir kadın hizmetçi sınıfının da ortaya çıktığını gizlemektedir.³³ Kariyer kadınlarının başarıları ancak akrabalarının veya hizmetçilerinin emekleriyle gerçekleşebilmiştir. Her ne kadar araştırmaları sadece eğitilmiş, üst-orta sınıflara mensup iş sahibi kadınlara odaklansa da yazarlar, yaşam biçimlerinin modernleşmesiyle birlikte, farklı sınıflara mensup kadınların bir araya geldikleri ev gibi alanlarda karşılıklı oluşan etkileşimlerinin onları nasıl etkilediğinin de modernleşme anlatılarının bir parçası olması gerektiğini savunurlar.

Girişte kısaca aktardığımız gibi, Türkiye'deki modernleşme sürecine dair tarih yazımına yöneltilen önemli eleştirileri takiben gerçekleştirilen yakın dönemli çalışmalar, bu sürece yeniden bakarak, modernleşme projelerine içkin olan karmaşıklık ve muğlaklıkları vurgulayıp, farklı okuma biçimlerinin de mümkün olduğunu gösterdiler. Resmî söylemin ötesine geçerek modernleşmenin farklı toplumsal grupları,

31 Griselda Pollock, *Vision and Difference, Feminism, Femininity and the Histories of Art* (Londra ve New York: Routledge, 2003), 76.

32 Gökçe Bayrakçeken Tüzal, “Being and Becoming Professional: Work and Liberation through Women's Narratives in Turkey,” Yayınlanmamış Doktora Tezi, ODTÜ, 2004.

33 Durakbaşı ve İlyasoğlu, “Formation of Gender Identities,” 201.

farklı toplumsal alanlarda nasıl etilediğini inceleyen bu eserler, Türk modernleşme projesini “tepeden inme” bir uygulamalar dizisi olarak gören anlayışı da sarsıp, projenin nasıl pratik edildiğine dikkat çektiler.³⁴ Hale Yılmaz’ın Cumhuriyet reformlarının, 1923-1945 arasındaki dönemde Türkiye’nin farklı coğrafi bölgelerinde toplumsal olarak deneyimlenme biçimlerine yönelik çalışması, Türkiye’deki modernleşme sürecinin, siyasal aktörlerin neredeyse tamamı erkekler olsa da, sadece erkeklerin biçimlendirdiği, denetlediği ve deneyimlediği bir süreç olmadığını savunduğu ve kadınları da Kemalist dönemin tarihsel anlatısına dâhil ettiği için özellikle önemlidir. Yılmaz’ın anlatısında kadınlar, Kemalist reformların ya da modern devletle ataerkil toplum ve geleneksel kültürel yapı arasındaki mücadele alanının nesneleri değil, önemli bir toplumsal ve kültürel dönüşüm sürecinin öznel ve aktif katılımcıları olarak yer alırlar.³⁵ Daha yakın bir döneme odaklansa da, Selda Tuncer’in, 1950-1980 yılları arasında başkent Ankara’da yaşayan iki farklı jenerasyondan kadınların kent mekânına katılma biçimleri üzerinden modernleşmeyi deneyimleme ve anlamlandırma süreçlerini tartıştığı çalışması da, bu anlamda iyi bir örnek olarak gösterilebilir.³⁶ Modernleşme projesinin aslında bir orta sınıf yaratma projesi olduğunu savunan Tuncer, bu projenin etkilerini orta sınıfa mensup kadınların gündelik yaşamlarına, gündelik yaşamın mikro-ölçek ve pratiklerine sızarak okuması açısından feminist tarih yazımına önemli bir katkı sunar.

34 Örneğin bkz. Bozdoğan, *Modernism and Nation Building*; Gavin Brockett, *How Happy to Call Oneself a Turk: Provincial Newspapers and the Negotiation of a Muslim National Identity* (Austin: University of Texas Press, 2011); Gavin D. Brockett (der.), *Towards a Social History of Modern Turkey: Essays in Theory and Practice* (İstanbul: Libra Kitap, 2011); Arzu Öztürkmen, “Celebrating National Holidays in Turkey: History and Memory,” *New Perspectives on Turkey* 25 (2001): 47-75; Alexandros Lamprou, “Negotiating Gender Identities during Mixed-Gender Activities: Amateur Theatre in the 1930s and 1940s in Turkey,” *British Journal of Middle Eastern Studies* 42, sayı 4 (2015): 618-37.

35 Hale Yılmaz, *Becoming Turkish: Nationalist reforms and Cultural Negotiations in Early Republican Turkey, 1923-1945* (New York: Syracuse University Press, 2013), 13-14.

36 Tuncer, *Women and Public Space*.

Modernleşmenin 1930'lu yılların Kız Enstitülerinde ve Kız Liselerinde eğitim görmüş kadınların yaşamlarına ve kimliklerini tanımlama biçimlerine olan etkisini, etnografik yöntemlere dayanan, mikro-ölçekli araştırmalarla anlamak kuşkusuz bugün neredeyse imkânsızdır. Yine de aşağıda sunacağımız veriler, bahsettiğimiz yakın dönemli çalışmalara benzer biçimde, kadınların modernleşme sürecine katılmalarına dair çok daha kapsayıcı ve karmaşık okumaların yapılabileceğine işaret etmektedir.³⁷

İki Okul, İki Kadın: Sınıfsal Ayrımın Mekânsal İnşası

1930'lu yıllarda, daha önce örgün eğitim imkânı bulamamış kadınların yetişmesi ve iş sahibi olabilmesi için karma eğitim veren okulların yanı sıra, iki tür okul kurulmuştu. Bunlardan ilki Kız Liseleri, ikincisi ise teknik ve mesleki okullardı.³⁸ İkinci grupta yer alan kız teknik okulları, Kız Enstitüleri, Akşam Kız Sanat Okulları ve Kız Meslek Öğretmen Okulları olarak üçlü bir sistem çerçevesinde tasarlanmışlardı. Genel olarak, teknik okulların hedef kitlesi alt ve alt-orta sınıf ailelerin kızlarıydı. Gerekliğinde ev ekonomisine bir zanaat dalında çalışarak katkıda bulunacak, ev giderlerini akılcı bir şekilde planlayacak ve “asıl işleri” olan annelik ve ev kadınlığını idame ettirebilecek modern ev kadınları yetiştirmeleri bekleniyordu.³⁹

Kız Enstitülerinin uyguladığı müfredat, ev kadınlığını erkeklerin yaptığı işlerle eşit ağırlıkta sorumluluk gerektiren en ideal iş alanı olarak tanımlıyordu.⁴⁰ Enstitü bünyesinde basılan yayınlarda, genel lise

37 Cumhuriyetle birlikte kurulan ve “modern ev kadınları” yetiştirmeyi amaçlayan teknik okullardan mezun olmuş, sonrasında yüksek öğrenim hayatına devam etme imkânı bulamayan kadınlar açısından, “modernleşmenin” çok daha farklı şekillerde deneyimlenmiş olabileceğini söylemek mümkün. Bkz. Kılınç, “Homemaker or Professional?”

38 Ibid.; Elif Ekin Akşit, *Kızların Sessizliği, Kız Enstitülerinin Uzun Tarihi* (İstanbul: İletişim, 2005).

39 Bkz. Yael Navaro-Yaşin, “‘Evde Taylorizm’: Türkiye Cumhuriyeti’nin ilk Yıllarında Ev İşinin Rasyonelleşmesi (1928-1940),” *Toplum ve Bilim* 84 (2000): 51-75.

40 Bu dönemde kadınları eve mahkûm eden anlayışın sürdürülmesi, ev kadınlığının modern bir “meslek” olarak tarifiylemesi ile meşru gösterilmiş ve mümkün kılınmış görünüyor.

eğitiminin kadınlara annelik ve ev kadınlığı için gereken becerileri sağlamakta eksik kaldığı belirtilmekteydi. Dolayısıyla ev ve aile yaşamını modernleştirmek amacıyla kurulan enstitülerde, iç mekânın düzenlenmesinden, mobilyaların seçimine ve ev işlerinin planlanmasına kadar birçok alanda eğitim verilmekteydi. Akşam Kız Sanat Okullarında, gündüz derslere devam etmeye vakitleri olmayan, özellikle bankalarda, fabrikalarda ve devlet kurumlarında çalışan kadınlar hedeflenmişti. Kız Meslek Öğretmen Okulu ise Ankara'da, İsmet Paşa Kız Enstitüsü'nün bir birimi olarak, Türkiye sathındaki enstitüler için öğretmen yetiştirmeyi amaçlayan bir kurum olarak hayata geçmişti. Okulda iki ve üç yıllık programlar uygulanmaktaydı. Bunlardan ilki, dikiş, ev ekonomisi ve yemek pişirme gibi alanlarda ders vermek isteyen öğretmen adaylarına yönelikti. Üç yıllık programda ise, Kız Enstitüleri ve Akşam Sanat Okullarında hem teknik hem de genel eğitim derslerine girebilecek kapasitede öğretmenler yetiştirmek öngörülmüştü. Kız Enstitülerinden mezun olup da Kız Meslek Öğretmen Okullarına devam edebilen öğrencilerin oranı toplam öğrencilerin yüzde üç ile beşlik dilimi arasındaydı. Enstitü mezunları için başka bir yüksek öğrenim şansı da bulunmamaktaydı.⁴¹ Kısacası, öğrencilerden yetişmiş ev kadınları (veya çalışanları) olarak evlerine dönmeleri bekleniyordu. Kız Liselerinin hedef kitlesi ise, eşzamanlı kuruldukları enstitülerin aksine, üst ve üst-orta sınıf ailelerin kızlarıydı. Müfredatları, iş sahibi kadınlar yetiştiren bir eğitim kurumunun programıydı. Temel bilim ve sanat dersleri müfredatın asal öğeleriydi. Bu derslerin yanında, dönemin söylemleri içerisinde önemli yer bulmasına ve birçok teknik okulun programını oluşturmalarına rağmen, ev ekonomisi ve "sanatlarına" yönelik dersler ancak küçük bir yer tutuyordu. Nitekim, Ankara Kız Lisesi'nin ilk altı mezunundan dördü üniversiteye kaydolmuş, diğer ikisi ise memur olarak çalışma hayatına atılmışlardı.⁴²

41 Akşit, *Kızların Sessizliği*, 149, 163, 167; *İzmir Cumhuriyet Kız Enstitüsü Enstitü Yıllığı 1941-1942*, 7-8; *Kız Enstitüleri ve Sanat Okulları Sergisi*, 41-48; Selda Şerifsoy, "Aile ve Kemalist Modernizasyon Projesi 1928-1950," *Vatan, Millet, Kadınlar* içinde, 153, 181; Firdevs Gümüsoğlu, *Cumhuriyette İz Bırakanlar 10. Yıl Kuşağı* (İstanbul: Kaynak, 2001), 175.

42 Hasan Âli Yücel, "Ankara Kız Lisesi," *Türkiye'de Ortaöğretim* içinde (İstanbul: İstanbul Devlet Basımevi, 1938), aktaran *Ankara Kız Lisesi Bir Okulun 80 Yılı* (Ankara Kız Lisesi, 2008), 15.

Modern “Cumhuriyet kadını” idealinde sınıfsal bir bölünmeye işaret eden bu durumun kız okullarına mekânsal olarak da yansımış olduğunu görmek şaşırtıcı değildir.⁴³ Ankara’da yanyana konumlanan İsmet Paşa Kız Enstitüsü ve Ankara Kız Lisesi yapıları bunun en iyi örneğidir. 1928 yılında ülkedeki ilk kız okulu olarak kurulup bir süre Çocuk Esirgeme Kurumu’na ait bir yapıda hizmet veren İsmet Paşa Kız Enstitüsü, 1930’da İsviçreli mimar Ernst Egli tarafından tasarlanan yeni binasına taşınmıştır. Ankara’da inşa edilen en önemli eğitim yapılarından biri olarak bilinen bu yapı, Alman şehir plancı Hermann Jansen tarafından planlanan modern Ankara’nın en prestijli akslarından Atatürk Caddesi’nin yakın çevresindeki önemli kamu yapıları arasında konumlanmıştır. Kale çevresinde kümelenen eski Ankara’yı başkentin yeni mahallelerine ve Hükümet Kartiyesi’ne bağlayan caddeyi çevreleyen bu yapılar arasında, Etnoğrafya Müzesi, Devlet Resim ve Heykel Müzesi (Halkevi), Türk Tarih Kurumu, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi ve Numune Hastanesi Ek Kompleksi gibi önemli kültür, eğitim ve sağlık yapılarının yanı sıra yine Egli’nin elinden çıkmış olan ve Enstitü’nün hemen yanı başında konumlanmakla kalmayıp, iki yapı arasında ortak bir bahçe de tanımlayan Ankara Kız Lisesi binası da vardır.⁴⁴

Her iki okulda Cumhuriyet’in ilk yıllarında inşa edilen kız okullarının çoğu gibi, “zamanın ruhu”na uygun olarak, dönemin ünlü tasarım fenomeni “Bauhaus ekolünü” ve mimari bir ekspresyonizmi yansıtan yalın, modernist bir mimari dilde tasarlanmışlardır. Bu dil, Avrupa’daki örneklerin bir kısmında olduğu gibi iddialı öncü mimari bir nitelik taşımaya da Türkiye’de kamu yapılarını üreten pratiklerin biçimlenmesinde yeni bir anlayışın taşıyıcısı olmuştur. Fakat bu iki bina, her ikisi de kız okulu olmasına rağmen, hedefledikleri sosyal sınıfları temsil edencesine farklı kamusal yüzlere bürünmüşlerdir. Örneğin, enstitü

43 Okullardaki mekânsal düzenleme üzerine detaylı bir tartışma için bkz. Kılınç, “Homemaker or Professional?”

44 Ernst Egli’nin Türkiye’deki mimari uygulamaları hakkında bkz. Bernd Nicolai, *Almanca Konuşulan Ülkelerin Mimarları Türkiye’de, 1925-1955*, çev. Yüksel Pöğün Zander (Ankara: Mimarlar Odası, 2011); Leyla Alpogut, *Cumhuriyet’in Mimari Ernst Arnold Egli* (İstanbul: Boyut, 2012).

yapısının ön ve arka cephelerinin farklı biçimlenmiş olması bu anlamda göze ilk çarpan özelliklerinden biridir. Atatürk Caddesi'ne bakan ve okulu çepeçevre saran bahçe duvarının da bir uzantısı ve devamı gibi olan ana cephe, aynı zamanda enstitünün "kamusal" yüzüdür; mimari elemanlar yoluyla mahrem olanı keskin bir şekilde sınırlar ve yapının içindeki hayat hakkında çok az ipucu verir. Bahçeye bakan arka cephe ise, çok daha geçirgen bir nitelik sergiler. Bu cephede, balkonların bina içine girerek kendilerini saklamak yerine dışarı çıkma yaptıkları gözlenir. Ortak bahçenin ana caddeye göre daha korunaklı olması, mahremiyetle ilgili kaygıları azaltmış ve binanın arka yüzünün bu denli farklılaşmasında belirleyici olmuş gibidir. Benzer modern mimari özellikleriyle tanımlayabileceğimiz Ankara Kız Lisesi'nde ise, tüm yerleşke duvarlarla çevrilmiş olmasına rağmen, çok daha dışa dönük bir mimari yaklaşım görülür. Kamusal bir alan olarak, kentin bir uzantısı gibi planlanmış olan lisenin ön cephesine törenlerin de yapıldığı bir meydanla ulaşılmaktadır.⁴⁵

Yapılardaki bu farklılaşmanın, etrafında biçimlendikleri, farklı toplumsal cinsiyet rejimlerini temsil eden müfredatla ilişkisi, "Cumhuriyet kadını" idealindeki sınıfsal farklılaşmaya işaret ettiği için önemlidir. Enstitülerden mezun olanların kariyer olanakları, sonrasında yüksek öğrenim olanaklarını engellemek yoluyla büyük ölçüde sınırlanmıştır. Buna karşılık, üst ve üst-orta sınıf ailelerin kızlarına yönelik olan Kız Liselerinde, üniversiteye devam etmek ve bir meslek sahibi olmak etkin bir biçimde desteklenmiştir. Bu da mezunlardan profesyonel hayatta başarılı olmalarının, akademik alanda kariyer yapmalarının ve yeni ulusal, batılı kadın kimliğini yurt içinde olduğu kadar yurt dışında da başarıyla temsil etmelerinin beklendiğini gösterir. Öğrenciler, ev işleriyle ya da ev ekonomisiyle ilgili yok denecek kadar az ders görüp, ev işi yapmak zorunda kalmayacak kadınlar olarak tüketime yönelik bir kültürel formasyon edinirken, enstitü öğrencileri zanaat üretimi, ev işleri, çocuk bakımı ve genel anlamda hizmete yönelik bir formasyonla

45 Bkz. Kıvanç Kılınç, "İsmet Paşa Kız Enstitüsü" ve "Ankara Kız Lisesi," *Ernst A. Egli: Türkiye'ye Katkıları: Yerel Yorumlar, Eğitimde Program, Pratiğin Muhasebesi* içinde, der. Ali Cengizkan, Selda Bancı, N. Müge Cengizkan (Ankara: TMMOB Mimarlar Odası, 2017), 197-98 ve 205-207.

şekillenerek mezun olmuşlar, ev ekonomisine katkı vermenin çeşitli yollarını henüz okuldayken pratik etmişlerdir.

Bu durumun, iki okulun öğrencilerinin birbirleriyle karşılaştıkları ortak bahçenin kullanımına da yansıdığı görülür. Lise öğrencileri, bahçeyi ders aralarındaki boş zamanlarını değerlendirmek amacıyla kullanırlarken, enstitü öğrencileri, eğitimleri süresince ürettikleri kıyafet ve aksesuarları sergilemek için de bu mekânı kullanmışlar, böylelikle okul dışından sipariş alıp okulun bütçesine katkıda bulunabilmişlerdir. Dönemin Ankara'sında yaşayan üst ve üst-orta sınıf kadınların çokça rağbet ettiği giysi ve şapkaları enstitü öğrencilerinin ürettikleri bilinmektedir.⁴⁶ Buradan da anlaşılacağı gibi, her iki okulda, “özgürleşme” ve “modernleşme” alanları birbirinden farklı kurgulanmıştı. Lise öğrencilerinin kamusal alandaki modernleşmenin bir parçası olmaları desteklenirken, Enstitü öğrencilerinin “modernleşme alanları” daha ziyade konutla sınırlanmaktaydı. Mezunlar, bir yandan konutu geleneksel modelden farklı olarak daha “modern”, yani daha kullanışlı, daha kolay yönetilebilir bir hale getirecek, bir yandan da ekonomik açıdan tamamıyla eşine bağımlı olmayıp, gerekli durumlarda ev ekonomisine katkı yapabilme kapasitesine sahip olacaklardı.

Farklı Coğrafyalar, Farklı Müfredatlar ve Sınıfsal Ayrımın Çözülme Biçimleri

Tartışmamız açısından dikkat çeken bir diğer konu, ülkenin demografik yapı ve ekonomik gelişmişlik anlamında oldukça farklı bölgelerindeki enstitülerde görülen farklı eğitim içerikleridir. Bu durumun bir örneği Elif Akşit tarafından *Kızların Sessizliği, Kız Enstitülerinin Uzun Tarihi* isimli kitabında detaylı bir şekilde aktarılır. Akşit, İzmir'deki Kız Enstitüsüyle Elazığ'daki enstitünün uyguladığı eğitim programlarının, ortak ders kitapları kullanılmasına rağmen, birbirinden oldukça farklı olduğunu anlatır. İzmir'deki ders içerikleri, enstitünün öğrenci profiline uygun şekilde, varlıklı ev kadınlarının evde ya

⁴⁶ *Kız Teknik Öğretim* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1945). Ayrıca bkz. “Ev Kadını Yetiştiren Ocak,” *Yedigün* 95 (1935): 7; Server Rufat, “İsmet Paşa Kız Enstitüsü'nde,” *Yedigün* 45 (1934): 18.

da mutfaktaki işlere yardımcı olacak hizmetçilerini nasıl yönetmeleri gerektiği gibi konuları kapsar ve müfredatta genel derslere ağırlık verilirken, Elazığ'da çoğunluğu Kürt ve Arap kökenli olan kız öğrenciler Türkçe derslerinin yanısıra şapka ve çiçek yapımı gibi dersler almışlardır.⁴⁷ Bu öğrenciler, “ev ekonomisi”ni hizmetçilerinin gün içindeki çalışmalarını planlayacak ve gözetleyecek “domestik yöneticiler” olarak değil, köydeki evlerine döndüklerinde her türlü işi kendilerinin yüklenmek zorunda kalacaklarının farkındalığıyla öğrenmişlerdir. Dolayısıyla İzmir'deki daha üst sosyal tabakalardan kadınlar modern ev yaşamının gerekleri ve hizmetçileriyle iletişim kurmanın incelikli yolları hakkında fikir sahibi olmaya davet edilirken, Elazığ'daki “iyi ailelerin” kızları için teknik eğitim, köylerine, komşularına ve yakın çevrelerine aldıkları modern eğitimi yayma görevini üstlenecek olan örnek ev kadınları haline gelebilme ayrıcalığı ve dahası, “sokak kadını” olmamanın bir yolu olarak sunulmuştur.⁴⁸

Akşit'e göre bu çelişkili durum, Türkiye'de “kadının özgürleşmesi”ne ilişkin resmî söylemin kapsamının ne kadar dar olduğunu göstermekle kalmaz, ülkenin doğusu ve batısı arasında eğitim konusunda izlenen ikircikli tavrı da açığa çıkarır.⁴⁹ Öte yandan aynı durumun, bu yazıda önerdiğimiz bakış açısıyla değerlendirildiğinde, “tepeden inme” bir toplum projesinin herkese aynı anda giydirilmeye çalışıldığı (fakat giydirilemediği) yönündeki eleştirilere ters düştüğü de savlanabilir. Çünkü, büyük kentlerde ve özellikle de başkent Ankara'da Kız Enstitülerinin, Cumhuriyet hükümetleriyle iyi ilişkiler kurmak isteyen, reformları destekleyen, ama kızlarını karma eğitim yapan okullara göndermeyi de içlerine sindiremeyen aileler için güvenilir bir seçenek olarak öne çıktığı görülmektedir.⁵⁰ Şule Toktaş ve Dilek Cindoğlu'nun da belirttiği gibi bu okullar, “özel alanda geleneksel toplumsal cinsiyet rollerini gözettileri” için, kızlarını okutmak isteyen “elit olmayan

47 Akşit, *Kızların Sessizliği*, 147-49.

48 “Dördüncü Umumi Müfettişliğin 1 Eylül 1937 Tarih ve Kültür Muşavirliği 59/3678 Sayılı Raporu Suretidir,” T.C. Dâhiliye Vekâleti, 1937. Türkiye Cumhuriyeti Cumhuriyet Arşivleri, Ankara, s. 2; aktaran Akşit, *Kızların Sessizliği*, 155.

49 Akşit, *Kızların Sessizliği*, 146-56.

50 Ibid., 181, 191-93.

ailelerin değerlerine karşı bir tehdit” oluşturmazlar. Bu anlamda enstitüler, “devletle kamu arasında ortaya çıkan uzlaşma siyasetinin” bir ürünü olarak görülebilirler.⁵¹

Biz de bu nedenle, aynı kurum şemsiyesi altında gözlenen farklı uygulamaların ve genel işleyişte ortaya çıkan tutarsızlıkların, bunların mekânsal- ve ekonomi-politiği göz önüne alındığında daha kolay okunur hale geleceğini düşünüyoruz. Önermemiz şu: Tek elden çıkmış ders kitaplarını kullansalar bile, rejimin ulaşmak istediği sonuç tüm enstitü öğrencilerini aynı orta sınıf ev kadınına dönüştürmek olmamıştır. Tam tersine bu tutum, siyasal bir kurum olarak iktidarın reform sürecinde ülke coğrafyasının birbirinden çok farklı kültürel, sosyal ve ekonomik özellikler gösteren bölgelerinde yaşayan tüm kesimlerin desteğini alma arayışıyla doğrudan ilişkilidir.⁵² Nitekim, Elâzığ Kız Enstitüsü’nün kurulma aşamasında bir rapor hazırlayan Dördüncü Umum Müfettişliği üyeleri, “inkılâbın ruhunun ülkenin en uzak

51 Şule Toktaş ve Dilek Cindoğlu, “Modernization and Gender: A History of Girls’ Technical Education in Turkey since 1927,” *Women’s History Review* 15, sayı 5 (2006): 738.

52 Farklı bölgeler ve okullar arasında farklılaşmalara yol açan bu tür bir “uzmanlaşma” aslında şaşırtıcı değildir. Örneğin, Bakanlığın eğitim politikalarını şekillendirmede önemli rol oynayan uzmanlardan John Dewey, ülkenin farklı bölgelerinde, yöresel ve bölgesel tarımsal ve endüstriyel üretimin niteliklerine uygun biçimde tasarlanabilecek, kendine özgü bir müfredat, yöntemleri ve içeriği olan programlar tasarlanması gerektiğini yazmıştır. Bkz. Ali Yılmaz, “The Preparation of Elementary Teachers during the Early Years of the Turkish Republic,” Yayımlanmamış Doktora Tezi, Leigh University, 1994; *The John Dewey Report* (Ankara: Research and Measurement Bureau of the Ministry of Education, 1960), 9, aktaran Yılmaz, “The Preparation of Elementary Teachers,” 96. Aslında Akşit de, çalışmasının bir bölümünde devletçe izlenen bu siyasete vurgu yapıyor: “Öksüz kızlardan müteşekkil Kız Sanayi Mekteplerinin, özellikle doğuda, yine benzeri bir mantıkla Kız Enstitüleri olarak açılmaya devam etmesi İnönü’nün siyasetinin bir parçası olsa da, savaş sonrası yalnız ve güçsüz kalan kadınları da güçlendirmeyi amaçlıyordu. İster evli ister dul olsunlar, kadınların yeni bir sistemde bağımsız olarak var olabilmeye garantisi, Osmanlı İmparatorluğu’nda başlanış olan hikâyeye de yeni bir yön veriyordu. Sadece dergide yazan batıdaki enstitülerin gündüzlü öğrencilerinin değil, bir zanaat öğrenmek amacıyla akşam okullarına devam eden ve Kız Enstitülerinin çoğunluğunu oluşturan kız ve kadınların da sayesinde gerçekleşecek olan ülkenin modernleşmesi projesi, bu kadınlara yardım ederken onlardan yardım almanın karşılıklılığını gösteriyordu.” Akşit, *Kızların Sessizliği*, 153.

evlerine taşınabilmesi için kadının bir müttefik olarak kazanılması” gerektiğini yazmışlardır.⁵³ Dolayısıyla, İzmir’deki teknik okullarda, üst sosyal tabakalardan kadınların ulusal ekonomiye, tüketimden ziyade ev ekonomisinin planlanması ve yönetilmesi yoluyla katkıda bulunmalarını sağlamak amaçlanmış iken, doğu illerindeki enstitüler, bu coğrafyadaki kadınların, kendi yaşam alanlarını genişletebilecek toplumsal aktörler olabilmelerinin pek de küçümsenmeyecek yöntemlerini uygulamaya koymuşlardır. Tüm bunların yanı sıra, Akşit’in deyimiyle, dünyadaki diğer örneklerle benzer şekilde, kız öğrencilere eğitimleri süresince evle sınırlanmayan, “aile dışı bir ilişkiler zemini”⁵⁴ sağlamışlardır.⁵⁵ Bu nedenle, İzmir ve Elazığ’daki okulların pratiklerinde gözlenen çelişkiyi, her yere aynı şekilde uygulanması beklenen, “sınıf ve kültür farklarını” göz ardı eden⁵⁶ yekpare bir sistemin “başarısı” veya “başarısızlığı” meselesi olarak değil, farklı sosyal tabakalardan kadınları teknik ve mesleki eğitimin içerisine dâhil etmeyi amaçlayan bir reel-siyasetin ürünü olarak okumak daha yerinde olacaktır.⁵⁷

Diğer taraftan, yukarıda da kısaca tartışıldığı üzere, varlıklı ailelerin kızlarının, toplumsal cinsiyet ayrımları veya ataerkil yapı yerinde dursa bile, alt-orta sınıf kadınlara nazaran sahip oldukları avantaj, diğer

53 “Dördüncü Umumi Müfettişliğin,” 2.

54 Akşit, *Kızların Sessizliği*, 158, 167.

55 Bu alternatif okumanın önünü kapayan temel faktörlerden birinin, batıdaki feminist hareketin yirminci yüzyılın ikinci yarısında evi ve kadının evin yakın çevresinde gerçekleşen gündelik yaşamın sıradan eylemlerini kamusal alana katılımı yönünde bir engel olarak gören tavrının, Türkiye’deki feminist hareket üzerinde de etkili olması olabilir. Nitekim bu yazıda tartıştığımız feminist eleştiri de tıpkı 2. Dalga Feminist düşüncede olduğu gibi, kadının modern toplumsal alanın bir parçası olmasının ve özgürleşmesinin önündeki en büyük engelin ev ve ailedeki yerleşik rolü olduğuna dayanmaktadır. Detaylı bir tartışma için bkz. Kılıçkırın, “Woman, Home, and the Question of Identity: A Critical Review of Feminist Literature,” *Kadın / Woman 2000 – Journal for Women’s Studies (Special Issue: Women in Space)* 14, sayı 1 (2013): 1-28.

56 Akşit, *Kızların Sessizliği*, 31, 143.

57 1980’ler ve 1990’lar feminizmine yönelik benzer bir eleştirel çerçeve için bkz. Ruth A. Miller, “Rights, Reproduction, Sexuality, and Citizenship in the Ottoman Empire and Turkey,” *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 32, sayı 2 (2007): 347-73.

kadınların emeklerini satın alarak kendi çalışma hayatlarına odaklanabilmeleri olmuştur. Dolayısıyla liselerde ev kadınlığına ya da anneliğe yönelik neredeyse hiç ders olmaması çok da şaşırtıcı değildir. Örneğin, 1945 yılında Maarif Vekâletinin İzmir Kültürpark'taki fuar kapsamında bir "ev ekonomisi sergisi" düzenlenmesine katkıda bulunduğunu biliyoruz. Bu sergide, Kız Enstitüsü öğrencileri iki çocuklu modern bir çekirdek ailenin nasıl yaşayacağını örnekleyen, "güzel" ve "kullanışlı" model bir konutun iç mekânının kurgulanmasında ve kimi mobilya ve dekoratif elemanların üretilmesinde aktif görev almışlardı. Sergide ayrıca teknik okul mezunu genç kadınların, bu modern evin meydana getirilmesinde oynayabileceği yaratıcı role de vurgu yapılmaktaydı.⁵⁸ Aynı dönemde Kız Liselerine yönelik haber ve yazılarda ise, burada ideal ev kadınları yetiştirildiğine ya da mezun öğrencilerin evlerine dönüp ev kadınları ya da anneler olarak hayatlarını sürdüreceklerine ilişkin bir vurgu yoktur. Aksine, bu haber ve yazılar, liseye yönelik kamusal algıda burada daha çok boş zaman ve eğlence unsurlarının öne çıktığını gösterir niteliktedir: çalışmaya ihtiyacı olmayan ya da kariyer peşinde, ev işleriyle çok da iştigal etmeyen bir kadın modelinin öğrencilik hayatıdır bu. Ankara Kız Lisesi'nde öğrenciler eğitim hayatları boyunca spordan kimya tarihine kadar çeşitli konularda konuşmalar izlemişler, hayvanat bahçesinden kayak merkezlerine ve Atatürk Orman Çiftliği'ndeki bira fabrikasına ve müzelere kadar farklı yerlere düzenlenen gezilere katılmışlardır.⁵⁹ Benzer bir biçimde, Adana Kız Lisesi yayını *Sesimiz* dergisinin içindekiler bölümüne bakıldığında, okuldaki müfredatın ve sosyal yaşamın içeriği belirgin bir şekilde görünür hale gelir. "Edgar Allen Poe", "Amper ve Faraday", "Japon Edebiyatından", "Gençlik", "Atatürk ve Gençlik" gibi başlıklar, okulda büyük çoğunlukla bilimsel, kültürel ya da popüler konuların işlendiğini gösterir.⁶⁰

58 *Kız Teknik Öğretim*, sayfa numarası verilmemiş; Ev ve aile yaşamını modernleştirmek amacıyla kurulan enstitüler, evin düzenlenmesinden, mobilyaların seçimine ve ev işlerinin planlanmasına kadar birçok alanda Taylorizm'i model olarak benimsemişlerdir. Bkz. Navaro-Yaşin, "Evde Taylorizm", 56, 58.

59 *Ankara Kız Lisesi Yıllığı 1935-1937*, 42-43.

60 "Adana Kız Lisesi Talebe Yazıları," *Sesimiz*, Mart 1940.

Enstitü ve lise arasında görülen bu sınıfsal ayrımın, okulların ders programına ilişkin olduğu kadar mekânsal ve toplumsal örgütlenmesinde de belirleyici olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Cumhuriyet dönemi yayınlarında Kız Enstitüsü ve Kız Lisesi öğrencilerinin “modern Türk kadını” genel başlığı altında, aynı ideolojik arka plan eşliğinde fotoğrafları yan yana basılarak sunulan imgesi, esasında ardında bu sınıfsal ayrımı gizlemektedir. Bu öğrencilerin mezun olduklarında konutlarına taşıyacakları modernleşme algılarının ya da toplumsal cinsiyete ve aile içindeki rollere ilişkin kodları okuma biçimlerinin, aldıkları formasyondan muaf olması mümkün değildir. Ayrıca, Kız Lisesi mezunlarının önlerine hem yüksek öğrenim hem de iş yaşamlarına yönelik, devletin de önyak olduğu birçok fırsatın çıktığını da hatırlamak gerekir. Örneğin, Ankara Kız Lisesi 1935, 1936 ve 1937 mezunlarından üniversitelerin Hukuk, Ekonomi, Tarih ve Edebiyat Bölümlerine devam edenlerin yanı sıra, Maliye Bakanlığı, Merkez Bankası, Temyiz Mahkemesi gibi kurumlarda çalışanlar da olmuştur.⁶¹

Yine de “seçkin çalışan kadınlar”la Kız Enstitüleri ve Akşam Sanat Okullarından mezun olan “modern ev kadınları” arasındaki ayrım üzerinde daha derinlemesine düşünmek gerekiyor. Çünkü, Cumhuriyet’in ilk yıllarında, henüz ulusal örgün eğitim sisteminin yapıtaşları tam yerine oturmamışken, eğitimin farklı sosyal sınıflar arasındaki geçişlere daha açık olduğu gözlenir. Bunun yanı sıra, hem ailelerin hem de öğrencilerin kendi geleceklerini şekillendirmek üzere inisiyatif almaları sonucu, çalışan kadınların ekonomide oynayacakları rol ve sosyal statüleri esas alınarak oluşturulan modeller çoğu zaman esneyebilmiştir. Öğrenciler, bir başka bağlam için Choi Chatterjee’nin ifade ettiği şekliyle, “kendi kimliklerini kurmak için resmî ideolojinin unsurlarından yararlanmış”, ama bunu yaparken kendilerine sistem tarafından önerilen, önceden belirlenen çerçevelerin dışına da çıkmışlardır.⁶²

Bu duruma ilişkin kimi durumlar şöyle sıralanabilir: 1930’lu yıllarda birçok varlıklı öğrenci özellikle Ankara’daki İsmet Paşa Kız Ens-

61 *Ankara Kız Lisesi Yıllığı 1935-1937*, 47.

62 Choi Chatterjee, “Soviet Heroines and Public Identity, 1930-1939,” *The Carl Beck Papers in Russian & East European Studies* 1402 (Ekim 1999): 3.

titüsü'ne devam ederken, alt-orta gelir grubu ailelerden öğrencilerin de Ankara Kız Lisesi'ne kaydoldukları görülür.⁶³ Bu durum iki yönlü bir “kafa karışıklığı”na sebep olmuştur. Bir yandan, aslında meslek hayatında yükselmek isteyen öğrenciler, Enstitülerin üniversite eğitimi gerektiren kariyer seçeneklerini büyük ölçüde sınırlaması yüzünden bu şansa sahip olamamış, diğer yandan ise, aslında ev kadını olmaları beklenen bir grup öğrenci Kız Liselerinin uyguladığı program sayesinde yeni olanaklarla tanışmışlardır. Daha da ilginç olanı, Toktaş ve Cindoğlu'nun aktardığı üzere, yine Cumhuriyet'in ilk yıllarında birçok devlet yöneticisinin kızlarını enstitülere göndermeleri sonrasında, büyükelçilikler ve kimi kamu kurumlarının bu öğrencileri çok iyi olanaklarla işe almalarıdır.⁶⁴ Dolayısıyla “modern ev kadını” yetiştirmeleri beklenen enstitülerle Kız Liseleri arasındaki ayrım aslında birçok noktada belirsizleşmiştir. Benzer şekilde, 1930'larda yayımlanan yıllıklara bakıldığında, Kız Liselerinin hedef kitlesinin kadınların eğitiminden yana tavır alan ve bu eğitimi mali olarak karşılayabilecek bir modernleşmeci sınıf olduğu görülür.⁶⁵ Diğer yandan, devlet bursuyla bu okullarda öğrenim görme şansı kazanmış hatırı sayılır sayıda bir grup öğrenci de vardır. Bu burslar daha çok, dar gelirli memurların kızları için sağlanmıştır.⁶⁶ Örneğin, 1933-34 öğretim yılında Bursa Kız Lisesi'ne 5 öğrenci tam burslu ve yatılı olarak, 5 öğrenci ise tam burslu olarak kabul edilmiştir. Okulda öğrenim masrafları kısmen karşılanarak burs sağlanan 4 öğrenci de vardır. İlerleyen birkaç yılda bu sayı daha da artmıştır. 1934-35 öğretim yılında aynı okulda toplam 35 dar

63 Tuncer'in aktarımına göre, Enstitü mezunu kadınların birçoğu, yazarla gerçekleşen görüşme esnasında sınıf arkadaşlarının Ankara'nın köklü ailelerine mensup olduğunu, kimilerinin babalarının Milletvekili, üst düzey yönetici veya tanınmış müzik veya tiyatro sanatçısı olarak görev yaptığını, biraz da övünerek vurguluyorlardı. Tuncer, *Women and Public Space*, 266.

64 İlerleyen yıllarda, kadınlara yönelik açılan meslek okullarının sınıf ve toplumsal cinsiyet “topoğrafyası” başta hedeflenen şekliyle oluşmaya başladıkça bu kurumlar üst gelir grupları için bir çekim merkezi olmaktan uzaklaşmıştır. Bkz. Toktaş ve Cindoğlu, “Modernization and Gender,” 742.

65 Tüzel, “Being and Becoming Professional,” 243.

66 *Bursa Kız Lisesi* (Ankara: Başvekalet Matbaası, 1936), sayfa numarası verilmemiş.

gelirli öğrenci çeşitli burslarla desteklenmiş, ayrıca farklı kentlerdeki okullardan da yine benzer durumdaki öğrencilerin Bursa'daki liseye transferi sağlanmıştır.⁶⁷ Benzer şekilde, dar gelirli ailelerden 10 öğrenci Gaziantep'teki bir liseden buraya transfer edilerek eğitimlerini Bursa'da sürdürme imkânını elde etmişlerdir.⁶⁸

Mezunların çalıştığı ya da iş yaşamında yer aldığı kurumların çeşitliliği göz önüne alındığında, eğitim alanındaki bu sınıflar arası geçişkenlik daha da açık bir biçimde ortaya çıkmaktadır. Örneğin, İzmir Kız Enstitüsü'nden 1935-1939 yılları arasında mezun olan öğrencilerden 19'u öğretmen olmuş, 18'i eğitim aldığı alanlardaki zanaatlarda uzmanlaşmış, 4'ü ise kendi kurduğu işlerde çalışmıştır. Bunun yanı sıra, 1 öğrenci İstanbul Güzel Sanatlar Enstitüsü'ne kaydolmuş, 25 mezun ise ev kadını olarak ya da aileleriyle yaşamaya devam etmişlerdir.⁶⁹ Kısacası, Kız Liselerine giden öğrencilerin bir kısmı evlenip çalışmazken, "daha az eğitim almış" ya da Kız Enstitülerinden mezun olmuş öğrenciler, bu kurumların yüksek öğrenim yolunu kapatmış olmalarına rağmen, kendi alanlarının dışındaki işlere yönelmişlerdir.⁷⁰ Benzer şekilde, kimi üst sınıf gruplar, çok da istemedikleri halde teknik ve mesleki eğitim almışlar ve üniversiteye devam etmeleri mümkün olmamıştır. Mesleki bir özgürlük alanıyla ev işlerinden muaf olmayı uman bu varlıklı aile mensubu kadınlar, Kız Enstitülerini bitirerek terzilik gibi yanal işlerle meşgul olmak durumunda kalmış ya da iş alanını tamamıyla terk edip ev merkezli bir yaşam sürmüştür. Eğitimdeki bu sınıflar arası "esnekliğin", müfredat ve okul yapılarının kalıba döktüğü ideal burjuva aile ve yaşam kültürünün alt-orta sınıflarca da "model" olarak görülmesine yol açtığı savlanabilir.

67 "Bursa Kız Lisesi, İlk Açılışından Bugüne Kadar Bu Okula Alınmış Parasız Yatılı ve Parasız Gündüzlü Talebe ile Tenzilatlı Talebenin Adları, Memleketleri ve Ne İçin alındıkları ve Şimdiye Kadar Çalışmış Olan Yönetim ve Öğretim Kurulları ile Müstahdemler" (1941), 4, 6-10.

68 "Bursa Kız Lisesi, İlk Açılışından," 7-9.

69 *İzmir Cumhuriyet Kız Enstitüsü Enstitü Yıllığı 1939-1940*, sayı 6 (1940).

70 Arat, "Educating the Daughters of the Republic," 166.

Sonuç: Yazılması Beklenen Tarihler

1930’larda, sosyal sınıflar ve toplumsal cinsiyet üzerinden belirlenen kimi ayrımlar aslında birçok çapraz geçişe, kırılmaya ve esneme-ye sahne olmuştur. Yukarıdaki tartışmamızdan anlaşılacağı üzere, Kız Enstitülerinin en başta hedeflenen sınıfsal ve sosyal niteliğe kavuşmalarına kadar geçen yaklaşık on yıllık süre içerisinde, toplumsal cinsiyet bakımından önemli yansımaları olan kimi ayırım ve modellerin geersizleştiğini görüyoruz. Bu anlatının başrolünde, st sınıfa mensup kadınlara kıyasla daha az ekonomik ve sosyal kapitale sahip olan “dar gelirli” veya “orta halli” ailelerin kızları yer alıyor. Son yıllardaki eleştirel feminist kllyat, bize “ulusun inşası”nın, aksaklıkları, çeşitlilikleri ve farklı aktörleri içinde barındıran, birbirine koşut ve hatta rakip birden çok projeyi içerdiğini gösterdi.⁷¹ Biz de bu nedenle, Batı dışı modernleşme süreçlerine dair tartışmaların, modernleşmeyi güçlü (Batılı, Orta Sınıf, Erkek) bir “merkezle” daha güçsüz bir “periferinin” kazananı başından belli mücadelesine indirgeyen anlatımlarla değil, söylemsel düzlemde modernliğe ilişkin ana anlatıya eşlik eden, ama eşlik ederken de eğip büken alternatif girizghların kurulmasıyla biçimlenmesi gerektiğini düşünüyoruz.⁷²

Bu açıdan baktığımızda, henüz yazılmamış tarihlerin bizleri beklediğini ortaya cıkıyor. Örneğin, Cumhuriyet’in ilk yıllarında eğitim sisteminde gözlenen sınıfsal ayırım ve bu ayırımın zlp bozulduğu durumlar, inşa edilmesi hedeflenen ideal orta sınıf konut kültürü, asrı hayat ve modern aile tahayyülünü nasıl etkilemiştir? Hedeflenenden farklı biçimler, modeller ortaya cık mış mıdır? Ankara’daki iki okulun paylaştıkları bahçede olduğu gibi, farklı sınıflardan öğrencilerin yan yana, bir araya geldiğini mekânlarda nasıl ilişkiler kurulmuş, bunlar

71 Nira Yuval-Davis, *Gender & Nation* (Londra: Sage, 1997), 7, 13-14, 21; Yuval-Davis ve Floya Anthias, “Introduction,” *Woman-Nation-State*, 7; Ida Bloom, Karen Hagemann ve Catherine Hall (der.), *Gendered Nations: Nationalisms and Gender Order in the Long Nineteenth Century* (Oxford, New York: Berg, 2000).

72 Bu anlamda, post-sömürgeci kuramı temel alan birçok mimari ve kentsel okumanın modernleşme tartışmalarına katkısı büyüktür. Örneğin, Jyoti Hosagrahar, *Indigenous Modernities: Negotiating Architecture, Urbanism, and Colonialism in Delhi* (Milton Park, Abingdon, Oxon; New York, NY: Routledge, 2005).

öğrencilerin modernleşme projesini temellük etme biçimlerini nasıl şekillendirmiştir? Bu ve benzeri birçok soruya cevap aramanın yolu, ideal kurguların ve ikili karşıtlıkların ötesine geçmekle ve farklı mekânsal ölçeklerde, gerçek hikâyelere odaklanarak yapılacak araştırmalarla mümkün olabilir. Bir başka deyişle, Deniz Kandiyoti'nin de önerdiği gibi, "parçaları yorumlamak"; yani toplumsal olgu ve olayları "geleneksellik" ve "modernlik" gibi kılıflara sokmaya çalışmaktansa, birbirinden farklı beklentileri olan sosyal grupların gündelik hayatta yürüttükleri mücadeleleri merak ve araştırma konusu yapmak gerekiyor.⁷³ Dolayısıyla, Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki modernleşme sürecine ve kadınların sosyal aktörler olarak oynadığı role dair farklı bir okuma yapmak pekâlâ mümkün. Bu bölüm de işte bu okumanın kapılarını aralamayı, bu tür bir çözümleme için ilk taşları döşemeyi amaçlıyor.

73 Deniz Kandiyoti, "Parçaları Yorumlamak," *Kültür Fragmanları*, 15-33.

KEMALİST MODERNLEŞMEYE KADINLARIN ÖZNELLİĞİ ÜZERİNDEN BAKMAK: PEÇE VE ÇARŞAF KARŞITI KAMPANYALAR ODAĞINDA BİR İNCELEME¹

SEVGİ ADAK

Bugün Türkiye’de Cumhuriyet tarihi, özellikle de Kemalizm ve tek parti rejiminin farklı unsurları konusunda kuşkusuz çok önemli bir akademik ve entelektüel külliyat oluşmuş durumda. Bu külliyyatın gelişim seyrine bakıldığında, devletin ve onun ideolojik temellerinin nasıl okunması gerektiği konusundaki en radikal ve dönüştürücü müdahalelerden birini 1980’lerden itibaren gelişen feminist yazının yaptığı görülür. Toplumsal cinsiyet perspektifine dayalı analizlerin hâlâ “kadın meselesi” gibi bir çerçeve içinde ya da daha önemli meseleler yanında ek bir katkı, ikincil bir unsurmuş gibi görüldüğü oluyorsa da, feminist yazın bu bakış açısının geçersizliğini çoktan gösterdi, gösteriyor. Türkiye’de herhangi bir dönemde devlet ve siyasetin, o dönemin toplumsal cinsiyet rejimine bakmadan anlaşılamayacağı, toplumsal cinsiyet siyasetinin herhangi bir iktidarın şekillenmesinde “tali değil asli” olduğu görüşü,² feminist çalışmalar sayesinde bugün artık yerleşmiş durumda.

Türkiye’de feminist literatüre yakından bakıldığında, önemli ölçüde ortaklaşmış bir Kemalist modernleşme eleştirisinden ve özellikle erken Cumhuriyet döneminde kurulan toplumsal cinsiyet rejiminin belirleyiciliğini esas alan bir tarih okumasından bahsetmek gerekir. Öyle ki güncel meselelere odaklanan çalışmalar dahi, çoğu zaman

1 Bu bölümün çeşitli versiyonlarını okuyarak yorumlarını paylaşan Umut Azak, Gülhan Balsoy, Alexandros Lamprou ve Onur Ada’ya çok teşekkür ederim.

2 Deniz Kandiyoti, “Locating the politics of gender: Patriarchy, neoliberal governance and violence in Turkey,” *Research and Policy on Turkey* 1, sayı 2 (2016): 105.

zımnı olarak da olsa, Kemalist modernleşme ve toplumsal cinsiyet siyasetinin bu egemen feminist okumasını temel alır. Üstelik bu okuma, akademik analiz sınırlarını aşan bir politik etkiye de sahip olmuştur. 1980'lerde feminist hareketin ortaya çıkmasında ve şekillenmesinde feminist akademisyenlerin oynadığı önemli rol ve feminist akademik yazınla politik yazın arasındaki paralel gelişim göz önüne alındığında, bu etkinin boyutları daha da net görülebilir.

Elbette feminist yazının Kemalizm ya da tek parti dönemi analizi denildiğinde hiç nüansı olmayan bir anlatıdan çok, odaklandığı alan ve kullandığı kaynağa göre ince ayrımlarla farklılaşabilen bir analizler toplamını düşünmek gerekir. Yine de bu literatüre ana renklerini veren argümanlardan bahsetmek mümkündür. Bu argümanlar temelde Kemalizmin modern kadın ideali ve kadın hakları söyleminin analizi üzerinden şekillenir. Örneğin, 1980'lerin başlarında önemli oranda Şirin Tekeli'nin çalışmalarıyla ortaya çıkmış devlet feminizmi analizi ile kadınların Kemalist rejim için sadece sembolik bir rolü olduğu ve tek parti döneminde kadın haklarına taktiksel yaklaşıldığı argümanı bu literatürün başlangıç noktası olarak görülebilir.³ Bu değerlendirme, önceleri kadınlara haklarının tepeden verildiği savına dayansa da sonraki yıllarda feminist tarihçilerin Osmanlı kadın hareketi ve Nezihe Muhittin önderliğindeki Türk Kadınlar Birliği tarihini ayrıntıları ile ortaya koymasıyla dönüşecek ve Kemalist tek parti rejiminin bağımsız kadın hareketini bastırması, haklı olarak, feminizmin Kemalizm eleştirisinin en önemli bileşenlerinden biri haline gelecektir.⁴

Kemalist modernleşmenin patriyarkal niteliği feminist literatürdeki bir başka ana argümandır. Bu niteliğin temel göstergeleri olarak da

3 Bu argümanlar Tekeli'nin özellikle erken dönem çalışmalarında çok net izlenebilir. Tekeli'nin, feminist literatürün uzun süre başucu kitabı olan *1980'ler Türkiye'sinde Kadın Bakış Açısından Kadınlar* başlıklı derlemesine yazdığı giriş yazısı da bu argümanlarla şekillenir. Şirin Tekeli, "1980'ler Türkiye'sinde Kadınlar," *1980'ler Türkiye'sinde Kadın Bakış Açısından Kadınlar* içinde, der. Şirin Tekeli (İstanbul: İletişim, 1990), 15-49.

4 Öte yandan kadınlara sembolik bir rol verildiği ve kadınların Kemalist devlet tarafından araçsallaştırıldıkları argümanı korunacaktır. Bkz. Zehra Arat, "Turkish Women and the Republican Reconstruction of Tradition," *Reconstructing Gender in the Middle East: Power, Identity and Tradition* içinde, der. Fatma Müge Göçek ve Shiva Balaghi (New York: Columbia University Press, 1994), 57-78.

kadın cinselliğinin bastırılmasına, kadın bedeninin kontrol edilmesine ve kadınların kamusal alanda ancak cinsiyetsiz yurttaşlar olarak görünür olmasına vurgu yapılır.⁵ Aslında bu analiz, feminist çalışmaların Kemalist modernleşme literatürüne en önemli ve en ufuk açıcı katkısı olarak görülebilir. Çeşitli biçimlerde ifade bulan bu değerlendirmeye çerçevesinde milliyetçi-modernist söylemin, temel aldığı toplumsal cinsiyet rolleri ve ahlaki normlar açısından kadınlar için sınırlı bir ilerleme getirdiği, bu anlamda Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçişin İslâmî bir patriyarkadan modern bir patriyarkaya geçiş anlamına geldiği söylenir.⁶ Böylelikle de Deniz Kandiyoti'nin son derece etkili olmuş ifadesiyle kadınların "kurtarılmış ama özgürleşmemiş" olduğuna vurgu yapılır.⁷ Buna ek olarak, "kurtarılmış" kadınların kentli, eğitilmiş, üst-orta sınıf ve dolayısıyla dar bir çevre ile sınırlı kaldığının, kamusal alanda eşit yurttaş rolünün büyük oranda sadece bu profildeki kadınlara açıldığıнын, yani Kemalist modernleşmenin sınıfsal boyutunun da altı çizilir.⁸ Buna göre, kadınların çoğunluğu bu sınırlı ilerlemenin de

- 5 Deniz Kandiyoti, "Emancipated but Unliberated? Reflections on the Turkish Case," *Feminist Studies* 13, sayı 2 (1987): 317-339; Yeşim Arat, "The Project of Modernity and Women in Turkey," *Rethinking Modernity and National Identity in Turkey* içinde, der. Sibel Bozdoğan and Reşat Kasaba (Seattle: University of Washington Press, 1997), 95-112; Fatmagül Berktaş, "Cumhuriyet'in 75 Yıllık Serüvenine Kadınlar Açısından Bakmak," *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler* içinde, der. Ayşe Berktaş Hacımirzaoglu (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1998), 1-11; Ayşe Saktanber, "Kemalist Kadın Hakları Söylemi," *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce*, Cilt 2, *Kemalizm* içinde, der. Ahmet İnsel (İstanbul: İletişim, 2001), 323-33.
- 6 Zehra Arat, "Kemalizm ve Türk Kadını," *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler* içinde, der. Ayşe Berktaş Hacımirzaoglu (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1998), 51-70. Hatta Saktanber'in deyişiyle "dinsel öğretiyle beslenen toplumsal cinsiyet değerlerine karşı çıkılmamış" olması dolayısıyla aslında tahayyül edilen modern patriyarka İslâmî patriyarka ile de örtüşüyordu. Saktanber, "Kemalist Kadın," 326.
- 7 Kandiyoti, "Emancipated." Bunun da ötesinde, Kemalist kadın hakları söyleminin, yasal reformlar ve kalkınma modelleri dışarıda bırakılırsa, kadınların toplumsal konumlarında gerçek bir dönüşüm için ketedici bir etkisi olduğu da iddia edilmiştir. Saktanber, "Kemalist Kadın," 325.
- 8 Kandiyoti, "Emancipated"; Arat, "The Project"; Deniz Kandiyoti, "Gendering the Modern: On Missing Dimensions in the Study of Turkish Modernism," *Rethinking Modernity and National Identity in Turkey* içinde, der. Sibel Bozdoğan and Reşat Kasaba (Seattle: University of Washington Press, 1997), 113-32.

çeperinde kalmış, Kemalist kadın hakları söylemi hayatlarına dokunsa dahi, onlar için aslında başka bir ideal benimsemiştir. Kadınlar esas olarak ancak anne ve ev hanımı olarak, aile içindeki rolleri ile ulusun parçası olacaklardır.⁹ Öte yandan “Cumhuriyet’in kurtulmuş kadınları,” önemli bir tartışma ve feminizm içi ayrışma noktası haline gelir. Elde ettikleri kazanımlar karşılığında kendilerine biçilen Cumhuriyet kadını imgesini sorgulamadan içselleştirdikleri düşünülen kadınlar için (her ne kadar o dönem için anlaşılır olduğunun altı çizilse de) bir “sessizlik” yakınması, hatta Kemalizm ile ittifak yapıldığına dair bir sitem, örtülü de olsa dile getirilir.¹⁰ Hatta Kemalist kadınlar, “diğer” kadınların modernleştirilmesinde kendilerine düşen rolü oynadıkları için eleştirilmişlerdir.¹¹

Kısaca değindiğim bu ana argümanların da ortaya koyduğu gibi Kemalist modernleşme ve tek parti dönemi bağlamında feminist yazın, temelde devlete, Kemalist elitlere ve özellikle de Kemalist kadın projesinin söylemsel ve ideolojik unsurlarına odaklanır. Bu anlamda da, büyük oranda, erken Cumhuriyet dönemi literatüründe son derece egemen olan elit odaklı, ideoloji ve söyleme toplumsal gerçekliği dönüştürmek konusunda çok önemli bir güç atfeden, modernleşme sürecinin tutarlı ve tepeden denetlenebilir bir proje olduğunu varsayan ve devlet-toplum ya da çevre-merkez karşıtlığı analizine dayanan bakış açısıyla şekillenmiştir.¹² Kemalist modernleşmenin patriyarkal doğası-

9 Örneğin Sancar bu nedenle Türkiye deneyiminin “aile odaklı modernleşme” olarak okunmasını önerir. Serpil Sancar, *Türk Modernleşmesinin Cinsiyeti: Erkekler Devlet Kadınlar Aile Kurar* (İstanbul: İletişim, 2012).

10 Bkz. Tekeli, “1980’ler Türkiye’sinde”; Sancar, *Türk Modernleşmesinin*. Bunun sonucu olarak 1980 öncesi ve sonrası kadın hareketi ve feminist mücadele de literatürde birbirinden kalın çizgilerle ayrılacak, bu ayrımın belirleyici ögesi de devletle ilişki olacaktı. Yani Kemalist kadın hareketi devleti destekleyip, Kemalist ideolojinin yanında yer alarak kadın haklarını geliştirmeyi hedef alırken, 1980 sonrası ortaya çıkan ikinci dalga feminist hareket devlete karşı olarak şekillenmişti. Yeşim Arat, “Toward a Democratic Society: The Women’s Movement in the 1980s,” *Women’s Studies International Forum* 17, sayı 2-3 (1994): 241-48.

11 Arat, “The Project.”

12 Bu egemen bakışı sorgulayarak tek parti döneminde devlet kapasitesinin sınırlılıklarına, yereldeki siyasî ve toplumsal dinamiklere ve sıradan insanların süreci dönüştürme gücüne vurgu yapan çalışmalara örnek için bkz. Gavin D. Brockett, “Collective Acti-

nı deşifre etmek bağlamında son derece önemli katkıları olan bu bakış açısı, modernleşme sürecinde kadınların oynadığı rolün altını çizmek için ise kadın hareketine odaklanır. Sonuç olarak Kemalizmin kadın hakları söylemi, Cumhuriyet'in kadın idealinin patriyarkal bileşenleri ve birinci dalga feminist hareketin bu idealle karmaşık ve gerilimli ilişkisi hakkında çok zengin bir literatür ortaya çıkmıştır. Öte yandan, Kemalist reformların ve söylemin pratikte aldıkları farklı biçimlerle kadınların hayatlarına nasıl dokunduğu, modernleşmenin özellikle taşrada yaşayan kadınlarca nasıl deneyimlendiği, devletin kadınları ilgilendiren politikalarının yerelde nasıl uygulandığı ve tabii çok çeşitli kesimlerden kadınların bunları etkileme ve dönüştürme gücü hakkında çok daha az bilgiye sahibiz. Örneğin Osmanlı modernleşmesi literatürü, kadınların öznelliğini esas alan ve modernleşmeyi yeknesak ve öngörülebilir bir proje olarak değil, karmaşık ve birbiriyle çelişkili sonuçları olabilen bir süreç olarak okuyan feminist çalışmalar ile zenginleşirken,¹³ bu perspektifin erken Cumhuriyet dönemine odaklanan çalışmalardaki etkisi çok daha sınırlı olmuştur.

Bu bölüm, erken Cumhuriyet döneminin en simgesel reform denemelerinden birine, 1930'ların ikinci yarısında yerel idareler aracılığı

on and the Turkish Revolution: Towards a Framework for the Social History of the Atatürk Era, 1923-38," *Middle Eastern Studies* 34, sayı 4 (Ekim 1998): 44-66; Yiğit Akın, "Reconsidering State, Party and Society in Early Republican Turkey: Politics of Petitioning," *International Journal of Middle East Studies* 39 (2007): 435-57; Murat Metinsoy, "Kemalizmin Taşrası: Erken Cumhuriyet Taşrasında Parti, Devlet ve Toplum," *Toplum ve Bilim* 118 (2010), 124-64; Hale Yılmaz, *Becoming Turkish: Nationalist Reforms and Cultural Negotiations in Early Republican Turkey, 1923-1945* (Syracuse: Syracuse University Press, 2013); Sevgi Adak, "Anti-Veiling Campaigns and the Local Elites in Turkey of the 1930s: A View from the Periphery," *Anti-Veiling Campaigns in the Muslim World: Gender, Modernism and the Politics of Dress* içinde, der. Stephanie Cronin (Londra: Routledge, 2014), 59-85; Alexandros Lamprou, *Nation Building in Modern Turkey: The 'People's Houses', the State and the Citizen* (Londra: I.B. Tauris, 2015).

- 13 Bkz. Duygu Köksal ve Anastasia Falierou (der.), *A Social History of Late Ottoman Women: New Perspectives* (Leiden: Brill, 2013); Gülhan Erkaya Balsoy, *Kahraman Doktor İhtiyar Acuze'ye Karşı: Geç Osmanlı'da Doğum Politikaları* (İstanbul: Can, 2015); Çiğdem Oğuz, "The Homeland Will Not be Saved Merely by Chastity": Women's Agency, Nationalism and Morality in Late Nineteenth-Century Istanbul," *Journal of Ottoman and Turkish Studies Association* 6, sayı 2 (2019): 91-111.

ile hız kazanıp yaygınlaşan peçe ve çarşaf karşıtı kampanyalara odaklanarak Kemalist modernleşmenin kadınlar açısından barındırdığı karmaşık dinamikleri tartışmayı amaçlıyor. Ortaya çıktıkları yerel bağlamı ve özellikle kadınların deneyim ve tepkilerini merkeze alarak, peçe ve çarşaf karşıtı kampanyaların kadınların öznenliği ile şekillendiğini göstermeyi hedefliyor. Ana argümanım, kampanyaların, esas olarak kadınların hayatlarına müdahale anlamına gelmekle birlikte aynı zamanda birçok kadın için toplumsal konumlarını müzakere etmenin aracına dönüştüğü ve sıradan kadınların Cumhuriyet'in ideal kadın imgesiyle karşılaşmalarının çeşitli değişim ve dönüşümlere kapı aralayabildiği.¹⁴ Bu bağlamda, kadın giyiminin değişim sürecinin, yalnızca bir idealin tepeden empoze edilmesi ya da bütünüyle tutarlı olduğu varsayılan devlet politikaları ile değil, aynı zamanda yereldeki kontrol edilmesi zor ve öngörülemez birçok dinamikle ve tabii kadınların tepki ve seçimleriyle biçimlendiğini iddia ediyorum. Hatta Kemalist modern kadın imgesinin, devlet söylemi, görsel temsil ve kimi siyasi politikalar bağlamında güçlü olsa bile, peçe ve çarşaf kampanyaları örneğinde görüleceği gibi aslında pratikte daha temkinli, daha az keskin ve pazarlığa görece açık olduğunu ve esas itibarıyla kadınların benimsemesi ve çabaları ile zaman içinde gerçekliğe dönüşeceği umulan bir ideal olarak kaldığını öne sürüyorum. Bu anlamda söylem ve temsilden çok, uygulamaya ve gerçekte kadınların hayatlarında ne gibi değişimlerin yaşandığına odaklanmanın, modernleşme sürecinin, ana hatlarıyla patriyarkal ve otoriter bir çerçevede ilerlerken dahi, kadınlara “fırsat alanı” (*opportunity space*) yaratabildiğini gösterdiğini düşünüyorum. Hemen belirtmem gerekir ki aslında erken Cumhuriyet döneminde uygulanan kimi politikaların kadınlar için bir fırsat alanı yarattığı iddiası bütünüyle yeni bir iddia değildir. Örneğin bu kavramı Yeşim Arat da bir çalışmasında kullanmış, yine benzer şekilde Kandiyoti de ka-

14 Kıvanç Kılınç ve Didem Kılınçkuran da bu kitaptaki bölümlerinde Kız Okulları üzerinden benzer bir analiz yapıyorlar. Ayrıca bkz. Sevgi Adak, “Women in the Post-Ottoman Public Sphere: Anti-Veiling Campaigns and Gendered Reshaping of Urban Space in Early Republican Turkey,” *Women and the City, Women in the City: A Gendered Perspective for Ottoman Urban History* içinde, der. Nazan Maksudyan (New York: Berghahn, 2014), 36-67; idem, *Anti-Veiling Campaigns in Turkey: State, Society and Gender in the Early Republic* (Londra: I.B. Tauris, 2022).

dınlara yönelik Kemalist politikaların sınıfsal kodlarla şekillenmelerine rağmen uzun vadede kadınların kamusal alandaki görünürlüğü açısından bir meşruiyet zemini yarattığını belirtmiştir.¹⁵ Ben bu bölümde, Kandiyoti'nin, Arat'ın ve literatürde bu analizi izleyen diğer birçok feminist araştırmacının çok daha sınırlı sayıdaki kadın için yaratıldığını düşündükleri bu müzakere ve meşruiyet alanının, potansiyel olarak bütün kadınlar, yani taşradaki kadınlar için de söz konusu olabildiğini, analizin bu şekilde genişletilmesini öneriyorum.

1930'larda Peçe ve Çarşaf Karşıtı Kampanyalar

Kadınların kamusal görünümlerinin en önemli unsurlarından biri olarak kılık kıyafet, özellikle de örtünme pratikleri, Osmanlı İmparatorluğu'ndan itibaren önemli bir mesele olagelmıştır. Donald Quataert, kadın giyimi ve örtünme biçimleri ile ilgili devlet müdahalelerinin, aslında oldukça eski bir geçmişi olan ve esas olarak devletin toplum üzerindeki kontrol ve düzenleme gücünü arttırmayı hedefleyen Osmanlı kıyafet düzenlemelerinin bir parçası olduğunu belirtir.¹⁶ Osmanlı devletin, kıyafetlerin kumaş kalınlıklarından feracelerin boylarına kadar birçok konuda, özellikle Müslüman kadınların İslâmî giyim normlarına uyumunu denetlemek amacıyla düzenlemeler ve yasaklar getirdiğini biliyoruz.¹⁷ Bu müdahaleler, temelde büyük kentlerle, hatta İstanbul ile sınırlı kalmış gözüксе de, Batılı kıyafetin üst sınıflar arasında yayıldığı, bir yandan da peçe ve çarşafın feracenin yerini aldığı 19. yüzyılın ikinci yarısında hız kazanmış, giyim meselesi Osmanlı modernleşme tartışmalarında farklı siyasî pozisyonlar arası çekişmelerin merkezine yerleşmiştir. Osmanlı kadın hareketinin etkili olduğu İkinci Meşruiyet döneminin zengin tartışma ortamında, kadınların eğitim hakkı,

15 Yeşim Arat, "Women's Movement of the 1980s in Turkey: Radical Outcome of Liberal Kemalism?," *Reconstructing Gender in the Middle East: Power, Identity and Tradition* içinde, der. Fauna Müge Göçek ve Shiva Balaghi (New York: Columbia University Press, 1994), 100-12; Kandiyoti, "Gendering the Modern."

16 Donald Quataert, "Clothing Laws, State, and Society in the Ottoman Empire, 1720-1829," *International Journal of Middle East Studies* 29, sayı 3 (1997): 403-25.

17 Ibid. Ayrıca bkz. Cihan, Aktaş, *Tanzimat'tan 12 Mart'a Kılık-Kıyafet ve İktidar* (İstanbul: Kapı, 2006).

çok eşlilik gibi meseleler ile birlikte özellikle peçenin bir sorun olarak ortaya çıktığını görüyoruz.¹⁸ Birinci Dünya Savaşı ile birlikte kadınların çalışma hayatına daha fazla katılması ve kamusal görünürlüklerinin artması, giyimde de dönüşümünü beraberinde getirmiş, özellikle İstanbul gibi büyük kentlerde peçe kullanımı azalırken, çarşaf boyları kısalmış, pelerin hatta manto yaygınlaşmış, farklı baş örtme biçimleri ortaya çıkmıştır.¹⁹ Giyimde yaşanan bu değişimler, bir yandan aşırı Batılılaşma etrafındaki kaygıları arttırırken bir yandan da “millî kıyafet” arayışını tetiklemiş, devletin kontrol çabası da imparatorluk sonuna kadar sürmüştür. Dolayısıyla Cumhuriyet, gerek kadın giyimindeki bu hızlı toplumsal dönüşümü, gerek millî kıyafet tartışmalarını, gerekse giyime devlet müdahalesi geleneğini miras almıştır.²⁰

Aynı dönemdeki diğer modernist rejimler için olduğu gibi Kemalist rejim için de giyim önemi, toplumun kamusal alandaki görünümünü şekillendirmesinden gelmekteydi. Erken Cumhuriyet dönemi üzerine birçok çalışmada belirtildiği gibi, yurttaşların giyimi, modern bir ulus yaratma amacındaki yönetici elit için hem simgesel anlamda hem de amaçlanan zihniyet dönüşümü açısından mühimdi. “Millî ve medeni kıyafet”, Türkiye toplumunun Batılı anlamda modern bir ulus olarak inşası, özellikle de Avrupalıların gözünde bu şekilde görülmesi ve kabul edilmesinin olmazsa olmaz bir parçasıydı. Bu çerçevede yapılan

18 Peçe konusunda oldukça yaygın olan eleştirel pozisyona ek olarak çarşaf da kimi modernleşmeci aydınlarca tartışmaya açılmıştır. Bu tartışmalar için bkz. Serpil Çakır, *Osmanlı Kadın Hareketi* (İstanbul: Metis, 2011); Nora Şeni, “Fashion and Women’s Clothing in the Satirical Press of Istanbul at the End of the 19th Century,” *Women in Modern Turkish Society* içinde, der. Şirin Tekeli (Londra: Zed Books, 1995), 25-45; Kemal Yakut, “Tek-Parti Döneminde Peçe ve Çarşaf,” *Tarih ve Toplum* 220 (Nisan 2002): 23-32.

19 Bkz. Muhaddere Taşçıoğlu, *Türk Osmanlı Cemiyetinde Kadının Sosyal Durumu ve Kadın Kıyafetleri* (Ankara: Akın Matbaası, 1958); Sarah Graham-Brown, *Images of Women: The Portrayal of Women in Photography of the Middle East, 1860-1950* (New York: Columbia University Press, 1988); Meral Akkent ve Gaby Frager, *Başörtü* (Frankfurt: Dağyeli, 1987).

20 Son Osmanlı döneminde kadın giyimi etrafındaki millî kıyafet tartışması için bkz. Nicole van Os, “Millî Kıyafet: Ottoman Women and the Nationality of Their Dress,” *The Turks*, Cilt 4 içinde, der. Hasan Celal Güzel, C. Cem Oğuz and Osman Karatay (Ankara: Yeni Türkiye, 2002), 580-92.

devlet müdahalelerinin kuşkusuz en önemlisi 1925 yılında çıkarılan Şapka İktisası Hakkında Kanun'dur. Meclis üyeleri ile devlet memurlarının şapka giymesini öngören ve halkın şapka dışındaki başlıkları giymesini meneden bu kanun, sadece erkek giyimini hedef alsa da aslında "medeni giyim" üzerine çok önemli bir tartışmayı başlatmış, hatta bu yönde bir seferberlik oluşmasına kapı aralayarak aslında kadın giyimini de kapsayan bir etki yaratmıştır.²¹

Kadın giyimine yasa ile müdahale edilmediği için, Kemalist tek parti yönetiminin, özellikle aynı dönemdeki kimi rejimlere kıyasla, örtünme konusunda çok daha temkinli ve makul bir tavır takındığı yönünde yaygın bir çıkarım vardır. Oysa Ankara'nın bu meseledeki tavrı ve müdahalesinin biçim ve sınırları, aslında görüldüğünden çok daha karmaşıktır.²² Genel olarak bakıldığında, izlenen strateji, meseleyi yerel idarecilere havale etmek, onları peçe ve çarşafın kullanımının önüne geçecek propaganda faaliyetleri ve telkinler yapmak konusunda teşvik etmek, fakat aynı zamanda sürecin takibini yaparak zaman zaman müdahalelerde bulunmak olarak özetlenebilir. Bu stratejinin önemli bir parçası da peçe, çarşaf ve çarşafın yerel muadilleri (yaygın ismiyle peştamal)²³ dışındaki örtünme pratiklerini hedef almamaktır. Bir başka deyişle, başı açık modern Türk kadını imgesi bir ideal olarak güçlü olsa bile, tek parti döneminde başörtüsüne doğrudan müdahale edilmediğini, örtünme karşıtı kampanyaların peçe, çarşaf ve peştamalla sınırlı kaldığını vurgulamak önemlidir. Ayrıca kampanya denilince bu örtülere karşı genellikle yerel gazeteler ve kurumlar aracılığı ile başlatılan yoğun bir propaganda süreci ve özellikle yerel elitlerin öncülük

21 Şapka Kanunu ile peçe ve çarşaf kampanyaları arasındaki ilişkinin ayrıntılı analizi için bkz. Adak, *Anti-Veiling Campaigns*, 31-36.

22 Daha kapsamlı bir analiz için bkz. Adak, *Anti-Veiling Campaigns*. Ayrıca bkz. Mesut Çapa, "Giyim Kuşamda Medeni Kıyafetlerin Benimsenmesi ve Trabzon Örneği," *Toplumsal Tarih* 30 (Haziran 1996), 22-28; Hakkı Uyar, "Çarşaf, Peçe ve Kafes Üzerine Bazı Notlar," *Toplumsal Tarih* 33 (Eylül 1996), 6-11; Yakut, "Tek-Parti"; Yılmaz, *Becoming Turkish*, 22-77; Murat Metinsoy, "Everyday Resistance to Unveiling and Flexible Secularism in Early Republican Turkey," *Anti-Veiling Campaigns in the Muslim World: Gender, Modernism and the Politics of Dress* içinde, der. Stephanie Cronin (Londra: Routledge, 2014), 86-117.

23 Peştamal örtü bölgeye göre başka isimler alabilmektedir.

ettiği giyimi değiştirmeye yönelik bir seferberliğin anlaşılması gerekir. Zira kampanyaların ortaya çıktığı çoğu yerde bu örtülere yönelik yasak kararları verilse de, bu süreç doğrusal bir yön izlemeyebilmekte, örneğin söylem düzeyindeki kampanya daha kapsamlı ve sert iken, çıkarılan yasak sadece peçe ile sınırlı olabilmektedir. Çarşaf atılınca ne giyilecek sorusunun da yanıtı oldukça nettir: çarşafın yerini manto alacak. Saç ise başörtüsü ile örtülebilecekti, fakat bu elbette ne bu açıklıkla söylenmiş ya da bir seçenek olarak teşvik edilmiş, ne de özel olarak kampanyalar dâhilinde doğrudan önlenmeye çalışılmıştır.²⁴ Tek parti dönemi peçe ve çarşaf karşıtı kampanyaların bu iki özelliği, yani kadın giyimi ile ilgili müdahalelerin esas olarak yerelde, çoğunlukla belediye meclis kararları aracılığı ile yürütülmesi ve peçe, çarşaf ve peştamal dışındaki seçeneklerin açık kalması, uygulamada kampanyaların bir şehirden diğerine değişmesine, yerel dinamiklerle şekillenmelerine ve pazarlığa ve çeşitli kesimlerden müdahaleye daha açık hale gelmelerine neden olmuştur. Dolayısıyla bu kampanyaları, tepeden tutarlı bir biçimde uygulanan yekpare bir reformdan ziyade, içerik ve uygulama olarak değişebilen, etkileri itibariyle çeşitli, bu nedenlerle de sonuçları her yer için aynı olmayan bir müdahale olarak okumak gerekir.

Kampanyaların etki ve sınırları kuşkusuz Kemalist rejimin gücü ve kapasitesi ile de yakından ilgiliydi. Nitekim kampanyalar, tek parti dönemi boyunca, çok daha sınırlı ve temkinli olmaktan daha sistematik ve yaygın olmaya doğru bir seyir izler. Şapka Kanunu'nun hemen sonrasında birkaç vilayette, özellikle peçeyi hedef alan, ama yer yer çarşaf ve peştamalı da kapsayan kampanyalar ve yasaklar görülür. Örneğin 1926'da Trabzon'da Vilayet Meclisi kararıyla peçenin, Eskişehir'de belediye kararıyla peçe ve peştamalı, 1927'de Muğla'da Başbakan İsmet Paşa'nın ziyareti sonrası peçenin, yine 1927'de Aydın'da peçe, çarşaf, peştamal ile birlikte erkeklerin giydiği zeybek kıyafetlerinin de yasaklandığını biliyoruz.²⁵ 1920'lerdeki bu zayıf ve sınırlı dalganın aksine,

24 Bu noktada, şu ironik durumu not etmek istiyorum: 1960'lardan itibaren dindar kadınlar arasında yaygınlaşan ve "türban" tartışması ve başörtüsü yasaklarının odağına yerleşen manto üzerine başörtüsü örtünme tarzı, 1930'lardaki kampanyalar bağlamında pekâlâ "modern" sayılırdı.

25 Çapa, "Giyim Kuşamda"; Yakut, "Tek-Parti"; Adak, *Anti-Veiling Campaigns*, 36-48.

peçe ve çarşaf karşıtı kampanyalar 1930'ların ikinci yarısından itibaren ülke çapına yayılır. Benim ikinci ve ana dalga olarak nitelendirdiğim 1930'lardaki kampanyalar, tek parti rejiminin konsolidasyonu ile yakından ilgilidir ve özellikle kadınlara siyasal hakların verildiği Aralık 1934 sonrası sistematik bir hal alır. Kadınların siyasî haklarını kazanması ile kamusal rol ve görünümünün artması ve böylelikle de giyimlerinin modernleşmesi arasında doğrudan bir ilişki olduğu, Kemalist söylemde son derece belirgin bir tezdır. Bir başka deyişle, en önemli hak olan siyasî hakları bile elde etmiş kadınların peçe ve çarşaf gibi "arkaik," "millî ve medeni olmayan" bir kıyafetle gezmesinin bir çelişki olduğu, tam da kadınların gizlenmesinin (inziva; *seclusion*) ve haremlik-selamlık zihniyetinin (*gender segregation*) simgesi olan bu giysilerin Cumhuriyet'in yarattığı modern kamusal alanda yerinin olmadığı düşüncesi, kampanyaları şekillendiren en güçlü söylemdir.²⁶

Yerel gazetelerden ve arşiv belgelerinden izlenebildiği kadarıyla 1930'ların ikinci yarısında ortaya çıkan peçe ve çarşaf karşıtı kampanyaların çoğunluğu yasakla sonuçlanmıştır.²⁷ Ve yine bu yasakların çoğu, 1930 Belediye Kanunu kapsamında asrî şehirler yaratmakla görevlendirilen belediyelerce belirlenip uygulanmış belediye yasakları kapsamındadır. Yukarıda da belirtildiği gibi, yasakların kapsamı, uyulmadığında ödenecek ceza gibi ayrıntılar şehirden şehire farklılık göstermiştir. Örneğin, kimi yerlerde sadece çarşaf yasaklanırken, kimi yerlerde peçe ve çarşafın yanında pencere kafesleri de yasaklanmıştır.²⁸ Kampanya ve yasakların yerel olması elbette Ankara'nın müdahalesi olmadığı anlamına gelmiyordu. Hatta 1930'larda ülke çapına yayılan bir dalganın, Ankara'nın talimatı ve yönlendirmesi olmadan olamayacağı çok açıktır. Ne var ki talimatların içeriği kimi zaman muğlak,

26 Peçe ve çarşaf karşıtı kampanyaların modern kamusal alanın inşası ve kadınların mekân kullanımı açısından etkilerini tartışan bir analiz için bkz. Adak, "Women."

27 Ayrıntılı döküm için bkz. Adak, *Anti-Veiling Campaigns*.

28 Kafes yasaklarının modern Türk evi ideali, toplumsal cinsiyet ve mekân bağlamındaki analizi için bkz. Sevgi Adak, "Women, the Kafes and the City: Gendering Urban Transformation in Early Turkish Republic," *Nation, Body and Visibility in the Post-Ottoman Urban Space: Turkish and Yugoslav Cities of the Interwar Period* içinde, der. Natasa Miskovic and Karl Kaiser (Londra: Berghahn, yayın aşamasında).

büyük ölçüde temkinli ve hatta zaman zaman tutarsızdır ve kimi yerlerde inisiyatifin gerçekten de yerel yöneticilerden geldiğine ilişkin göstergeler vardır.²⁹ Ankara elbette kampanyalardan memnundu ve yerel yöneticilerin bu konuda inisiyatif almasını, peçe ve çarşafın çıkarılmasını teşvik etmelerini, bu yönde propaganda ve telkin yapmalarını istiyordu. Fakat aynı zamanda temkinin elden bırakılmaması, teşvik, propaganda ve telkinle sınırlı kalınması ve örneğin zabıta ve jandarma müdahalesi gibi yöntemlere başvurulmaması konusunda direktifler gönderiyordu.³⁰

Bu meselede nasıl bir yol izleneceği konusunda merkezi düzeyde de görüş ayrılıkları ya da kararsızlıklar olduğu, Cumhuriyet Halk Partisi'nin (CHP) 1935 yılında yapılan parti kurultayındaki tartışmada da izlenebilir.³¹ Peçe ve çarşafın bir yasa ile yasaklanması önerisinin reddedildiği bu tartışma sonrasında, Ankara'nın bu örtülerle mücadele edilmesi konusundaki tavrının çok daha açık belirtildiği, vilayetlerle yapılan yazışmalardan okunabilir.³² Bu da kampanyaların hızlanmasına neden olmuştur. Peçe ve çarşaf ile mücadele etmeleri talimatını alan, ama muğlak bir teşvik etme ve propaganda yapma direktifi dışında bunu nasıl yapacaklarına dair tutarlı bir programdan yoksun yerel yöneticiler, farklı tutumlar alıp farklı yollar izlemiştir. Hatta kimi yerlerde yasak kararlarının çıkmaması için uğraşan belediye meclis üyelerinin olduğunu, bazı yerel yöneticilerin süreci yavaşlatmaya çalıştığını ya da aslında pek bir adım atmazken Ankara'ya gönderdikleri raporlarda olduğundan daha olumlu bir tablo çizdiklerini görüyoruz.³³ Dolayısıyla

29 Örneğin bkz. "Bütün Vilayetlere ve Umumi Müfettişliklere," T.C. Emniyet Genel Müdürlüğü Arşivi (bundan sonra EGMA) 13216-17/1, 17 Aralık 1934.

30 Örneğin bkz. "Bütün Vilayetlere ve Umumi Müfettişliklere," EGMA 13216-17/1, 17 Aralık 1934; "Ordu Vilayetine Yazılan 14-5-1937 Tarih ve 1709 Sayılı Yazı Sureti," EGMA 13216-17/1, 17 Haziran 1937.

31 Bkz. *C.H.P. Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası, 9-16 Mayıs 1935*, Ankara: Ulus Basımevi, 1935.

32 Örneğin bkz. "Umumi Müfettişliklere ve Valiliklere," EGMA 13216-17/1, 22 Temmuz 1935; "CHP Genel Sekreterliğine," T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Cumhuriyet Dönemi Arşivi (bundan sonra BCA) 490.01/17.88.1, 13 Kasım 1935.

33 Bkz. Adak, *Anti-Veiling Campaigns*, 94-118.

la, gerek görece belirsiz siyasî çerçeve, gerekse de “devlet karşısında halk” gibi dar analizlerle anlaşılamayacak çeşitlilikteki dinamikler nedeniyle kampanyalar, esas olarak yereldeki çatışmalar, pazarlıklar ve tepkiler ile şekillenmiştir.

Yereldeki tepkilerin en etkililerinden biri kuşkusuz kadınların tepkileriydi. İzleyen bölümlerde ayrıntılı olarak tartışacağım gibi, kadınların tavırları, kampanyalar bağlamında geliştirdikleri adaptasyon biçimleri, peçe ve çarşaf kullanımının ötesinde kadın giyiminin dönüşümünde belirleyici olmakla kalmamış, genel olarak kadınların toplumsal konumlarının ve kamusal rollerinin müzakere edildiği bir süreci beslemiştir. Bu tartışmanın ayrıntılarına geçmeden önce şu noktanın altını çizmek isterim: Kadınların peçe ve çarşaf karşıtı yasak ve kampanyalara tepkilerini değerlendirirken, bunları bir ikili karşıtlık içinde, destekleyenler-desteklemeyenler ya da uyanlar-karşı çıkanlar gibi dar bir çerçevede görmemek önemlidir. Zira elimizde böyle iki olasılıklı, kutuplara hapsedilmiş bir analizi destekleyen bilgiler olmadığı gibi aksine çok olasılıklı, değişken, kimi zaman bir kadının yaşam öyküsü içerisinde değişebilen tavırlardan, adaptasyon biçimlerinden, arkadan dolaşma taktiklerinden bahsetmeyi mümkün kılacak tepki biçimleri olduğunu görüyoruz. Burada adaptasyon, taktik gibi kavramların, örneğin pasif direniş gibi genel olarak kampanyaları benimsemeyen bir tutumu kapsamakla birlikte sadece ona tekabül etmediklerini, pekâlâ aslında yeni giyim biçimlerini benimseyen, onlara süreç içinde geçişi öngören ya da en azından peçe ve çarşafın atılmasından çok da rahatsız olmayan tutumlara da işaret edebileceklerini belirtmek gerekir. Bir başka deyişle, çok çeşitli kesimlerden kadınların kampanyaları açıktan olmasa da desteklediğini, ya da bu süreci, sevmedikleri, istemedikleri örtünme biçimlerinden kurtulmak veya onları dönüştürmek için bir olanak, bir müzakere fırsatı olarak gördüklerini düşünebiliriz. Bu anlamda “kadınlar bu kampanyalara nasıl tepki verdi?” sorusunun tek bir yanıtının olmadığıнын altını çizerken, kadınların giyim ve örtünme konusunda benimsediği çok çeşitli pratikleri, ikili karşıtlıklardan ziyade birbiriyle ilişkili bir düzlemde, aynı skalanın parçası olarak anlamayı öneriyorum.

Peçe-Çarşaf Karşıtı Kampanyalar ve Kadınlar

1930'larda peçe ve çarşaf karşıtı kampanyalarla ilgili yerel gazetelerden izlenen haberler, çok büyük oranda kadınların olumlu yaklaşımlarına vurgu yapıyordu. Kampanyalarla ilgili çıkan yazılar, kadınların giyim değişimini onayladıklarını, peçe ve çarşaftan kurtulmak konusunda istekli olduklarını ve getirilen yasaklara uyduklarını iddia ediyordu. Bu iddialar, hiç kuşku yok, büyük oranda peçe ve çarşaf karşıtı propagandanın bir parçasıydı. Öyle ki haberler çoğu zaman benzer bir dil ve başlıklarla, örneğin “kadınlar çarşafı atıyor” ya da “kadınlar peçeyi çıkarıyor” gibi ifadelerle, kadınların kendi iradelerinin altını çizen bir şekilde yapıyordu. Kadınların iradesine yapılan bu vurgu elbette tesadüfı değildi; peçe ve çarşaf karşıtı kampanyaları yerelden ortaya çıkan, kadınların sahici talepleri doğrultusunda şekillenen, yani toplumda kendiliğinden gelişen bir değişim isteği olarak göstermek siyasî iktidarın stratejisinin bir parçasıydı. Öte yandan, resmedilen bu olumlu tablonun gerisinde, kadınların kampanyalara çok çeşitli sebep ve saiklerle uymadığına ya da kısmen uyduğuna ilişkin örnekler de vardı. Bu, kimi zaman peçe ve çarşaf odağında ve bu örtülerin atılmasına karşı direk bir tepki olabiliyorken, kimi zaman da aslında peçe ve çarşaftan ziyade kampanyaların bir müdahale, kadınların sahip oldukları seçenekleri kısıtlayan ya da kamusal alandaki görünümle ilgili dengeleri değiştirerek onları zor duruma sokan bir düzenleme olarak görülmesinden kaynaklanıyordu.

Kampanyalara verilen tepkiler içerisinde en açık “direniş” olarak görülebilecek olanı, peçe ve çarşafa açıktan yasak getirilen yerlerde yasaklara uymamaktı. Örneğin Ekim 1935'de Bursa'da bir yerel gazete, kadınların belediyenin getirdiği yasağa uymamaları nedeniyle zabitanın müeyyide uygulamak zorunda kaldığını, bir kaç ay içinde yüzün üzerinde kadına peçe ya da çarşaf giymeye devam ettikleri için para cezası verildiğini yazıyordu.³⁴ Öyle görünüyor ki Bursa'da zabitanın

34 “Çarşafılar Kalkıyor,” *Hakkın Sesi*, 10 Ekim 1935. Aynı gazetede Kasım ayında çıkan bir haberde de son 4 ay içinde zabitanın muhtelif işler hakkında yedi yüz zabıt varakası tuttuğu, bunlardan bazılarının çarşaf yasağına uymamakla ilgili olduğu belirtiliyordu. Fakat tam sayı verilmiyordu. “Uray zabıtası dört ay içinde neler yaptı?,” *Hakkın Sesi*, 7 Kasım 1935.

tavri kadınların yasağa uymama tutumunu kırmaya yetmemişti; zira izleyen bir kaç ayda gerek yerel gazetelerdeki yazılarda gerekse belediye meclisindeki konuşmalarda, bazı kadınların peçe ve çarşaf giymeye devam ettiğine dikkat çekiliyordu.³⁵ Bu durum tartışmalara yol açmış, belediye meclisinde kararların uygulanmasına hız verilmesini talep edenler olmuştur.³⁶ Sivas'ta da yasağa ve para cezasına rağmen çarşaf giymeye devam eden kadınlar vardı. Resmî bir daireye siyah çarşaf giyen iki kız kardeş para cezası almıştı.³⁷ Bunun üzerine Ankara'ya mektup yazıp, kıyafetlerinin kanuna aykırı olmadığını belirterek, kendilerine ceza yazanları şikâyet etmişlerdi. Yine Denizli'de, hem vilayet merkezinde hem de bazı ilçelerle köylerde peştamal örtü kullanmaya devam eden kadınlar olduğu ve bunlara para cezası verildiğini yerel gazetelerden izlemek mümkündür. *Denizli* ve *Babadağ* gazetelerini inceleyen Hakkı Uyar, Kasım ve Aralık 1935'de toplam 10 kadının para cezası aldığını yazar.³⁸

Kadınların peçe ya da çarşaf kullanmaya devam ettiğine ilişkin haberlere başka vilayetlerde de rastlanır. Özellikle yasak olan ve yasağın uygulandığı yerlerde, zabıtaban saklanabilmek için kent merkezlerinde değil de daha çok merkezden uzak mahallelerde bu örtülerin kullanıldığına işaret eden örnekler vardır.³⁹ Yani kadınlar, yasalara açıktan karşı çıkmadıkları ya da çıkmak istemedikleri durumlarda başka başetme yöntemlerine başvuruyorlardı. Denetimin az olduğu mahallelerde peçe ve çarşaf kullanmaya devam etmek ve kent merkezlerine gitmekten kaçınmak gibi yollar, geliştirilen taktikler olarak görülebilir. Yine yasakların sıkı uygulandığı süre boyunca olabildiğince evden çık-

35 "Kendi kendilerini cezalandıranlar..." *Hakkın Sesi*, 30 Kasım 1935; "Peçeli Kadınlar," *Hakkın Sesi*, 24 Aralık 1935.

36 "Dünkü Uray Kurulunda," *Hakkın Sesi*, 15 Şubat 1936.

37 Metinsoy, "Everyday Resistance," 105.

38 Hakkı Uyar, "Tek Parti Döneminde Denizli'de Siyasal Hayat," *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu: Bildiriler 1* içinde, der. Ayfer Özçelik et al. (Denizli: Pamukkale Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Yayınları, 2006), 573.

39 Örneğin Konya için bkz. "Zaman ilerler ilerlemezsen sürükler," *Babalık*, 18 Ocak 1936; Çorum için, "Çorum Valisinden Dahiliye Vekâletine," EGMA 13216-7/1, 22 Kasım 1935. Bu elbette şehrin sınıfsal haritasına denk düşüyor, yani sınıfsal bir mekân kullanımına da işaret ediyor olabilir.

mamaya çalışanlar da vardı. Yani kimi kadınlar, manto gibi yeni giyim-leri kullanmak zorunda kalmamak için dışarı çıkmamayı tercih ediyor, kampanyanın etkisinin geçmesini bekliyorlardı. Kastamonu'nun Tosya ilçesinden Emniyet Genel Müdürlüğü'ne gönderilen bir şikâyet mektubunda, peçe ve çarşaf yasağının jandarma kullanılarak uygulanması nedeniyle kaza merkezinde ve köylerde kadınların evden çıkmadığı belirtiliyordu.⁴⁰ Mektuba göre jandarma, sokakta, çarşıda, pazarda tesadüf ettiği çarşafli kadınların çarşafını hemen oracıkta çıkartmakta, mektubu yazan İkinci Komiser Tahsin'in ifadesiyle, onları “donları ile” sokak ortasında bırakmaktaydı. Bunu duyan kadınlar, benzer bir duruma düşmemek için çarşıya gitmiyor, özellikle pazar için Tosya merkeze gelen köylü kadınlar da gelmemeyi tercih ediyordu.⁴¹ Valinin raporuna göre Maraş'ta da yıllarca evden çıkmayan kadınlar vardı.⁴² Bazı kadınlar yakınlarını ziyarete akşamları ve taşıtla gidiyorlar, böylece manto giymek ya da peçesiz sokağa çıkmak zorunda kalmıyorlardı.

Yasağın her yerde aynı şekilde uygulanmaması ve bazı kentlerde hiç yasak olmaması, gri alanların oluşmasını kolaylaştırıyordu. Yani şehirler birbirlerinden etkilenebiliyor, bir yerde yasağın olmaması ya da yeterince uygulanmaması, bir başka yerde yasak koyup bunu sıkı uygulamak isteyen yerel idarecilerin elini bağlıyor, uygulamayı etkileyebiliyordu. Özellikle İstanbul, Ankara ve İzmir gibi yasak olmayan büyük şehirlerdeki durum, taşra şehirleri için önemliydi ve yasağa karşı çıkmak ya da ona uymamak için bir sebep olarak kullanılabiliyordu. Örneğin Yozgat CHP İl Yönetim Kurulu Başkanı Yusuf Duygu, parti genel sekreterliğine yazdığı yazıda, büyük şehirlere gidenlerin orada peçe ve çarşafın hâlâ kullanıldığını gördüklerini, bu nedenle de Yozgat'taki duruma şaşırdıklarını belirtiyordu.⁴³ Duygu'ya göre bu örtü-

40 “İkinci Komiser Tahsin'den Emniyet İşleri Genel Direktörlüğüne,” EGMA 13216-7/1, 21 Ağustos 1935.

41 Hale Yılmaz, İzmir Ödemiş'te de bazı kadınların peçe ve çarşaf yasakları yüzünden çarşıya gidemedikleri yönünde şikâyet mektubu olduğundan bahseder. Yılmaz, *Becoming Turkish*, 127.

42 Ibid., 121.

43 “Yozgat CHP İlyönkurul Başkanundan CHP Genel Sekreterliğine,” BCA 490.01/17.88.1, 13 Kasım 1935. Yusuf Duygu, partinin Mayıs 1935'de yapılan kongresinde peçe ve çarşafın kanunla yasaklanmasını savunan delegeler arasındaydı.

lerin bir an önce ve her yerde, ama özellikle büyük şehirlerde terk edilmesi çok önemliydi. Bu konudaki tutarlılık taşra kentlerindeki dedikoduların önüne geçecekti.

Kadınların kampanyalarla başa çıkmak için başvurduğu bir başka yöntem alternatif örtünme biçimleri bulmaktır. Örneğin sokakta erkeklerle karşılaştıkları durumlarda yüzlerini örtebilmek için şemsiye kullanmak bunlardan biriydi. Böylece hem peçe yasağına uymuş oluyor, hem de peçenin gördüğü işlevi görece karşılayan bir başka araç kullanarak geleneksel normlara uymaya çalışıyorlardı. Örneğin Ordu valisi, yazdığı raporda, şehirde “lüzumsuz yere” şemsiye ve atkı kullanan kadınların olduğunu belirtiyordu.⁴⁴ Yine Maraş ve Kilis’te kadınlar kendilerini gizlemek için şemsiye taşıyorlardı.⁴⁵ Anlaşılan Rize’de de şemsiye ile yüzü gizleme yöntemi yaygındı ki belediye meclisinin kararında kadınların “saklama yerine kullandıkları” şemsiyeyi kaldırması öngörülüyordu.⁴⁶ Yasaklarla geleneksel normlar arasında sıkışan kadınların bir orta yol bulmaya çalıştıklarına bir başka örnek de hem yasağa karşı gelmeyecek, hem de örtünme normlarını ihlal etmeyecek yeni giyim biçimleri bulmaktır. Örneğin manto üzerine uzun ve siyah başörtüsü kullanmak, atkı kullanmak, mantoların boylarını uzun tutmak, böylece çarşafın bütün vücudu kaplayan etkisine olabildiğince benzer bir örtünme biçimi bulmak, kadınların kampanyaların getirdiği kısıtlamalarla başetme stratejilerinden birkaçıydı. Bu tür yöntemlerin “göze battığı” yerlerde bazı yerel iradecilerin bunları yasağa direniş olarak algıladığını da vurgulamak gerekir.⁴⁷

44 “Peçe, Çarşaf ve Peştamal Yasağı Hakkında Tamim,” EGMA 13216-7/1, 5 Mart 1937.

45 “CHP Maraş Bölgesi Müfettişi Trabzon Mebusu Mitat Aydın’ın Teftiş Raporu,” BCA 490.01/273.1091.2, 7 Mayıs 1943. Ayrıca bkz. Yılmaz, *Becoming Turkish*, 121.

46 “Rizede Peçeler Çarşafı Kalkıyor,” *Yeni Asır*, 1 Mart 1935.

47 Örneğin bkz. “Trabzon Mebusu Mitat Aydın’ın Maraş Teftiş Raporu,” BCA 490.01/612.125.2, 12 Haziran 1940. Bu örnekten de görülebileceği gibi kampanyaların 1940’ların başlarına kadar sürdüğü iller vardır. Fakat ülke çapında ana dalganın ne zaman bittiğini ya da illerde sonraki yıllarda uygulamada süreklilik olup olmadığını kesin biçimde söylemek güçtür. Yerel ve ulusal gazetelerden görünen genel tablo kampanyaların 1935-1937 arasında yoğun olduğu yönünde. En yoğun yıl 1935 gibi görünmektedir.

Kimi yerlerde peçe ve çarşafın atılarak yeni kıyafetlerin benimsenmesi konusunda yaygın bir isteksizlik olduğuna ilişkin bir belirti de belediye meclis kararına uyulması konusundaki uyarıların yerel gazetelerde tekrar tekrar yayınlanmasıydı. Trabzon'da belediye meclis üyelerinin bazılarında da direnç gören peçe ve çarşaf yasağı ile ilgili kadınlar da müteredditti.⁴⁸ Trabzon gazetelerindeki ısrarlı yayınlardan yasağa uyma oranının çok da istendiği gibi olmadığı sonucu çıkarılabilir. Gerek uyarılar, gerekse konuya değinen makaleler, peçe ve çarşafın Türk geleneklerinden olmadığı, İslâm'ın öngördüğü örtünme biçimi de olmadıkları ve kadınların ilerlemesi ve toplumsal hayata katılmasının önünde engel oldukları gibi görüşlerle kadınları ikna etmeye çalışıyorlardı. Peçe ve çarşafı çıkarmanın İslâm'a aykırı olmadığı yönündeki görüşün özellikle vurgulanması, kimi kadınların dinî nedenlerle çağrıya uymadığı düşüncesinin oldukça yaygın olduğunu gösteriyor. Yine kadınların peçe ve çarşafı çıkarmadıkları değil çıkaramadıkları, Türkiye toplumunda egemen olan muhafazakârlık ya da ataerkil geleneksel normlar nedeniyle çekindikleri düşüncesi de egemendi. Bu etmenlere özellikle vurgu yapanlar, direnişin, peçe ve çarşaftan da öte, kadınların modern hayata katılımına karşı olduğunun altını çiziyorlardı. Eleştiriler, kadınların peçe ve çarşafı çıkarmamaları sorunundan ziyade aslında şehir hayatına katılmadıklarının altını çiziyor, yani kadınların genel olarak şehirde görünür olmamalarına odaklanıyordu. Örneğin Halkevi etkinliklerinde çok az kadın vardı. Hatta Halkevi tiyatro grubu, kadınlar sahneye çıkmaya çekindikleri için oyun koyamıyordu.⁴⁹ Şehirdeki kadın öğretmenler bile bu gibi etkinliklere katılmak konusunda çekimserdi.⁵⁰ Kadınların “yeni” hayatın gerekleri ile geleneksel toplumsal cinsiyet kodları arasında sıkışıp kaldıklarını yazan bazı erkek

48 Özellikle çarşafı ısrar edildiğine ilişkin bir yazı için bkz. “Eni konu konuşmalar...,” *Halk*, 11 Nisan 1935. Trabzon'da belediye meclisinden gelen direniş ve Ankara'nın tutumu üzerine daha ayrıntılı bir tartışma için bkz. Adak, “Anti-Veiling Campaigns.”

49 “Gösteri işleri neden çalışmıyor?” *Halk*, 3 Ekim 1935.

50 Kadın öğretmenlerin Halkevlerinin sahnelediği oyunlarda görev almak konusundaki isteksizliği İzmir gibi çok daha az muhafazakâr illerde bile bir sorundu. Alexandros Lamprou, “Halkevi Sahnesinde ‘Yeni Türk Kadını’: 1930’lu ve 1940’lu yıllarda kadınlı-erkekli yeniliklerin sahnelenmesi,” *Toplum ve Bilim* 130 (2014): 6-35.

yazarlar, bu sıkışmışlıktan çıkamadıkları, yeterince cesur olmadıkları için yine kadınları suçluyordu.⁵¹

Peçe ve çarşaf yasaklarına “direniş” dediğimizde, kadınların bu eylemlerini direniş olarak görüp görmediklerini, ya da bu eylemleri kendi istekleriyle mi yoksa örtüleri çıkarmamak konusundaki baskı nedeniyle mi yaptıklarını söyleyebilmek mümkün değildir. Dönemin basınındaki hâkim söylem, elbette kadınların kendilerinin bu örtüleri çıkarmak isteyeceklerinden emindi; sorun toplumsal baskı idi. Bu baskıda erkeklerin sorumluluğuna odaklananlar, erkeklerin kadınları peçe ve çarşaf giymeye zorladıklarını söyleyenler de vardı. Bu gibi görüşler 1935 yılı parti kongresi sırasındaki tartışmalarda da dile getirilmişti. Yerel gazetelerde bazı yazarlar, Türk erkeklerine doğrudan seslenen yazılar yazıyor, kimi onları kızkardeşlerini dünyaya “geri” bir kıyafetle göstermemeleri gerektiği konusunda uyarıyor,⁵² kimi de asıl olarak onların mütereddit tutumunu, peçe ve çarşafın atılması konusundaki yavaşlığın müsebbibi olarak görüyordu.⁵³ Bir yandan da erkeklerden baskı gören kadınlara güçlü olma çağrıları yapıyordu. Örneğin yine Trabzon’da kadınlar kocalarının ya da diğer erkek aile üyelerinin sözünü dinlememeye çağrılıyordu. İsimsiz olarak *Halk* gazetesinde yayımlanan yazıda, erkeklerin kadınlara yasağa uymak için verilen müddetin son gününe kadar beklemelerini telkin ettiği iddia edilerek, kadınlardan bu telkine uymamaları isteniyordu. Kadınlar erkeklerle, tıpkı fesin atıldığı gibi çarşafın da atılacağını, kendilerinin de erkekler gibi “medeni” kıyafeti benimseyip toplumsal hayata karışmak istediklerini söylemeliydiler.⁵⁴

Kadınlara yönelik yazılan bu gibi makalelerde genellikle suçlayıcı bir dil kullanılmadığını, asıl amacın onları ikna etmek olduğunu vurgulamak gerekir. Öte yandan, daha sert bir tonla, peçe ve çarşaf giymeyi sürdürmeyi, özellikle de siyah çarşaftaki ısrarı “irtica” ile ilişkilendiren tepkiler de vardı. Örneğin Aka Gündüz, bu sert tonu benimseyenler-

51 “Peçe ve Çarşaf, Şehrimizin Sayın Bayanlarına,” *Halk*, 19 Aralık 1935; “Peçe ve Çarşaf, Şehrimizin Sayın Bayanlarına,” *Halk*, 23 Aralık 1935.

52 “Peçe ve Çarşaf,” *Halk*, 17 Ekim 1935.

53 “Trabzon gençliği ve müsbet hamlesi,” *Halk*, 19 Mart 1936.

54 “Çarşafı Atalım,” *Halk*, 13 Nisan 1936.

dendi. Gündüz'ün ilkin *Hakimiyeti Milliye* gazetesinde yayımlanan, daha sonra birçok yerel gazete tarafından da basılan makalesinde, çarşafı bırakmayan üç farklı kadın grubu olduğu iddia ediliyordu: yaşlı kadınlar, çarşafa zorlanan genç kadınlar ve bile isteye çarşaf giyen genç kadınlar.⁵⁵ Yaşlı kadınların eski geleneklere bağlılıkları hoş görülebilirdi. Genç kadınlardan, baskı görmedikleri halde, bilinçli olarak “üniforma gibi” siyah çarşaf giymeye devam edenler ise yeni rejime karşı çıkanlardı. Aynı biçimdeki siyah çarşafı giyip grup halinde şehirde gezen bu kadınlardan şüphe duymak gerekirdi; bunlar “çarşaf nümayişi” idi. Geri zihniyetin planlı bir hareketi olan bu “kara birlik”, inkılâp güçlerince alt edilmeyi bekliyordu.

Burada Gündüz'ün “toplucu siyah çarşaf giyenler” demesi, elbette tanıdık irtica tehdidi söyleminin bir parçası olsa da yaşlı kadınların ya da baskı gören genç kadınların yeni kıyafete uyamamasının anlayışla karşılanabileceği argümanı, aslında peçe ve çarşafın atılmasının zaman alacağını kabul edildiğini gösteriyordu. Nitekim yazıda Gündüz de bu örtülerin çok uzun süredir kullanıldığını ve dolayısıyla kadınların onları atmakta pek istekli olmadıklarını kabul ediyordu. Mücadele elbette uzun sürecekti; yine de Türkiye'nin medeni dünyanın bir parçası olması isteniyorsa bu mücadelede ısrar edilmeliydi. Medeni dünyaya yapılan vurgu, peçe ve çarşaf karşıtı kampanyalarda “Avrupalılar bizi nasıl görüyor” kaygısının ne denli etkili olduğunun bir göstergesiydi. Bu kaygı, sadece Avrupalılar bizi de kendileri gibi medeni görsün düşüncesinden de ibaret değildi. Rejime karşı bir direniş olmaması da “medeniyyetin kabulü” görüntüsünün bir parçası idi. Dolayısıyla, kadınların peçe ve çarşaf direnişi bu anlamda da kritikti. Batı basınında bu konudaki yazılar yakından takip ediliyordu. Örneğin Amerikan *Daily Eagle* gazetesinde çıkan ve Kastamonu ve diğer bazı Anadolu şehirlerinde kadınların hâlâ gruplar halinde peçe ve çarşafarla dolaştıklarını ve bunun da kabul edilen asrî kıyafete karşı bir protesto olarak görüldüğünü iddia eden bir yazı, hem Hariciye hem de Dahiliye Vekaleti'ni harekete geçirmişti.⁵⁶ Makale Ankara'dan alınan bir telgrafa dayanıyordu. Dahiliye Vekaleti'nin Hariciye'ye yazdığı yanıtta, bunların

55 Aka Gündüz, “Çarşaf Nümayişleri,” *Yeni Asır*, 17 Temmuz 1934.

56 “Hariciye Vekilinden Dahiliye Vekaletine,” EGMA 13216-7/1, 28 Ekim 1935.

Batı'da Türkleri geri düşünceli insanlar olarak göstermek isteyenlerin uydurmaları olduğu iddia ediliyor, böyle bir şey olmadığının belirtilmesi ve aleyhteki bu gibi neşriyatın usulen yalanlanması isteniyordu.⁵⁷

Toplumsal Baskı ile Ekonomik Zorluklar Arasında Kadınlar

Kesin ve detaylı bir şekilde ölçmek mümkün olmasa da peçe karşıtı propaganda ve yasaklara uyumun çarşafa göre daha kolay ve daha hızlı gerçekleştiğine dair belirtiler vardır. Bazı valiler Ankara'ya gönderdikleri raporlarda bu yöndeki gözlemlerini paylaşmışlardır; kadınlar peçeyi daha kolay bir şekilde çıkarıyordu ama çarşaf, kampanyalara rağmen, ancak kısmen atılmıştı.⁵⁸ Çarşafta ısrarın peçeye kıyasla daha güçlü olduğunu gözleyen yazılar yerel gazetelerde de izlenebiliyordu.⁵⁹ Kadınların yüzlerini açması muhtemelen gerçekten de görece daha kolay, daha makul, ya da daha kabul edilebilir bulunuyordu. Peçe ile mücadelenin geçmişinin daha eski olduğu ve özellikle Batılı Oryantalist bakışta çok daha keskin biçimde “kadını görünmez kılan Müslüman örtüsü” olarak kodlandığı düşünülürse, peçeyi çıkarmanın çarşafı çıkarmaya kıyasla daha erken başladığı da düşünülebilir. Nitekim peçe kullanımının Osmanlı modernleşmesi ile birlikte azaldığı görüşünden hareket edilirse, 1930'lara gelindiğinde peçe takan kadın sayısı çarşaf giyenlere göre muhtemelen zaten daha azdı ve dolayısıyla da peçenin çıkarılması, toplumsal baskı ortamında dahi olsa, daha mümkündü.

Kadınların çarşaf kullanmaktaki ısrarını, onları çevreleyen patriyarkal ve muhafazakâr toplumsal dinamikleri dikkate almadan anlamak elbette mümkün değildir. Bu anlamda yerel gazetelerde görülen ve yurarda da değinilen “kadınlar baskı nedeniyle bu örtüleri bırakamıyor” söylemini, sadece kampanyayı destekleyen yerel elitlerin çıkarsaması olarak görmek yanıltıcı olur. Yine yerel yöneticilerin çarşafın toplumsal baskı nedeniyle daha zor atıldığına ilişkin Ankara'ya gönderdikleri raporlara, yalnızca kampanyaların başarısızlığına bahane üretmek olarak bakmamak (böyle bir çaba şüphesiz vardı), bu gözlemde bir

57 “Dahiliye Vekilinden Hariciye Vekaletine,” EGMA 13216-7/1, 19 Kasım 1935.

58 Örneğin bkz. “Sivas İlbaından İç Bakanlığı,” EGMA 13216-7/1, 3 Eylül 1935.

59 Örneğin bkz, “Çarşaf,” *Halk*, 12 Kasım 1935.

gerçeklik payı olduğunu da hesaba katmak gerekir. Özellikle küçük, daha homojen ve daha muhafazakâr kentlerde, patriyarkal toplumsal baskı, kadınların giyimle ilgili kararlarında ve tabii örtünme biçimi seçimlerinde kuşkusuz birincil etmendi. Öyle ki yerelde değişen havaya göre bu karar ve seçimler de farklılaşıyordu. Örneğin Sinop valisinin Mart 1935’de Ankara’ya yazdığı yazıda, birçok kadının bir ay önceki seçimler sırasında çarşafı çıkarıp manto giydikleri ve oy kullanmaya mantolarıyla geldikleri, fakat bazılarının göreneklerin baskısına dayanamayıp yeniden çarşafa döndükleri belirtiliyordu.⁶⁰ Belli ki kadınların kıyafetlerinin değişmesine dair faaliyetler başlarda daha etkili olmuş, seçimler gibi kadınların ilk kez oy kullanması nedeniyle onlara olan dikkatin özellikle artacağı ve belki de bu örtülerin atılması için daha uygun bir zeminin olduğu bir dönemde manto kullanımı artmış, fakat bu süreç geçince tekrar çarşafa geri dönmüş ya da dönmek zorunda kalmıştı. Çorum’da da vali, kadınların yasağa rağmen çarşafta ısrar etmesini, vilayette çok egemen olan muhafazakârlığa bağlıyordu.⁶¹ Valiye göre, böyle bir ortamda, toplumsal kınama ve baskıya rağmen kadınların bu örtüleri çıkarması çok çok zordu. Nitekim Ankara da vilayetlere gönderdiği yazılarda peçe ve çarşafın bazı vilayetlerde varlığını sürdürmesini toplumsal baskıya bağlıyordu. Örneğin Dahiliye Vekil’inin 22 Haziran 1935 tarihli yazısında, bu baskının görece daha az olduğu İstanbul, Ankara ve İzmir gibi büyük şehirlerde bu örtülerin ortadan kalkmasına rağmen, taşra vilayetlerinde kadınların dedikodudan, söylentiden korktuğu belirtiliyordu.⁶² Hatta kadınlar kendi memleketlerinde söz olur korkusuyla çarşaf giymeye devam ederken, daha büyük şehirlere gittiklerinde mantoya geçiyorlardı.⁶³ O dönemde Doğu Anadolu’yu dolaşan Lilo Linke’nin, Malatya’dan Adana’ya gi-

60 “Sinop Valisinden Dahiliye Vekaletine,” EGMA 13216-7/1, 4 Mart 1935.

61 “Çorum Valisinden Dahiliye Vekaletine,” EGMA 13216-7/1, 22 Kasım 1935. Benzer bir çıkarsama Maraş valisi tarafından da yapılıyordu. Bkz. “Maraş Valisinden Dahiliye Vekaletine,” EGMA 13216-7/1, 13 Ağustos 1935.

62 “Umumi Müfettişliklere ve Valiliklere,” EGMA 13216-7/1, 22 Temmuz 1935.

63 Bu yöntemin kadınlarca yakın zamana kadar kullanıldığını söylemek mümkündür. 2009’daki ölümüne kadar, Denizli’de yaşadığı ilçenin pazarna giderken “söz olur” diyerek yerli peştamal örtme kullanan anneannem, Denizli kent merkezine ya da diğer şehirlere giderken manto giyip başını eşarpla bağlamayı tercih ederdi.

derken trende tanıştığı bir kadının kampanyalara verdiği tepki de toplumsal baskının kadınların kararlarında ne denli belirleyici olduğunu ortaya koyar.⁶⁴ Adana’da çarşafın yasaklandığını duyan kadın, Linke’ye Adana kadınlarının şanslı olduğunu söyler; zira artık çarşaflarını çıkarırlarsa etraf ne der korkusu yaşamayacaklardır.

Dolayısıyla, kampanyalar, bu örtüleri çıkarmak isteyen ama çevreledikleri baskılar nedeniyle buna çekinen kadınların adım atmasını kolaylaştırıyor, ya da en azından meşru bir zemin yaratıyordu. Zira kadınların peçe ve çarşafı çıkarmak konusundaki endişeleri, söz olmasından da ibaret değildi. Bu örtüleri çıkardıkları için taciz edilen ve hatta şiddet gören kadınlar vardı. Yani kadınlar, peçe ve çarşafı çıkarmaları durumunda, haklarında dedikodu çıkması, bulundukları muhitte dışlanmaları gibi hayatlarını zaten yeterince zorlaştıracak faktörlere ek olarak, bir de fiziksel saldırıya uğramak olasılığı ile karşı karşıya idiler. Örneğin Afyon’da çarşaflarını çıkaran bazı kadınlar, sokakta erkekler tarafından taciz edilmiş ve saldırıya uğramıştı. Valinin aktardığına göre, bu kötü niyetli kişiler, “ne iyi yerli mallarımız varmış” gibi ve daha çirkin ifadelerle kadınlara sarkıntılık ediyor, sataşüyor, hatta onları fiziksel olarak taciz ediyordu.⁶⁵ Öyle ki polis sokaklarda gözcülük etmeye başlamıştı. Nurcu Mahallesi’nden Mevlüt kızı, İsmail eşi 20 yaşındaki Emine, çocuğu ile birlikte İzmir İstasyon Caddesi’nden geçerken, Mecidiye Mahallesi’nden Kırkalioğulları’ndan Ahmet oğlu Abdurrahman’ın saldırısına uğramıştı. Emine’ye önce söz atan Ahmet, daha sonra onu kolundan tutup sürüklemeye başlamıştı. Emine ancak yardıma gelen insanlar tarafından kurtarılmıştı. Abdurrahman yakalanıp polise verilse de sonraki bir rapordan öğrenebildiğimiz kadarıyla, yargılama sonucu beraat etmişti.⁶⁶ Bergama belediye meclisinin peçe, çarşaf ve peştamalı yasaklayan kararında, “millî kıyafet” giyen kadınlara laf atan ve saldıranlara da ceza verileceğine dair bir ekleme yapılma gereği hissedilmişti.⁶⁷ Muhtemelen böyle bir olay yaşanmış ya da yaşanılacağından korkulmuştu. Hatta öyle ki belediye

64 Lilo Linke, *Allah Dethroned: A Journey through Modern Turkey* (Londra: Constable & Co LTD, 1937), 231.

65 “Afyon Valisinden Dahiliye Vekaletine,” EGMA 13216-7/1, 13 Kasım 1935.

66 “Afyon Valisinden Dahiliye Vekaletine,” EGMA 13216-7/1, 25 Mayıs 1936.

67 “Bergama’da Çarşaf, Peçe ve Kıvraklar Kaldırılıyor,” *Anadolu*, 6 Aralık 1934.

meclisi için yasak önerisini hazırlayan komite, kahvehanelerin önüne konan sandalyelerin kaldırılmasını da önermişti; “iş gücü olmayan” erkekler, kahvehane önünde oturup gelip geçen kadınları rahatsız edebilirlerdi. Örtülerini çıkaran kadınlara karşı bu gibi saldırılar başka yerlerde de olmuş olmalı ki Ankara da yerel idarecileri uyarma ihtiyacı hissetmiş, bu tür saldırılara karışanların hakkında derhal işlem yapılmasını ve bunun da rapor edilmesini istemişti.⁶⁸ Sonuç olarak, kadınlar iki yönlü bir patriyarkal baskı altındaydı. Bir yandan, özellikle yasak olan ve bu yasağın zabıta hatta jandarma eliyle uygulandığı yerlerde, peçe ve çarşafı çıkarmak için baskı altındalardı. Öte yandan, toplumsal baskı, aile baskısı, dinî ya da geleneksel normların etkisiyle, peçe ve çarşafı çıkarmak ya da örtünmeyi tamamen bırakmak da kolay değildi.

Bu duruma ek olarak bir başka önemli faktörü eklemek gerekir: ekonomik zorluklar. Peçe ve çarşaf karşıtı kampanyalar, modern dış giyim olarak mantoyu teşvik ettiği için, çarşafın atılması manto giymek demektir. Fakat 1930’lar Türkiye’inde manto hâlâ birçok kadın için yeni, çok da kolay bulunmayan ve en önemlisi, çarşaf ya da peştamala göre çok daha pahalı bir giysi idi. Çarşaf ve peştamal çoğunlukla yaşadıkları şehir ve kasabalarda üretildiği için, hem çok daha kolay erişilebilir, hem daha ucuz, hem de elbette zaten giyimin çoktandır parçası olan, alışıldık kıyafetlerdi. Nüfusun ezici çoğunluğunun kırsal kesimde yaşadığı düşünülürse, mantoyu satın almak bir yana bulmak bile zordu. Bazı kadınlar, yerel gazetelere mektup yazarak bu durumdan açıkça yakınıyor, manto alacak imkân ve güce sahip olmadıklarını belirtiyorlardı.⁶⁹ Bu durum, yani kadınların ekonomik güçlükler nedeniyle çarşafı ya da peştamalı isteseler de çıkaramamaları, idareciler tarafından da belirtiliyor ve dikkate alınıyordu.⁷⁰ Mesela bir yasak olduğunda, peçeye kıyasla çarşafı çıkarmak için daha uzun süre verilme-

68 “Dahiliye Vekaletinden Afyon Valisine,” EGMA 13216-7/1, 28 Kasım 1935.

69 Metinsoy’un aktardığına göre Çorum’dan bir kadın ve Milas’tan bir grup kadın *Köroğlu* Gazetesine yazarak kampanyalara karşı olmadıklarını ama mantonun çok pahalı olduğunu belirtmişlerdi. Metinsoy, “Everyday Resistance,” 96.

70 Örneğin bkz. “Çorum Valisinden Dahiliye Vekaletine,” EGMA 13216-7/1, 20 Ağustos 1935; “Kırklareli Valisinden Dahiliye Vekaletine,” EGMA 13216-7/1, 27 Eylül 1935.

si, bir tesadüf değildi. Halkevleri, Kızılay ve parti yerel teşkilatları gibi kurumlar da bu nedenle yoksul kadınlara manto dağıtmak için çalışmalar yapıyorlardı. Bazı kentlerde, yerel idarecilerin eşleri bu çalışmalara bizzat öncülük ediyordu. Örneğin Antalya’da, parti vilayet idare kurulunca yoksul kadınlara yardım amacıyla valinin eşinin başkanlık ettiği bir komite kurmuştu.⁷¹ Trabzon’da da belediye başkanının eşi, Emine Kadri Evren, yoksul kadınlara manto sağlamak için Kızılay’ın başlattığı girişimin başındaydı.⁷² Aslında, bu tür çabalarla dahi manto ihtiyacını karşılamak çok zor oluyordu, zira yeterli kaynak yoktu.⁷³ Mesela Trabzon’da, bütün kurumların girişimleri ile ancak 319 kadına manto sağlanabilmişti.⁷⁴ Bu girişimler, ya bağış bulmaya çalışıyor ya da kumaşın elverdiği ölçüde çarşafı mantoya çevirmeyi teşvik ediyor, hatta kadınlara bunu nasıl yapabileceklerini gösteren kurslar veriyorlardı. Çanakkale’de köylü kadınlar, kendi dokudukları kumaştan manto dikmeye çalışıyorlardı.⁷⁵ Böyle yöntemlere başvurulamayan, manto da sağlanamayan yerlerde, kadınlar erkek mantosu ya da ceketi giiyorlardı. Mesela, Eskişehir Seyitgazi’de, yoksulluk nedeniyle kadınlar bu yola başvurmuş, sokaklardaki bu “tuhaf hâl” ilçede tepkiye neden olmuştu. Çoğunluğu yoksul çiftçilerden oluşan ilçe halkı, belediyeye başvurarak çarşaf yasağının yürürlüğe konmasının ertelenmesini, hasat sonrasında insanların elinin biraz para görmesinin beklenmesini istemişti.⁷⁶

Bütün bu örnekler, peçe ve çarşaf karşıtı kampanyaların tek bir biçim almadığını, farklı kentlerde farklı etmenler ve uygulamalar ve bunlara gösterilen farklı tepkilerle, hatta bazen açıkça yapılan müzakerelerle ilerlediklerini gösteriyor. Öyle ki, yukarıda da değinildiği gibi, bazı yerlerde, peçe ve çarşaf kullanmaya devam eden kadınlar para

71 “Kentimizde kadın kılığı işi bütün hızıyla yürüyor,” *Antalya*, 2 Mayıs 1935.

72 “Kızılay fakirlere 50 manto dağıttı,” *Halk*, 30 Nisan 1936.

73 “Halkevi çok fakir ailelere manto yaptırarak,” *Halk*, 27 Şubat 1936.

74 “Kızılay fakirlere 50 manto dağıttı,” *Halk*, 30 Nisan 1936; “Kızılay bugün 150 manto daha dağıtıyor,” *Halk*, 4 Mayıs 1936; “Bugün 119 Manto daha dağıtılacak,” *Halk*, 1 Haziran 1936.

75 “Çanakkale Valisinden Dahiliye Vekaletine,” EGMA 13216-7/1, 21 Mart 1936.

76 “Eskişehir Valisinden Dahiliye Vekaletine,” EGMA 13216-7/1, 7 Şubat 1936.

cezasıyla, hatta jandarma müdahalesi ile karşı karşıya kalırken, bazı kadınlar kampanyalara uyup bu örtüleri çıkardıkları için saldırıya uğrayabiliyordu. Kampanyaların etkileri de bir yerden diğerine, toplumsal, kültürel ve ekonomik faktörlere ve yerelde yaşanan dinamiklere göre değişkenlik gösteriyordu. Bu çerçevede kadınlar, hem bu farklılaşmaya verdikleri tepkiler ve izledikleri taktiklerle şekil veriyor, hem de bu süreçten kendileri etkileniyorlardı. Sonuçta da kadın giyimi ve örtünme biçimleri, aslında her zaman olduğu gibi, kampanyalar sırasında ve sonrasında da çeşitlilik gösteriyordu. Örneğin yaş önemli bir faktördü; genç nesil için yeni kıyafetlere uyum daha kolaydı.⁷⁷ Aynı ailenin kadınları arasında bile nesil farkı giyim konusunda etkiliydi; bunu döneme ait aile fotoğraflarından da izlemek mümkündür.⁷⁸ Anneanne, çarşafı bırakmış olsa bile, siyah ve uzun başörtüsü kullanmaya devam ederken, torunlar örtünmeyi hepten bırakmış olabiliyordu. Ya da önceden çarşaf takan bir kadın, manto ve şapka ya da türbanla saçını örtmeye geçebiliyor, fakat ilerleyen yaşında yeniden başörtüsüne dönüş yapabiliyordu. Dolayısıyla, 1930'lara bakıldığında, çok çeşitli örtünme biçimleri ile örtüsüz giyimin bir aradalığından bahsetmek gerekir. Peçe ve çarşaf hiçbir zaman bütünüyle ortadan kalkmasa da kampanyalar sırasında kimi yerlerde azalmış, daha “modern” görülen türban ya da eşarp gibi örtünme biçimleri yaygınlaşmıştı. Aslında kadınların her ne biçimde olursa olsun saçlarını örtmekteki ısrarı, kampanyaların sonuçlarını etkilemişti denilebilir. Hatta bu durum, kampanyaların arkasındaki elitlerin beklentilerini bile şekillendirmişti. Yukarıda da değinildiği gibi, örneğin Aka Gündüz gibi oldukça keskin Kemalistler dahi, değişimin uzun zaman alacağını kabullenmişti. “Modern Türk kadını” imajı ne kadar güçlü olursa olsun, bir biçimde örtünen kadınlar, örneğin dönemin gazetelerinde de görünmez değildi.⁷⁹ Kadın giyimindeki

77 Örneğin bkz. A.E., “Yüzü kapalı gezen kadın,” *Son Posta*, 6 Ağustos 1934.

78 Örneğin bkz. Oya Baydar ve Feride Çiçekoglu (der.), *Cumhuriyet'in Aile Albümleri* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998).

79 Kathryn Libal, “From Face Veil to Cloche Hat: The Backward Ottoman versus New Turkish Woman in Urban Public Discourse,” *Anti-Veiling Campaigns in the Muslim World: Gender, Modernism and the Politics of Dress* içinde, der. Stephanie Cronin (Londra: Routledge, 2014), 39-58.

çeşitlilik o kadar inkâr edilemez bir geçektir ki bu, rejimin daha sınırlı ve tedrici bir değişime razı olması eğilimini güçlendiriyordu. Yani, Libal'ın da belirttiği gibi, peçe ve çarşafın atılmasında cisimleşen yüzün ve bedenın sembolik görünürlüğü ideali, siyasî otoritenin de farkında olduğı ve kabullendiğı sınırlar içinde gerçekleşiyordu.⁸⁰

Kadın Giyiminin Dönüşmesinde Kadınların Rolü

Rejimin tedrici bir değişime razı olmasındaki önemli etkenlerden biri de bu konuda kadınların zaman içinde oynayacağı öncü role güvenmiş olmasıydı. Yani dönemin basınının, peçe ve çarşafın atılması yönündeki çağrılarının kadınlar tarafından benimsendiğı yönünde yaptığı yayın, aslında bütünüyle propaganda değildi. Bir sayı ya da oran vermek imkânsız olsa da kadınların önemli bir bölümünün peçe ve çarşaf karşısı kampanyalarla yapılan çağrıya uyduğunu vurgulamak gerekir. Bunun nedenleri de çeşitlidir. Kimileri, kampanyaların uygulanma biçimi, örneğin ne ölçüde denetleme olduğuna bağılı olarak, özellikle kampanyaların en etkili olduğı yıllarda, peçe ve çarşafını çıkarır ve kıyafetlerini dönüştürürken, kimileri uygulanma biçiminden bağımsız, çoğunlukla aşamalı ama kalıcı bir şekilde örtünme biçimlerini değiştirmiş, ya da örtünmeyi tamamen bırakmıştır. Dolayısıyla, bu kampanyaların, en azından bazı kadınlar tarafından, yeni ve daha modern olarak gördükleri giyim biçimlerine geçmek, haremlik-selamlık denilen toplumsal cinsiyete dayalı mekânsal ayırım ve davranış kodlarını yumuşatmak, modaya uymak ya da sadece peçe ya da çarşafa göre daha pratik buldukları kıyafetleri benimsemek için bir olanak olarak görüldüğünü söylemek mümkündür.⁸¹ Öyle ki kampanyalar bütün kadınlara yönelik olduğundan ve peçe ve çarşafın atılmasını ve “modern” kıyafete geçilmesini öngördüklerinden, böylesi bir değişimi bir nedenle iste-

80 Ibid., 49.

81 Örneğin Hale Yılmaz'ın gördüğü Meliha Tanyeli, Trabzon'da ailesinin yeni kıyafetleri kolaylıkla benimsediğini, kadınların hemen mantoya geçtiğini ve önce başörtüsü taktıklarını, ardından da şapkanın moda olduğunu belirtmiştir. Yılmaz, bu anlatılara dayanarak, özellikle yerel elitlerin yeni rejimle birlikte gelen birçok reform ve hayat tarzı değişikliğini kabul ettiğini, hatta istenilir bulduğunu belirtir. Yılmaz, *Becoming Turkish*, 107.

yen kadınlara bunu gerçekleştirmek için meşru bir zemin sunmuştur. Örneğin, peçe ve çarşafı atmaya zaten gönüllü olan ama patriyarkal pratikler, aile baskısı ya da başka bir nedenle bunu tek başına yapmayı göze alamayan bazı kadınlar, mantoya geçişi başka kadınlarla birlikte, üstelik de bunun siyasî ve toplumsal düzeyde desteklendiği bir kampanya ortamında yapmayı daha kolay bulmuş olmalıdırlar. Aslında kampanyaların yaygınlık kazandığı 1930'ların ikinci yarısından önce de bu tür fırsat alanlarına olanak veren değişimler olmuştur. Örgün eğitime ya da işgücüne katılım, kadınlar için giyim pratiklerinin değişmesi ve örtünmemeye ya da örtünme biçimlerinin değişmesi seçenekleri ile karşılaşmaları demektir. Örneğin 1934'de, *Son Posta* gazetesi, Adana'da pamuk fabrikasının, hem kadın hem erkek işçiler için yeni iş kıyafetleri benimsediğini, kadın işçilerin "zarif" iş elbiselerinin onları peçe ve çarşaftan kurtardığını yazıyordu.⁸² Tarsus'ta bir fabrika ise 300 kadın işçiye manto dağıtmıştı.⁸³ Dolayısıyla, kadınların ev dışında çalışmaya başlaması, kadınların dış giyiminin değişmesinde etkili olabiliyordu.

Şüphesiz ki bu değişim, peçe ve çarşafın gerilik simgesi, Avrupalı kıyafetin ise modernlik alameti olarak kodlandığı 1930'ların popüler kültür ve siyaset ortamında çok daha yaygınlık kazanmıştır. Shissler, dönemin güzellik yarışmalarına odaklandığı çalışmasında, yeni rejimle birlikte gelen ve meşruluk kazanan toplumsal norm ve pratiklerin, kadınların nereye gidebileceği ve neleri yapabileceği sorularına verilen yanıtları değiştirdiğini, namus gibi kavramlara bakışı dönüştürürken toplumsal sözleşmenin sınırlarını kadınlar lehine genişlettiğini belirtir.⁸⁴ Peçe ve çarşaf karşıtı kampanyaların bu makro dönüşümün hızlanmasına katkıda bulunduğu, bazı kadınların seçim yapma ve bu

82 "Adana Amele Kıyafeti," *Son Posta*, 3 Ağustos 1934. Yine aynı haberde, erkek işçilerin de mavi pantolon ve işçi gömlekleri ile birlikte şalvardan kurtulduğu söyleniyordu.

83 Tarsus'ta bir fabrikanın 300 kadın işçiye manto dağıttığı haberi için bkz. "Tarsus kadınları," *Cumhuriyet*, 29 Kasım 1933. Haberde, şehirdeki bazı diğer kadınların da manto giyen kadın işçilerden etkilenecek manto giymeye başladığı belirtilmektedir.

84 A. Holly Shissler, "Beauty Is Nothing to be Ashamed of: Beauty Contests as Tools of Women's Liberation in Early Republican Turkey," *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East* 24, sayı 1 (2004): 107-22.

seçimleri hayata geçirme alanlarını potansiyel olarak genişlettiğini sy-
lemek mümkündür. Bu, elbette, böylesi bir genişlemenin her kadın
için geçerli olduğu, her yerde aynı ölçüde gerçekleştiği ya da her ka-
dının bu dönüşümü avantaj olarak grdğu ve bundan yararlandığı
anlamına gelmez. Fakat, peçe ve çarşaf karşıtı kampanyaların ve bu
kampanyalara eşlik eden kadın giyiminin değişmesi yönündeki propa-
ganda ve söylemlerin, belirli toplumsal normları yumuşatmaya katkıda
bulunmuş olabileceği gözden kaçırılmamalıdır. Kampanyalar, peçe ve
Çarşafın çıkarılmasını “normal” hatta istenilebilir olarak kodlayarak,
“kadın giyiminin toplumsal olarak kabul edilebilir standartlarının”⁸⁵
yeniden tartışılmasına olanak vermiştir.

Bu yeniden tartışma, özellikle bir dış giyim olarak çarşafın yeri-
ni alacak kıyafetlerin özendirilmesi ile birlikte yürüyordu. Bunun en
nemli ayaklarından birini, kadınların, başka sanat dalları ve ev eko-
nomisi yanında, kıyafet dikimi ve modern giyim modası gibi konu-
larda da eğitilmesi oluşturuyordu. En sistemli ve gelişmiş haliyle Kız
Enstitülerinde izlenebilecek bu düşüncenin, taşradaki daha sınırlı ama
daha yaygın halkasını ise dikiş kursları oluşturuyordu. Bir başka deyiş-
le, kadınlar yalnızca “eski” kıyafetlerini atmaya teşvik edilmiyor, onları
yeni kıyafetlerle değiştirebilmek için dikiş ve mda eğitimi alıyorlardı.
Genellikle biçki ve dikiş yurdu olarak adlandırılan ve aslında Osmanlı
İmparatorluğu’nun son döneminde başlayan millî kıyafet tartışmaları-
yla ortaya çıkan bu kurslar, hem özel girişimle hem de Halkevleri gibi
kurumlarca açılıyordu. 1930’ların yerel gazeteleri, vilayetlerde açılan
bu kursları detaylarıyla duyuran haberlerle doludur. Kursların düzen-
lediği sergi, kermes ve defileler de yine mutlaka haber oluyor, kimi
zaman Halkevi ya da yerel parti binaları gibi mekânlarda düzenlenen
bu etkinliklere yerel yöneticiler ve eşraf da katılıyordu. Dikiş kursla-
rında şapka yapımının öğretilmesi de yaygındı. Bu da modern olarak
görülen başlıklara erişimi görece daha ucuz ve kolay hale getiriyordu.
Dikiş kurslarının ve bunlar aracılığı ile yeni kıyafetlerin teşvikinin peçe
ve çarşaf kampanyaları sırasında özellikle ne çıkmasında bu kolaylaş-
tırıcı etkinin ayrıca rolü vardır. Nitekim, baēı illerdeki kampanyalarda,

85 Libal, “From Face Veil”, 54.

bu kursların çarşafların atılıp mantoya geçilmesindeki yardımı vurgulanıyordu. Örneğin Trabzon'da bir yerel gazete, peçe ve çarşaf yasağının yürürlüğe girmesine haftalar kala, şehirdeki biçki-dikiş kurslarının gece gündüz çalıştığını yazıyordu.⁸⁶

Kadınların peçe ve çarşafın bırakılmasına ilişkin olumlu denilebilecek tutumları, onların erkeklerin organize ettiği kampanyalara, aldıkları yasak kararlarına uyum göstermeleri ile sınırlı tutulamaz. Aksine, çoğunlukla yerel elit ailelerden gelen ya da devlet memuru olan birçok kadın bu kampanyaların organize edilmesinde yer almış, yer yer bunlara öncülük etmiş, ya da destek vererek toplantılar ve diğer yollarla etkili olmalarına çalışmışlardır. Özellikle yereldeki kadın derneklerinin, diğer yerel derneklerin ya da Kızılay ve Tayyare Cemiyeti gibi kuruluşların şubelerinin kadın üyelerinin, peçe ve çarşaf karşıtı kampanyalarda oldukça etkili olduğunu görüyoruz. Buna bir örnek, Diyarbakır Kadınlar Derneği'nin düzenlediği bir toplantıda dernek üyesi kadınların, kadınların iffeti ile bir ilgisi olmadığını söyledikleri peçe ve çarşafı çıkarmak istediklerini ilan etmeleridir.⁸⁷ Bu şekilde, bir grup kadının toplu olarak peçe ve çarşafı çıkartmak istediklerini ilan etmeleri, çok da nadir bir yöntem değildi. Gazeteler, bu tür girişimleri, muhtemelen etkili olurlar düşüncesiyle ve bir tür propaganda olarak haber yapıyordu. Hatta, benim tespit edebildiğim kadarıyla, peçe ve çarşaf karşıtı kampanya olarak görülebilecek en erken girişimin başlangıcı da yine bir grup kadının Bursa'da, 1933 yılı Cumhuriyet Bayramı kutlamaları sırasında, artık çarşaf giymeyeceklerine ilişkin yaptıkları duyurudur.⁸⁸

Özellikle siyasette etkin, örneğin belediye meclislerinde görev alan kadınların, peçe ve çarşaf karşıtı kampanyalara ön ayak olmak konusunda başı çektikleri görülür. 1930'larda kadınların partiye katılımını arttırmak ve onları siyasî olarak seferber etmek yönündeki girişimler, özellikle de kadınların siyasî haklarını tam anlamıyla kazandıkları 1934 sonrası hız kazanmıştır. Yerelde, daha fazla sayıda kadının, partide, vilayet ya da belediye meclislerinde görev almasının önü açılır. Bunun

86 "Peçe ve Çarşaf tarihe karıştı," *Halk*, 23 Nisan 1936.

87 "Diyarbakır kadınlar derneği...", *İkbal*, 27 Ocak 1935.

88 "Bursada artık çarşaf giymeyecekler," *Cumhuriyet*, 29 Ekim 1933. Kütahya'da benzer bir girişim için bkz. "Kütahya hanımları ve çarşaf," *Cumhuriyet*, 6 Mayıs 1934.

etkisiyle kadınların genel olarak kamusal yaşama katılım kanalları da genişler, sadece partiye değil, diğer kurum ve derneklere üye olmaları da teşvik edilir.⁸⁹ Bu şekilde, yerelde siyasî ve kamusal hayatta rol oynayan kadınların, kadınları ilgilendiren konularda özel olarak görünür ve aktif olduklarını söylemek gerek. Örneğin CHP'nin 1935 Mayıs ayında yapılan, peçe ve çarşaf meselesinin tartışıldığı kongresinde, bir yasa ile peçenin yasaklanmasını destekleyenler arasında Niğde delegesi Naciye Osman Kozbek de vardı. Hatta bir yerel gazete, böyle bir yasa çıkarmak için kongreye sunulan önerinin bir kadın üyeden geldiğini yazıyordu.⁹⁰ Gazeteye göre bu kadın üye, öneriyi verirken, kendi ilinde kadınlara peçe ve çarşafın kaldırılacağına dair söz verdiğini belirtiyordu. Yerel düzeyde alınan bazı yasak kararları da belediye meclislerine kadın üyelerin verdiği önerilerle olmuştur. Örneğin Mersin'de, çarşafın belediye meclisinde yasaklanması önerisi, meclis üyesi Zekiye Hanım tarafından verilmiştir.⁹¹ Tarsus'ta da peçe ve çarşafın yasaklanmasını öneren, belediye meclis üyesi Meliha Dağseven'dir.⁹² Bursa'da kafeslerin yasaklanmasını öneren belediye meclis üyesi, aynı zamanda Türkiye'nin ilk kadın belediye başkan yardımcısı olan Zehra (Budunç) Hanım'dır.⁹³ Kampanyaları sembolik olarak, herhangi bir yasak kararından önce ya da böyle bir kararın çıkmasından bağımsız başlatan kadınlar da vardır. Mesela milletvekili Mitat Aydın, Maraş'a ilişkin yazdığı raporda, şehirde çarşafı ilk çıkaran kadının yerel parti teşkilatının da tek kadın üyesi olan Nuriye Bülbül olduğunu belirtir.⁹⁴ Antalya'da da peçe ve çarşaf kampanyasının öncüsü Halkevinin kadın kollarıdır.⁹⁵

Bununla beraber, kampanyalarda öncü rol üstlenenlerin, sadece belediye meclisinden ya da Halkevli kadınlarla sınırlı kalmadığını be-

89 Yerel gazeteler de kadınların parti ya da derneklere katılmalarını özellikle çiziyordu. Örneğin bkz. "Samsunda Kadınların Toplantısı," *Kars*, 24 Ocak 1935; "Parti Kongrelerinde Kadın Üyeler," *Hakkın Sesi*, 20 Ekim 1935.

90 "Kurultay ne yaptı," *Ak Günler*, 3 Haziran 1935.

91 "Mersin'de çarşafın Men'i İstendi," *Cumhuriyet*, 7 Nisan 1934.

92 "Tarsus Belediye M. Toplantısı," *Yeni Mersin*, 4 Şubat 1935.

93 "Belediye Meclisinde," *Hakkın Sesi*, 3 Şubat 1935.

94 BCA 490.01/273.1091.2, 7 Mayıs 1943.

95 "Antalyada Çarşaf ve Peçelerle Mücadele Başladı," *Yeni Asır*, 23 Aralık 1934.

lirtmek gerekir. Özellikle siyasî hakların kazanılmasından sonra, görece daha fazla sayıda kadının, kampanyalarda görünür olduklarını söyleyebiliriz. Birçok ilde siyasî hakların kazanılmasını kutlamak amacıyla düzenlenen gösteri ve etkinliklerde, peçe ve çarşafın atılması adeta bu hakların bir parçası olarak görülmüştür. Örneğin Ordu'da, siyasî haklarını kutlamak ve Atatürk ve İnönü'ye teşekkür telgrafi çekmek amacıyla toplanan kadınlar, "saltanatın bir kalıntısı" olarak gördükleri çarşafı giymeyeceklerini de ilan etmişlerdir.⁹⁶ Aynı şekilde, Kilis'de bir araya gelen ve basında yer aldığı kadarıyla sayıları 150 civarında olan bir grup kadın, artık peçe takmayacaklarını duyuruyorlardı.⁹⁷ Siyasî hakların kazanılmasını kadınların siyasette ve kamusal hayatta daha aktif olması için bir kampanyaya dönüştüren gruplar da vardı. Muğla'da bir grup kadın, partiye, Halkevine ve diğer derneklere üye olmayı tartışmak üzere bir araya geldikleri toplantıda, çarşaflarını da atma kararını almışlardı.⁹⁸ Niğde'nin Bor ilçesinde 40 kadar kadın, Halkevî'nin kütüphanesinde toplanmış ve peçelerini topluca çıkarmışlardı. Hatta peçelerinin müzede sergilenmesini talep eden kadınlar, belediyeden peçenin yasaklanmasına ilişkin bir karar da talep etmişlerdi.⁹⁹ İzmir ve Konya'daki benzer toplantılarda yapılan konuşmalarda da kadınların siyasî haklarını kazanması ve kamusal hayata katılmaları ile peçe ve çarşafın simgelediği inziva hayatından çıkıp özgürleşmeleri arasında doğrudan bir bağlantı kuruluyordu.¹⁰⁰

Peçe ve çarşafın çıkarılması ile kadınların siyasî haklarını kazanarak kamusal hayata katılmaları arasında kurulan paralellik, izleyen yıllarda da devam edecek, hatta bizzat kadınlar tarafından peçe ve çarşaf

96 "Türk Kadınlığının Kıvancı," *Yeni Asır*, 9 Aralık 1934.

97 "Atatürk Kadınlarımıza Değerli İşler Dileyor, Her Tarafda Kadınlar Kıvanç İçinde," *Yeni Asır*, 11 Aralık 1934; "Kiliste kadınların tezahüratı," *Kars*, 13 Aralık 1934; "Kilis bayanları," *Yeni Adana*, 12 Aralık 1934.

98 "Muğla Kadınları Çarşafı Kaldırıyor," *Halk*, 31 Aralık 1934; "Muğla Bayanları," *Yeni Adana*, 30 Aralık 1934.

99 "Kadınlar peçelerini müzeye koydular," *Yeni Adana*, 11 Ocak 1935.

100 "Kadınların söylevleri," *Babalık*, 16 Aralık 1934; "İffetî Kara Peçede ve Kafesin Arkasında Anıyan Zihniyet Yıkılmıştır, Bayanlarımızın Heyecanlı Söylevleri," *Yeni Asır*, 16 Aralık 1934.

kullanımı ve haremlik-selamlık düşüncesine karşı mücadeleye desteği arttırmak için kullanılacaktır. Öyle ki siyasî hakların kazanılmasının bir milat olduğu, kadınların evlerde inzivaya mecbur olduğu bir dönemden kamusal alanda görünür oldukları bir döneme geçişi simgelediği düşüncesi sıklıkla vurgulanır.¹⁰¹ Siyasî hakların kazanılmasının yıldönümleri, bu düşüncenin tekrarlandığı, kadınların kamusal alanda görünür olmasının peçe ve çarşafın atılması anlamına geldiği fikrinin perçinlendiği vesilelere dönüşür.¹⁰²

Yerel elitlerden, eğitilmiş kadınların, yerel gazetelerde kadınlara seslenen yazılar yazarak onları peçe ve çarşafı çıkarmaya teşvik etmeye çalıştıkları görülür. Bu yazılarda sıklıkla vurgulanan düşünce, kadınların giyimlerini erkeklerden gelecek bir öneriye ya da teşvike ihtiyaç duymadan, kendilerinin değiştirmesinin önemidir. Kadınlar, Cumhuriyet rejiminin getirdiği diğer yeniliklere olduğu gibi, giyimin modernleşmesine de esas olarak haklarından yararlanabilmek ve toplumda daha iyi bir konuma sahip olabilmek için destek vermeliydiler. Örneğin, Trabzon kadınlarına seslendiği ve yerel gazetede yayımlanan “Çarşafı Atalım” adlı şiirinde Hayriye Ural, bütün “arkaik” düşüncelerin geride bırakıldığı bir dönemde, çarşaf gibi bir örtünme biçiminin devam etmesinin yarattığı çelişkiye işaret ederken, çarşafın dinle bir ilgisinin olmadığını özellikle vurguluyordu.¹⁰³

Kadınların bu gibi girişimlerinde, “diğer şehirlerde atıldı” vurgusu özellikle dikkat çeker. Vilayetler arasında adı konmamış bir yarış olduğu izlenimini veren bu vurgu, yaygın olarak yapılacak, özellikle peçe ve çarşaf karşıtı bir kampanya örgütlemekte geriden gelen, yerel elitlerin ayak dirediği vilayetlerde, kadınlar tarafından yine kadınları yürekletdirmek için kullanılacaktır. Genellikle taşra sayılabilecek vilayetler arası karşılaştırmalar olsa da, İstanbul ve Ankara gibi büyük şehirler ile Anadolu arasında kadınların toplumsal konumu ve giyimleri açısından var olan fark da peçe ve çarşafın atılmasını teşvik için bir başka daya-

101 Örneğin bakınız, Melahat Saim, “Türk Kadınının Saylav Seçimi,” *Kars*, 14 Ocak 1935; “Türk Kadının Cemiyeteki mevkii,” *Halk*, 26 Mart 1936.

102 “Aydın Antalya kadınları siyasi haklarını kutluladılar,” *Antalya*, 12 Aralık 1935.

103 Hayriye Ural, “Çarşafı atalım,” *Halk*, 30 Mart 1936. Benzer bir çağrı için bkz. “Adana’da Türk Kadını,” *Ak Günler*, 29 Ekim 1936.

naktı. Öyle ki peçe ve çarşaf karşıtı kampanyalar, küçük vilayetlerdeki kadınlar açısından, bu farkı biraz olsun kapatmak için elde ettikleri bir olanak olarak görülüyordu. Nihal Güzey'in Antalya kadınlarına seslendiği "Örtünmeden Vazgeçelim" başlıklı yazısında, bunun izlerini görmek mümkündür:

Şüphesiz bunun çirkin ve gülünc taraflarını şahsiyeti silen yeknesaklığını, peçenin omacılaştıran manzarasını anlıyanlarımız var. Onlar modern kıyafetleri ile medeniyet yollarında etkileri bacaklarına dolaşmadan, yüzlerinde geçecekleri yeri bulanık gösteren örtüleri olmadan yürüyorlar. Ve ilerliyorlar. Fakat Türkiye yalnız Ankara ve İstanbul demek değildir. Garb Türklüğünün biri kâbesi biri kültür yuvası olan bu iki şehrin öz anası Anadolu'dur. Bu güzel adlı medeniyet beşiği ve inkilâb kaynağı kadın kıyafetlerini de medenileştirmekte gecikmemelidir.¹⁰⁴

Güzey'in yazısında, her şeyden önce peçenin çıkarılması gerektiğine dair vurgusu da dikkat çekicidir. Güzey, aydın kadınların pahalı mantolar ve şapkalar giymemeleri gerektiğini de söyler, zira kadınların birçoğunun çarşafı çıkarmamasının sebebi, yerine geçecek "modern" kıyafetleri almakta zorlanmalarıdır. Modern kıyafetlerin kabulünü sağlamak için uygun fiyatlı seçeneklerin oluşturulması, kadınların manto ve şapka yapımı konusunda eğitilmeleri, bu amaçla ücretsiz kurslar açılması ve Halkevinin bunu organize etmesi, Güzey'in önerileri arasındadır.

Yeni kıyafetlerin, sayıları sınırlı da olsa, bazı kadınlarca hızla benimsenmesi, "kadınların peçeye ve çarşafa karşı savaşı" olarak görülecek ve sunulacaktır. Bu örnekler, her ne kadar propaganda sürecinin bir parçası olarak yer bulsa da, gerçekten de bazı kadınların peçe ve çarşaf karşıtı kampanyalara destek verdiğini göstermektedir. Yine sunulmuş biçimleri de aslında rejimin de daha aşamalı, zaman içinde gerçekleşen bir değişimi yeterli bulduğunu göstermektedir. Bir başka deyişle, Ankara'nın gözünde, yerelden başlayan ve esas olarak kadınların benimsenmesi ve desteği ile ilerleyen bir dönüşüm, başarının teminatı idi ve örneğin başka birçok reform girişiminde olduğunun aksine, kadın gi-

104 Nihal Güzey, "Örtünmeden Vazgeçelim," *Antalya*, 10 Ocak 1935.

yımı ve örtünme konusunda daha sabırlı ve kadınların öznelliğine dayanan bir yol benimsenmişti. Kampanyalarda rol oynayan kadınların araçsallaştırıldığını varsaymak da sorunludur. Zira kadınların, giyiminin değiştirilmesine yönelik kampanyalara katılma nedenleri öncelikle ve en temel olarak peçe ve çarşafın özdeşleştirildiği toplumsal cinsiyet normlarına ilişkindi. Bir başka deyişle, peçe ve çarşafın göstergesi olduğunu düşündükleri, kadının kamusal hayata katılımını kısıtlayan, onun toplumsal hayattaki görünürlüğü sınırlayan ve evde inzivada konumlayan zihniyetle mücadeleledi amaç. Bu mücadele, çoğu için “Kemalist rejim ile ittifak” anlamına gelmiştir, şüphesiz. Fakat bunu pasif bir araçsallaştırma değil, bir müzakere olarak görmek, bu müzakere yoluyla kadınların, esasen on yıllardır süren eşitlik ve kamusal hayata katılma mücadeleleri için siyasî destek ve meşru bir zemin elde ettiklerini göz ardı etmemek gerekir.

Sonuç Yerine

1920’lerde başlayıp 1930’ların ortasında sistematik bir hal alarak ülke çapına yayılan peçe ve çarşaf karşıtı kampanyalar, Kemalist rejimin, erkek giyimine müdahalede bulunduğu halde örtünme konusunda doğrudan bir adım atmadığı yönündeki uzun süre yaygın olarak tekrarlanmış görüşün doğru olmadığını göstermektedir. Öte yandan, kadın giyimine yapılan bu müdahale, Türkiye’de Kemalist tek parti yönetiminin işleyişi bağlamında sıklıkla varsayıldığı gibi monolitik bir devletin tepeden uyguladığı ve denetleyebildiği tutarlı bir reform olmaktan da uzaktır. Esas olarak yerel düzeyde biçimlenen bu kampanyalar, etkisi azalarak da olsa 1940’lara kadar sürecek, gerek kadın giyiminin değişmesinde, gerekse toplumsal cinsiyet normlarının müzakere edilmesinde önemli bir rol oynayacaktır.

Kampanyalara yakından bakıldığında, kadınların hem bireysel hem de kolektif olarak bu müzakere sürecinin merkezinde yer aldıkları, direniş ya da pasif kabulleniş gibi dar seçeneklere sığmayacak bir “tepkiler repertuarı”¹⁰⁵ ile bu önemli değişimin bir parçası oldukları görülür. Bazı kadınlar, yasaklara, ceza tehditi hatta jandarma müdahalesi

¹⁰⁵ Brockett, “Collective Action,” 61.

riskine rağmen, peçe ve çarşaf giymeye devam ederken, bazıları kampanyaların öncüleri olabilmıştır. Yine bazıları, örtünme pratiklerini dönüştürerek, yeni giyim normlarına kendi buldukları yollarla adapte olmaya çalışırken, karşı karşıya kaldıkları çeşitli patriyarkal baskılarla başetmek için farklı yollar izlemişlerdir. Kadınların tepkilerindeki ve bu tepkilerin sonuçlarındaki çeşitliliği kavramak, dolayısıyla da kadınların öznelliğinin merkezi rolünü teslim etmek, peçe ve çarşaf karşıtı kampanyaları “özgürleşme” ya da “Kemalist zulüm” olarak gören, basitleştirilmiş anlatıların ötesine geçebilmek için de elzemdir. Zira bu birbirine zıt gibi görünen anlatılar, kadınların devlet politikalarının pasif nesneleri oldukları varsayımına dayanır. Oysa kadınlar, bu kampanyaları bir müzakere alanına dönüştürebilmiş, böylece Kemalist modern kadın ideali, sıradan kadınların hayatlarına dokunduğunda, her katmanda çok çeşitli kırılmalara, yorumlara ve tabii dönüşümlere uğramıştır. Kemalist söylem ve reformların pratikte aldığı biçim ile kadınların hayatlarında yaptıkları etkiler, ancak “modern”in bu özgül yerel biçim ve yorumlarına bakarak, bu karmaşık biçimleri ortaya çıkaran etmenlere odaklanarak, yani Kandiyoti’nin deyişiyle “modernin etnografisi” yoluyla,¹⁰⁶ bütünüyle anlaşılabilir.

Bu perspektifin ışığında, Kemalist modernleşmenin ve tek parti döneminin feminist okumasının da gözden geçirilmesi gerektiğini düşünüyorum. Sibel Bozdoğan’ın da belirttiği gibi, bu birçok açıdan haklı ve ikna edici okuma, Kemalist kadın projesinin patriyarkal niteliği bağlamında ufuk açıcı olsa da, modernleşme sürecinde uygulamaya konan hukuki ve toplumsal değişikliklerin, o dönemde yaşayan kadınlar için kamusal hayata katılma ve güçlenme olanaklarını genişlettiği gerçeğini değiştirmiyor.¹⁰⁷ Bir başka deyişle, sınırlı, patriyarkal olmakla ve kuşkusuz otoriter bir biçimde uygulanmakla birlikte, modernleşme sürecindeki politika ve kampanyalar, taşra vilayetleri dahil her yerde, kadınların kamusal görünümünün artması, sosyal hayata katılımı ve kişisel hayatlarında güçlenmeleri yolunda fırsat ve müzakere alanları doğmasına yol açmıştır. Bu anlamda, tıpkı Afsaneh Najmabadi’nin İran

¹⁰⁶ Kandiyoti, “Gendering the Modern,” 113.

¹⁰⁷ Sibel Bozdoğan, *Modernism and Nation Building: Turkish Architectural Culture in the Early Republic* (Seattle: University of Washington Press, 2001), 82.

modernleşmesi için söylediği gibi, Kemalist modernleşme sürecinin kadınlar açısından *aynı anda* hem düzenleyici ve denetleyici/kontrol edici, hem de güçlendirici olabileceğini göz önünde bulundurmak,¹⁰⁸ kadınların bu sürecin pasif nesneleri olmadıklarını akılda tutmak önemlidir. Hatta bazı kadınlar, peçe ve çarşaf karşıtı kampanyalarda görüldüğü gibi, bu sürecin aktif destekçileri, bazı değişimlerin öncüleridir. Bu öznel, yine bu bölümde tartışıldığı gibi, kuşkusuz uyum ve destek ile de sınırlı değildir. Kadınlar, değişikliklere direnerek, onları dönüştürerek, onlara farklı biçimlerde adapte olarak da modernleşme sürecinin ve devlet müdahalelerinin pratikte aldığı biçimi şekillendirmişlerdir. Bu bağlamda, eğer dikkatimizi Kemalist lider kadrosunun söylemleri veya reformların Ankara’da nasıl tasarlandığından, yerel düzeyde devletin çalışma biçimine, tasarlanan politikaların taşradaki uygulanma sürecine, yani Kemalist idealin gündelik hayata doğru yolculuğunda nasıl dönüştüğüne çevirirsek, kadınların da bu politikaları, tıpkı diğer toplumsal kesimler gibi, birçok şekilde etkileyebildiğini görebiliriz. Bir başka deyişle, kadınlar, Kemalist modernleşmeden sadece etkilenmemiş, aynı zamanda tepki ve seçimleriyle onu etkilemişlerdir. Özellikle peçe ve çarşaf karşıtı kampanyalar gibi esas olarak yerelde biçimlenen düzenlemelerde, kadınların özneliği için daha geniş bir alan mümkün olabilmiştir. Kampanyaları biçimlendiren ve uygulanma süreçlerini ve sonuçlarını etkileyen birçok etmen göz önüne alındığında, kadınlar açısından yeni giyim ve örtünme kodlarını müzakere etmek, onlara çeşitli şekillerde adapte olmak ve onları dönüştürmek için bir dizi seçenek ve imkânın var olduğunu daha net görebiliriz. Tek parti döneminin feminist eleştirisi, bu karmaşık dinamikleri dikkate alan ve kadınların Kemalizm deneyiminin şekillenmesindeki rollerine vurgu yapan bir bakışla yeniden değerlendirilmelidir.

108 Afsaneh Najmabadi, “Crafting an Educated Housewife in Iran,” *Remaking Women: Feminism and Modernism in the Middle East* içinde, der. Lila Abu-Lughod (New Jersey: Princeton University Press, 1998), 91.

ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİNDE “İŞÇİ SORUNU”: SANAYİLEŞME, PROLETERLEŞME VE İŞGÜCÜ SORUNLARI ÜZERİNE TARTIŞMALAR

BARIŞ ALP ÖZDEN

Tek parti döneminde hükümetin sosyal sınıflara, sınıflar arası ilişkiler ve devletle sınıflar arasındaki ilişkilere bakışının, Cumhuriyet Halk Partisi'nin temel ilkelerinden biri olan halkçılık ve onun temelinde yatan “dayanışmacılık” düşüncesi çerçevesinde şekillendiği genel olarak kabul edilir. Toplumsal sınıfların varlığını veya onlar arasındaki farklılıkları ve mücadeleleri yadsıyan organik bir toplum görüşüne dayalı bu düşünce, hükümetin çalışma hayatına yaklaşımını da belirliyordu. Bundan dolayıdır ki Cumhuriyet'in erken dönemlerinde sosyal sorunun bir parçası olarak işçi meselesi çok az gündeme geldi. 1936 yılında ilk iş kanununun kabulüne kadar da işçilerin çalışma ve yaşam koşullarını düzeltici önlemler getiren hukuksal düzenlemeler birkaç istisna dışında yapılmadı.

Ancak özellikle 1930'lu yıllarda ortaya çıkan devletçi sanayileşme çabaları ile birlikte özel işletmelerde de büyüme ve üretimi artırma isteği, bu defa işçi meselesini farklı bir biçimde, kurulması hedeflenen modern sanayinin ihtiyaçlarına uygun, düzenli ve üretken bir işçi kitlesini yaratma sorunu olarak gündeme getirdi. Gerçekten de Cumhuriyet döneminde kurulan modern sanayi işletmelerinde idarecilerin ve gözlemcilerin dikkat çektiği en önemli sorunlardan bir tanesi, bu işletmelerde çalışanların modern zaman zihniyetine ve iş disiplinine sahip olmamalarıydı. İstanbul, İzmir ve Bursa gibi büyük kentlerde kurulan ilk modern fabrikalarda çalışan yabancı ustaların ve bu şehirleri ziyaret eden yabancı gözlemcilerin hatıralarında, yaşadıkları yerden ve tarımsal üretimden koparak yeni bir yaşama ortamı ve üretim sistemi içine

giren işçilerin fabrikaya taşıdıkları zaman ve çalışma anlayışının, endüstriyel üretimin gerektirdiği dakiklik ve süreklilikle uyumsuzluğuna dair çarpıcı örnekler naklediliyordu.¹ Erken Cumhuriyet döneminde, özellikle Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı yürürlüğe girdikten sonra kurulan modern sanayi işletmelerinde de karşılaşılan sorunlardan bir tanesi, yüksek işgücü devri ve devamsızlık oranlarıyla birlikte emek üretkenliğinin çok düşük olmasıydı. Zaman zaman “köylü-işçi meselesi” başlığı altında tartışılan, ancak bununla sınırlı olmayan ve sezonluk çalışan, sık sık iş değiştiren, şehirler arasında gezerek farklı iş alanlarında kısa sürelerle çalışan ve köyle bağlantısını sürdüren işçilere işaret eden bu sorun, sosyal politika önlemleri ve kamu kuruluşları tarafından işçilere sağlanan olanaklarla –daha yüksek ücretler, teşvikler, barınma, eğitim ve kültür imkânları gibi– çözülmeye çalışılmıştı.²

Bu yazının amacı erken Cumhuriyet döneminde bir sosyal sorun olarak “işçi sorunu”nun ne ölçüde ve hangi içerikle gündeme geldiğini tartışmak olacak. Bilindiği gibi öncülleri çok daha eskiye gitse de sosyal sorun sanayileşen modern toplumlarda gündeme gelmişti ve kitle-sel yoksulluk ve kötü hayat koşullarının “siyasal ve ahlaki düzene bir tehdit” oluşturduğunun fark edilmesiyle ilişkiliydi.³ 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren şehirleşme ve sanayileşmenin hızlanması sonucunda geleneksel bağlarından kopartılan ve aileleriyle beraber büyük kentlerde toplanarak ücretli işçi haline gelen (proleterleşen) insanların yaşam ve çalışma koşullarına olan ilginin artması sosyal sorunu işçi sorununa dönüştürmüştü. Türkiye’de işçilerin yoksulluğu ve yoksunluğu anlamında bir işçi meselesinin gündeme gelmesi ise bir hayli gecikti. Ancak 1930’lu yıllardan itibaren devlet öncülüğünde sanayileşme beklentileri arttıkça işçi sorunu farklı bir bağlamda, “daimi ve verimli amele davası” olarak tartışma konusu haline geldi. Farklı aktörler ara-

1 Engin Yıldırım, “Zaman Disiplini ve Çalışma Zihniyeti: Ahmet Hamdi Tanpınar’ın Saatleri Ayarlama Enstitüsü Romanı Bağlamında Bir Değerlendirme,” *Çalışma ve Toplum* 31 (2011): 25-41.

2 Bkz. Ahmet Makal, *Ameleden İşçiye: Erken Cumhuriyet Dönemi Emek Tarihi Çalışmaları* (İstanbul: İletişim, 2007), 113-61.

3 Robert Castel, *From Manual Workers to Wage Laborers: Transformation of the Social Question*, çev. Richard Boyd (New Brunswick, NJ: Transaction Publishers, 2003), xx.

sında süren bu tartışma, işçilerin henüz sınıf olarak toplumsal ve siyasî bir aktör haline gelmedikleri bir ortamda, bir yandan sanayinin ihtiyaç duyduğu türde bir işgücü ihtiyacını diğer yandan ise emekçileri “işçileştirmeden” sanayileşme ve kalkınma arzusunu ifade eden çelişkili fikirleri yansıtacaktı. Bununla beraber dönemin sosyal politika ortamını belirleyen de bu tartışmalar oldu.

Çalışma İlişkilerinin Yasal Çerçevesi ve İşçi Sorununun Arka Planı

Türkiye’de çalışma koşullarını, işçi ücretlerini ve işçi-işveren ilişkilerini düzenleme gibi pek çok konudaki girişimlerin ilk yazılı belgesi 1867 tarihli Dilaver Paşa Nizamnamesi (Ereğli Kömür Maden-i Hümayunu İdaresi’nin Nizamnamesi) olarak kabul edilir. Ancak 100 maddeden oluşan bu nizamname, ağırlıklı olarak kömür ocaklarının kurulmasına ve işletilmesine dair hükümleri içermektedir. Nizamnamenin sadece 15 maddesi “İstihdam-ı Amele Nizamı”na ayrılmıştır. Bunlardan da yedi tanesi zorunlu çalıştırmanın esasları, beş tanesi de işçiler ve diğer çalışanlar için öngörülen disiplin cezalarına ilişkindir.⁴ Bundan iki yıl sonra yürürlüğe girecek Maadin Nizamnamesi de bazı koruyucu önlemler getirmekle birlikte, bu düzenlemelerle aslında maddenlerde üretimi artırmayı amaçlıyordu.⁵

1908 yılında Hürriyetin İlanı ile birlikte çalışma yaşamına ilişkin sorunlar çeşitli vesilelerle meclisin gündemine geldi. Devrimle birlikte ortaya çıkan, İstanbul ve imparatorluğun diğer liman kentlerini saran geniş grev dalgası kolektif iş ilişkilerini tanımlayan ilk yasal düzenlemeyi beraberinde getirdi.⁶ 1909 yılında çıkarılan Tatil-i Eşgal Kanunu, grevleri ve kamu hizmetlerinde sendika kurma hakkını yasaklayan ilk yasal düzenleme oldu.⁷ Aynı yıl çıkarılan Cemiyetler Kanunu ise Meş-

4 Cevat İlkekul, *Taş Kömürü Havzasında Bahriye Nezareti Yönetimi ve Dilaver Paşa Nizamnamesi* (İstanbul: Boyut, 2019).

5 Ahmet Makal, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Çalışma İlişkileri: 1850-1920* (Ankara: İmge, 2001), 131.

6 1908 Devrimi sonrasında ortaya çıkan yaygın işçi eylemleri için bkz. Yavuz Selim Karakuşla, “Osmanlı İmparatorluğu’nda 1908 Grevleri,” *Toplum ve Bilim* 78 (1998).

7 Bkz. Cahit Talas, *Türkiye’nin Açıklamalı Sosyal Politika Tarihi* (Ankara: Bilgi, 1992).

rutiyet'in ilk yıllarında cemiyet adı altında özel işyerlerinde kurulan sendikaları düzenliyordu.

İkinci Meşrutiyet döneminde işçileri korumaya yönelik çeşitli düzenlemeleri içeren birkaç kanun layihası da mecliste tartışıldı ancak sonuç alınamadı. 1910 yılında “amele ile sermayedarın vezaif-i mütekebbilelerini tayin” için Halep Mebusu Artin Efendi tarafından hazırlanarak meclise sunulan kanun layihası üzerine mecliste yürütülen tartışmalar, Cumhuriyet'in erken yıllarında da devam edecek olan, işçi meselesine yönelik döneme hâkim olan yaklaşımı çok iyi ifade ediyordu. Meclisteki tartışmalı görüşmelerin son oturumunda konuşan Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa amele ve sermayedarın münasebetlerini tayin için bir kanun yapma lüzumu bulunmadığını, çünkü Osmanlı'da büyük sanayinin olmaması ve madenlerin de çok azının işletilmesi dolayısıyla “sermayedârân tarafından ezilmiş, mahvedilmiş amele”den söz edilemeyeceğini söylüyordu. Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa “mevcut olmayan bir meselenin ihdası taraftarı değilim” diyerek, durduk yere memlekette bir amele meselesi ortaya çıkarmanın sakıncalı olacağını ifade ediyordu.⁸ İkinci Meşrutiyet yıllarında çalışma hayatının düzenlenmesi ile ilgili meclise gelen diğer tasarılar da çoğunlukla bir işçi sınıfının henüz teşekkül etmediği veya endüstriyel gelişmenin çok erken safhalarında olduğu için henüz işçilerin kötü çalışma şartları, yoksulluğu ve yoksunluğu anlamında bir “amele meselesinin” ortaya çıkmamış olduğu gerekçesiyle yasalaşmamıştı.⁹

23 Nisan 1920'de Ankara'da Büyük Millet Meclisi'nin açılmasıyla genel bir iş kanununun hazırlanması için ilk çalışmalar başlamış ancak bu çabalar daha ortaya somut bir tasarı çıkarılamadan sonlandırılmıştı.¹⁰ Bunun üzerine mecliste çalışma hayatını özel bazı yasalar çıkararak düzenleme yoluna gidildi. Böylece 1921 yılında Ereğli kömür madenlerinde çalışan işçilerle ilgili iki yasa çıkarılmıştı. Bunlardan 114

8 Aktaran Zafer Toprak, *Türkiye'de İşçi Sınıfı, 1908-1946* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2016), 198.

9 Bu konuda bkz. Mesut Gülmez, *Meclislerde İşçi Sorunu ve Sendikal Haklar* (Ankara: Öteki, 1995).

10 Selim İlkin, “Devletçilik Döneminin İlk Yıllarında İşçi Sorununa Yaklaşım ve 1932 İş Kanunu Tasarısı,” *ODTÜ Gelişme Dergisi* Özel Sayı Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar (1978): 251.

sayılı “Kömür Tozları Kanunu”, kömür üretiminden elde edilen kömür tozlarının satılarak, gelirinin işçiler lehine kullanılması konusunu düzenliyordu. 151 sayılı ve 14 Eylül 1921 tarihli “Ereğli Havza-i Fahmiyyesi’nde Çalışan Amelenin Hukuk-i Mütakabilelerinin Temini Hakkında Kanun” ise 18 yaşından küçüklerin maden ocaklarında çalıştırılmaması, yardım ve biriktirme sandıkları kurulması, işçilerin tedavisi, kazalarda sakatlanan işçilere ve ölenlerin mirasçılarına tazminat verilmesi gibi konuları kapsıyordu. Yasa ilk kez madenlerde iş süresini 8 saat olarak belirliyordu. Tarafların anlaşması durumunda ise ücret karşılığında fazla mesai yapılabilecekti. Ancak işçilere kısmi haklar getiren bu yasalar tümüyle uygulanmamış ve daha çok kâğıt üstünde kalmıştı.¹¹

1924 yılında çıkarılan Hafta Tatili Kanunu, nüfusu on binin üzerinde olan kentlerde resmi ve özel kuruluşlarda çalışan müstahdem ve işçilerin haftada altı günden fazla çalıştırılmalarını yasaklıyordu. Yasada her ne kadar işçilerin tatil günlerinde çalışmaya zorlanamayacağı yazılsa da devamında bu hükme getirilen çeşitli istisnalar yasanın bağlayıcı gücünü sınırlıyordu. Sosyal politikaya yönelik bir diğer yasa 1930 tarihli Umumi Hıfzısıhha Kanunu’ydü. Kanunun “işçiler hıfzısıhhası”na ayrılan yedinci bölümü 12 yaşından küçük çocukların çalıştırılmasını yasaklıyor, 12-16 yaşındaki çocukların çalışma sürelerini ve çalışabilecekleri alanları da onları koruyacak şekilde sınırlandırıyordu. Ayrıca kadın işçilere doğum öncesi ve sonrasında çeşitli haklar tanıyan ve devamlı olarak 50’den fazla işçi çalıştıran işyerlerinde doktor bulundurma zorunluluğu içeren hükümler getiriyordu.¹² Ancak bu kanunun da tatbik edilmesini sağlayacak kontrol mekanizmalarının

11 Bu yasalarla ilgili geniş bilgi için bkz. Sina Çıldır, *Zonguldak Havzasında İşçi Hareketlerinin Tarihi 1848-1940* (Ankara: Yeralı Maden-İş, 1977). Bu yasaların mecliste kabul edilmesinin gerisinde maden ocaklarında bir sosyal reform ihtiyacının görülmesinden ziyade, milletvekillerinin Milli Mücadele esnasında yabancı maden sahiplerinin yerli ocak sahiplerine yönelik engelleyici eylemlerine tepkisinin yattığı söylenebilir. Nitekim bu yasa tasarılarının işçileri koruyucu düzenlemelerine karşı mecliste geniş bir muhalefet de oluşmuştur. Mesut Gülmez, *Meclislerde İşçi Sorunu*, 118-29. Ayrıca bkz. E. Atilla Aytekin, *Zonguldak-Ereğli Kömür Havzası İşçileri* (İstanbul: Yordam, 2006), 57-49.

12 Samed Ağaoglu ve Selahattin Hüdaioğlu, *İş Hukuku Tarihi* (Ankara: Merkez Basımevi, 1938), 102-103.

oluşturulmaması nedeniyle öngörülen koruyucu düzenlemeler uygulanamamıştı.¹³

1930'larda daha sistemli sanayileşme çabaları başlayana kadar çalışma mevzuatına ilişkin bu düzenlemeler paternalizm ve liberalizmin özgün bir terkiibini içeriyordu. İşverenin bireysel sorumluluğu ile kamu gücünün zorlayıcılığı arasındaki bu belirsiz birleşim, genel bir iş kanununun yasalaşması doğrultusundaki erken dönem girişimlerin başarısızlığı ile birlikte,¹⁴ zamanla yetersiz görülmeye başlanacaktı. Kapitalist dünya ekonomisi büyük buhran koşulları içine sürüklenirken, Türkiye ekonomisi dışa kapanarak devlet eliyle bir "sanayi inkılabı" çabası içine giriyordu. 1929 yılında cari fiyatlarla milli gelirin %9,9'unu oluşturan sanayi kesiminin payı 1939'da %18,3'e çıkacaktı.¹⁵

Bununla birlikte 1932 yılından sonra sanayi sektöründe istihdam edilen işçilerin sayısında da hızlı bir artış yaşandığı gözlemleniyordu.¹⁶ 1934 yılından itibaren Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nın uygulanmasıyla birlikte ilk aşamada sadece devlet fabrikalarında 15.000 civarında yeni işçiye ihtiyaç duyulacağı tahmin ediliyordu.¹⁷ *Yeni Adam* dergisinde bu konuya dikkat çeken Hüseyin Avni, Sanayi Teşvik Kanunu'ndan istifade eden fabrikalarda çalışan amele sayısının 1932'den 1933'e 52.173'ten 62.215'e çıktığının, bunun sadece bir yıl içerisinde yüzde 20 oranında bir artış anlamına geldiğinin altını çiziyordu. Üstelik yeni fabrikaları kuran, demiryollarında çalışan inşaat amelesiyle İzmir ve

13 İlkın, "Devletçilik Döneminin İlk Yıllarında İşçi Sorununa Yaklaşım," 254.

14 1924 ve 1934 yılları arasında beş ayrı iş kanunu tasarısı hazırlanmış ve bunların dört tanesi de Meclis Genel Kurulu gündemine getirilmişti. Ancak yasa tasarıları üzerine mecliste yapılan görüşmeler her seferinde ya uzun tartışmalar sonrasında tekrar incelenmek üzere alt komisyona geri gönderilmesi ya da milletvekillerinin bir iş kanununun yasalaşması konusundaki açık tereddütlerini ifade etmeleri sonucunda kilitlenmiş ve tasarılar yasalaşamamıştı. Vurgulanmalıdır ki 1932 yılına kadar hazırlanan bütün kanun tasarılarının gerekçelerinde, Türkiye'de henüz bir işçi sınıfının teşekkül etmiş olmaması, iş mevzuatının gecikmesinin temel sebebi olarak belirtiliyordu. Bkz. Levent Varlık, "Türkiye'de Çalışma Yaşamına Yasal Düzenleme Getirme Girişimleri (1924-1936)," Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1980.

15 Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-1985* (İstanbul: Gerçek, 1998), 55.

16 Ağaoğlu ve Hüdaioğlu, *İş Hukuku Tarihi*, 114.

17 Makal, "Sanayileşme Sürecinde İşgücü Sorunu ve Sosyal Politika," 119.

Çukurova’da yoğunlaşan ziraat ve mevsim amelesi bu rakamın dışındaydı.¹⁸

Özellikle kadın ve çocuk işçilerin sayısı ve çalışma koşulları dikkat çekiyordu. 14 yaşından küçük çocuk işçilerin sayısı bu bir yıl içerisinde neredeyse ikiye katlanarak 1.594’ten 2.587’ye yükselmişti. Hüseyin Avni’ye göre bu eğilim hızlanarak devam etmekteydi ve Hıfzısıhha Kanunu’nun uygulanmadığını göstermekteydi. Avni’ye göre daha da önemli mesele, yetkililer arasında bunun bir “sosyal sorun” olarak görülmemesiydi. Kayseri Bez Fabrikası’nın açılışı sırasında resmigeçit yapan fabrika işçileri arasında çok sayıda küçük köylü çocuğunun olduğunu görüp buna itiraz ettiğinde, fabrikada çalıştığı anlaşılan bir tanıdığı “Türkiye’nin hususiyetleri” dolayısıyla çocuk işçi çalıştırmanın gerekli olduğunu şöyle savunmuştu: “Bu köylü çocukları fabrikalarda sıcak çorba içip günde birkaç saat çalışmazlarsa köyde sıtmadan, sefaletten öleceklerdi. Fabrikalarda çocukları çalıştırmamalı diye neden İngiliz çocuk kanunlarını taklit edelim? Meseleyi biraz da Türkiye hususiyetlerine göre ele almak lazımdır. Çocuklar fabrikalarda istismar edilmesin diye köylerinde sefalet içinde mi kıvransınlar?”¹⁹

Dönem içerisinde kadın işçilerin sayısı da hızla artıyordu. İstanbul İş Bürosu’nun verdiği rakamlara göre 1936 yılında bu şehirdeki tütün depolarında ve fabrikalarında 18.764 kadın işçi çalışıyordu. Bunun haricindeki küçük imalathanelerde ve diğer işyerlerinde çalışan kadın işçiler de dâhil edildiğinde sayının 25 bine yakın olduğu düşünülebilirdi. Kadın işçilerin ücretleri erkeklere göre çok düşüktü. Örneğin tütün depolarında erkek işçilere ödenen ortalama ücret 144 kuruşken, kadınların aldıkları ortalama ücret 71 kuruştı. Ancak Hüseyin Avni’ye göre çok ağır koşullarda çalışan bu kadınların sorunları da gündem edilmemekteydi. Hâlbuki Defterdar ve Bakırköy Bez Fabrikaları dışında hiçbir sanayi müessesesinin işçilere yemek vermediği koşullarda özellikle kadın işçiler bir “gıda meselesi” ile karşı karşıyaydılar. Ekseriyetle ekmeğe katık edilen peynir, zeytin veya helvadan oluşan yemeklerini işin başında yemek zorundaydılar. Bu yiyecekleri ya evden geti-

18 Hüseyin Avni, “Türkiye’nin İç Ekonomisi,” *Yeni Adam* 54 (Şubat 1935).

19 Hüseyin Avni, “Fabrikalarda Çocuk İşçiler,” *Yeni Adam* 106 (10 Ocak 1936).

riyor ya fabrikaların yanı başında bulunan amele bakkallarından alıyor ya da daha kötüsü fabrikaların içindeki kantinlerden alışverişe zorlanıyorlardı. Lakin Avni'nin bu sorunu konuştuğu, kentın gıda maddeleri ve beslenmesi üzerine tetkikler yapan Belediye İktisat Müdürlüğündekiler de dâhil, bütün yetkililer açısından, “sebzeçilerin yerine helvacılar kar ettiği” surette ortada bir sosyal mesele yoktu.²⁰

Aşağıda daha ayrıntılı olarak tartışılacağı gibi erken Cumhuriyet döneminde “amele meselesi”, daha ziyade yeni kurulmakta olan ve hızla gelişeceği düşünülen modern sanayi işletmelerinin ihtiyaç duyduğu iş ve zaman disiplinine uygun, devamlı ve üretken bir iş gücü oluşturmak meselesi olarak tartışıldı. Bu durum işçilerin çalışma koşulları ve yoksulluğuna dair konuların hiç gündeme taşınmadığı anlamına gelmiyordu. Dönem boyunca yapılan toplu bir iş kanunu hazırlıkları vesilesiyle özellikle işçi kesiminden gelen raporlarla işçilerin çeşitli konulardaki sorunları meclise taşınabiliyordu.²¹ Nadiren iş kanunu hazırlıkları kamuoyuna yansıdığı da çeşitli sektörlerden işçiler sorunlarını ve taleplerini duyurmayı başarabiliyordu. Örneğin 1934 yılında bir İş Kanunu tasarısının hazırlandığı duyulduğunda mağaza çalışanı işçiler, taşla kaplı depolarda, küf ve rutubet kokan, gün ışığı ve hava girmeyen bodrumlarda günde 12 saat çalışarak helak olduklarını ve bu nedenle kendilerinin de hazırlanmakta olan kanunun kapsamına alınmayı istediklerini beyan ediyorlardı.²² Dönemin basınında da özellikle İstanbul'da işçilerin yoksunluğu ve yoksulluğuna dair örneklerle zaman zaman değiniliyordu. Örneğin Suad Derviş'in 26 Mart ve 18 Nisan 1936 tarihleri arasında devam eden ve *Cumhuriyet* gazetesinde yayımlanan “Günü Gününe Yaşıyanlarımız” başlıklı yazı dizisinde kocası sakat veya dul kadınların iş arama derdinden güvencesiz yaşlı işçi-

20 Hüseyin Avni, “İşçi Kadınlar Ne Yiyorlar,” *Yeni Adam* 167 (11 Mart 1937).

21 Çeşitli örnekler için Mesut Gülmez'in şu çalışmalarına bakılabilir: “Amele Teali Cemiyeti'nin 1927 İş Yasası Tasarısına Karşı Hazırladığı ‘İşçi Layihası’,” *Amme İdaresi Dergisi* 6, sayı 2 (Haziran 1983); “1932 İş Yasası Tasarısı Konusunda Amele Birliği'nin ve Madencilerin Görüşleri,” *Amme İdaresi Dergisi* 17, sayı 4 (1984); “1932 İş Yasası Tasarısı Konusunda Ziya Haşim'in Bir Notu,” *Yapıt* 10 (Nisan-Mayıs 1985). Ayrıca bkz. Zafer Toprak, *Türkiyede İşçi Sınıfı, 1908-1946*.

22 “İş Kanunu ve Esnafımız,” *Esnaf Meslek Mecmuası* 3 (1934).

lerin yoksulluğuna, iş kazasına uğradığı için işten atılan dokumacıların dertlerinden, işçi ailelerinin kötü yaşam koşullarına kadar İstanbul'da yerleşik işçilerin çeşitli sorunları ele alınıyordu. Bu yazı dizisinde yer alan röportajları değerlendiren Nadir Nadi, sanayileşme ile artan işçileşmenin, nihayet Türkiye'de de bir sosyal sorun olarak ele alınması gerektiğini yazıyordu:

Bu sanayileşme hareketi memleketimizin içinde de bir değişiklik doğuruyor. Günden güne, için için kendini gösteren bu değişiklik sanayileşme hareketine muvazi olarak büyümektedir. Ve artık bugüne kadar ihmal ettiğimiz içtimai bir mesele üzerinde ciddi olarak çalışmak zamanı gelmiştir. (...) Biz de memleketimizde işçi meselesi ile uğraşılmasını, günü gününe yaşayanlarımıza bir 'yarın' temin edilmesini istiyoruz.²³

Sosyal Sorunun Sınırları ve “Daimi Amele Meselesi”

Sanayileşmenin bir sonucu olarak kentlerde toplanan geniş mülksüz emekçi topluluklarının yoksulluğu ve yoksunluğu, ağır çalışma koşulları, yaşam alanlarının sefaleti ve sağlıksızlığı anlamında sosyal sorunun bir parçası olan işçi sorunu, 1930'lu yıllarda kamuoyunun gündemine çok yavaşça girmekteydi.²⁴ Bu yıllarda sosyal sorunu belirleyen temel konular nüfusun niceliği ve sıhhati olmuştu. Dolayısıyla

23 Nadir Nadi, “Günü Gününe Yaşayanlarımızı Düşünelim,” *Cumhuriyet*, 1 Nisan 1936.

24 Kaydetmek gerekir ki yoğun bir sendikalaşma ve grev hareketi ile veya işçilerin sosyalist partiler içinde örgütlenerek sisteme siyasal olarak karşı koyuşlarıyla ifade edilebilecek bir işçi meselesi de yoktu. Şeyhmuz Güzel'e göre 1923 ile 1960 arasında gerçekleşen toplam grev sayısı sadece 43'tü. Bkz. Ahmet Makal, *Türkiye'de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946* (Ankara: İmge, 1999), 452-3. Burada 1963 yılında çıkarılan 275 sayılı Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanunu öncesinde yapılan grev ve benzeri iş bırakma eylemlerinin sayısını tespit etme çabasının emek tarihçiliğimiz açısından sorunlu bir uğraş olduğuna değinmek gerekir. Yasak olduğu bu dönemde grevlere ilişkin bilgilere ancak gazete taraması ile ulaşılabilir. Ancak gazetelerde verilen “grev” haberlerine güvenmek mümkün değildir. Örneğin grevle birlikte lokavt da yasak olduğundan toplu işten çıkarmaya giden işverenlerin işçi şikâyetlerini ve eylemlerini grev olarak yansıttıklarına sıklıkla rastlanabilir. Benzer bir biçimde en fazla birkaç saat süren iş bırakma eylemlerinin de basında “alarmist” bir havayla işçi grevi olarak yer bulduğu örnekler az değildir.

erken Cumhuriyet rejiminin sosyal politika gündeminin çerçevesini, nüfusun artırılması, önleyici kamu sağlığı, ailenin korunması ve çocuk meselesi çizmişti.²⁵

İşçi meselesi ise çok daha farklı bir bağlamda, bir “amele buhranı” ve “kalifiye amele buhranı” olarak ilgili kamuoyunun ve uzmanların gündemine girmiştir.²⁶ “Daimi ve kalifiye amele” ihtiyacı 1930’lu yıllarda sık sık gündeme gelmekteydi. Örneğin 1937 yılında mecliste yapılan bütçe görüşmeleri sırasında Türkiye’nin kalkınmasının ve sanayileşmesinin önündeki sorunlar tartışılırken de söz düzenli ve sürekliliği olan bir işgücünün oluşmamış olmasına gelmişti. Bu konuda kürsü alan Celal Bayar, “Amele tam işe alıştığı sırada biriktirdiği para ile tekrar köyüne dönüyor.” demiş ve “bu tarzda bir amelenin iyi randıman veremediği”ni kaydetmişti.²⁷ Bu nedenle Cumhuriyet’in ilk yıllarında kamu ve özel kesimde sanayinin nitelikli işgücü ihtiyacını karşılamak amacıyla başvurulan yöntemlerden bir tanesi yabancıların istihdam edilmesi olmuştur.²⁸

İşçiliğin sürekli bir geçim kaynağı olmaktan ziyade, tarımdan elde edilen gelire ek, geçici bir iş sahası olarak görülmesi var olan fabrikalarda işçi devir hızının ve devamsızlığın yüksek olmasına neden olmaktaydı. Sanayi işçiliğini ve kentlerdeki yaşam biçimini benimsemeyen bu köylü işçiler ya işi bırakıp tarım işçiliğine dönüyorlardı ya da fabrikaların gerektirdiği iş ve zaman disiplinine uyum sağlayamayıp kısa bir zaman sonra işten çıkıyorlardı. Kayseri Bez Fabrikası’nda, kurulduğu 1935 yılından 1940’a kadar geçen beş yıl içinde işçi kadrosu yedi defa yenilenmişti. Guleman Şark Kromları ve Ergani Bakır işletmelerinde işçi devri oranları sırasıyla yüzde 165 ve yüzde 247 dolaylarına kadar yükselmişti. Özel işletmelerde de durum pek farklı değildi. Özel fabrikaların sayısının epey fazla olduğu İstanbul mensucat sanayiinde işçi devir oranı 1950’lere kadar çok yüksek kalacaktı.²⁹ Yüksek işçi devir

25 Nadir Özbek, *Cumhuriyet Türkiye’sinde Sosyal Güvenlik ve Sosyal Politikalar* (İstanbul: Tarih Vakfı, 2006).

26 Samet Ağaoğlu, “Kalifiye İşçi Meselesi,” *İktisadi Yürüyüş* 4/48 (1941).

27 Hüseyin Avni, “Köy ve Fabrika,” *Yeni Adam* 180 (10 Haziran 1937).

28 Yüksel Akkaya, *Cumhuriyet’in Hamalları: İşçiler* (İstanbul: Yordam, 2010), 113.

29 Makal, “Sanayileşme Sürecinde İşgücü Sorunu ve Sosyal Politika,” 124.

oranlarının yanı sıra işçiler arasında yaygın biçimde görülen devamsızlık da işletmelerin bir diğer büyük sıkıntısıydı. Örneğin, Malatya Bez Fabrikasında çalışıyor gözüken işçi sayısı ortalama olarak 3.303 iken, fiili olarak çalışan işçi sayısı ortalama olarak 2.140 idi.³⁰

Sezonluk veya mevsimlik çalışan ve sık sık iş değiştiren işçiler sadece sanayide değil, tarımda da işçi bulma sorununa yol açıyordu. Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde çiftçiliğin temel sorunlarından biri "amele buhranı" olarak görülüyordu. Çukurova ve çevresinde geçimini sadece emeğini toprak sahiplerine satarak sağlayan mülksüzleşmiş tarım işçiliği sınırlıydı. Tarım işçisi olarak çalışanların büyük bölümü ufak da olsa arazi ve mülk sahibiydi. Tarımda olduğu gibi sanayi alanında da işçi olarak çalışanların önemli bir kısmı arazi sahibiydi. Örneğin Seyhan Mensucat Fabrikası'nda çalışan işçilerin en azından yarısının toprak sahibi olduğu ve tarımdan gelir sağladıkları gözlemlenmişti. Nazilli Basma Fabrikasında da durum farklı değildi.³¹

Öte yandan 1930'lu yıllarda sanayi işi ile birçok vasıfsız, alt kademe kent meslekleri ve tarım işçiliği arasındaki ayırım son derece esnekti. Bir bütün işçisi olan Zehra Kosova'nın anıları, iş bulmak üzere sürekli bir yerden başka bir yere taşınma eyleminin, işçilerin yaşamlarında ne derece önemli bir yer tuttuğuna ışık tutar. Bu özellikle doğası gereği mevsimlik olan işlerde çalışanlar için böyle olmuştur. Örneğin 1930'lu yıllarda birçok bütün işçisi, bütün sanayinin düşük sezonunda Bursa'nın büyük çiftliklerinde tarım işi aramaya koyuluyordu. Özellikle ekonomik çöküntünün vahim yıllarında bütün işçileri iş bulmak için farklı illere taşınyordu. Tütün işçilerinin bu dolaşımı ancak 1950'li yıllarda sona ermiştir. Bu yıllarda kentsel yaşama daha bağlı hale gelen işçiler, ara dönemlerde hamallık veya ayakkabı boyacılığı gibi geçici alt kademe işler bularak kenti terk etmeme eğilimi göstermişlerdir.³²

Bir başka örnek, Yedikule ve Kazlıçeşme'deki deri imalathaneleri işçileridir. Deri imalatının dörtte üçü 19. yüzyılın sonlarından itibaren Yedikule fabrikalarında gerçekleştirilmekteydi. Lütfi Erişçi'nin dönem

30 Yıldırım Koç, "Türkiye'de 1923-1950 Döneminde Daimi İşçi Sıkıntısı," *Mülkiyeliler Birliği Dergisi* 18/168 (Haziran 1994): 40.

31 Toprak, *Türkiye'de İşçi Sınıfı, 1908-1946*, 207.

32 Zehra Kosova, *Ben İşçiyim* (İstanbul: İletişim, 1996), 60.

için istisnai derinlikteki gözlemlerini aktardığı makalesine göre, bölgede 50 deri imalathanesi bulunuyordu ve bu işyerlerinde 1937 yılında kabaca 1000 işçi çalışmaktaydı.³³ Deri işçilerinin sefaletine bir açıklama arayan Erişçi, işçilerin çoğunun düzenli olarak Yedikule ile memleketleri arasında gidip geldiğini yazar:

Bütün bu fabrikaların yerli amelesi Topkapı tarafında veya şehirde Koca Mustafa Paşa, Samatya gibi ucuz yaşanabilen semtlerde dağınık bir halde oturmaktadır. Fakat bilhassa tabakhanelerin 1.000'e yakın amelesinin yarısından fazlasını Anadolu çocukları teşkil ediyorlar. Bunlar bekâr olup Kazlıçeşme'deki handa, dükkân üstündeki odalarda, Paşa Akaretlerinde 4-5'i bir odada barınmaktadır. Ekserisi 300-400'e yakını Çankırı'lıdır. 150-200'e varan Kürtler de mühimdir. Gerek Çankırlıların, gerek Kürtlerin bu sahada toplanmaları calibi dikkat olsa gerektir. Yerli ameleye göre bu toplanmaya sebep fevkalade ucuza iş kabul etmeleri ve birbirlerini kayırmalarıdır. Filvaki mesela Çankırlıların ayrı kahve ve aşçıları vardır. Aynı zamanda Çankırlılar ve Kürtler köyleriyle münasebeti kesmemişlerdir. Yazın tarlalara gidiyorlar ve kışın dönüyorlar.³⁴

Deri işçileri geçici süreyle çalıştıkları için semt yaşamının bir parçası olarak görülüyorlardı. Bakkallar ve diğer dükkânlar temel gıda ve tüketim maddelerini deri işçilerine piyasa fiyatından yüzde 20 daha pahalıya satıyordu. Fabrikaları çevreleyen mahallelerde eczane veya doktor bulunmuyordu. Bölgede bir cami vardı fakat işçilerin dini yükümlülüklerine düşkün oldukları pek söylenemezdi. Erişçi'ye göre bu işçilerin tek boş zaman aktivitesi kahvehanelere gitmekti.³⁵

33 Erişçi'nin gözlemlerine göre işçiler ücretlerinin üçte birini kiraya harcıyorlardı. Bazen dört veya beş başka kişiyle paylaşılan bir odanın ortalama kira maliyeti bir işçi için dört-beş lirayı buluyordu. Lütfi Erişçi, "İstanbul'da Amele Mahalleleri," *Yeni Adam* 4/177 (20 Mayıs 1937): 4.

34 Ibid., 5.

35 Ancak bu tablo 20 yıldan kısa bir sürede radikal bir şekilde değişecekti. 1953 yılında Kazlıçeşme'de 6 cami, birkaç sinema salonu, bir sağlık kurumu ve bir ilkokul yer alıyordu. Gecekondu sayısı 15 bine ulaşmıştı. Gecekondularda yaşayanların çoğu genç göçmenler veya eskiden sanayide çalışmak üzere geçici olarak kente gelen mevsimlik işçilerdi. Evlerini inşa ettikten sonra kente ve kentteki işlerine daha bağlı hale gelmişlerdi. Dönemin başında bu konuda etnografik nitelikler de taşıyan bolca yazıya rastlamak mümkündür. Örnek olarak bkz. Ümit Deniz, "Gecekondu Babası ile

İşçileşmeden Sanayileşme Davası

Köylü-işçi olgusu, erken Cumhuriyet döneminde işçilerin ne derece bir “sınıf bilinci” geliştirebildiklerini veya “köylü zihniyeti”ni sürdürüp sürdürmediklerini araştıran emek tarihçileri için popüler bir araştırma konusu olmuştur.³⁶ Ancak dönem içerisinde konuyla ilgilenen sanayici ve uzmanlar bilinç ve zihniyet benzeri kategorilerle ilgilenmiyorlar, sorunu yüksek işçi hareketliliğinin neden olduğu iktisadi verimsizlik ve düşük emek üretkenliği olarak görüyorlardı. Eğer Türkiye gelişmiş bir sanayi ülkesi haline gelecekse endüstrinin “rasyonalizasyonu” mutlaka sağlanmalıydı. Emek üretkenliği artırılmalı ve işgücü sanayi işlerinin ritim ve disiplinine uyum sağlayabilecek bir düzeye getirilmeliydi. Köylü-işçi olgusu dönemin gözlemcileri açısından bu kadar geniş bir gündem içinde tartışılıyordu.³⁷

1930’lu yıllarda Taylorizm ve “ilmî idare” veya sıklıkla kullanıldığı ismiyle “rasyonalizasyon” düşüncesinin de Türkiye’de hızla yayılması, “amele meselesi”nin önemini artırıyordu. Her ne kadar Frederick Winslow Taylor’un isminin ilk zikredilişi Ali Haydar (Taner) tarafından 1924 yılında *Muallimler Mecmuası*’nda yayımlanan “Teylizizm-Taylorisme” başlıklı makalesine kadar geri götürülebilse de,³⁸ Taylorizmin işçi meselesi ile ve sanayinin verimlilik sorunlarıyla ilişkilendirilmesi yoğun olarak 1930’ların ikinci yarısında bilimsel yönetim düşüncesini

Kazlıçşemeyi Dolaştık,” *Milliyet*, 22 Temmuz 1953; Ümit Deniz, “Herşeyden Önce Asayiş Lazım,” *Milliyet*, 21 Temmuz 1953; Kemal Sülker, “Valinin 35000 Gecekondu Arasında Yaptığı Tetkikler,” *Gece Postası*, 3 Kasım 1949.

36 Örneğin bkz. Yıldırım Koç, “Türkiye’de 1923-1950 Döneminde Daimi İşçi Sıkıntısı”; Feroz Ahmad, “Cumhuriyet Türkiye’sinde Sınıf Bilincinin Oluşması, 1923-40,” *Osmanlı’dan Cumhuriyet Türkiye’sine İşçiler, 1839-1950* içinde, der. Donald Quataert ve Erik Jan Zürcher (İstanbul: İletişim, 1998).

37 Nusret Ekin, *Türkiye’nin Sanayileşmesinde “Köylü – Şehirli İşçi”ler* (İstanbul: Fakülteler Matbaası, 1970).

38 Behlül Üsdiken ve Janset Özen Aytemur, “Yönetim Bilgisinin Aktarımında Uluslararası Bağlantılar: Taylor ve Fayol’un Türkiye’ye Gelişi,” *17. Ulusal Yönetim ve Organizasyon Kongresi*, Osmangazi Üniversitesi İşletme Bölümü, Eskişehir, 21-23 Mayıs 2009.

tanıtmayı amaçlayan yayınlar sayesinde olmuştu.³⁹ Ayrıca yeni kurulan devlet sanayi işletmelerinde de Taylor'un yönetim düşüncesi ilgiyle araştırılmaya başlanmıştı.⁴⁰ Bu çabalar ve yayınlar, işçiyi çalışma süresi boyunca daha yoğun ve etkili çalıştırarak işletme verimliliğini geliştirmeyi amaçlayan Taylorist yönetim tekniklerinin uygulanabilmesi için sürekliliğe sahip bir işgücüne ihtiyaç olduğu düşüncesini güçlendiriyordu.⁴¹ Bilimsel yönetim ilke ve tekniklerini işyeri düzeyinde daha yaygın bir biçimde tatbik sahasına koyabilmek, ancak İkinci Dünya Savaşı sonrasında yaşanan göç dalgasıyla büyük kent merkezlerinde yerleşik ve düzenli bir emek gücü oluştuktan sonra mümkün olabilecekti.⁴²

Kamu İktisadi Teşekküllerinde 1930'ların sonlarından itibaren düzenli ve disiplinli bir işgücü oluşturmak için yürürlüğe sokulan sosyal politika önlemlerine ilişkin yapılan çalışmalar, bize işçileri fabrikaya

39 Çeşitli örnekler için bkz. Taylor, "İktisadi İşletmecilik Esasat ve Prensipleri," *İdare Dergisi* 83 (1935); Ali Muzaffer, "Fabrikada Zaman, İşçilik Masrafları ve Önüne Geçmek İçin Çareler," *İktisat ve Ticaret* 3/27 (Temmuz 1936); Sadi Aba, "Taylorizm," *İktisat ve Ticaret* 3/28-29 (Ağustos-Eylül 1936); Fahri Perkin, "Fabrikalarda Verimin Arttırılması," *Endüstri* 23/8 (Nisan 1938); Münür Mazhar Kamsoy, "İş Hayatına Yeni Atılan Gençlere Taylor'un Nasihatları," *İktisadi Yürüyüş* 6 (1940); Burhan Ergin, "Taylor ve Sistemi," *İktisadi Yürüyüş* 119 (1944); Burhan Ergin, "Taylor'un Hem İşçiyi Hem de Patronu Memnun Eden Fikirleri," *İktisadi Yürüyüş* 123 (1945).

40 Bkz. Janset Özen Aytemur, *Türkiye'de Yönetim Düşüncesinin Erken Dönemleri: Sümerbank (1930-1945)* (İstanbul: Libra, 2010). Taylor'un kitabı da ilk kez 1941 yılında Devlet Demiryolları tarafından basılacaktır.

41 İşgücündeki süreksizlik ve düzensizlik ile sanayide standartlaşma ve rasyonalizasyon sorunu arasındaki ilişki 1920'li yıllarda Sovyet fabrikalarında da önemli bir problem olarak deneyimleniyordu. Bkz. Chris Ward, "Languages of Trade or a Language of Class? Work Culture in Russian Cotton Mills in the 1920s," *Making Workers Soviet: Power, Class and Identity* içinde, der. Lewis H. Siegelbaum ve Ronald Gregory Suny (Ithaca: Cornell University Press, 1994).

42 Bununla birlikte bkz. Barış Alp Özden, "The Changing Organization of Production, Modes of Control and the Workers' Response: The Example of Textile Industry in the 1940s and 1950s," *Working in Greece and Turkey: A Comparative Labour History from Empires to Nation States, 1840 – 1950* içinde, der. Leda Papastefanaki ve M. Erdem Kabadayı (New York, Oxford: Berghahn Books, 2020). Ayrıca bkz. Sabahattin Zaim, *İstanbul Mensucat Sanayiinin Bünyesi ve Ücretler* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını, 1956).

bağlayabilmek için dönemin şartlarına göre pek çok önemli sosyal düzenlemelerin yapıldığını göstermektedir.⁴³ Gerçekten de kamu teşebbüsleri işçilerin sağlık, barınma, eğitim ve dinlenme gibi ihtiyaçlarını mümkün olduğunca karşılamaya çalışmışlardır. O dönemde bazı devlet işletmelerini gezen Amerikalı bir uzman, Sümerbank Kayseri Bez Fabrikasında işçilerin dinlenme ve eğlenme alanlarının üretim alanından daha fazla yer kapladığını biraz da şaşırarak aktarıyordu.⁴⁴ Fakat yukarıda da örneklerini sunduğumuz gibi, bu fabrikalarda dahi görece cazip çalışma şartlarına rağmen düzenli ve istikrarlı bir işgücü oluşamamıştı. Bu durumda sanayileşmenin nasıl gelişebileceği ve işçi meselesi üzerine tartışmalar da devam etti.

Dönem boyunca “kalifiye ve devamlı amele davası”nın nasıl hal yoluna koyulabileceğine ilişkin iki temel yaklaşım ortaya çıktı. Bu konuda önemli bir eğilim sanayi işçiliği ile toprak arasındaki ilişkinin koparılması değil, bilakis güçlendirilmesiyle daha uyumlu bir sanayileşmenin gerçekleşebileceğini ve bunun hem işçi verimini arttırmak hem de sınıf mücadelelerinin önüne geçmek anlamında işçi meselesini çözmenin tek yolu olduğunu savunan “köycü” düşünceden geliyordu. Köycülük, dönemin CHP elitlerinin muhafazakâr dünya tahayyülüyle iç içe geçen etkili bir ideolojidi. Nusret Köymen ve diğer köycülere göre sanayileşme ve kentleşme kozmopolitizmi, sınıf çatışmalarını, işsizliği, grevleri, köksüzlüğü, sosyal çözülme ve buna benzer olumsuz nitelikleri simgelemekteydi. Sanayi olmasın denmiyordu ama sanayileşmenin sonuçları yaşanmadan sanayi kurulmalıydı. Böyle bir sanayi “köycü” bir sanayi olmalı, devlet tarafından şehirlerin dışında kurulmalıydı.⁴⁵ Bütün bunlardan çıkardıkları en önemli pratik sonuç ise köylülerin şehirlere göçmesinin önünün alınması, onların köylere bağlanması gerektiği idi.

Ülkü mecmuasında bu sorunu çeşitli defalar ele alan Nusret Köymen’e göre gelişmiş ülkelerdeki en yeni eğilim “sınai desentralizasyon” yoluyla, “sanayinin en ekonomik şekilde köylere dağıtılmasıdır.” Köy-

43 Bkz. Makal, “Sanayileşme Sürecinde İşgücü Sorunu ve Sosyal Politika.”

44 Donald Everett Webster, *The Turkey of Atatürk*, (Philadelphia: The American Academy of Political and Social Science, 1939).

45 Nusret Köymen, “Sanayide Yayılcılık,” *Ülkü* 7, sayı 39 (Mayıs 1936).

men Japonya’da çiftçilerin yüzde 30’unun hem sanayi hem de ziraat işlerinde çalıştığını aktarır. ABD’de de Henry Ford’un rehberliğinde “sınai âdemi merkezîyet” fikri yayılmakta ve yeni fabrikalar ekseriyetle köylerde açılmaktadır. Köymen’e göre bu yeni akım Batının sanayileşme serüveninden çıkardığı en önemli derslerden birinin sonucudur. Çünkü sanayileşmenin “mülksüzleşmiş” geniş kesimleri şehirlerde topladığı ülkelerde bir sosyal mesele olarak “işçi meselesinin” önüne geçmek mümkün olmamaktadır. Bu deneyimi yaşayan ülkelerde “bir taraftan grevler, sefalet, sefahet, sınıf mücadeleleri şehirleri kemirirken öbür tarafta köyler kanı bir ahtapot pençesinde sömürülen bir vücut gibi kıvrana kıvrana sön(mektedir).”⁴⁶

Nusret Köymen’e göre mesele işçinin proleter olmaktan, yani tamamen mülksüzleşmekten korunmasıdır: “Kurulan fabrika köylerde köylü işçi toprağına ve evine sahip edileceğı gibi fabrikaya da ufak bir nisbette dahi olsa ortak edilmeli ve bu suretle ‘proleter’ olmaktan kurtarılmalı ve fabrikanın menfaati, muvaffakiyetin en büyük sırlarından olan şahsi menfaate bağlanmalıdır.” Böylelikle “buhran zamanlarında, işçilere para verilmediğı zamanlarda dahi, işçiler toprakları üzerinde geçinerek dağılmazlar, grev ve hırsızlık gibi yollara tevessül etmezler.” diyordu.⁴⁷

Köymen, işçiyi toprak ve ev sahibi yaparak proleterleştirmekten koruma ve bu yolla işçi meselesinden de kurtulma fikirlerini ekonomi ve iş çevrelerine hitap eden *İktisadi Yürüyüş* dergisine yazarken, vurguyu daha çok bu politikanın iş verimini ve kârlılığı yükselten yönüne yapmayı tercih etmişti: “Ford diyor ki, köy ve kır fabrikalarında çalışan işçiler işlerinden çıkınca evlerine gidiyorlar, çoluk çocukları ile bahçelerinde çalışıyorlar, ertesi gün de işlerine sıhhat ve neşe ile dönüyorlar. Bu onların hem maddi hem de manevi ve içtimai sıhhatleri için faydalı, dolayısıyla fabrika için karlı oluyor.”⁴⁸

46 Nusret Köymen, “Sanayileşmemiz Üzerine Düşünceler,” *Ülkü* 7, sayı 37 (Mart 1936): 21.

47 Ibid., 22

48 Nusret Köymen, “Köyde Fabrika,” *İktisadi Yürüyüş* 8 (1940). Benzer düşünceler için bkz. Aslan Tufan, “Fabrika ve Medeniyet,” *İktisadi Yürüyüş* 10 (1940).

Kontrolsüz mülksüzleşmeden ve proleterleşmeden doğabilecek toplumsal sorunları önlemek amacıyla işçilerin toprağa olan bağılıklarının olabildiğince korunması, köycü diskurda sıklıkla tekrarlanan bir mesele oldu. Kentleşmeye ve proleterleşmeye yönelik kuvvetli bir şüphenin karakterize ettiği köycü ideolojinin, erken Cumhuriyet döneminde siyasî elit kesim üzerinde son derece etkili olduğunu gösteren bol miktarda kanıt da mevcuttur.⁴⁹

Ancak, sanayi merkezlerindeki işlerine olan bağılıklarını ve işyerlerine sadakatlerini artırmak için işçilere küçük tarım arazileri sağlama düşüncesinin, o dönem oldukça yaygın ve etkili bir sosyal politika yaklaşımına da çok aşına olduğunu atlamamak gerekir. Bu sosyal politika yaklaşımı Türkiye'ye Alman iktisatçı ve sosyal bilimcileri tarafından taşınmıştır. Almanya'da Nasyonal Sosyalist Parti'nin iktidara gelmesinin ardından Türkiye'ye gelen bu bilim insanları, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi'nin kuruluşunda önderlik etmiş, sosyal politika ve çalışma hukuku nosyonlarının gelişmesine büyük katkı sağlamışlardır. Bu bilim insanlarının genellikle gözden kaçırılan önemli bir özelliği, örneğin Wilhelm Röpke, Alexander Rüstow ve Gerhard Kessler gibi bazı önde gelen şahsiyetlerinin, Alman Tarihçi İktisat Geleneği'nin (solidarizmden ordoliberalizme ve sosyal piyasa ekonomisine uzanan düşünce okulunun) önde gelen temsilcileri arasında olduğudur. Bu gelenek çok temel bir sorunla ilgilenmekteydi: "Kapitalist sistemin toplumsal ve ekonomik sorunları, Amerika'ninkinden farklı bir yöntemle nasıl dengelenebilir?" Toplumun sınıf temelli yapısına müdahale etmeden daha dengeli ve uyumlu bir toplumsal düzen arayışı içinde olan bu düşünce okulu, çalışmalarının merkezine "sosyal sorunu" almıştı.⁵⁰

Liberal yönetimselliğe bir tepki olarak ortaya çıkan bu düşünceye göre temel sorun kitle demokrasilerinin karşılaştığı güçlükler, artan

49 Bkz. Asım Karaömerlioğlu, *Orada Bir Köy Var Uzakta: Erken Cumhuriyet Döneminde Köycü Söylem* (İstanbul: İletişim, 2006).

50 Alman İktisatçı Tarih Okulu üzerine bazı değerlendirmeler şurada bulunabilir: Peter Koslowski (der.), *The Theory of Capitalism in the German Economic Tradition: Historism, Ordo-Liberalism, Critical Theory, Solidarity* (Hiedelberg: Springer, 2000). Alexander Rüstow'un fikirleri üzerine genel bir değerlendirme için bkz. Sabri Ülgener, "Alexander Rüstow, Bir Fikir ve Aksiyon Adamının Arkasından," *İÜ İktisat Fakültesi Mecmuası* 23, sayı 3-4 (Nisan-Eylül 1963).

sınıf çatışmaları ve büyüyen siyasal çekişmeler karşısında piyasa ekonomisinin nasıl korunacağı ve bir bütün olarak kapitalist rasyonalitenin devamlılığının nasıl sağlanacağıdır. Röpke gibi ordoliberalere göre toplumsal yapıların proleterleşmesi, kapitalist toplumsal ilişkilere içkin bir eğilimdir; ancak sınırlandırılmazsa toplumsal kriz, altüst oluş ve düzensizliğe yol açar. Bunun üstesinden gelmek için kapitalist toplumun rasyonelliklerinin ürettiği sorunlara ve yarattığı çelişkilere müdahale edilmeli ve proleterleşmenin önüne geçilmelidir.⁵¹

Bu sosyal politikacılar açısından proleterleşmenin ve işçi sorununun önüne geçmenin en etkili yolu işçileri mülk sahibi edindirmektir. Bu düşünce Türkiye bağlamına tercüme edildiğinde, işçileri sanayi işlerine bağlamanın yolunun da topraktan tamamen koparmaktan değil, tam tersine bu bağı korumaktan ve kuvvetlendirmekten geçtiği sonucuna varılıyordu. İkinci Dünya Savaşı'nın hemen arkasından kurulan Çalışma Bakanlığı tarafından yayımlanan *Çalışma* dergisinde Orhan Tuna'nın kaleme aldığı bir makale bu yaklaşımı çok iyi özetlemekteydi. "İçtimai Siyasette Yeni Temayüller" başlıklı bu makalede Orhan Tuna, sosyal politikanın sınırlarını tartışmak amacıyla Wilhelm Röpke'nin 1942 yılında yazdığı *Gesellschaftskrisis der Gegenwart* (Çağımızın Buhranı)⁵² adlı çalışmasına değiniyordu. Röpke'ye göre sosyal politika işçi meselesiyle alakalıydı, zira bu sorun özünde işçinin tamamen mülksüzleştirilmesi anlamına geliyordu. Bu noktaya kadar sosyal politikalar ölçek ekonomilerini ve proleterleşmeyi güçlendirmiş, ancak bu fikrin sonradan ölümcül bir hata olduğu ortaya çıkmıştı. Sözde sosyal reformlar (ücret düzenlemeleri, çalışma saatlerinin azaltılması, toplu sözleşme planları vs.), toplumsal hastalıklara tam olarak çare olmuyordu. Sosyal politikanın hedefi risklere karşı bireylere sosyal güvenlik sunmak değil, risklere karşı kendi başlarının çaresine bakabilecekleri

51 Werner Bonefeld, "Human Economy and Social Policy: On Ordo-liberalism and Political Authority," *History of the Human Sciences* 26, sayı 2 (2013). Bu konu üzerine Türkçede yapılmış çok iyi bir tartışma için bkz. Gökhan Demir, "Girişim Ethosu, Düzenlenmiş Özgürlük ve Neoliberal Özne," *İktisat Dergisi* 536 (Ocak-Mart 2017).

52 Röpke bu kitabı İstanbul'da yazacak ama İsviçre'de bastıracaktı. Kitap basıldıktan kısa bir süre sonra da Osman Tahsin tarafından Türkçeye çevrilir ve 1947 yılında Hüsnüabat Matbaası tarafından basılır.

ekonomik bir alan sunmaktı. Röpke'ye göre, emek sorununun esas çözümü “proleterleşmenin olumsuzlanması” olmalıydı: “Öğle yemeğini kendi bahçesinden akşam yemeğini ise Zürih gölünden temin edecek yeni bir sanayi işçisi modeli yaratılmalıdır.” diyordu. “Proletarya, ancak kendisine bir toprak parçası verildiğinde kendi statüsünden bağımsızlaşabilir” ve böylece toplumla çatışmacı olmayan bir ilişki içerisinde girebilirdi.⁵³

Çalışma dergisinde çıkan bir dizi makalede, hem emek üretkenliğini artırmak hem de sınıf mücadelelerinin doğmasını engellemek için işçileri bahçeli konut sahibi yapmak fikri açıkça vurgulanıyordu. Örneğin Orhan Alsaç'a göre her işçi ailesinin bir evi ve bu evin bir bahçesi olması gerekiyordu:

Başka bir zümre tarafından buna layık görüldüğünü anlamak ve insanlık ihtiyaçlarının kendi seviyesi dâhilinde tatmin edildiğini görmek işçinin insan cemiyeti içindeki ahlakını düzeltecek ve birçok sosyal problem kendiliğinden çözümlenecektir. Bu sahada bizden çok daha ileride bulunan ve bundan dolayı pek çok zorluklarla karşılaşarak tecrübeler edinmiş büyük endüstri memleketlerinde sınıf mücadelelerinin önüne işçiyi toprak ve ev sahibi yapmakla geçilebileceği kanaati vardır.⁵⁴

Nasıl ki işçi meselesinin çözümü köycüler için sanayiye köye taşımaktan geçiyorsa, sosyal politikacılar için de çözüm bir anlamda köy yaşamını sanayinin çevresine taşımakla mümkündü. İşçiye bahçeli konutlar vererek toprakla bağlarını korumalarını temin etmek, hem proleterleşmeyi engelleyerek toplumun uyum içinde gelişmesini garantiye alacak hem de işçiyi fabrikaya daha sıkı bağlarla bağlayarak ondan daha iyi randıman alınmasını sağlayacaktı.

İşçi meselesine dair bu görüşler 1950'li yıllara kadar hayli yaygın bir biçimde tartışılacaktır. Ancak herkesin bu fikirlere katıldığını söylemek yanıltıcı olur. Örneğin 1937 yılında *Yeni Adam* dergisinde konuyu ele alan Hüseyin Avni'ye göre daimi işçi sorunu son senelerde,

53 Orhan Tuna, “İçtimai Siyasette Yeni Temayüller,” *Çalışma* 2 (Kasım 1945). Ayrıca bkz. Wilhelm Röpke, *Ekonominin Bugünkü Meseleleri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi ve İktisat ve İçtimaiyat Enstitüsü Yayınları, 1934).

54 Orhan Alsaç, “İşçi Evlerine Dair,” *Çalışma Dergisi* 2 (Kasım 1945).

endüstrinin beş yıllık plan sonucunda inkişaf etmesi nedeniyle ortaya çıkmıştır. Bu sorun sanayileşmenin tabii bir neticesidir, bütün sektörlerde görülmektedir ve kaçınılmazdır. Zonguldak ocaklarında dahi üretim tekniklerinin gelişmesinden dolayı “her köylünün eline kazma alarak ocağa inebileceği” zamanlar artık geçmektedir ve mütehassıs amele arayışı başlamıştır. “Amele buhranı”nın yurdun her yerindeki sanayi sermayedarları tarafından şikâyet edilen bir konu haline geldiğini belirten yazar buna örnek olarak Kayseri’deki dokuma fabrikasının, bulunduğu mıntıkada amele bulamadığı için İstanbul gazetelerine işçi aranıyor ilanları verdiğini yazmaktadır. Endüstri hem daimi hem de sanayi disiplinine ayak uydurabilen işçiye ihtiyaç duymaktadır. Örneğin Avni’ye göre Türkiye’deki dokuma fabrikalarında bu nevi nitelikli işçiler olmaması yüzünden her tezgâh başında bir amele bulunmaktadır. Hâlbuki aynı anda birkaç tezgâhı kullanabilecek mahir işçilere ihtiyaç vardır. Gelişmiş ülkelerin verimli fabrikalarında bir işçinin 24 tezgâha bakabildiği bilinmektedir. Fabrikatörler de bu gibi işçileri bulamadığından şikâyet etmektedirler. Hatta Kayseri dokuma fabrikası daha da ileri giderek, kimsesiz köylü çocuklarını fabrikada “mektep” namı altında bir “amele apartmanında” toplayarak onları düzenli ve disiplinli işçiler haline getirmeye çalışmaktadır.

Avni, sosyal politikacıların bu konuya çare olarak sundukları çözümleri kuvvetli bir biçimde eleştirir. Konuya Gerhard Kessler’in görüşlerini eleştirerek girer. Kessler, 1933 yılında Türkiye’ye iltica ettikten sonra İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi’nde önce sosyoloji, daha sonra ise 1936 yılından itibaren içtimâî siyaset dersleri vermeye başlamıştı. Yetiştirdiği öğrenciler, yaptığı araştırma ve yayınların yanı sıra, başta asistanı Orhan Tuna olmak üzere, kendisini takip eden bir sosyal politikacılar kuşağının yetişmesinde de önemli rol oynamıştır. Kessler’in görüşleri, Avni’nin aktardığı biçimiyle şöyle özetlenir: ⁵⁵

Amele evlerinin yanı başında, küçük bahçeler de bulunmalı, bu bahçelerde amele kadınları çiçekler yetiştirdiği gibi, kendi

55 Hüseyin Avni, “Köy ve Fabrika,” *Yeni Adam* 180 (1 Haziran 1937). Kessler’in sosyal meseleye bakışına ilişkin şu makalesine de bakılabilir: Gerhard Kessler, “Kapitalizmin Sosyal Meseleleri,” *Ekonominin Bugünkü Meseleleri* içinde, çev. Hikmet Somay (İstanbul: İ.Ü. Hukuk Fakültesi ve İçtimaiyat Enstitüsü, 1934).

ihtiyacı için sebzecilik yapmalı, hatta bahçenin bir köşesine tavuk kümesi de kurulursa, bu küçük yuvanın saadeti bir kat daha artmış olur. Böylece amele aileleri, bu küçük mülk parçasının içinde, akşamları tavuklara yem vermek, saksılardaki çiçekleri sulamak suretiyle, fabrikadan akşamüzeri çıkacak kocalarını beklerler. İşte o zaman garbın hatalarına da düşülmemiş olur.⁵⁶

Hüseyin Avni bu görüşlerin hiç gerçekçi olmadığı düşüncesindedir. İşçileri fabrikaların etrafına kurulacak bahçeli evlerin sahibi yaparak “daimi amele” haline getirmek mümkün değildir. Avni’ye göre bu işçiler köyle ilişkilerini sürdürdükleri sürece onları fabrikaya bağlamak ve sanayideki işlerin gerektirdiği beceri ve disiplini edinmelerini beklemek hayalciliktir:

Bu köylüler niçin daimi fabrika amelesi arasına giremiyorlar? Acaba bunlara, çalıştıkları yerlerde sıcak çorba, temiz yatak verilse, hatta sinema gösterilse, radyo dinletilse köylere dönmeyecekler midir? Köylünün fabrikada daimi olarak kalabilmesi için, her şeyden evvel, köyle olan ekonomik münasebetlerini kesmesi lazımdır. Küçük toprak sahibi olan köylü hiçbir zaman oradaki münasebetlerini terk edip, sırf radyoda Münir Nureddin’in şarkılarını dinlemeye ve bahçeli bir amele evinde oturmaya razı değildir.⁵⁷

Avni’ye göre Türkiye’de köy ekonomisi ile endüstri sermayedarlığı kıyasıya bir mücadele içindedir. Köy ekonomisi sanayi sermayedarlığının gelişmesine karşı mukavemet etmektedir. Ancak kapitalist gelişme

56 Kessler, sosyal sorunun çeşitli veçhelerinin çözümü açısından konut meselesini çok önemsemiştir. İstanbul’da Batı taklidi olduğunu düşündüğü konut tarzının karşısında eski tip bahçeli Türk evlerini övüyordu. Orhan Tuna, Kessler’den şu cümleleri aktarmaktadır: “Şayet, derdi, elimde kuvvet olsa, Talimhane denilen semt dâhil olmak üzere, şehrin bütün bu kısmını havaya uçururdum. Hocaya göre, ailenin sağlık ve saadeti, çocukların terbiye ve selameti için mutlaka eski Osmanlı bahçeli ev tipine dönmek lâzımdır. Bugünkü ‘kiralık kışla’ sisteminin büyük ölçüde resmi imar politikasındaki hatalardan ve bir de gittikçe şiddetini artıran arsa spekülasyonundan ileri geldiğini yorulmadan söyler, korkunç hal alan bu spekülâtif hareketlerin durdurulması için alınacak ekonomik tedbirler ileri sürerdi.” Aktaran Muhammed Fazıl Baş, “Tarihçi İktisattan Sosyolojiye: Gerhard Kessler,” Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2015, 304.

57 Hüseyin Avni, “Köy ve Fabrika,” *Yeni Adam* 180 (1 Haziran 1937).

er veya geç köy ekonomisini mağlubiyete uğratacaktır. Daimi işçi meselesi de ancak bundan sonra çözülmüş olacaktır.⁵⁸

1936 İş Kanunu'nda İşçi Meselesi

1936 tarihli Cumhuriyet'in ilk İş Kanunu'nun hazırlıkları sırasında yukarıda aktardığımız tartışmalar bağlamında işçi meselesi gündeme gelmiş, kanunun Türkiye'de sanayinin ihtiyaç duyduğu çalışma düzenini kurmaya hizmet etmesi hedeflenmişti. Bir iş kanununa olan ihtiyacın zaman zaman meclisin ve ilgili kamuoyunun gündemine gelmesine rağmen bu kadar geciktirilmesinin ve nihayet 1936 yılında dönemin CHP Genel Sekreteri Recep Peker'in ifadesiyle, içtimai ahengi koruyacak "bir rejim kanunu" olarak kabul edilmesinin gerisindeki siyasi kaygılar ne olursa olsun; yasaı hazırlayan uzmanların gözünde İş Kanunu'nun en önemli amaçlarından biri, modern sanayinin gerektirdiği niteliklere sahip, düzenli ve sürekli bir işgücünün oluşturulmasıydı. Yasanın, başta iş sözleşmesine dair maddeleri olmak üzere, bireysel iş ilişkilerinin çerçevesini kuran hükümleri temelde bu amaç gözetilerek yazılmıştı.

Resmi belgelerde de değinildiği gibi 1934 yılında başlayan iş yasası tasarısı hazırlık çalışmaları Uluslararası Çalışma Ofisi'nin (UÇO)⁵⁹ ve diğer yabancı uzmanların tavsiyeleri ve önerileri dikkate alınarak yürütülmüştü. 1933-1934 yıllarında Walter D. Hines başkanlığında on kişilik bir Birleşik Amerikalı uzmanlar grubu Türkiye'ye gelerek ekonomik ve sosyal konularda geniş bir araştırma yapmıştı. Hines ve ekibinin hazırladığı kapsamlı rapor, 1936 yılında İktisat Vekâleti tarafından 7 cilt olarak yayımlanmıştı. Raporda, Türkiye'deki çalışma ilişkilerinin özellikleri de incelenmiş ve çıkarılacak bir iş yasası için öneriler getirilmişti. Raporun "Mesai İşleri"ne ayrılan bölümünde üzerinde

58 Hüseyin Avni, "Fabrika ve İş Pazarı," *Yeni Adam* 181 (7 Haziran 1937).

59 Türkiye 1932 yılında Milletler Cemiyeti'ne üye olmuş, böylelikle Uluslararası Çalışma Ofisi'nin de üyesi niteliğini kazanmıştı. Ancak daha üyelik öncesi Türkiye'nin Uluslararası Çalışma Ofisi'nin toplantılarına katıldığı anlaşılmaktadır. Bkz. Toprak, *Türkiye'de İşçi Sınıfı, 1908-1946*, 172.

önemle durduğu başlıca konu, Türkiye’de işçilerin veriminin düşük olduğu ve bu yönüyle işçi meselesine gereken önemin verilmediğiydi.⁶⁰

İş Kanunu’nun hazırlanmasında daha doğrudan bir etki, tasarının Şurayı Devlet’te incelemelerinin yapıldığı sırada İktisat Vekâleti Mesai Müşaviri sıfatıyla tasarı üzerine çalışmalara başlayan Dr. Oscar Weigert’ten gelmiştir. Hükümetin Weigert’i, İktisat Vekâletinde yeni kurulan İş Bürosunda bir iş yasasının hazırlanması ve uygulamasının geliştirilmesi için çalışmak üzere Türkiye’ye davet ettiği ve Weigert’in de Mart 1935’te Ankara’ya gelerek göreve başladığı anlaşıyor.⁶¹

Weigert’in İş Kanunu yasalaştıktan sonra UÇO’nun yayın organı *International Labour Review*’de yazdığı ve 1936 Kanunu üzerine yapılan çalışmalarda genellikle ihmal edilen veya üzerinde yeterince durulmayan makalesi; tasarı üzerinde çalışan uzmanlar nezdinde kanunun en önemli amaçlarından birinin sanayide kısa sürelerle çalışan geçici işçilik biçimini daha düzenli, üretken ve sanayi istihdamının gerektirdiği disiplini edinmeye yatkın bir işçilik biçimiyle değiştirmek olduğunu ifade ediyor. Makalesine Türkiye’de sanayinin ve sanayideki işgücünün genel özelliklerini aktararak başlayan Weigert, yukarıda özetlediğimiz biçimiyle işçi meselesinin Türkiye’de nasıl tartışıldığına da değiniyor. Weigert’e göre Avrupa’da sanayi işçisini tekrar toprağa bağlamak yönünde çabaların olduğu, gelişmiş ülkelerde yeni eğilim bu yöndeyken Türkiye’de sanayi işçilerinin tarımla bağını koparmanın yanlış olduğu yönündeki düşünceler tamamen bir yanlış anlamadan ibarettir. Avrupa ülkelerinde tekrar küçük mülk sahibi haline getirilmek istenen işçiler, zaten kriz nedeniyle sanayi istihdamının dışına itilmiş ve yaşam koşulları kırılganlaşmış bir kesimle sınırlıdır. “Gerçek sanayi işçilerini” tanıma geri göndermek gibi bir niyet ve çaba söz konusu değildir. Tam tersine bu işçilerin kriz zamanlarında gelirlerini destekleyecekleri küçük bir mülk sahibi edilerek sanayi işlerindeki yerleri korunmak istenmektedir.⁶²

60 Varlık, “Türkiye’de Çalışma Yaşamına Yasal Düzenleme Getirme Girişimleri,” 33.

61 Mesut Gülmez, “1936 İş Yasası’nın Hazırlık Çalışmaları,” *Sosyal Siyaset Konferansları* 35-36 (1986): 137.

62 Oscar Weigert, “The New Turkish Labour Code,” *International Labour Review* 25, sayı 6 (Haziran 1937): 756-57.

Weigert'e göre Türkiye'de sanayi özellikle madencilik ve tekstil gibi sektörlerde tam zamanlı, düzenli işçilere ihtiyaç duymaktadır. Sanayinin gelişimi henüz yeni başladığı için bu tür işçilere olan ihtiyaç da henüz sınırlıdır ve zaman içinde tedricen artacaktır. Bu nedenle tam zamanlı işçilerin devşirileceği kaynak ilk aşamada tarımdan değil küçük zanaatlardan ve ev sanayiinden karşılanabilir. İş Kanunu'nun getirdiği düzenlemeler de "öncelikle" sanayi işçiliğini meslek olarak kabul eden çalışanlar temel alınarak yapılmıştır ve "olabildiğince fazla sayıda işçiyi tam zamanlı olarak çalışmaya teşvik etmeyi" hedeflemiştir.⁶³

Kanunun "İş Akdi"ne ayrılan birinci bölümünde feshi ihbar süresi, ihbar tazminatı ve ücret ödeme sürelerine dair düzenlemeler işçilerin devamsızlığını azaltmayı ve daha uzun süre endüstriyel üretim faaliyeti içinde kalmalarını teşvik etmeyi amaçlıyordu. Weigert yazısında bunun örneklerine genişçe yer ayırmıştı. Örneğin feshi ihbar sürelerinin işçilerin işte kalma sürelerinin uzunluğuna göre artması öngörülmüştü. Benzer hükümler işçinin askerlik hizmetine çağrıldığı zaman akdin geçerliliğinin korunmasına da uygulanmıştı. Kıdem tazminatının işçinin çalıştığı sürenin uzunluğuna göre artması da Weigert'e göre işçiyi fabrikaya daha fazla bağlamak için düşünülmüştü. Geçici işçiler ücretlerini alır almaz işten çıkmaya meylettikleri için her ne kadar genel prensip olarak ücretlerin haftalık ödenmesi hükme bağlansa da, bu konuda bir esneklik tanınmış ve bu sürenin bir aya kadar çıkarılabileceği kararlaştırılmıştı.⁶⁴ Yine yasanın, iş sözleşmesini düzenleyen hükümleri arasında yer alan "İç Yönetmelikler" maddesi de işverenlere, işyeri düzeyinde emek disiplini ve kontrolünü kurmaya olanak veren özel kurallar koyma yetkisi tanıyordu.⁶⁵

63 Ibid., 758.

64 Ibid., 762-63.

65 İç yönetmelikler, işverence tek tarafı olarak hazırlanan ve işyerinde uygulanacak genel çalışma koşullarını içeren düzenlemelerdi. İş Kanunu'nun 29. maddesi işverenleri, "iş şartlarını ve işçilerin tabi tutulacakları inzibat, sağlık koruma ve iş emniyeti icaplarını gösterir bir dâhilî talimatname yapmağa mecbur" tutuyordu. Bu yönetmelikler işe geç gelme, işten kaytarma, iş disiplinine uymama gibi hallerde işçilere ağır cezalar verilebilmesini mümkün kılıyor ve böylece işçiler üzerinde işverenlere daha fazla kontrol ve disiplin tesis etme gücü veriyordu. Bu konuda bir tartışma için

Sonuç

Erken Cumhuriyet yıllarında işçi meselesi “sosyal sorun”un küçük, ancak 1930’larda hızlı bir sanayileşme beklentisinin ortaya çıkmasıyla giderek daha fazla tartışılan bir unsuruydu. Organik bir toplum anlayışını vazeden hâkim ideoloji, Batıda görüldüğü anlamıyla işçi sorununu yadsımakla onun ortaya çıkışını engelleyecek siyasî ve toplumsal düzenlemeleri yapmak arasında bir gerilim taşıyordu. Bu bağlamda işçi meselesi çok daha farklı bir biçimde, “daimi ve kalifiye amele buhranı” olarak gündeme geldi.

Ancak sorunun bu biçimiyle tartışılması da çok uzun ömürlü olmayacak ve İkinci Dünya Savaşı sonrasında önemli ölçüde değişime uğrayacaktı. Savaşın bitiminden 1960’lı yıllara uzanan dönem birçok üreticinin tarımdan kentlerdeki sanayi işlerine doğru kaymasına ve ücretli emeğin yayılmasına tanıklık etti. Bu dönem içerisinde işçi sınıfı hem faal bir güç hem de farklı aktörler arasındaki çatışmaların bir konusu haline gelecekti. “Sosyal mesele” tedricen bir “işçi meselesi” olarak yeniden tanımlandı. 1945 yılında Çalışma Bakanlığı ve İşçi Sigortaları Kurumunun oluşturulması, İş Kanunu’nun gerekli yönetmeliklerin çıkarılmasıyla tam anlamıyla yürürlüğe girmesi, 1946’da Cumhuriyet döneminde ilk kez bir sendikalaşma dalgasının gündeme gelmesi ve 1947’de Sendikalar Kanunu’nun kabul edilmesiyle işçilerin çalışma ve yaşam koşullarına yönelik ilgi artacak ve bu konuda bilgi üretilmesi ihtiyacı ortaya çıkacaktı. Giderek daha büyük sanayi işletmeleri içinde toplanan ve sendikalarda örgütlenen işçilerin siyasal olarak nasıl içerecekleri meselesi 1950’lerden itibaren daha fazla ön plana çıkacaktı. Kentli işçilerin önemli bir oy deposu olduğunun ortaya çıkmasıyla birlikte ücretler, iş uyuşmazlıkları, toplu sözleşme hakkı gibi çalışma ilişkilerine dair konular siyasal rekabetin önemli birer unsuru olacaktı. Diğer yandan hızlı bir şehirleşmenin yaşanmasıyla işçilerin süreksizliği konusu geri plana düşüyordu. Kentlere göçle birlikte ortaya çıkan gecekondu olgusu, işçilerin toprak ve mülk edinmesi sorununa kendiliğinden bir cevap oluşturmuştu. İşçi sınıfı mahallelerinin kentin yer-

bkz. Barış Alp Özden, “Emek Süreci ve Hukuk: Türkiye’de Çalışma Disiplininin Geliştirilmesinde Fabrika İç Yönetmeliklerinin Yeri,” *Çalışma ve Toplum* 36 (2013): 293-310.

leşik orta sınıfının yaşam alanlarından ayrışması ve çalışma hayatının daha fazla düzenlenmesi ve dolayısıyla iş ve iş dışı zamanın sınırlarının daha fazla belirginleşmesi ile ayrıksı bir sınıf kültürü de yine ancak bu dönemde şekillenecekti. Bu dönemden itibaren emekçi ailelerinin çalışma, yaşam ve barınma koşullarına ilişkin sorunlar sosyal politikanın başlıca tartışma konularından biri haline geldiği gibi siyasal ve toplumsal gündemin de önemli bir unsuru haline gelecekti.

Bitirirken bu yazının erken Cumhuriyet dönemi emek tarihçiliğine nasıl bir katkı sunabileceğine dair son bir not eklemek gerekiyor. 2000'lerin başına kadar Türkiye üzerine yapılan çalışmalarda ve ana akım tarih çalışmalarında işçi sınıfının yok sayıldığı, emekçilerin tarihsel failliği ve deneyiminin görmezden geldiği son yıllarda emek tarihi alanına yapılan katkılarda haklı bir eleştiri olarak tekrar ediliyor. Ne iyi ki yeni kuşak çalışmalar yukarıdan ve modernleşmeci tarih okumalarına karşı aşağıdakilerin seslerini duyulur hale getirmeye, onların gündelik deneyimlerini, çalışma ve yaşam şartlarına karşı geliştirdikleri örgütlü ve örgütsüz mücadeleleri görünür hale getirmeye gayret ediyorlar. Alt sınıfların gündelik hayat içinde ortaya çıkan mücadele ve direnişlerinin devlet ve elitler düzeyindeki politikaların oluşumundaki belirleyiciliğine yapılan vurgu bu çalışmaları ortaklaştıran en temel itirazı oluşturuyor.⁶⁶

Söz konusu çalışmalar odağımızı emekçilerin öznelliğine kaydır-
maya gayret ederek önemli bir katkı oluşturmakla beraber, bu makale-
de yapılan tartışmanın gösterdiği üzere erken Cumhuriyet döneminde
emekçilerin toplumsal ve siyasal gündemi belirlemekte etkin olama-

66 Örnek olarak şu çalışmalara bakılabilir: Yiğit Akın, "Yeni Kaynaklar, Yeni Yaklaşımlar: Erken Cumhuriyet Dönemi Emek Tarihçiliğine Katkı," *Tarih ve Toplum: Yeni Yaklaşımlar* 2 (2005); Murat Metinsoy, *İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye* (İstanbul: Homer, 2007); Can Nacar, "Ekmeğin Yokluğunu Bilirim, Kıtlığı Gördüm: İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Kentsel Alanda Emekçiler," *Praksis* 16 (Güz 2006). Türkiye işçi sınıfı tarihine ilişkin bu yeni nesil çalışmaları tarihyazımındaki gelişmeler bağlamında tartışan bir değerlendirme için bkz. Y. Doğan Çetinkaya, "'Sefaletten İhyaya': Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi, E. P. Thompson ve Yeni Kuşak Çalışmalar," *Tanzimat'ın Günümüze Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi* içinde, der. Y. Doğan Çetinkaya ve Mehmet Ö. Alkan (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015). Daha eleştirel bir değerlendirme için bkz. M. Hakan Koçak, "Türkiye İşçi Sınıfının Tarihini Yeniden Yazmak," *Tarih, Sınıflar ve Kent* içinde, der. Besime Şen ve Ali Ekber Doğan (Ankara: Dipnot, 2010).

dıklarını kaydetmek gerekiyor. Osmanlı İmparatorluğu'ndan Cumhuriyet'e geçiş Türkiye işçi sınıfı oluşumu açısından kopuşlar ve süreksizliklerle karakterize olur. İmparatorluğun dağılması ve yeni bir ulus devletin inşası büyük savaşlar, göçler, soykırım ve mübadele süreçleri içinde gelişir. 1912-1923 yılları arasındaki baş döndürücü altüst oluş süreci muazzam bir demografik dönüşüme de neden olur. İmparatorluğun yeni yeni bir oluşum süreci yaşamakta olan çokdilli/uluslu/dilli işçi sınıfı bu süreç sonunda daralacak, bir sınıf özelliği sergilemeye başlayan emekçilerin önemli bir bölümü yeni siyasal sınırların dışında kalacak veya fiziken tasfiye olacaktır. Sınıf oluşumunu kesintiye uğratan süreçler bunlarla da sınırlı değildir. Aynı zamanda kentlerin küçüldüğü, ticari canlılığın azaldığı, sermaye birikim sürecinin yavaşladığı ve kesintilere uğradığı bir dönemdir bu. Emekçi aileleri ve kentin yerleşik orta sınıfları arasında yavaş yavaş görülmeye başlanan mekânsal farklılaşma da bu dönemde durmuş hatta tersine çevrilmiş gibidir. İşçi hareketi ve örgütlenmesi de bunlardan payını almıştır. Sendikalar ve sendika benzeri yapılar, yayın faaliyetleri ve olduğu kadarıyla diğer işçi sınıfı kurumları açısından bakıldığında da bir süreklilik değil, bir kopuştan bahsetmek yerinde olur. Öyle ki bu hareket ve kurumların taşıyıcılığını yapan kadrolardan Cumhuriyet'e intikal eden kaç ismin tespit edilebileceği dahi çok şüphelidir. Kısaca özetlemeye çalıştığımız bu nedenler dolayısıyla bu dönemde işçilerin “seslerinin duyulmamasını”, sadece tek parti rejimi tarafından bastırılmasına ve daha sonra da alan tarihçiliğimizin ihmaline bağlamak tümüyle doğru değildir. Geniş işçi yığınlarının belli lokasyonlarda yoğunlaşması, ayrık bir kültür oluşturmaya, formel veya enformel örgütlerde bir araya gelmeye, sosyal ve siyasal hayata etki etmeye başlaması, yani yeni bir sınıf oluşumu sürecinin bir süreklilik içerisinde tekrar ortaya çıkması için İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemi beklemek gerekmiştir. Sosyal ve siyasal istikrarsızlıktan alabildiğine korkan muhafazakâr elitlerin işçi sınıfının “olmadığı” koşullarda “işçi sorununu” nasıl tartıştıklarını aktaran bu yazının, işçilere dair “yukarıdan” üretilen söylemlere bakmayı tercih etmesinin nedeni budur. Bu söylemlerin ve işçilere dair kısmi düzenlemelerin eleştirel bir okumasına dayanan çalışmaların gelişmesi, hem erken Cumhuriyet dönemi emekçi kesimlerin çalışma ve yaşam koşullarına dair hem de sınıflar arası ilişkilere dair önemli bilgiler verebilir.

KIR VE KENTİN ÖTESİNDE TARIM: KEMALİST TÜRKİYE'DE MODERN İSTANBUL TAHAYYÜLÜ VE İNŞASI

ONUR ADA

Giriş

Yapılaşmanın yeşil alanların aleyhine hızla artmasından dolayı kentte tarımsal faaliyetlerin devam ettiğini düşünmek güç olsa da, İstanbul'un kültürel mirası olarak kabul edilen tarihi bostanların küçük bir kısmı, kısa bir süre öncesine kadar varlığını korumaktaydı.¹ Bununla birlikte döneme tanıklık eden kent sakinlerinin hafızasında, yirminci yüzyılın ilk yarısında bahçe ve bostanlarla kaplı bir İstanbul mevcuttur.² İstanbul'da kentsel tarımın yok olmasına yol açan bu büyük dönüşümün izah edilebilmesi için bir dönüm noktası teşkil eden tek parti dönemine odaklanmak gerekmektedir. Söz konusu dönemde Türkiye'nin büyük ölçüde kırsal bir yapıya sahip olduğu çeşitli araştırmalar tarafından ortaya konmuştur; ancak spesifik olarak kent ve kasabaların sosyo-ekonomik yapısı üzerine halen oldukça sınırlı bir bilgi birikimine sahibiz. Bu bağlamda, Türkiye'nin en kalabalık kenti ve sanayi ve ticaret merkezi olan İstanbul'da kentsel tarım konusunda bildiklerimiz de sınırlıdır. Kent tarihi araştırmalarına, İstanbul'da kent-

1 Bahar Başer ve Hayriye Eşbah Tunçay, "Understanding the Spatial and Historical Characteristics of Agricultural Landscapes in Istanbul," *A/Z ITU Journal of Faculty of Architecture* 7, sayı 2 (2010): 118; Funda Baş Bütüner, "Urban Fissure: The Spatial Manifestation of the Istanbul Land Walls and Mural Zone," *METU Journal of the Faculty of Architecture* 36, sayı 1 (2019): 240; Paul J. Kaldjian, "Istanbul's Bostans: A Millennium of Market Gardens," *The Geographical Review* 94, sayı 3 (2010): 284.

2 Pınar Ögünç, "Bu Marulların Kökü Bizans'ta, Osmanlı'da," *Atlas Tarih* 32 (2015): 30-33.

leşmeye damgasını vuran mimari akımlar, kent planları, kentsel alanın yayılması ve yaşam tarzının dönüşümüne odaklanma eğilimi hâkimdir. Ancak tarım genellikle kırsal alanla özdeşleştirilen bir ekonomik faaliyet olduğu için, bu dönüşümün sonucu olarak kaybedilen tarım alanları ve bu kaybın toplumsal ve ekonomik sonuçları yeterince dikkate alınmamıştır.

Gerçekten de Kemalist iktidarın 1920'ler ve 30'larda Türkiye'yi modernleştirme hedefiyle uyguladığı reformların önemli bir bölümü, dış görünüş ve yaşam tarzına yönelikti.³ Bu bağlamda, kadın ve erkek kentlilerin özellikle Batı Avrupa'da yaygın olan kılık kıyafet, alışkanlıklar ve standartları benimseyerek kafe, bira bahçesi, plaj, tiyatro ve opera gibi mekânlarda birlikte sosyalleşebilecekleri bir hayat tarzı tahayyül edilmekteydi.⁴ Başka bir ifadeyle, modern kentsel mekânın kurulması, burjuva yaşam tarzının yaygınlaşması açısından elzemdi. Ancak sanayi sektörü oldukça zayıftı; dolayısıyla üretim ve sermaye birikimi sınırlıydı. Kapitalistlerin sayıca az olduğu ülkede, Batı Avrupa'da görülen gündelik hayat ve tüketim alışkanlıklarının ortaya çıkması güçtü. Bu nedenle yönetici elit, sanayileşmenin devlet eliyle sağlanması amacına paralel olarak, böyle bir gündelik hayatın yaygınlaştırılmasında mekân ve topluma müdahale etmeyi gerekli görüyordu.

Ülkenin kırsal yapısı ve tarımın başat sektör olması, kentlerdeki yaşam tarzını etkilemekteydi. Bu bağlamda kentsel mekânın çok sınırlı ve dağınık bir görüntü sergilemesi, kentsel tarımın yaygınlığı ve bir bütün olarak vilayetlerde tarım sektörünün ekonomik yapıya tartışmasız olarak hâkim olması, iktidar açısından aşılması güç bir engel teşkil etmekteydi. Köy tipi evler, hayvancılık, harman yerleri ve köy değirmenleri gibi kırsal alanla özdeşleştirilen öğeler, hem kentsel merkezlerde hem de çevrede yaygındı.⁵ Bundan dolayı İstanbul gibi büyük kentlerin dönüştürülmesi de, yeni ve modern bir ülke görüntüsünün elde edilebilmesi açısından bir öncelik olarak görülmekteydi. Bu bölü-

3 Erik J. Zürcher, *Turkey: A Modern History* (Londra, New York: I.B. Tauris, 2017), 194-95.

4 Erik J. Zürcher, *The Young Turk Legacy and Nation Building: From Ottoman Empire to Atatürk's Turkey* (Londra, New York: I.B. Tauris, 2010), 112.

5 Bkz. *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem IV, Toplantı 15, Cilt 2 (Haziran 1931), 84-89; *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem IV, Toplantı 28, Cilt 20 (Mart 1934), 58-67.

mün amacı, tek parti döneminde İstanbul'da kentsel mekândaki kırsal dokuyu tahlil etmek ve siyasî merkez olan Ankara'da kentsel tarımın aleyhine üretilen politikaların uygulamada karşılaştığı zorlukları ortaya koymaktır. Bu bağlamda yönetici elitin kentlerde tarımsal üretimi ülkenin modernleşme hedefleri açısından bir sorun olarak gördüğü ve kentsel mekânda tahakküm kurabilmek için modernleşme ve kır-kent ayrımını ideolojik olarak araçsallaştırdığı varsayılmaktadır. Bu varsayımdan dolayı kent, kır-kent ve merkez-çevre dikotomilerini sorgulayan bir perspektifle tamamlanmış bir yerleşim birimi olarak değil inşa sürecinde olan bir yapı olarak görülmektedir. Bu çerçevenin pratik sonucu olarak da İstanbul, resmî köy ve kent tasnifini esas almadan, içindeki ve etrafındaki kırsal alanla birlikte değerlendirilmekte ve ulusal mekânın kurulduğu yıllarda mekân-toplum ilişkisinin kentteki izdüşümü ele alınmaktadır.

Yazıda, resmî olarak kente dâhil olan sahadaki tarımsal faaliyete işaret etmek için “kentsel tarım” terimi tercih edilmektedir; yine de bu sahanın homojen bir yapıya sahip olmadığı dikkate alınmalıdır. Kentsel dokunun hâkim olduğu sahadaki tarımsal faaliyetleri kentsel tarım olarak nitelendirmek mümkündür. Resmî olarak vilayete bağlı ancak kentin dışında yer alan köylerin statüsü de açıktır, bu köylerde ikamet eden kişiler “köylü” olarak nitelendirilebilir. Ancak kent sınırları keyfi olarak belirlendiği için çoğu durumda kırsal özelliklere sahip olmalarına karşın kent olarak tasarlanan alana bağlanan ve artık köy olarak tasnif edilmeyen yerleşim birimlerinin ve sakinlerinin tahlil edilmesi daha güçtür.

İstanbul'da yüzyıllar boyunca sürdürülen tarımsal faaliyetin 20. yüzyılın ilk yarısında da devam ettiğini savunan araştırmalar mevcuttur.⁶ Bu araştırmaların bir bölümünde kentsel ve kırsal dokunun iç içe olduğu belirtilirken, bir bölümünde de tarımın, kentin merkezinden ziyade çevresinde görüldüğü iddia edilmiştir.⁷ Buna karşılık, dönemsel

6 Başer ve Tunçay, “Understanding the Spatial and Historical Characteristics,” 111; Kaldjian, “İstanbul's Bostans,” 291.

7 Çağlar Keyder, “A brief history of modern Istanbul,” *The Cambridge History of Turkey* içinde, der. Reşat Kasaba (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 511-12; Baş Bütüner, “Urban Fissure.”

olarak yüzyılın ikinci yarısına ve tematik olarak da göçe odaklanan araştırmaların önemli bir bölümünde, İstanbul'da köylülüğün yeni bir fenomen olarak değerlendirildiği görülmektedir.⁸ Bu yazı, kentsel tarıma yönelik taban tabana zıt bu iki ayrı değerlendirmeden ilkinе yakındır; gerçekten de tarım, tek parti döneminde İstanbul'un kentsel yapısının önemli bir boyutunu teşkil ediyordu. Ancak mevcut araştırmalardan farklı olarak, yazıda, kentsel alanın inşasında merkez ve çevre kavramlarının kullanımı sorunsallaştırılarak vaka temelinde rejimin müdahaleleri ve kent sakinlerinin rolü vurgulanmaktadır. Ayrıca tarımın hem kentsel hem de kırsal alanda ana ekonomik faaliyetlerden biri olduğu, tarım çalışanlarının en büyük toplumsal gruplardan birini oluşturduğu ve tek parti döneminin, kentsel tarım açısından sonun başlangıcını temsil ettiği savunulmaktadır.

Yazının ilk bölümünde, Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti'nde kır-kent ilişkisinin mekânsal ve toplumsal boyutlarının genel olarak ele alındığı bir tarihsel arka plana yer verilecektir. Bu arka plan, ulus devletin kuruluşunun ardından kentsel tarım politikasındaki süreklilik ve kopuşun anlaşılabilmesi için gerekli olan bağlamı sağlamaktadır. Literatür değerlendirmesi bölümünde, tek parti döneminde İstanbul'daki tarımsal faaliyetlerin ihmal edilmesinin nedenlerini belirlemek için kent tarihi araştırmalarında öne çıkan varsayımlar tespit edilecektir. Ayrıca bu bölümde kent tarih yazımını etkilediği düşünülen kuramsal modeller eleştirilerek muhtemel alternatifler üzerinde durulacaktır. Bu bölümü kent ve köylerde tarım sektörünün vergilendirilmesi üzerine meclis tartışmalarının ele alındığı bir bölüm izleyecektir. Son olarak, vaka incelemesinin yer aldığı İstanbul'da tarım ve hayvancılık bölümlerinde, kentteki bostan, bahçe, tarla, ahır ve hayvanların mekânsal dağılımı, kentsel dönüşümün sonuçları açısından ele alınacak ve yazının merkez-çevre ve kır-kent dikotomileri üzerine olan varsayımları test edilecektir.

8 Sinan Yıldırım, *Politics and Peasantry in Post-War Turkey: Social History, Culture and Modernization* (Londra, New York: I.B. Tauris, 2017), 114-15.

Arka Plan

Osmanlı İmparatorluğu'nda toplumsal hiyerarşi ideolojik olarak sultan, yönetici seçkinler ve reaya arasında çok katı bir ayrıma dayanmaktaydı. Sultan bu hiyerarşinin merkezinde yer alırken reaya halkın vergi ödemekle yükümlü olan ve büyük çoğunluğunu köylülerin oluşturduğu ancak tüccar, esnaf ve zanaatkarları da içeren kısmına tekabül etmekteydi.⁹ Bu toplumsal yapıda adaletin sağlanabilmesi için devletin ve toplumsal grupların hudutlarını aşmamalarının gerektiğine inanılıyordu. Bu hudutların mekânsal bir karşılığının olup olmadığı tartışmalıdır ancak kır-kent ayrımı ve yukarıda kısaca izah edilen toplumsal hiyerarşi birlikte düşünüldüğünde köylülerin köyde yaşamaya devam etmeye ve üretimi sürdürmeye zorunlu oldukları bir rejimden bahsedilebilir. Osmanlı için önemli olan nüfusun büyük çoğunluğunun yaşadığı kırsal sahadan yeterli vergi ve askerin toplanabilmesi ve başkentinde dâhil olduğu büyük kentlerin iâşesinin sağlanabilmesiydi.¹⁰ Kırdan başkent İstanbul'a göçü sınırlandırmayı hedefleyen mürur tezkeresi ve üretimin devamlılığını sağlamak üzere getirilen çiftbozan resmi gibi uygulamalar devletin bu amaçlara ulaşmak için aldığı önlemlere dair bir fikir vermektedir.¹¹

1922'de Osmanlı saltanatını resmen sonlandıran yeni rejim, "ancien régime"nin sadece sultanın ve sarayın menfaatlerini düşündüğünü ve halkı önemsemediğini savundu. Tek parti dönemi boyunca düzenli olarak Osmanlı İmparatorluğu'nu kıstas alarak Cumhuriyet'in her sahada önde olduğunu ispatlamaya çalıştı. Dönemin önde gelen politikacıları, Osmanlı İmparatorluğu'nun tarım politikasını ve bu dönemde köylülerin maruz kaldığı muameleyi kıyasıya eleştiriyorlardı. Bu açıdan kır ve kent arasındaki uçuruma sık sık dikkat çekiyorlar ve

9 Zürcher, *Turkey: A Modern History*, 5; Halil İnalçık, "Part I, The Ottoman State: Economy and Society, 1300-1600," *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914* içinde, der. Halil İnalçık ve Donald Quataert (Cambridge: Cambridge University Press, 1994), 16-17.

10 Zürcher, *Turkey: A Modern History*, 7-11.

11 Christoph Herzog, "Migration and the state: On Ottoman regulations concerning migration since the age of Mahmud II," *The City in the Ottoman Empire, Migration and the Making of Urban Modernity* içinde, der. Ulrike Freitag, Malte Fuhrmann, Nora Lafi ve Florian Riedler (Londra: Routledge, 2010), 119-21.

bunu çözülmesi gereken bir sorun olarak gördüklerini belirtiyorlardı. Ayrıca, kentleşme ve sanayileşme karşısında köylere ve köylülere öncelik verilmesi gerektiğini savunan köycülük, bu dönemi etkileyen düşünsel akımlardan biriydi.¹² Her ne kadar yönetici elit, orta sınıf mensubu aydınların önde olduğu bir sanayi toplumunu hedeflemiş olsa da, özellikle köylülere hitap edildiğinde nüfusun % 80'ine tekabül eden bu toplumsal grubun “efendi” olduğu vurgulanıyordu. Bu söylemin ilginç örneklerinden birini, Aralık 1938’de Büyük Millet Meclisi salonunda gerçekleşen, milletvekilleri ve bürokratlar haricinde, çok sayıda çiftçi ve köylünün de katıldığı Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi’nde görmek mümkündür: Kongrenin bir yayınında Mustafa Kemal (Atatürk) “baş çiftçi”, iktidarın “idealist bir köylü aşığı” ve “köylü hükümeti” olduğunu savunan İsmet (İnönü) ise “büyük Türk köylüsü” olarak takdim ediliyordu.¹³

Literatür Değerlendirmesi

Türkiye tarih yazımında kır-kent ve merkez-çevre gibi karşıtlıkları esas alan modeller, çok sayıda araştırmada birbirinden bağımsız olarak kullanılmaktadır. Bu bağlamda mekân tarihini ele alan çalışmalarda genel eğilim bir kent merkezi belirlemek ve bu merkezi kuşattığı düşünülen, çevre, kenar, marjın ya da çeper olarak adlandırılan ayrı bir sahadan bahsetmek olmuştur.¹⁴ Bu eğilim, sadece mimari tarih veya kent sosyolojisine odaklanan araştırmalarla sınırlı değildir; kır sosyolojisi de daha ziyade kenti merkez olarak kabul edip kırsal alanı bu merkezin çevresi olarak incelemiştir.¹⁵

12 M. Asım Karaömerlioğlu, *Orada Bir Köy Var Uzakta* (İstanbul: İletişim, 2017), 51-85.

13 *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış* (İstanbul: Devlet Basımevi, 1938), 262; “Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi Dün Başvekilimizin Çok Kıymetli Bir Nutkiyle Açıldı,” *Ulus*, 28 Aralık 1938.

14 Bkz. Funda Şenol Cantek (der.), *Kenarın Kitabı: “Ara”da Kalmak, Çeperde Yaşamak* (İstanbul: İletişim, 2014).

15 Bkz. Peter Suzuki, “Encounters with Istanbul: Urban Peasants and Village Peasants,” *International Journal of Comparative Sociology* 5, sayı 2 (1964): 208-16; idem, “Peasants without Plows: Some Anatolians in Istanbul,” *Rural Sociology* 31, sayı 4 (1966): 428-38.

Kentsel merkez ve kırsal çevre ön kabulü, çeşitli varsayımları beraberinde getirmektedir. Yönetici elit olarak kabul edilen bir kesim, kentsel mekânla özdeşleştirilmiştir; bu durum askerlerin, bürokratların ve milletvekillerinin ülkenin siyasî merkezinde, yani başkentte yaşaması ve toplumsal hiyerarşide diğer kentli toplumsal grupların üzerinde yer alması anlamına gelmektedir. Buna karşılık toplumun büyük çoğunluğunu oluşturan köylülerin ise kentlerin çevresinde, yani dışında ve genellikle uzağında yer aldığı bir yapı düşünülmektedir. Bu bağlamda köy, 1950'lere kadar kente erişimi çok sınırlı olan bir birim, köylüler ise siyasette herhangi bir rolü olmayan, özünde muhafazakâr bir toplumsal grup olarak tahayyül edilmektedir. Bu durum, ulusal mekânın oluşumunun ve ulus devlet inşasının da bir bütün olarak toplumun katılmadığı, sadece maruz kaldığı ya da direndiği süreçler olarak değerlendirilmesine neden olmaktadır.

Göç tarihi araştırmaları, tek parti dönemi söz konusu olduğunda ülkenin etnik kompozisyonunun değişimine ve nüfusun homojenleştirilmesi çabalarına odaklanmakta, göçler neticesinde toplumsal grupların kırsal ve kentsel mekândaki dağılımının değişimine nadiren değinmektedir.¹⁶ Bu dönemi ele alan kent tarihi çalışmalarında ise tarımsal dokunun göz ardı edilmesi, köylülerin kentsel mekânda sadece “köylü-işçiler” kategorisi altında sınırlı ve geçici olarak bulunduklarının varsayılmasına ve dolayısıyla, mekân üretiminde oynadıkları rolün değerlendirilememesine yol açmaktadır. Bu bağlamda köylülerin kırsal kalkınma, tarımda mekanizasyon ve ulaşım imkânlarının artması neticesinde 1950'den sonra kentlere akın eden bir toplumsal grup olarak düşünülmesi ve bu grubun Türkiye'nin büyük kentlerinde neredeyse birdenbire belirmesinden söz etmek mümkündür. Böylece kentler de köylülükle ilk defa karşılaşan mekânlar olarak tahayyül edilmektedir. Örneğin Sinan Yıldırım, İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen dönemde köylülüğü ve göçü incelediği çalışmalarında köylülerin çok sayıda

16 Bkz. M. Murat Erdoğan ve Ayhan Kaya (der.), *Türkiye'nin Göç Tarihi: 14. Yüzyıldan 21. Yüzyıla Türkiye'ye Göçler* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2015); Ahmet İçduygu (der.), *Kentler ve Göç: Türkiye, İtalya ve İspanya Örnekleri* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012).

kentli için ilk defa bu dönemde görünür olduğunu savunmaktadır.¹⁷ Ayrıca, bu dönemde konuya dair yazılmış çeşitli kaynaklarda bunu destekleyen değerlendirmeler mevcuttur. Söz gelimi 1959 ve 1960'da İstanbul'da yürüttüğü alan araştırması neticesinde Peter Suzuki “*urban peasants*” ya da “kentte yaşayan köylüler”den söz etme ihtiyacı hissetmişti. 1950’lerin hızlı göçü, ona göre, kentte yaşayan ancak henüz kentli olarak tanımlanamayacak olan bir kitlenin ortaya çıkmasına yol açmıştı.¹⁸ Kemal Karpat da üçüncü dünya ülkelerinde kentleşmeye sanayileşmenin eşlik etmediğini ve bu nedenle kentli köylüler (*urban peasants*) ya da sözde kentleşme (*pseudourbanization*) gibi kavramların ortaya çıktığını belirtiyordu. Bu açıdan kentlerdeki gecekondu yerleşimleri, bazı araştırmacılar tarafından kırsal göçle ilişkili ve kentleşme bağlamında bir kırsallaşma ya da köylüleşme süreci (*ruralization* veya *peasantization*) olarak görülmekteydi.¹⁹ Bu görüş, Karpat’a göre, görünüşte kent ve köyleri tamamen ayrı kategoriler olarak gören başka bir düşünce ekolüne alternatif teşkil etmekteydi.²⁰ Hem resmî kaynaklar hem de tek parti dönemini ele alan akademik araştırmalarda Türkiye’nin “bir köylüler ülkesi” olarak nitelendirildiği dikkate alındığında, kentlerdeki köylü kitlelerinin yeni bir fenomen olarak değerlendirilmesi şaşırtıcıdır.

Kent tarihi araştırmalarında kır ve kentin tamamen birbirinden ayrı birimler olarak tahayyül edilmesinde merkez-çevre ve devlet-toplum dikotomileri etkili olmuştur. Bu bağlamda Şerif Mardin tarafından ilk kez 1973 senesinde yayımlanmış olan “Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri” adlı makalede savunulan model, akademik yazında hâlâ en etkili kuramsal çerçevelerden biri olma özelliğini korumaktadır.²¹ Bu modele göre Osmanlı İmparatorluğu’nda ve

17 Yıldırım, *Politics and Peasantry*, 114-15.

18 Suzuki, “Encounters with Istanbul,” 208-16.

19 Kemal Karpat, *The “gecekondu”: Rural Migration and Urbanization* (Cambridge: Cambridge University Press, 1976), 20.

20 Ibid., 30-31.

21 Onur Bakiner, “A Key to Turkish Politics? The Center-Periphery Framework Revisited,” *Turkish Studies* 19, sayı 4 (2018): 509.

Türkiye Cumhuriyeti'nde merkez ve çevre ile yöneten ve yönetilen arasındaki karşıtlıklar, Avrupa'dakine göre çok daha belirgindi.²²

Her ne kadar kültür ve değerler ön planda olsa da, mekân ve toplum, Mardin'in merkez ve çevre tahlillerinin önemli bir boyutunu oluşturmaktadır. Ona göre merkez ve çevre kopukluğunda "göçebeler ile kentlerde oturanlar arasındaki karşıtlık" belirleyici olmuştur. Dolaşısıyla modelin arka planında, Osmanlı toplumunda mekânsal bir ayrışmanın olduğu ve kentsel ve kırsal sahayı belirli toplumsal grupların kullandığı varsayımı vardır; "askeri" olarak adlandırılan yönetici sınıf kentsel merkezlere hâkimken, halk daha ziyade kırsal çevreyi temsil etmektedir.²³ Mardin'e göre tek parti döneminde de "...Halk Partisi, kırsal alanda yaşayan kitlelerle ilinti kuramıyordu" ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucuları, "her şeyden önce, merkezin güçlendirilmesi, yani çevreye karşı partinin güçlendirilmesi" gerektiğini düşünüyorlardı.²⁴ Bu tahlillerde merkezin bazen belirli bir toplumsal grup ya da siyasî partiyle özdeşleştirildiği, bazen de mekânsal olarak düşünüldüğü görülmektedir. Buna göre Osmanlı toplumundaki mekânsal ayrışma erken Cumhuriyet döneminde de sürmüş, yönetici elitin hâkim olduğu kentsel mekân ile kırsal alanda yaşayan köylüler karşı karşıya gelmiştir.

Günümüzde merkez-çevre ve kır-kent dikotomilerine eleştirel yaklaşan birçok araştırmaya göre 1950 senesi bir dönüm noktası mahiyetindedir. Buna göre böyle dikotomileri esas alan modelleri 1950 öncesini açıklamak için kullanmak mümkündü ancak yüzyılın ikinci yarısındaki değişim süreci bu modelleri işlevsiz kılıyordu.²⁵ Bu varsayımın etkisiyle söz konusu modeller, tek parti dönemine yönelik tarih araştırmalarının seyrini belirlemeye devam etmektedir ve bu durum, çok partili döneme geçiş sürecindeki süreklilik ve kopuşların doğru değerlendirilmesini de güçleştirmektedir. Buna ek olarak bu dikotomiler, 1950 öncesi dönemde de mekân ve kentsel alanın gerçekliği,

22 Şerif Mardin, *Türkiye'de Toplum ve Siyaset, Bütün Eserleri 6* (İstanbul: İletişim, 2006), 38-48.

23 Ibid., 38-48.

24 Ibid., 63.

25 Thomas Bender ve Alev Çınar, *Urban Imaginaries: Locating the Modern City* (Minneapolis, MN: University of Minnesota Press, 2007), xi.

sınırları ve işlevleri kapsamında çeşitli araştırmacılar tarafından tartışılmıştır. Örneğin kent, halklar, ülkeler, milletler, devletler ve imparatorlukların mekânlar aracılığıyla temsil ve tahayyül edildiği, ancak mekânın da düşünülen, temsil edilen ve tahayyül edilen bir öge olduğu René Maunier tarafından belirtilmiştir.²⁶ Ayrıca, kır ve kent kavramlarını esas alan bir mekân tahayyülü, kent sosyologları Noel P. Gist ve L. A. Halbert tarafından sorgulanmıştır. Yazarlara göre kır ve kenti birbirinden ayırabilecek kesin bir hat yoktu ve kentsel alanda kırsal öğeler yer alabilirdi.²⁷ Aynı şekilde kırsal olarak sınıflandırılan bir bölgenin de aslında kentsel özelliklere sahip olması mümkündü.²⁸

Henri Lefebvre, “*rurban*” gibi kır ve kent kavramlarını analitik olarak harmanlamayı öneren neolojizmler karşısında, bu kavramların birbirinden bağımsız olarak işlevselliğini koruduğunu iddia etmiştir. Ona göre, kentsel yayılmaya karşın bu iki kategori arasında bir karşıtlık ve çatışma vardır.²⁹ Kentsel doku, toplum ve hayatın kırsal alana nüfuz ettiği bir kavramsal çerçeve içerisinde Lefebvre, en fazla sanayileşmiş ülkelerde bile kır ve kent ilişkisinin sürdüğünü ve kentsel dokunun kır hayatının öğelerini içeren düzensiz bir örgü olduğunu savunmaktadır.³⁰

Kır-kent kavram çiftini baz alan kentsel çatlak (*urban fissure*) kavramı, tarımın kentsel mekandaki varlığını açıklamayı amaçlamaktadır. Genellikle İstanbul’da surların dışındaki bağ, bahçe, bostan ve tarlalara odaklanan çalışmalara karşılık olarak Funda Baş Bütüner, bu kavram üzerinden sur boyu ve demiryolu hattı üzerindeki geniş bostan arazisine işaret etmektedir. Ona göre sur içi ve Galata ve civarını

26 René Maunier, *Introduction à la sociologie* (Paris: Alcan, 1929), 31-32.

27 Noel P. Gist ve L. A. Halbert, *Urban Society* (New York: Thomas Y. Crowell Company, 1945), 3, 12-13. Yazarlara göre, geçmişe kıyasla daha az olmakla birlikte, modern kentlerde de nüfusun bir bölümü, tarım, hayvancılık ya da ormancılıkla meşguldü. Minneapolis, Los Angeles ve Jersey City’de çalışan erkek nüfusunun sırasıyla % 1.5, % 3.6 ve % 0.2’si bu kategorideydi. Yine de tarım, herhangi bir büyük kentte, nüfusun çoğunluğunun ana mesleği olamazdı.

28 Ibid., 7.

29 Henri Lefebvre, *Writings on Cities*, haz. Eleonore Kofman, Elizabeth Lebas (Oxford: Blackwell, 1996), 120.

30 Ibid., 71-72.

içeren merkezdeki tarımsal faaliyet, kentsel alanda bir çatlak meydana getirmektedir.³¹ Kentsel tarımın belirli bir bölgedeki yoğunluğunu açıklamasına karşın, bu çalışma, kent merkezindeki tarımsal faaliyeti ihmal ederek, tarımı mekânsal olarak kentin çevresiyle sınırlandırdığı için kır-kent dikotomisinin analitik sınırlarını aşamamıştır.

Yakın zamanda bazı araştırmacılar kentlerin kırsal alanda hızla yayılması ve bu alana hâkim olması nedeniyle kır-kent ayrımının belirsizleştiği ve anlamsızlaştığını savunmuşlardır. Örneğin Alev Çınar, surlarla çevrili, derli toplu bir merkez ve onu kuşatan bir hinterlandı esas alan bir kent tasavvurunun ancak yirminci yüzyılın ortalarına kadar yeterli görüldüğünü belirtmektedir.³² Çalışmada James Donald'ın, Benedict Anderson'ın ulusları "hayali cemaatler" olarak tasavvur etmesinden ilham alan, kentlerin "hayali mekânlar" olduğu yönündeki değerlendirmeleri desteklenmiştir.³³

Bu yazıda, tek parti döneminde kır ve kentin oluşumunu açıklayabilmek için yukarıda izah edilen kuramsal çerçeveye uygun olarak kentin hayal edilen bir mekân olduğu savunulmaktadır. Bu bağlamda kentin hayal edilmesi, maddi olarak üretilmesini de etkilemektedir.³⁴ Ancak bu süreci, devlet ve belediyenin politikaları ile sınırlandırmadan, ana ekonomik faaliyeti tarım olan ve Lefebvre'in kuramsallaştırdığı anlamda kent hakkını kullanan bir toplumsal gruba denkleme dâhil ederek yorumlamak gerekmektedir.³⁵ Son olarak, kırsal öğelerin kentsel alana dâhil edilmesini mümkün kıldığı için, Lefebvre'in yanı sıra, Gist ve Halbert'in görüşleri de bu bölümün kuramsal çerçevesinde yer almaktadır. Bir bütün olarak bu çerçeve, ele alınan dönemde rejimin ideolojik eğilimleriyle kentsel dönüşüm arasındaki bağın kurulmasını sağlamakta ve kentsel tarımın tasfiye edilmesi teşebbüslerinin arka planını anlamaya yardımcı olmaktadır.

31 Baş Bütüner, "Urban Fissure," 1-27.

32 Bender ve Çınar, *Urban Imaginaries*, xi.

33 Ibid., xii.

34 Mark LeVine, "Fateful Triangles: Modernity and its Antinomies in a Mediterranean Port City," *Urban Imaginaries* içinde, 122.

35 Lefebvre, *Writings on Cities*, 157-59; Henri Lefebvre, *Mekânın Üretimi* (İstanbul: Sel, 2014), 23-26, 75-81.

Mecliste Kentsel Tarım

Parti kongreleri ve meclisteki vergi tartışmaları, kır-kent dikotomisinin eksikliklerini ortaya koymaktadır. Vergi gelirlerinin düzenli olarak hazineye ulaşması, 1920'lerde bir "devlet varlığı meselesi" olarak görülüyordu; bu nedenle her çeşit kaçakçılıkla mücadele elzemdi.³⁶ 1929 buhranı, 1930'ların başlarında Türkiye'de de hissedilmekteydi. Bu dönemde halkın en fazla şikâyet ettiği konu vergilerin ağırlığıydı.³⁷ 1931'den itibaren Cumhuriyet Halk Fırkası'nın temel prensiplerinden biri olan devletçilik, devletin ekonomik hayatı denetleyip yönlendirebildiği bir rejimi öngörüyordu. Kentsel tarım bu açıdan iktidarın ve belediyenin tam olarak hâkim olamadığı bir ekonomik faaliyetti. Bağ, bahçe ve bostanlarda yetişen meyve ve sebzeler hale ulaşmıyor, üreticiler kendi ürünlerini vergi vermeden doğrudan satmayı tercih ediyorlardı. İstanbul'daki çok sayıda ahır, bu ahırlarda beslenen hayvanları ve elde edilen sütün satışını denetlemek neredeyse imkânsızdı. Özellikle Haziran 1931'deki tartışmalar, vekillerin kentsel tarımın vergilendirilmesi bağlamında çözmeye çalıştıkları sorunları ve bu konudaki görüşlerini öğrenmemize yardımcı olmaktadır.

Maliye Vekâleti'nin hazırladığı Arazi Vergisi Kanun Tasarısı, 20 Haziran 1931'de meclise sunulmuştu. Tasarının birinci maddesine göre üzerinde bina bulunmayan ve binaya dâhil olmayan kısımlar, arazi olarak kabul edilecekti. Bu nedenle ahır, samanlık, avlu ve bahçe gibi kısımlar binaya dâhil oldukları için arazi vergisi kapsamında değildi. Tartışmalar özellikle arazi vergisinden muafiyet koşullarını belirleyen ikinci madde üzerinde yoğunlaşmıştır. Milletvekilleri çeşitli önergelerle maddenin daha açık olmasını talep ettiler. Özellikle Konya Milletvekili Kazım Bey, "köylerin şahsiyeti maneviyesi"ne ait olduğunu belirttiği harman yerlerinin arazi vergisinden muaf olduğunu, ancak kent ve kasabalarda belediyenin yetki alanında olan har-

36 *Cumhuriyet Halk Fırkası Büyük Kongresi* (Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Matbaası, 1927), 200.

37 Cem Emrence, "Politics of Discontent in the Midst of the Great Depression: The Free Republican Party of Turkey," *New Perspectives on Turkey* 23 (2000): 33-36; idem, "Turkey in Economic Crisis (1927-1930): A Panoramic Vision," *Middle Eastern Studies* 39, sayı 4 (2003): 68-69, 74-75.

man yerlerinin tasarıda açıkça belirtilmediğini savunuyordu. Dolayısıyla belediye sınırları dâhilindeki harman yerlerini kullananların vergi ödemekle mükellef olma ihtimali vardı. Ancak “umumun menfaati” söz konusu olduğu için böyle alanlar da muaf olmalıydı. Buna karşılık Bütçe Encümeni Reisi Hasan Fehmi Bey, Çorum Milletvekili İsmet Bey gibi, belediyelerin harman yerlerini kiralaması halinde bu alanların vergiye tabi olması gerektiğini savunacaktı.³⁸ Meclisin 27 Haziran’daki oturumunda bu kanunun müzakerelerine devam edildi. Muafiyetleri düzenleyen ikinci maddede yapılan bir değişiklik, belediye sınırları dâhilindeki “umumun istifadesine terk ve tahsis edilip icar olunmayan mer’a, harman yeri ve çayırılık gibi mahaller” de istisna kabul ediliyor ve böylelikle Kazım Bey’in talebi karşılanmış oluyordu.³⁹

22 Haziran 1931’de, Bina Vergisi Kanun Tasarısı’nın müzakerelerinde de verginin kapsamına ve muafiyet koşullarına dair benzer sorunların ortaya çıktığı görülmektedir. Tasarının birinci maddesi Türkiye sınırları dâhilindeki her çeşit binanın bina vergisine tabi olduğunu belirtiyordu. Muafiyetleri karara bağlayan 3. maddenin 6. fıkrasına göre tarım çalışanlarının üretim için kullandıkları ahır ve ağıl gibi alanlar vergiden muaf tutuluyordu. 7. fıkrada ise ikamet edilen ve senelik yirmi beş liradan az gelir getiren binaların vergiden muaf olduğu belirtiliyordu. Buna göre ahır, ağıl, samanlık ve kümes gibi kısımların aynı binaya dâhil olması halinde bu kısımlar vergiden muaf tutulacaktı ve sadece yaşam alanı vergiye tabi olacaktı.⁴⁰ Ancak bu durum, Köy Kanunu’nun böyle binaların inşa edilmesini önlemeyi amaçlayan 13. maddesine aykırıydı.⁴¹ Maliye Encümeni Reisi Çorum Milletvekili İsmet Bey, Türkiye’de köy evlerinde bu kısımlarla meskenin yaygın olarak bir arada olduğunu, vergiden muaf kısımların belirlenmesinin güç ve masraflı olacağını savunuyordu. Ona göre bu fıkrada söz konusu kısımların binalarla birleşmesine karşın vergiden muaf olması, ahır ve ağılların “gayrisihhî” olarak eve bitişik inşa edilmesini teşvik edebilirdi. Öte yandan köylerdeki bu uygulamanın kent ve kasabalardaki

38 *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem IV, Toplantı 15, Cilt 2 (Haziran 1931), 84-89.

39 *Ibid.*, Dönem IV, Toplantı 18, Cilt 2 (Haziran 1931), 165-70.

40 *Ibid.*, Dönem IV, Toplantı 16, Cilt 2 (Haziran 1931), 110-11.

41 “Köy Kanunu (442),” *Resmî Gazete* 68, 07 Nisan 1924.

“zürra”nın meskenlerini de sağlık açısından olumsuz etkileyebileceğini düşünüyor ve bu sorunun çözülmesini sağlayacağını ve çiftçiler için faydalı olacağını savunduğu bir fıkranın tasarıya ilave edilmesini teklif ediyordu. Buna göre İsmet Bey, köylerde vergiye tabi olacak ölçüde değerli evlerin çok az olduğunu, dolayısıyla elde edilecek vergi gelirinin çok sınırlı olduğunu ve bu evlerin bina vergisinden tamamen muaf olmasını savunmaktaydı, ancak kent ve kasabalarda mesken ve diğer kısımların ayrı değerlendirilmesi suretiyle vergilendirilmesini öneriyordu. İsmet Bey’in önergesi Maliye Encümeni adına sunulacak ve meclis tarafından “nazarı dikkate” alınacaktı.⁴²

Bu konuda Maliye Vekili ve Çankırı Milletvekili Abdülhalik Bey’in izahı, genel olarak kasabalardaki tarımsal faaliyetin boyutlarına dair fikir vermektedir: “Acaba köylerdeki zürraın oturduğu binaları tamamiye affedebilir miyiz diye çok düşündük. Anadolumuzun hemen bütün kasabaları ahalisi rençperdir. O zaman kasabaları da affetmek lazımdır.” Ancak ona göre, bu durumda belediyeler ve hususi idareler, bu gelir kaynağından mahrum kalacaklardı. Bundan dolayı sadece “doğrudan doğruya ziraate elverişli olan yerler” muaf olmalıydı; 25 liradan az gelir getiren meskenlerin bina vergisinden muaf olması, köy evlerinin çoğunlukla bu kritere uymasından ileri gelmekteydi. Ayrıca ona göre “şehirde bulunan bir zürra ile şehrin biraz ötesinde bulunan bir çiftçi arasında fark husule getirmek” adil değildi. Abdülhalik Bey, Konya merkez kasabasında çoğunlukla çiftçilerin ikamet ettiğini, hatta Ankara’da da benzer bir durum olduğunu belirtiyordu.⁴³

29 Haziran’daki oturumda “Bina İratları Vergisi”nin müzakerelerine devam edilmiştir. Maliye Encümeni adına Çorum Vekili İsmet Bey’in bir hafta önceki oturumda köylüler lehine olan mutlak muafiyet önerisi ve sadece kent ve kasabalarda tarımla uğraşan kişilerden bina vergisi alınması talebi Maliye Vekilinin de katılımıyla değerlendirilmişti. Maliye Encümeni’nin teklifine göre Orta Anadolu köylerinin çoğunda binaların değeri az olduğu için bu vergiyi almak mümkün olmayacaktı. Daha ziyade Batı Anadolu’daki köylülerin bu vergiyi ödemekle yükümlü olmasını ise Bütçe Encümeni adil bulmuyordu:

42 *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem IV, Toplantı 16, Cilt 2 (Haziran 1931), 112-13.

43 *Ibid.*, 113-14.

Encümene göre kabul edilmesi halinde bu teklif, “...bir kasabanın pek yakınında bulunan ve iştigalleri kasabanın ekser halkı ile aynı olan köy halkı ile kasaba halkı arasında bariz haksızlıklara meydan verecektir.” İsmet Bey ise cevabında kasabalar haricinde tarımla uğraşanların bu vergiden tamamen muaf olmasının meclis tarafından desteklendiğini öne sürüyor, değerlendirmeye alınan önergelere karşı encümenlerin görüşlerinde ısrarcı olabileceklerini, ancak bu haklarının meclisin yetki alanını ihlal edemeyeceğini vurguluyordu. Dolayısıyla beklentisi, sunduğu önergenin mecliste oylanmasıydı. Eskişehir Milletvekili Emin Bey de İsmet Bey’e destek vermekteydi.

Tartışma Maliye Vekili Mustafa Abdülhalik Bey’in katılımıyla sürdü: “Bizzat rençberlik edip de içinde oturanları ve şehir hududu haricinde bulunanları nasıl anlayacağız? Mesela; İstanbul’u nazarı itibara alırsak, orada belediye hududu Erenköyü’ne kadardır, belediye hududu haricinde olan bir kimse, evinin haricindeki bağ ve bostanı işletiyorum, bizzat rençberlik ediyorum diyecek olursa bunun doğru olup olmadığını nasıl anlayacağız. İstanbul ve İzmir’in etrafı tamamen böyledir.” Bu örneğe göre İsmet Bey’in önerdiği gibi ev, belediye sınırlarının dışında olduğu ve sahibi çiftçi olduğu için bina vergisinden muaf olabildi, ancak bağ ve bostanlar, belediye hududu dâhilinde ve haricinde olabildi. Benzer şekilde Maliye Encümeni’nin önergesi kabul edildiği takdirde Ankara Belediyesi’ne bağlı olan Dikmen’de oturan bir çiftçi bina gelirleri vergisine tabiyken, mesafe olarak merkeze daha yakın olan Balgat’taki bir çiftçinin bu vergiyi ödemesi gerekmeyecekti.⁴⁴

İsmet Bey’in Maliye Encümeni’nin önergesinin oylanması yönündeki ısrarlarına karşılık meclis başkanı, öncelikle Bütçe Encümeni’nin mazbatasının oylanmasına karar verdi ve bu mazbata kabul edildiği için de İsmet Bey’in çabaları sonuçsuz kaldı. Bu tartışmalar neticesinde kent ve köylerdeki kırsal alanı birbirinden ayırmak adil ve mümkün görülmemiş ve her iki yerleşim biriminde de tarım sektöründe çalışanların sahip oldukları binaların aynı kritere göre değerlendirilmesine karar verilmiştir.⁴⁵

44 Ibid., Dönem IV, Toplantı 19, Cilt 2 (Haziran 1931), 186-87.

45 Ibid., Dönem IV, Toplantı 19, Cilt 2 (Haziran 1931), 188.

İstanbul'da Tarım

19. yüzyılda İstanbul'un kentsel yapısı, semt ve sokakların bir labirenti andırdığı kaotik bir görünüme sahipti. Ancak bu yüzyılda Avrupa'da yaygınlık kazanan planlama, düzenleme ve standardizasyon anlayışı Osmanlı başkentinde de karşılığını buldu. 1839'da Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesini izleyen dönemde kenti Avrupa başkentlerindeki dönüşüme paralel olarak bir ızgara plan dâhilinde dönüştürme çabaları hız kazandı. Batı Avrupa ülkelerindekinin aksine Osmanlı Devleti'nin başkenti planlama çabaları bir sanayi devrimine eşlik etmemişti.⁴⁶ Osmanlı İmparatorluğu'nun sanayi merkezi olan İstanbul'da, aynı dönemin Avrupa metropollerıyla karşılaştırıldığında "sadece dağınık birkaç parça fabrika" mevcuttu.⁴⁷ Çağlar Keyder'e göre "... kentsel altyapının gelişmesi rastgele bir biçimde kente benek benek dağılıyordu."⁴⁸ Çeşitli kaynaklarda bu dönemde İstanbul'un, genel olarak Akdeniz kentlerinde olduğu gibi planlamaya aykırı bir görünüm sergilediği, parçalı ve düzensiz bir kentsel dokunun kent manzarasına hâkim olduğu ve bu durumun da arazinin işlevsel kullanımını olumsuz etkilediği ifade edilmiştir.⁴⁹

Kentsel dokunun düzensiz olarak yayıldığı bu sahada meyve ve sebze bahçeleri ve tarlalar, yüzyıllar boyunca İstanbul'un gıda ihtiyacını karşılamıştı.⁵⁰ 20. yüzyılın başında bu kentte Avrupa ve Asya yakala-

46 Zeynep Çelik, *The Remaking of Istanbul: Portrait of an Ottoman City in the Nineteenth Century* (Seattle: University of Washington Press, 1986), 38.

47 François Georgeon, "Savaşın Arifesinde Gezginler," *İstanbul, 1914-1923: Kaybolup Giden Bir Dünyanın Başkenti ya da Yaşlı İmparatorlukların Can Çekişmesi* içinde, der. Stefanos Yerasimos (İstanbul: İletişim, 1996), 37.

48 Çağlar Keyder, "Arka Plan," *İstanbul, Küresel ile Yerel Arasında* içinde, der. Çağlar Keyder (İstanbul: Metis, 2013), 13.

49 İpek Akpınar, "The Rebuilding of İstanbul Revisited: Foreign Planners in the Early Republican Years," *New Perspectives on Turkey* 50 (2014): 65; Murat Gül, *The Emergence of Modern İstanbul: Transformation and Modernisation of a City* (Londra, New York: I.B. Tauris, 2009), 42, 47, 62.

50 Başer ve Tunçay, "Understanding the Spatial," 111; Alexander Shopov, "Between the Pen and the Fields: Books on Farming, Changing Land Regimes, and Urban Agriculture in the Ottoman Eastern Mediterranean ca. 1500-1700," Yayınlanmamış Doktora Tezi, Harvard Üniversitesi, 2016, 37-45.

rı dâhil olmak üzere 1200'den fazla bostan mevcuttu.⁵¹ Keyder'e göre 1950'lere kadar kentsel dokuyla iç içe geniş bir alanda çiftlik, bahçe ve bostanlara rastlamak mümkündü.⁵² İstanbul'un içinde ve etrafındaki sebze üretimi ise 1950'lere kadar çok sınırlı ölçüde değişmiştir.⁵³ Keyder, bu durumu iki savaş arası dönemde kentsel nüfusun stabil olmasına, dolayısıyla kamu arazisini ya da boş alanları elde etme eğiliminin olmamasına bağlamaktadır.⁵⁴ Buna karşılık rejimin siyasî ve ideolojik eğilimlerine paralel olarak idari tasnifte önemli değişiklikler olmuş ve kentsel ve kırsal alanın sınırları yeniden çizilmiştir.

Tek parti döneminde vilayet sınırları içerisinde kent ve köy temel idari birimler olarak düşünülmüştür. Bu birimlerin belirlenmesinde iki önemli kriter olduğu görülür. Bu kriterlerin ilki nüfustur: Bu konuda Fransa'nın idari yapısının örnek alındığı söylenebilir. Fransa, 1846'da resmî olarak 2.000'i bir yerleşim alanının "kent" olarak tasnif edilebilmesi için minimum nüfus olarak belirlemiştir ve Uluslararası İstatistik Enstitüsü de 1887'de bu standardı kabul etmiştir.⁵⁵ Türkiye'de de 1924'te çıkan 442 sayılı Köy Kanunu'na göre nüfusu 2.000'in altında olan yerleşimler köy olarak kabul edilecekti. Buna göre 2.000 ile 20.000 arasında kişinin ikamet ettiği yerleşim birimleri kasaba olarak kabul edilirken, 20.000'den fazla nüfusu olanlar kent kategorisine dâhil edilmekteydi.⁵⁶ 1930'da çıkan 1580 sayılı Belediye Kanunu'na göre ise nüfusu 2.000'in üzerinde olan yerleşim birimleri kent olarak kabul edilecek ve belediyenin yetki alanında olacaktı.⁵⁷ Ancak nüfusu 2.000'den az olmasına karşın kentsel alana dâhil edilen yerleşim birimleri de vardı ve nüfus kriterini karşıladığı için kentsel alana dâhil edilen pek çok yerleşme açık olarak kırsal bir yapıya sahipti.⁵⁸

51 Kaldjian, "İstanbul's Bostans," 291.

52 Keyder, "A brief history of modern Istanbul," 511-12.

53 Ibid., 511-12; Başer ve Tunçay, "Understanding the Spatial," 111.

54 Keyder, "A brief history of modern Istanbul," 511-12.

55 Gist ve Halbert, *Urban Society*, 7.

56 "Köy Kanunu (442)," *Resmî Gazete* 68, 07 Nisan 1924.

57 "Belediye Kanunu (1580)," *Resmî Gazete* 1471, 14 Nisan 1930.

58 Cevat Geray, "Türkiye'de Kırsal Yerleşme Düzeni ve Köy Kent Yaklaşımı," *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 30 (1974), 48-49.

Kentin sınırlarının belirlenmesinde başvurulacak ikinci kriter ise topografyayı esas almaktaydı ve Belediye Kanunu'na uygun olarak dere, göl ve tepe gibi doğal sınırları belirlemeyi amaçlamaktaydı. Yine de uygulamada bu kriterin rejimin modernleşme anlayışına uygun ideolojik bir boyutunun olduğu düşünülebilir. 2 Mart 1926'da çıkan bir yasal düzenlemede bahçe, bağ, tarla ve meraların kentsel alana dâhil olduğu belirtilmişti.⁵⁹ Buna karşın bu süreçte bağ, bahçe ve bostan gibi kırsal dokuları genellikle kent sınırlarının dışına almaya yönelik bir eğilimi gözlemlemek mümkündür. 1877 ve 1912 yıllarında çıkarılan yasal düzenlemelere göre kent sınırına yakın olan Küçükköy ile Alibey, Kâğıthane, Mecidiye, Akbaba, Derese köyleri, yeni düzenlemeye göre kentsel alanın dışında kalan köylerdi. Benzer olarak "hiç lüzum ve zaruret olmadığı halde evvelce şehir hududu dâhiline alınmış olan" kırların çok sayıda bostan ve çiftlikle birlikte kente dâhil edilmediği görülmektedir. Ayrıca daha önce kentin dışında yer alan ancak bu dönemde kente dâhil edilen yerler de vardı. Söz gelimi Florya "şehrin en mühim plajlarından olduğu için" İstanbul Belediyesi'ne bağlanan böyle yerlerden biriydi.⁶⁰

1929 *İstatistik Yıllığı*'nda verilen bilgiye göre İstanbul Şehremaneti, yani belediye sınırları dâhilinde olan kentsel alan, sekiz ayrı mıntıka bölünmüştü: Birinci mıntıkada bir semt olarak İstanbul yer alıyordu, bu Fatih ve Eminönü gibi bölgeleri içeren ve sur içine tekabül eden alandır. Dolayısıyla bu alanın kentin merkezi olarak görüldüğünü düşünmek mümkündür. 1927 sayımına göre bu sekiz mıntıkada toplam 685 bostan, 949 bahçe ve 19 park vardı. Ancak bostan ve bahçelerin büyük çoğunluğu, merkez olarak kabul edilen birinci mıntıkada yer almaktaydı. Buna göre bu bölgede 266 bostan ve 369 bahçe yer almaktadır. Bahçe ve bostan sayısının çokluğu açısından üçüncü ve dördüncü mıntıkalar da dikkat çekicidir. Beyoğlu ve Galata gibi kentsel

59 İlhan Tekeli, *Cumhuriyetin Belediyecilik Öyküsü (1923-1990)* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2009), 40.

60 "İstanbul'da Belediye Şubeleri ile Kaza ve Nahiye Teşkilâtı," *İstanbul Belediye Mecmuası* 76, sayı 4 (1930): 149-50; "İstanbul Belediyesi ile Şubelerinin ve Nahiyelerin Hudutları (I)," *İstanbul Belediye Mecmuası* 76, sayı 4 (1930): 151-66; "İstanbul Belediyesi'nin Hududu," *İstanbul Belediye Mecmuası* 83, sayı 11 (1931): 424-38.

dokunun nispeten yaygın olduğu üçüncü mıntıkada 119 bostan ve 219 bahçe yer alırken, dördüncü mıntıkada 79 bostan ve 184 bahçe mevcuttu.⁶¹ 1949 Tarım Sayımı'na göre İstanbul'da, tarla, çayır, mera, bağ, bahçe ve bostanları da içeren toplam 539.000 hektarlık bir alan tarımsal özelliğe sahipti. Bunun 12.587 hektarı, bağlar ve bahçeler başlığı altında toplanmıştı ve 3.295 hektarı bağlardan, 8.140 hektarı sebzelik ve meyveliklerden ve 1.152 hektarı ise zeytinliklerden oluşmaktaydı.⁶²

İstanbul'daki bostanların konumuna ve genişliğine dair bilgi alınabilecek kaynaklardan bir diğeri ise topograf mühendis Jacques Pervititch tarafından hazırlanan sigorta haritalarıdır.⁶³ Bu kentteki haritalılık çalışmalarına 1922'de Beşiktaş'ta başlayan Pervititch, bahçe, bostan ve tarlaları yeşil lejantla kodlamış ve böyle alanları harita üzerinde yazı ile belirtmiştir.⁶⁴ Beşiktaş'a ait 2 numaralı pafta ve Ortaköy'e ait 2, 3 ve 4 numaralı paftalarda görülen geniş bostanlar ve meyve bahçeleri, kentsel alandaki kırsal dokunun uygun bir örneğini temsil etmektedir. Yine 1920'li yılların başlarında, tarihî yarımada'yı yansıtan haritalar arasında "Nişanca, Kumkapı" olarak adlandırılmış 8 numaralı pafta ve "Kadırga" olarak adlandırılmış 11 numaralı pafta, böyle alanları içermektedir. Bu bölgede 1930'lu yıllarda da devam eden haritalama çalışmaları sonucunda, kentsel dönüşüme karşın Aksaray ve civarında bostanlar ve meyve bahçelerinin varlığını sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Son olarak, Avrupai yaşam tarzının yaygın olduğu Pangaltı, Maçka, Tatavla, Feriköy, Nişantaşı ve Şişli gibi semtleri de içeren Şişli haritalarına göre geniş tarlalar, bahçeler ve boş alanlar, kent dokusu ile iç içeydi.⁶⁵

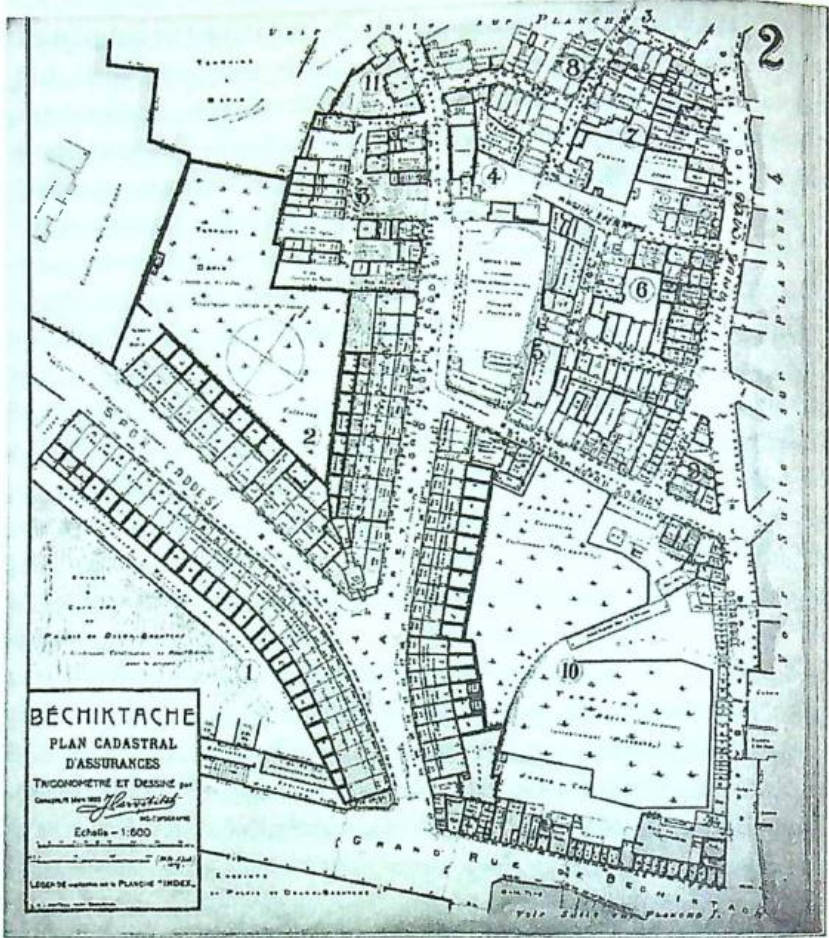
61 İstatistik Umum Müdürlüğü, *İstatistik Yıllığı*, Cilt 2 (İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1929), 58-59.

62 İstatistik Genel Müdürlüğü, *1934-1950 Zirai Bünye ve İstihsal*, Yayın No: 329 (Ankara, 1951), 3.

63 Afife Batur, "Pervititch Haritaları ya da Bir Kenti Okumak," *Cumhuriyet Kitap* 607 (04.10.2001): 1-2.

64 Ibid., 5; Axa Oyak Holding A.Ş., *Jacques Pervititch Sigorta Haritalarında İstanbul / Istanbul in the Insurance Maps of Jacques Pervititch* (İstanbul: Tarih Vakfı, 2000); Nur Akın, "İstanbul Kent Tarihi Açısından Önemli Bir Kaynak," *Cumhuriyet Kitap* 607 (04.10.2001), 7.

65 Ibid., 8-10.

Kaynak: Jacques Pervititch, *Jacques Pervititch Sigorta Haritalarında İstanbul/Istanbul in the Insurance Maps of Jacques Pervititch* (İstanbul: Tarih Vakfı, 2000).

Kentteki tarımsal faaliyete dair dikkate alınması gereken bir diğer gösterge, tarım çalışanlarının sayısı ve diğer toplumsal gruplarla karşılaştırıldığında toplam nüfus içerisindeki oranıdır. Bu bilgiyi de nüfus sayımlarından elde etmek mümkündür. Ancak kentsel ve kırsal alanların bölünmesindeki kriterlerin muğlak, istatistiklerin güvenilirliğinin tartışmalı ve eldeki nüfus verilerinin yetersiz, tutarsız ve önemli ölçüde

hatalı olması, bu dönemde elde edilen verilere temkinli yaklaşmayı gerektirmektedir.⁶⁶

1927 sayımına göre İstanbul belediye hududu dâhilinde 690.857 kişi yaşamaktayken, 1935'e gelindiğinde bu sayının %7,2 oranında artarak 740.805'e yükseldiği görülmektedir.⁶⁷ Buna karşılık vilayetteki kentli nüfus, yaklaşık olarak 15.000 kişi daha fazlaydı.⁶⁸ Bu fark, belediye sınırlarının dışında olmasına karşın Çatalca, Şile, Yalova, Kartal ve Silivri kazalarının kentli nüfusa eklenmesinden kaynaklanıyordu. 1937'de yayımlanan kesin sonuçlara göre bu kazalar da dâhil olmak üzere kentli nüfus, 758.488 kişiden oluşuyordu.⁶⁹ Benzer olarak 1935'te 883.000 civarında olduğu belirlenen vilayet nüfusunun %14,5'i, resmî olarak köylerden ibaret olduğu kabul edilen bölgede yaşamaktaydı.⁷⁰ İki sene sonra bu oran %14,2 olarak düzeltilmiştir.⁷¹ Toplam nüfusta kayda değer bir fark olmadığı halde, bu değişikliklerden sonra en azından kâğıt üstünde İstanbul'daki kentlilerin oranı artmış ve köylülerin oranı azalmıştır.

1927 senesinde İstanbul'da vilayet nüfusunun yaklaşık olarak %38'i "meslekli" kategorisindeyken %11,27'sine karşılık gelen 89.517 kişi tarım sektöründe istihdam edilmişti. Bu kategoride yer alan çalışanların 62.761'i İstanbul Şehremaneti sınırları dâhilinde yaşamaktaydı. 67.215 kişinin ticaret ve 50.712 kişinin de sanayi sektöründe

66 John Dewdney, "Agricultural Problems and Regional Development in Turkey," *Aspects of Modern Turkey* içinde, der. William Hale (New York, Londra: Bowker, 1976), 91.

67 Başvekâlet İstatistik Genel Direktörlüğü, *20 İkteşrin 1935 Genel Nüfus Sayımı, Türkiye Nüfusu, Vilayet, Şehir, Kaza ve Köyler İtibarile Muvakkat Rakkamlar* (Ankara: Ulus Basımevi, 1935), 28.

68 Ibid., *Umumi Tablo I*, 41.

69 Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü, *20 İkteşrin 1935 Genel Nüfus Sayımı, Türkiye Nüfusu, Kat'i Tasnif Neticeleri* (Ankara: Mehmet İhsan Basımevi, 1937), 14.

70 Başvekâlet İstatistik Genel Direktörlüğü, *20 İkteşrin 1935 Genel Nüfus Sayımı, Türkiye Nüfusu, Vilayet, Şehir, Kaza ve Köyler İtibarile Muvakkat Rakkamlar* (Ankara: Ulus Basımevi, 1935), 28.

71 Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü, *20 İkteşrin 1935 Genel Nüfus Sayımı, Türkiye Nüfusu, Kat'i Tasnif Neticeleri* (Ankara: Mehmet İhsan Basımevi, 1937), 22.

istihdam edildikleri dikkate alındığında kentsel alanda tarımın, çalışan sayısı bakımından ticaretten sonra en büyük sektör olduğu görülmektedir. Bu kategoriye dâhil olan kişiler, tarımsal üretimin yoğunlaştığı bölgelere paralel olarak belirli semtlerde yaşıyorlardı. Buna göre sur içine tekabül eden İstanbul kazasında 19.709 kişi tarımla uğraşıyordu. Bakırköy’de toplam 3.631 tarım çalışanın 1.282’si kentliyken, Beyoğlu’ndaki 32.576 tarım çalışanın sadece 2.245’i köylüydü; gerisi kent sınırları içerisinde ikamet etmekteydi.⁷²

1935’e gelindiğinde 741.148 kişiden oluşan kentli nüfusun %63,3’ünün “mesleksiz, mesleği meçhul veya gayrimuayyen” olarak sınıflandırıldığı görülmektedir. Buna göre nüfusun %2,7’si, yani sadece 20.170 kişi, ziraat, bağcılık, bahçıvanlık, çiçekçilik, hayvan yetiştirme ve bakımı, arıcılık ve ormancılık da dâhil olmak üzere “toprak mahsulleriyle uğraşanlar” kategorisinde yer almaktaydı. Ayrıca kent nüfusunun %7,9’u ticaretle meşgulken, %12,2’si sanayi sektöründe istihdam ediliyordu.⁷³

1927 ve 1935 yılları arasında, işsizleri de içeren mesleksizlerin oranında kayda değer bir değişiklik görülmemesine karşın sanayi sektöründe çalışanların sayısında önemli bir artış görülmektedir. Buna karşılık ticaret sektöründeki azalma sınırlı ölçüdedir. Tarım çalışanlarının neredeyse üçte ikisine karşılık gelen düşüş ise mevcut işgücünün diğer sektörlerle yönelmesiyle açıklanamayacak kadar fazladır. Bu düşüşte öncelikle 1930’lu yıllarda kent sınırlarının yeniden belirlenmesi ve bu süreçte tarım alanlarının kente dâhil edilmemesi etkili olmuştur. İkinci neden ise çalışan kadınların büyük çoğunluğunun tarım sektöründe istihdam edilmesine karşın, önemli bir bölümünün mesleksizler kategorisi altında değerlendirilmiş olma ihtimalidir.⁷⁴ Son olarak, bu dö-

72 28 *Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri*, Cilt III (Ankara: Başvekâlet Müdevvenat Matbaası, 1929), 51.; ibid., Cilt II, 100-102.

73 Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü, 20 *İlkteşrin 1935 Genel Nüfus Sayımı, Katı ve Mufassal Neticeler, İstanbul Vilayeti* (Ankara: Devlet Basımevi, 1936), 25-26.

74 Tarımla meşgul olan ailelerde kadın çalışanların sadece bir bölümünün dikkate alındığı böyle bir uygulamaya özellikle 1945 nüfus sayımında rastlanmaktadır. Bkz. Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, 21 *Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı* (Ankara: İstatistik Genel Müdürlüğü, 1950), 231.

nemde kentsel tarımı sınırlandırmayı hedef alan kentleşme politikası da tarımsal işgücünün kaybına yol açmış olmalıdır.

Dâhiliye Vekâleti tarafından desteklenen *İstanbul Belediye Mecmuası* sayfalarında İstanbul'da tarıma yönelik olarak farklı görüşlere yer verilmiştir. Çeşitli yazarlar Avrupa'da büyük kentlerin etrafındaki geniş tarım arazilerinin bu kentlerin gıda ihtiyacını karşılayabildiğini, İstanbul'da ise kent nüfusunun çokluğundan dolayı tarımsal faaliyetin bu açıdan yetersiz olduğunu ve iâşesinin sağlanabilmesi için kent dışından da gıda maddelerinin getirilmesi gerektiğini belirtmişlerdir.⁷⁵ Buna karşılık çok sayıda yazıda kentin yaygın bir tarımsal faaliyet için gereken potansiyele sahip olduğu vurgulanıyordu.⁷⁶ Hatta bir yazar, meyve ve sebze konusunda kentin kendi ihtiyaçlarını karşılayabildiğini, imalatla büyük bir artış olduğunu ve bundan dolayı üreticilerin ürünlerini toplu olarak sunabilecekleri bir piyasa aramalarının gerekeceğini belirtiyordu.⁷⁷ Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya ise 1934'teki bir beyanatında daha temkinliydi. Ona göre İstanbul, meyve ve sebze yetiştirmek konusundaki büyük önemine karşın tam anlamıyla bir "ziraat memleketi" sayılamazdı. İstanbul'da üretilen meyve ve sebzelerin büyük bir kısmı, yine bu kentte tüketiliyordu.⁷⁸

Yetkililer, diğer konularda olduğu gibi tarım konusunda da Cumhuriyet dönemini Osmanlı dönemiyle karşılaştırmaktaydı. Bu açıdan, bütün dünyada bir "ziraat memleketi" olarak tanınmasına karşın, ülkenin ziraat konusundaki geriliği ve Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezi olan İstanbul Vilayeti'nde de geri kalmış olması eleştiriliyordu.⁷⁹ 1923 öncesinde bağlar harap vaziyetteydi ve vilayete gelen mübadillerin çiftçilik için gerekli olan alet ve edevatı beraberinde getirmemiş

75 Zühtü, "İdarei Hususiye Teşkilinden Belediye ile Tevhidine kadar Neler Yaptı III," *İstanbul Belediye Mecmuası* 76, sayı 4 (1930): 138; "İktisadiyatımız Etrafında," *İstanbul Belediye Mecmuası* 79, sayı 7 (1931): 267; "Hayatı Ucuzlatma," *İstanbul Belediye Mecmuası* 135-136 (1935): 49.

76 "İktisadiyatımız Etrafında," *İstanbul Belediye Mecmuası* 79, sayı 7 (1931): 267; "Meyve ve Sebze Hali," *İstanbul Belediye Mecmuası* 101-102 (1933): 712.

77 "Hayatı Ucuzlatma," *İstanbul Belediye Mecmuası* 135-136 (1935): 49.

78 Osman Nuri, "Dünkü ve Bugünkü İstanbul," *İstanbul Belediye Mecmuası* 115-116-117 (1934): 366.

79 Zühtü, "İdarei Hususiye Teşkilinden Belediye ile Tevhidine kadar Neler Yaptı II," *İstanbul Belediye Mecmuası* 75, sayı 3 (1930): 91.

olmaları, belediyenin ve hükümetin kısıtlı imkânları da düşünüldüğünde bir sorun olarak görülüyordu. Buna karşılık vilayet genelinde harap olan bağların ve gerekli görülen diğer tarım alanlarının ıslah edilmesi, değerlendirilen meselelerden biriydi.⁸⁰ Bir bütün olarak İstanbul Vilayeti'nde belediyenin tarımsal faaliyeti engellenmesi gereken bir ekonomik etkinlik olarak görmediği açıktır. Söz gelimi Büyükdere'de, İstanbul'da iklimin müsait olmasından dolayı gayet verimli olduğu düşünülen meyveciliği geliştirmek üzere bir enstitü ve fidanlık kurulmuştur.⁸¹ Ayrıca Vali ve Belediye Başkanı Muhittin Üstündağ, 1938'de Silivri'de İkinci Ehli Hayvanlar Sergisi'nin açılış töreninde köylülere hitap ederek üretim ve tüketim merkezlerini birbirine bağlayan bir yol inşa edilmesi, topraksız köylülere toprak verilmesi ve zarar gören üzüm bağlarının ıslah edilmesi gibi tarım ve hayvancılığı desteklemek için yürütülen faaliyetlere dair bilgi vermişti.⁸² Bunun yanı sıra ülke çapında da bağcılığı destekleyen bazı yasal düzenlemeler vardı. Örneğin Belediye Kanunu'nun 21 ve 26. maddeleri, belediyeyi kentin içinde yer alan bağ, bahçe, tarla ve bostanları korumakla vazifelendiriyordu.⁸³ Ayrıca Tapu Kanunu'nun 6. maddesine göre toprak işgal edip bağ ve bahçe yapanlara, toprağın devletin hususi mülkiyetinde olmaması ve sahihsiz olması koşuluyla müsaade edilecekti. Ancak arazinin yeni sahibinin vergi kıymetinin yüzde sekizini vermesi gerekliydi.⁸⁴ Dolayısıyla bu düzenlemenin devletin doğrudan ve tarımsal üretimi artırmak suretiyle de dolaylı olarak vergi gelirlerini artırmak istemesiyle açıklanması mümkündür.

24 Nisan 1930 tarihli Umumi Hıfzısıhha Kanunu'nun kent ve kasabalarla ilgili bölümünde lağımların dere ve çaylara akmasını önlemeyi

80 Osman Nuri, "Cumhuriyet Devrinde İstanbul Belediyesi ve Hususi İdaresi On Sene Ne Yaptı?" *İstanbul Belediye Mecmuası* 109-110 (1933): 111-12.

81 "Vilayet Parti Başkanının Söylevi," *İstanbul Belediye Mecmuası* 147-148 (1936): 484.

82 "Cumhuriyet Devrinde İstanbul'da Yapılan Mühim İşler," *İstanbul Belediye Mecmuası* 169-170 (1938): 910; "Silivride İkinci Ehli Hayvanlar Sergisi Açılma Töreninde Söylenen Nutuk," *İstanbul Belediye Mecmuası* 169-170 (1938): 912-18.

83 "Belediye Kanunu (1580)," *Resmî Gazete* 1471, 14 Nisan 1930.

84 "Tapu Kanunu (2644)," *Resmî Gazete* 2892, 29 Aralık 1934.

hedefleyen bir bölüm vardı.⁸⁵ Ayrıca, 1933 senesinde bir yönetmelik, lağım ve ahırların, su kuyularından en aşağı 10 metre mesafede olmasını şart koşmaktaydı.⁸⁶ Bu düzenlemenin ne kadar önemli olduğu ilerideki yıllarda dergide yayımlanan belediye genelgelerindeki bazı ifadelerden anlaşılabilir. Söz gelimi Kartal ve civarı bahçıvanları tarafından İstanbul'a gönderilen sebzelerin bazıları çamurluydu. Ayrıca "... bahçe ve bostanlarda sebzelerin lağım ve mecra sular ile sulanması ve yıkanması memnu olduğu halde İstanbul ve Beyoğlu dâhilindeki bahçıvanların buna riayet etmedikleri" belirtiliyordu.⁸⁷ Belediyenin yasakları uygulamakta zorlandığı, 1935'te konuyla ilgili olarak yayımlanan bir genelgeden anlaşılmaktadır. Bu belgeye göre lağım sularının sulama ve gübreleme amaçlı kullanımı, özellikle Beşiktaş, Şişli ve Feriköy semtlerinde ve bu semtlerin etrafında görülüyordu. Bostan sahipleri cezalara karşın lağım sularını kullanmaya devam ettikleri için de daimî encümen, 12 Haziran 1935'te kent genelinde böyle bostanların kapatılması ve sebzelere el konulmasına karar vermişti.⁸⁸ Belediye encümeninin aldığı bu karar, kent sağlığı açısından değerlendirilebilir ve anlaşılabilir. Nitekim bulaşıcı hastalıkların yayılmasını önlemek için açık lağım ve bostanların kapatılmasını sağlamak ve lağım suyunun bostanlarla temas etmesini önlemek gerekiyordu. Ancak açık lağım ve bostanların kapatılması belediyenin sağlamakla yükümlü olduğu hizmetlerden biriydi. 1580 sayılı Belediye Kanunu'nun 21. maddesine göre belediye, sınırları dâhilinde tarla, bağ ve bahçenin zarar görmesini önlemekle yükümlüydü. 26. maddeye göre ise "belediye hududu dâhilindeki müşterek bağ, bahçe, tarla ve bostanların müşterek su kanallarını temizlettirmek" ve "bahçe, tarla, bostanların ve umumi yerlerin su birikintilerini kurutmak ve kurutturmak" belediyenin vazifeleri arasındaydı.⁸⁹ Öte yandan mekânsal ayrışmayı hedefleyen diğer uygulamalarla birlikte düşünüldüğünde belediye encümeninin kararının, söz konusu yasal düzenlemeye aykırı

85 "Umumi Hıfzısıhha Kanunu (1593)," *Resmî Gazete* 1489, 6 Mayıs 1930.

86 "Belediye Yapı ve Yollar Kanunu," *İstanbul Belediye Mecmuası* 106-107 (1933): 844.

87 "Belediye Tamimleri," *İstanbul Belediye Mecmuası* 111 (1933): 156.

88 "Belediye Tamimleri," *İstanbul Belediye Mecmuası* 129-130 (1935): 427-28.

89 "Belediye Kanunu (1580)," *Resmî Gazete* 1471, 14 Nisan 1930.

rı olarak, kentsel mekândaki tarımsal faaliyetlere son vermeyi hedeflediği ve sağlık ve temizlik gerekçesiyle bu hedefe meşru bir zemin sağladığını düşünmek mümkündür. Bu hedeflere ulaşamadığı, 1940 senesinde belediyenin kent içinde açık lağım bulunmaması ve sularının bahçe ve bostanlara akmaması gerektiğini belirttiği genelgelerden anlaşılmaktadır.⁹⁰ Son olarak, genelgelerde Beyoğlu ve Beşiktaş gibi ele aldığımız dönemde kent merkezinde olduğu kabul edilen semtlerdeki bostanlara atıfta bulunulmuş olması, sorunun kentsel alanın çeperi ya da dışından ibaret olmadığını ispatlamaktadır.

Kentsel dokunun bostanların aleyhine yayılması erken Cumhuriyet döneminin getirdiği bir yenilik değildir. 19. yüzyılın ortalarında, dönemin kentsel merkezini temsil eden Galata ve Pera yakınlarındaki Beşiktaş civarına taşınan saray, kırsal alanı belirli ölçüde tahrip etmişti.⁹¹ Bununla birlikte bu süreçte sarayın etrafındaki bostanların modernleşme açısından henüz bir sorun olarak görülmediği iddia edilebilir. Topkapı Sarayı'nın etrafında asırlardır olduğu gibi Dolmabahçe Sarayı'nın etrafındaki geniş bostan alanları da kentsel dokuyla birlikte varlığını sürdürdü. Ancak 1908 Jön Türk Devrimi'nin ardından bu konuda belirgin bir tutum değişikliği gözlemlemek mümkündür.

Cemil (Topuzlu) Bey'in İstanbul Şehremini olduğu döneme dair hatıraları, Jön Türk döneminde kentsel mekânın düzenlenmesi açısından hâkim olan yaklaşıma ve şehremininin bu konudaki görüş ve uygulamalarına dair bilgi vermektedir. Ona göre, 1912'de şehremini olduğu dönemde İstanbul'da halkın gezmesi için park ve bahçeler yoktu; Sarayburnu civarında geniş bir alan ise tamamen bostanlarla kaplıydı.⁹² Bu konuda şöyle demektedir: "...birçok bostanların, büyük karakol binalarının, ahşap barakaların bulunduğu ve Gülhane denilen çok geniş çıplak araziye bir park yapmak için Hazinei Hassadan bilabedel aldım."⁹³ Ancak bu araziyi alması biraz zahmetli olmuştur.

90 "Sıhhat İşleri," *İstanbul Belediye Mecmuası* 180-181 (1940): 12.

91 Zeynep Çelik, *The Remaking of Istanbul: Portrait of an Ottoman City in the Nineteenth Century* (Seattle: University of Washington Press, 1986), 42.

92 Cemil Topuzlu, *İstibdat, Meşrutiyet, Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hâtıralarım* (İstanbul: Güven Basımevi, 1951), 130, 132.

93 Ibid., 130.

Öncelikle Sultan Reşad, hazine arazisinin kullanılmasına müsaade etmiyordu. Dahiliye Nazırı Talat Bey ve Merkez Kumandanı Cemal Bey'in müdahalesiyle, söz konusu bostanlar ve sarayın önündeki askeri kışlalar yıkıldıktan sonra bölge ağaçlandırılıp bir park alanına dönüştürülmüştür.⁹⁴ Böylece modern kentsel alanın temel unsurları olarak görülen park ve bahçeler, bu alana ait olmadığı düşünülen bostanların yerini almıştır. Nitekim kentsel dokunun bostanlarla iç içe olması, en azından toplumun bir bölümü için rahatsız edici olabiliyordu. Eski Taksim bahçesi üzerine İstanbul Belediye Mecmuası'ndaki şu ifade dönemin panoramasını yansıtmaktadır: "En can atılan cihet nihayetle Bella Vista denilen set üstü. Orada yer bulup boğazı, Çamlıcaları, Adaları kuş bakışı seyretmek nimet; gel gelelim burun dibindeki bostanın dağ gibi yığılı gübre kokusuna, bulut gibi yeşil sineklerine, tatarcıklarına tahammül et."⁹⁵

Tek parti döneminde, belediyecilik alanında Osmanlı'nın herhangi bir katkısının olmadığı çeşitli yazar ve yetkililer tarafından vurgulanmıştır. Ancak Cemil Bey'in çalışmaları genellikle takdir edilmiş ve hatta şehremini olduğu dönemin belediyecilik açısından kayda değer yegâne dönem olduğu belirtilmiştir.⁹⁶ 1940'lı yıllarda bir süre için Belediye Meclisi'nde yer alması da görüşlerine değer verildiğinin delili olarak görülebilir. Dolayısıyla Cemil Bey'in kentsel tarım ve belediyeciliği ilgilendiren diğer meselelerdeki görüşleri, iktidar tarafından da belirli ölçüde paylaşılıyordu.

Şehreminliğinin sona ermesinden sonra Cemil Bey, İstanbul Şehir Meclisi azasına hitaben yazdığı bir mektupta kendisini "bir meslektaş" olarak takdim ediyor ve kent ve limanı üzerine görüşlerini paylaşmak istiyordu. İlk cümlesinde İstanbul'un "büyükçe bir köy" olduğunu savunuyor ve kenti mamur ve güzelleşmiş görmek istediğini belirtiyordu.⁹⁷ Kentin istimlak edilmesi ve öncelikli olarak düzenlenmesi ge-

94 Ibid., 133-34

95 "Eski İstanbulun Eski Belediye Bahçeleri," *İstanbul Belediye Mecmuası* 193 (1941): 3.

96 Hasan Fikret, "Süt Mes'elesi," *İstanbul Belediye Mecmuası* 180-181 (1940): 16.

97 Sabih Alaçam, *Eski Şehremini Cemil Topuzlu'nun Başından Geçenler* (İstanbul: Milli Mecmua Basım Evi, 1939), 173.

rektiğini düşündüğü kısımlarını da belirttiği bu mektupta, yağ, süt, et ve ekmek gibi İstanbul'da belediyeçilik açısından öne çıkan sorunlara değiniyordu.⁹⁸ Tifo hastalığının yayılmasında en büyük rolü oynadığını belirttiği suyun, kent halkına “temiz ve tasfiye edilmiş” olarak temin edilmesini savunuyordu. Ayrıca kentin kanalizasyon sisteminin zayıflığı ve modern lağımaların olmaması da tifo salgınında etkiliydi. Ancak böyle lağımaların bütün İstanbul çapında inşa edilmesi, ona göre seneler alacak, 50-60 milyon lira gerektiren bir işti. Bu nedenle çözüm, öncelikle kuyu ve sarnıçlar gibi bütün su kaynaklarının kapatılması ve bostanların Terkos sularıyla sulanmasının sağlanmasıydı. Kuyu ve bostan sahiplerine ise Terkos suyunun uygun bir fiyatla verilmesi gerekiyordu.⁹⁹ Bununla birlikte, kent sınırları dâhilindeki bostanlara dair ayrı bir önerisi vardı: “Hele dünyanın hiçbir memleketinde İstanbul'da olduğu gibi, şehrin tam göbeğinde bostanlar, sebze bahçeleri bulunmadığından, bütün bu bostanları şehrin dışına çıkarmalı ve yerlerinde park ve bahçeler yapmalıdır.”¹⁰⁰ Dönemin şehircilik alanında öne çıkan isimlerinden biri olan İstanbul Vilayeti Mektupçusu, Osman Nuri (Ergin) Bey tarafından yazılmış bir yazıda, Osmanlı döneminde demiryolu hattının ve istasyonun Yenikapı ve Langa bostanlarının olduğu saha yerine Sirkeci'de yapılmış olması eleştiriliyordu.¹⁰¹ Söz konusu saha, Cemil Bey'in İstanbul'un Avrupa kentlerine benzemesi için limanın taşınmasını önerdiği bölge olan Yenikapı ve Yedikule civarındadır.¹⁰²

1940 senesine gelindiğinde Cemil Topuzlu'nun kent içindeki bostanların yıkılması konusunda alınan yolu takdir ettiği anlaşılmaktadır: “Bilhassa Taksim ve Maçka'dan Dolmabahçe'ye inen bostanlık muntakanın yeşil saha haline ifrazı büyük bir himmet eseridir.”¹⁰³ Aynı sene Vali ve Belediye Başkanı Lütü Kırdar, “şehrin en işlek bir yeri olan”

98 Ibid, 173-92.

99 Ibid., 190-92.

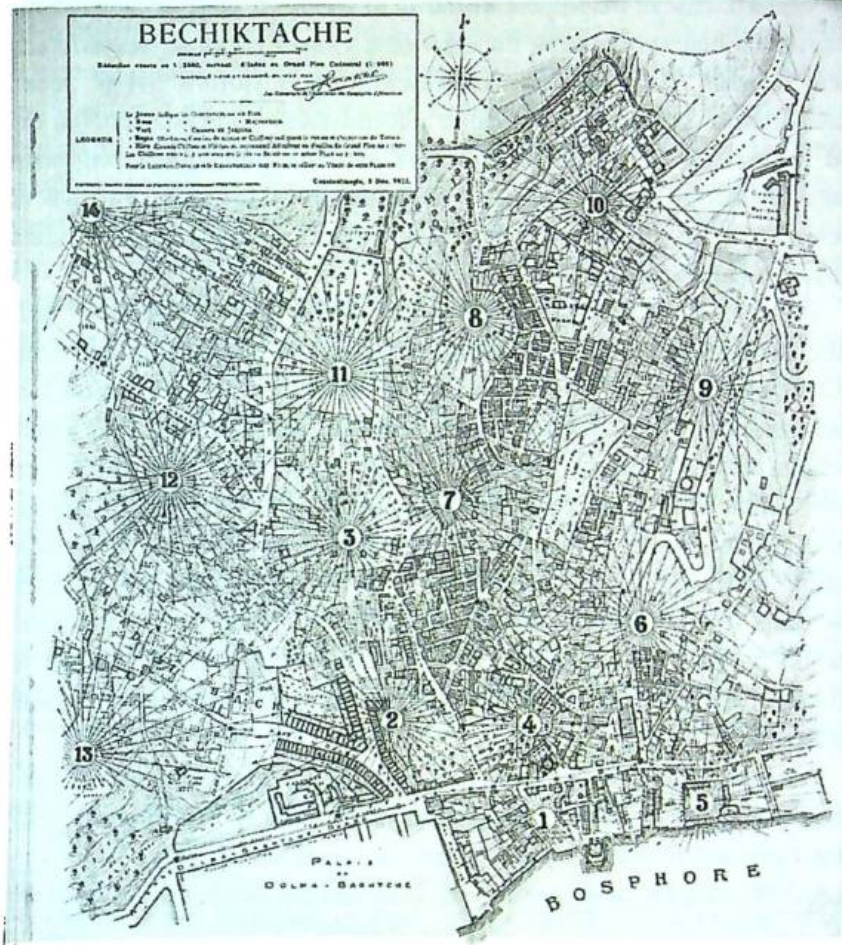
100 Ibid., 192.

101 Osman Nuri, “Cumhuriyet Devrinde İstanbul Belediyesi ve Hususi İdaresi On Senede Ne Yaptı,” 39-40.

102 Sabih Alaçam, “İstanbulumuzun İmanı Hakkında Ne Diyorlar?” *İstanbul Belediye Mecmuası* 185 (1940): 185.

103 Ibid., 185.

Aksaray'daki Sütçü Bostanı'nın yıkılarak çocuk parkı olarak düzenlenmesine başladıklarını ve bu parkın çok yakında tamamlanacağını müjdeliyordu.¹⁰⁴ Bu ifade ve düzenlemeler, kentsel tarıma son vermeyi hedefleyen ideolojik eğilimin tek parti döneminde güçlendiğini ve bu hedefe ulaşmak üzere somut adımların atıldığını ortaya koymaktadır.

Kaynak: Jacques Pervititch, *Jacques Pervititch Sigorta Haritalarında İstanbul/Istanbul in the Insurance Maps of Jacques Pervititch* (İstanbul: Tarih Vakfı, 2000).

104 "İstanbul Umumi Meclisi Üçüncü İntihab Devresinin Toplantısı, Açılış Nutku," *İstanbul Belediye Mecmuası* 186 (1940): 212.

Hayvancılık

Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı yıllarında tarım sektörü oldukça olumsuz etkilenmişti. İstanbul Vilayeti'nde bağ ve bostanlarda olduğu gibi hayvan sayısında da bir azalma görülmüştü. Bu nedenle vilayette tarımı ve hayvancılığı engellemek değil, canlandırmak önemli bir hedefti. Ancak belediyenin önündeki sorun, rejimin modernleşme anlayışıyla bağlantılı olarak bu sektörleri vilayet çapında desteklerken kent sınırları dâhilinde sona erdirmektir. Bu durumun halkın geçim kaynaklarını sınırlandırması, ülke ekonomisini olumsuz etkilemesi, bu sektörlerin kente özellikle seyyar satıcılar aracılığıyla doğrudan sağlayabildikleri gıdanın başka yollarla temin edilmesinin güçlüğü ve belediye ve devletin vergi gelirinin azalması gibi ihtimaller yetkilileri düşündürmüş olmalıdır.

Ağustos 1912'de İstanbul Şehremini olarak göreve başlayan Cemil Bey, kentin cadde ve sokaklarındaki manzarayı şöyle anlatmaktadır: "O tarihte Galata ve Fatih'te hususi eşhas elinde gayrisihhî olarak birkaç mezbaha vardı. Kasaplar koyunları dükkânın arkasındaki küçük aralıkta keser, yüzer ve oracıkta satardı. Bu sebepten gündüzleri en işlek caddelerimizden sürü sürü koyun geçirilir ve arada sırada boş arsalarda otlatılırdı."¹⁰⁵ Ona göre "şehrin içinde gayet ibtidai ve murdar birçok inek ahırları vardı. Ahırlardaki hayvanların sağıldığını görenler bir daha süt içmeğe cesaret edemezlerdi."¹⁰⁶ Cemil Bey'in bu yıllarda aldığı önlemlerin yeterli olmadığı ve sorunun sonraki yıllarda da sürdüğü, tek parti dönemindeki belediyecilik tartışmalarından anlaşılmaktadır.

Umumi Hıfzısıhha Kanunu'nun 246. maddesi belediye sınırları dâhilinde ahır bulunmasını yasaklamaktaydı.¹⁰⁷ Ancak bu dönemde toplam 1.353 ahırın 274'ü birinci muntıkada, yani sur içi bölgede yer alırken, 339'u şehrin bir diğer merkezi bölgesi olan üçüncü muntıkada yer

¹⁰⁵ Topuzlu, *İstibdat, Meşrutîyet, Cumhuriyet*, 107.

¹⁰⁶ Ibid., 108; Hasan Fikret, "Süt Mes'elesi," 16.

¹⁰⁷ "Umumi Hıfzısıhha Kanunu (1593)," *Resmî Gazete* 1489, 6 Mayıs 1930.

alıyordu.¹⁰⁸ Osman Nuri Bey'e göre sayımı izleyen beş sene içerisinde 91 yeni ahır yapılmıştı.¹⁰⁹ 1940-41 İstatistik Yıllığı'nda verilen bilgiye göre 1935 nüfus sayımında, kent sınırları içerisinde 1.808 ahır tespit edilmişti.¹¹⁰ Dolayısıyla dönem boyunca belediyenin aldığı önlemlerin yetersiz olduğu ve ahır sayısının artmaya devam ettiği anlaşılmaktadır.

Ahır sayısının artması, nüfus yoğunluğu ile birlikte düşünüldüğünde kentteki hayvanların sayısının da artması demekti. Tek parti dönemi boyunca, yolların sınırlı ve bakımsız olduğu ve hayvancılığın önemli bir ekonomik rol oynadığı kentin herhangi bir noktasında binek hayvanları ve sürüleri görmek mümkündü. İstanbul Belediye Mecmuası'nda yayımlanmış olan çok sayıda yazı ve genelge bu konuya değinmektedir. Örneğin 17 Mayıs 1932 tarihli bir belediye tamimine göre pek çok semtte ahır hayvanları, sokak ve meydanlarda gezdiriliyor ve arsalarda otlatılıyordu.¹¹¹ Belediye sınırları içinde hayvanların sürüler halinde gezdirilmesinin yasak olmasına karşın bu sorun, muhtemelen yine o civarda yaşayan kişilerin ahırlarında besledikleri birkaç hayvanı bir çobana emanet etmeleri neticesinde meydana geliyordu.¹¹²

Osman Nuri Bey'in verdiği bilgiye göre, “medeni ve asrî” bir kent çok temiz olmak zorunda olduğu için Belediye Zabıtası Talimatnamesi, yaya kaldırımları üzerinde at, koç ve dana gibi hayvanlarla birlikte yürümeyi yasaklıyordu.¹¹³ Bu konuda Osman Nuri belediyelerin yetkilerine dair şöyle demektedir: “Bilhassa gidiş gelişin çok olduğu yollar ve meydanlarda sürü halinde koyun, kaz ve hindi gibi hayvanların sevkini bile kayıt ve usul altına alır. Mesela bu gibi hayvanları işlek olmıyan arka, sapa yollardan ya çok erken yahut çok geç zamanlarda

108 İstatistik Umum Müdürlüğü, *İstatistik Yıllığı*, Cilt 2 (İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1929), 57.

109 Osman Nuri, “Dünkü ve Bugünkü İstanbul,” 246.

110 İstatistik Umum Müdürlüğü, *İstatistik Yıllığı, 1940-1941*, Cilt 12 (Ankara: Ankara Basım ve Ciltevi, 1941), 89.

111 “Belediye Tamimleri,” *İstanbul Belediye Mecmuası* 93/21 (1932): 349.

112 “Belediye Tamimleri,” *İstanbul Belediye Mecmuası* 149-153 (1937): 633.

113 Osman Nuri, “Belediye Tenbih ve Yasaklarının İstinat Ettiği Esaslar,” *İstanbul Belediye Mecmuası* 90/18 (1932): 203.

geçirtir.”¹¹⁴ Hayvanların kullanabilecekleri yolların belirlenmesi sonraki senelerde de bir sorun olmaya devam etmiştir.¹¹⁵ Hayvan Hareketleri Talimatnamesi’ne göre “belediyenin muayyen güzergâhı haricinde gezdirilen hayvanlar” ve “şehir hududu haricine götürülen sürüler” sahiplerinin gerekli vesikaları temin etmesi halinde dahi kaçak muamelesi görecek ve mezbahaya yollanacaktı.¹¹⁶ Hayvan sahiplerinin böyle durumlarda zabitanın kaçak olmayan hayvanlara da müdahale ettiğini öne sürerek şikâyetçi oldukları görülmüştür.¹¹⁷

“Kaçak et” sorunu, tek parti dönemi boyunca İstanbul Belediyesi’nin gündemindeydi. Et satıcılarının hayvan kesimi ve satışını düzenlemeyi amaçlayan Hayvan Borsası Talimatnamesi’ne aykırı olarak borsa dışından kasaplık hayvanları satın almaları ve yetiştirmeleri, önlenmesi gereken bir sorun teşkil ediyordu.¹¹⁸ Bu bağlamda yetkililer, ötede beride kaçak olarak kesilen etin hastalıklı olduğunu vurguluyorlardı.¹¹⁹ Bu nedenle et kaçakçılığının önlenmesi, hayvanların belirli bir mezbahada, “fenni ve sıhhi koşullar” altında kesilmesi gerekiyordu.¹²⁰ Tüketicilerin bu konuda yeterince duyarlı olmayıp, belediyenin uygun görmediği et, süt, meyve ve sebze gibi ürünleri tüketmeye devam etmeleri yetkililer tarafından sık sık eleştirilmekteydi; “münevverlerin” dahi kaçak et tüketmesi bir sorun olarak görülüyordu.¹²¹ Belediyenin gerekli standartları haiz olmayan mezbahaları tamamen kapatmayı başaramadığı ve bu suretle kaçak kesime devam edildiği *İstanbul Belediye Mecmuası*’nda zaman zaman dile getirilmekteydi.¹²²

114 Ibid., 204.

115 Ibid., 160-62; “Belediye Tamimleri,” *İstanbul Belediye Mecmuası* 160-162 (1938): 762.

116 “Uray Genelgesi,” *İstanbul Belediye Mecmuası* 149-153 (1937): 577.

117 Ibid., 576.

118 “Belediye Tamimleri,” *İstanbul Belediye Mecmuası* 92/20 (1932): 306.

119 Esat, “İstanbulun Sıhhi ve Baytari Müesseseleri,” *İstanbul Belediye Mecmuası*, 109-110 (1933), 133.

120 “Karaağaç Mezbahasında Sığır Kesimi,” *İstanbul Belediye Mecmuası* 106-107 (1933): 864.

121 Ibid., 867.

122 Esat, “İstanbulun Sıhhi ve Baytari Müesseseleri,” 131.

Süt üretimi ve satışının izne tabi olması ve belirli standart ve kurallara dâhilinde gerçekleştirilmesi, belediyenin öncelik verdiği konulardan biriydi.¹²³ Süt, “bilhassa çocuklarla ihtiyarların en mükemmel gıdası” olarak görülmekteydi; ancak genellikle uygun olmayan şartlarda imal ediliyor ve satılıyordu. Dr. Zeki Faik Ural, bu konuda şöyle söylüyordu: “Bugün şehirde içtiğimiz sütler, pis yerlerde yaşayan, fena beslenen, bakımsız, hatta belki de hasta hayvanlardan sıhhi hiçbir kontrol altında bulunmayan insanlar tarafından çok pis şartlar altında sağılır ve gene aklın güç kabul edeceği mühlmel şartlar altında nakledilerek içine her türlü hile karıştırılarak en iptidai vasıtalarla dağıtılır.”¹²⁴ Ayrıca yetkililer tarafından, “sıhhi” olmayan ahırlarda, uygun olmayan şartlarda yaşayan ineklerden elde edilen sütlerin verem dâhil olmak üzere çeşitli hastalıklara ve çocuk ölümlerinin artmasına yol açtığı savunuluyordu.¹²⁵ Kentte “sıhhi” ya da değil, istisnasız bütün ahırlar yasaktı. Ancak belediyenin bu yasaklara uyulmasını sağlayacak kapasitede olmadığı ve ahırların en azından belli ölçüde ıslah edilmesini sağlamaya çalıştığı söylenebilir. 1933’te bu konuda hayli yol alındığı savunuluyor, fakat yine de bu çalışmalara devam etmenin zorunlu olduğu ifade ediliyordu.¹²⁶ 1935’te yayımlanan “Süt Talimatnamesi”nin 14. maddesine göre sağlık açısından gerekli görülen standartlara sahip olmayan ahırlarda imal edilen sütlerin satışı yasaklanıyordu. Hayvanların düzenli olarak baytar tarafından muayene edilmesi gerekiyordu. Ayrıca sütlerin bulunduğu yerin yatak odası ya da oturma odası olmasına ve aynı ortamda yemek pişirilmesine müsaade edilmiyor, talimatnameye aykırı olarak hareket edenlerin cezalandırılacağı belirtiliyordu.¹²⁷ Bele-

123 “Umumi Hıfzısıhha Kanunu,” *İstanbul Belediye Mecmuası* 73, sayı 1 (1930): 28; “Belediye Tamimleri,” *İstanbul Belediye Mecmuası* 86/14 (1931): 68; Osman Nuri, “Belediye Tenbih,” 265; “Belediye Tamimleri,” *İstanbul Belediye Mecmuası* 103 (1933): 755.

124 Zeki Faik Ural, “Sütlerimiz,” *İstanbul Belediye Mecmuası* 127-128 (1935): 347.

125 Esat, “İstanbulun Sıhhi ve Baytari Müesseseleri,” 136; Zeki Faik Ural, “Sütlerimiz,” 348-49.

126 “Karaağaç Mezbahasında Sığır Kesimi,” *İstanbul Belediye Mecmuası* 106-107 (1933): 865.

127 “Kanunlar, Nizamnameler,” *İstanbul Belediye Mecmuası* 133-134 (1935): 4-9.

diye tamimleri ve Hıfzısıhha ve Belediye Kanunları haricinde belediye, Zabıta Talimatnamesi'nin de gereği olarak gıda maddesi üretilen ya da depolanan yerlerde ikamet edilemeyeceğini duyuruyordu. Örneğin evde yapılan süt, yoğurt ve kaymağın satılması yasaklanıyordu. Bütün bu yasakları uygulayabilmek için de seyyar satıcıların “toplu olarak oturdukları han ve saire mahallerin sistematik ve daimi surette teftişile buralarda gıda maddeleri ihzar ve muhafazasının men’i” gibi önlemler düşünülüyordu.¹²⁸

Belediyenin çabalarına karşılık, ahır sahipleri, evlerinde bulamadıkları konforun ahırlarında arandığını öne sürerek çeşitli yollarla direnmişlerdir. Özellikle birkaç inek sahibi olan kişilerin ıslah için herhangi bir masrafı kabul etmedikleri ve kontroller sırasında zorluk çıkardıkları görülmüştür.¹²⁹ Ahırları, süt üretimi ve dağıtımını standardize etmek için kurulan bir komisyonun faaliyetleri, ahır sahiplerinin Başvekâlete başvurarak “daha mutedil bir yol”un benimsenmesini sağlamaları neticesinde engellenmişti. Vali ve Belediye Başkanı Muhiddin Üstündağ döneminde aynı amaçla kurulan başka bir komisyonun faaliyetleri de özellikle seyyar sütçülerin direnişiyle karşılaştı. Sütün pastörize edilmesi gerektiğini savunan komisyon, bu sorunu bir süt şirketine ihale ederek çözmek istemişti. Görüştükları şirket sütlerin belirli depolarda toplanması ve belirli kaplarda saklanması talep etti ve bu talep komisyon tarafından kabul edildi. Ancak seyyar sütçüler, şirketin belirlediği depoların “bu işle alakadar” olmayan kimselerin elinde olduğunu savunarak kendi depolarını kurdular ve rekabet etmeyi denediler. Bu rekabetin etkili olduğu söylenebilir; üreticiler sütlerin bir kısmını şirketin depoları yerine gizlice seyyar sütçülerin depolarına göndermişlerdi. Sonuç olarak süt şirketi faaliyetlerini sadece 2,5 ay sürdürebildi. Daha sonra hazırlanan bir inek ve beygir ahırları talimatnamesi ise yine ciddi bir muhalefetle karşılaştı; ancak Bakırköy'deki bir heyetin parti müfettişlerine başvurarak ilettiği şikâyetler “yersiz” bulunmuş ve belediye, talimatnameyi uygulamaya devam etmiştir. Hasan Fikret Bey'in verdiği bilgiye göre, 1940 senesine gelindiğinde 1-2 inekli ahırlar haricinde,

128 “Belediye Tamimleri,” *İstanbul Belediye Mecmuası* 149-153 (1937): 632.

129 Zeki Faik Ural, “Sütlerimiz,” 352.

belediye hududu dâhilindeki köylerde ahırların ıslahı çabaları başarılı olmuştu.¹³⁰

Bu süreçte “münevver zümreler”, sadece kaçak et tükettikleri için eleştirilmiyor, aynı zamanda ahırların ıslah edilmesini ya da kapatılmasını sürekli olarak engellemeye teşebbüs etmekle itham ediliyordu; buna göre bu zümrelerin itirazları, ıslah etme çabalarını yavaşlatmaktaydı.¹³¹ Okuma-yazma bilen ve eğitilmiş, dolayısıyla “kentli” kategorisinde değerlendirilen münevverlerin, kentte tarım ve hayvancılıkla meşgul olan kişilere destek vermesi, aslında iktidarın ve belediyenin kır ve kent tahayyülünün çeşitli toplumsal gruplar arasında bir mutabakatı yansıtmadığını ortaya koymaktadır.

Bu konudaki tartışmalar, İstanbul Belediye Mecmuası’nda Dr. Zeki Faik Ural ile Baytar Esad Evsen arasında bir polemige yol açmıştır. Ural, Vilayet Hıfzısıhha Laboratuvarı’ndaki tahlillerde Eminönü, Fatih, Adalar, Üsküdar, Beyoğlu’nda dağıtılan sütlerin büyük ölçüde bakteri içerdiğini belirlemişti.¹³² “Bir iki inekli mandıralar”dan ziyade büyük mandıraları hedef aldığı ve kent içindeki bütün ahırları kapatmayı makul görmediği için eleştirilerinin ılımlı olduğu söylenebilir. Ancak mecmuanın bir sonraki sayısında Baytar Esad Evsen, süt sorununun bütün dünyada olduğunu ve İstanbul’da inek ahırlarının ıslahında yol alındığını savunuyordu. Ona göre belediyenin üreticilere bu konuda fazla yüklenmemesinin sebebi, onların “zaten kötü olan mali durumlarını büsbütün bozmamak” arzusuydu ve belediye bu uygulamasını sürdürmeliydi.¹³³

1933’te yayımlanan bir belediye tamimine göre İstanbul’daki toplam 3.000 sütçüden sadece 800’ünün sağlık muayenesi cüzdanı vardı.¹³⁴ 1939 senesinde de kentte 3.000 seyyar sütçünün olduğu belirtiliyor ve bu sütçülerin faaliyetlerinin denetlenmesinin imkânsız olduğu savunu-

130 Hasan Fikret, “Süt Mes’elesi,” 17-18.

131 Esat, “İstanbulun Sıhhi ve Baytari Müesseseleri,” 136.

132 Zeki Faik Ural, “Sütlerimiz,” 349.

133 E. Evsen, “Sütlerimiz,” *İstanbul Belediye Mecmuası* 129-130 (1935): 438-41.

134 “Belediye Tamimleri,” *İstanbul Belediye Mecmuası* 104-105 (1933): 804.

luyordu.¹³⁵ Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya'nın 1934'te verdiği bilgiye göre toplam 1.195 sütçü, bir sütçüler cemiyetine kayıtlıydı.¹³⁶ Bir sene sonra Dr. Zeki Faik Ural, günde ortalama 40.000 litre süt tedarığına karşılık, 60.000 litre sütün satıldığını belirtiyor ve geriye kalan 20.000 litre nin ise muhtemelen su olduğunu savunuyordu.¹³⁷ 1939'a gelindiğinde bu miktarda bir değişiklik olduğu göze çarpmaktadır: "...İstanbul'da istih-sal edilen süt 30.000 kilodan ibarettir. Hariçten de 6.000 kilo inek sütü geldiği kabul edilirse 36.000 olur. Hâlbuki İstanbul şehrinin istihlaki 50.000 kilo kadar tahmin olunmaktadır." Yazara göre aradaki 14.000 kiloluk farkın kaynağı meçhuldü.¹³⁸

Belediyenin ahır, hayvan ve sütleri denetleme çabası 1940'lı yıllarda da devam edecekti. Vali ve Belediye Başkanı Lütfi Kırdar'ın 1941'de verdiği bilgiye göre kent sınırları içerisinde düzenli olarak muayene edilen 4.500 inek vardı ve ahırları teftiş ediliyordu. Aynı zamanda belediye, kentin içinde ahırların yasaklanmış olmasına karşın bu konuda verilen hizmetleri kontrol altına alıp merkezileştirmeye çalışıyordu. İstanbul Belediyesi'nin Edirnekapı'daki temizlik ahırları ve Kumkapı'da hayvanların bakımı için kullanılan deposu bu amaçla kullanılan mekânlar arasındadır.¹³⁹ Bütün bu çabalara karşın yetkililer, söylem düzeyinde genellikle kararlı görünmelerine karşın, saflarındaki muhaliflerin ve toplumun en azından bir kısmının bu politikalara aleyhtar bir tutum izlemesinin etkisiyle ahırların ve mezbahaların tamamını kapatamamış, kentsel mekândaki hayvancılığı ve belediyenin denetimi dışındaki et ve süt satışını ancak kısmen engelleyebilmişlerdir.

Sonuç

Bu yazıda kentsel merkez ve kırsal çevre karşıtlığı varsayımının ve mekânla toplumu ayrı kategoriler olarak değerlendiren yaklaşımların açmazları, ele alınan dönemde Türkiye'nin en büyük kenti olma özelli-

135 Hasan Fikret, "Süt Mes'elesi," 18.

136 Osman Nuri, "Dünkü ve Bugünkü İstanbul," 358.

137 Zeki Faik Ural, "Sütlerimiz," 349.

138 Hasan Fikret, "Süt Mes'elesi," 18.

139 "Silivride İkinci Ehli Hayvanlar Sergisi," 919.

ğine sahip olan İstanbul üzerinden tartışılmıştır. Söz konusu yaklaşımlar, sadece 1950 sonrasında değil, 1950 öncesinde de kentsel mekânın hayal edilmesini, üretilmesini ve dönüşümünü açıklamaktan uzaktır. Kentsel tarımın merkezdeki yaygınlığı ve tarımsal nüfusun niceliği ve dağılımı dikkate alındığı takdirde, büyük bir toplumsal grubu temsil eden tarım çalışanlarının iktidarın ürettiği politikaları ve belediyenin uygulamalarını etkileyen bir aktör olarak kent tarihyazımına dâhil edilmesi mümkündür. Bu açıdan meyve, sebze, et ve süt üretimi ve ticareti üzerindeki mücadele, merkezi denetimi artırmayı hedefleyen otoriter bir rejimin uzantısı olan İstanbul Belediyesi'nin çeşitli toplumsal grupları kontrol etmekte zorlandığını ve kentin sosyo-ekonomik dönüşümünde rol oynayan aktörlerden sadece birisi olduğunu ortaya koymaktadır.

Meclisteki tartışmalar, kırsal ve kentsel dokunun iç içe olduğu bir sahada tarım ve hayvancılıktan arınmış bir modern kentsel mekân kurmak amacıyla harita üzerinde çizilen kır ve kent sınırlarının kentsel tarımın vergilendirilmesi açısından öngörülemeyen sorunlara yol açtığını ortaya koymaktadır. Varsayılanın aksine, tek parti döneminde İstanbul'da kentsel mekân sadece kentle özdeşleştirilen toplumsal grupların mevcut olduğu bir yapı değildi. Bürokratlar, askerler, esnaf, tüccar ve zanaatkârlar gibi grupların haricinde, çiftçi ve köylüler, vilayet ve kentte tarım ve hayvancılığı yaygın olarak sürdürmekteydi. İstatistiki veriler ve haritalar bir bütün olarak değerlendirildiğinde kentin merkezindeki tarımsal faaliyetin en az çevresindeki kadar yoğun olduğu görülmektedir. Bundan dolayı bu dönemde kentsel tarımı marjinal bir faaliyet ve tarım sektöründe çalışanları da kentin çeperlerinde yer alan marjinal bir grup olarak değerlendirmek mümkün değildir.

Literatürde İstanbul'da meyve ve sebze üretiminin ve tarım alanlarının 1950'li yıllara kadar çok az değiştiği vurgulanmaktadır ancak bu çalışma kentsel tarım konusundaki ideolojik ve siyasî tercihlerin 1930'lu yıllarda belirginleştiğini ve fiiliyata aktarıldığını göstermektedir. Rejimin ana paradoksu, Türkiye ekonomisinin motoru ve maliyesinin ana gelir kaynağı olan tarıma muhtaç olmasından kaynaklanıyordu: Hayvancılık ile birlikte bu sektör, İstanbul gibi büyük bir kentin gıda ihtiyacının karşılanabilmesi için elzemdi ve bundan dolayı vilayetin

kırsal alanında tarımsal üretimi artırmak gerekiyordu. Buna karşılık, 1930'lu yıllarda kentsel alanda tarımsal faaliyeti modernleşme açısından sorun olarak gören bir ideolojik eğilim güç kazanmış ve demiryolu hattı ve istasyonu, liman, park veya stadyum olarak kullanılmak üzere geniş bostanların ortadan kaldırılması, sistematik olarak izlenen bir kentsel dönüşüm politikası olmuştur. Kentsel tarıma müdahale edebilmek için meşruiyet arayışında olan yetkililer, tarım ve hayvancılığın kentte kirliliğe yol açtığını ve toplum sağlığını tehdit ettiğini öne sürerek konuyu bir bilim ve sağlık sorunu olarak sunmuştur. Ancak meclis ve belediyede kentsel tarıma karşı daha yumuşak bir tutum izlenmesi taraftarı olanlarla taviz verilmemesi gerektiğini savunanlar arasında bir anlaşmazlık ortaya çıkmış ve rejim aydın olarak sınıflandırdığı okur-yazar orta sınıf mensuplarını dahi tam olarak ikna edememiştir. Bu grupların da desteğiyle tarım çalışanları, iktidarın izlediği kentleşme politikasına karşın temel toplumsal gruplarından biri olarak dönem boyunca kentsel mekânın üretilmesinde etkili olmuştur.

RADİKAL FAKTÖR: TEK PARTİ VE KEMALİZM'İN OLUŞUM SÜRECİNDE RADİKAL PARTİ ETKİLEŞİMLERİ

REMZİ ÇAĞATAY ÇAKIRLAR

Temmuz 1923'te imzalanan Lozan Antlaşması'nı takip eden aylarda Mustafa Kemal Paşa ve etrafındaki kadro Cumhuriyet'i ilân ederek çok geçmeden Fransız Üçüncü Cumhuriyeti'ni (1870-1940) model alan bir rejim tesis etmeyi tercih edecekti. Ankara'da kurulmak istenen "bir ve gayr-i kabil-i tecezzi cumhuriyet" düşüncesi tekil bir proje değildi ve Fransız Cumhuriyeti'nin "*république: une et indivisible*" resmî ilkesini sahiplenmişti. Bir ve bölünemez Türkiye Cumhuriyeti fikri, Paris'te, özellikle de Radikal Parti çevrelerinde ideolojik anlamda geniş yankı ve heyecan bulmuştu.²

Cumhuriyetçi, anti-monarşist, laik, ruhban karşıtı, radikal demokrat, pasifist ve pozitivist fikirlerin Fransa'daki önde gelen temsilcisi olan Radikal Parti (*Parti radical*) kendisini Fransız İhtilali'nin ve Avrupa Aydınlanması'nın ülkedeki gerçek varisi olarak tanımlıyor ve 18. yüzyıl Britanyası'nın siyasî liberalizm ve radikal demokrat geleneğinin takipçisi olarak addediyordu.³ Partinin resmî adı Cumhuriyetçi, Ra-

- 1 Bu çalışmanın çeşitli aşamalarında benimle değerli yorumlarını paylaşan Sevgi Adak, Nathalie Clayer, Alexandros Lamprou, Erdal Kaynar, Ömer Koçyiğit, Emmanuel Szurek, Alp Yenen ve Erik Jan Zürcher'e teşekkürlerimi sunarım.
- 2 Mustafa Kemal Paşa ve Fransa'nın "bir ve gayr-i kabil-i tecezzi cumhuriyet" ilkesiyle ilgili anekdot için: Falih Rıfkı Atay, *Çankaya* (İstanbul: Doğan Kardeş, 1969), 373-74.
- 3 Jammy-Schmidt, *Les Grandes thèses radicales de Condorcet à Édouard Herriot, Préface d'Édouard Herriot* (Paris: Éditions des Portiques, 1934), III-IV; Gérard Baal, *Histoire du Radicalisme* (Paris: La Découverte, 1994), 4-5; Albert Thibaudet, *Les idées politiques de la France* (Paris: Librairie Stock, 1932), 121.

dikal ve Sosyalist Radikal Parti'yi (*Parti républicain, radical et radical-socialiste*). Her ne kadar kendini Fransız siyasî yelpazesinin sonunda konumlandırırsa da Radikaller, Marksizm'e ve komünizme açıkça karşı çıkıyor ve kendilerini "Cermen kökenli kolektivizmden" ziyade "1848 İhtilallerinin Fransız Sosyalizmi" geleneğine bağlıyorlardı.⁴ Ayrıca, kendilerini her fırsatta kilisenin ve aristokrasinin mülkünü kamulaştırarak millî serveti halka dağıtan "1789 İhtilâlî'nin çocukları" olarak tanımlayan Radikaller kişisel hürriyetlerin garantisi olarak gördükleri şahsî mülkiyete sıkı sıkıya bağlıydılar.⁵ Bütün toplumsal sınıfların millî çıkarlar etrafında kaynaşmasını savunan, Rousseaucu toplumsal sözleşme fikrinden ilham alan içtimai vazife ve dayanışma fikirlerine dayalı seküler bir solidarizm, partinin ekonomik ve sosyal görüşünün temelini oluşturuyordu.⁶ Radikaller aynı zamanda güçlü bir orta sınıfın varlığını cumhuriyetin belkemiği olarak görüyorlardı. Léon Bourgeois, Céléstin Bouglé ve Ferdinand Buisson gibi partinin kurucu liderleri solidarist ve ruhban karşıtı düşüncenin Fransa'da önde gelen teorisyenleriydi. Bu isimler, Émile Durkheim başta olmak üzere Üçüncü Cumhuriyet'in diğer solidarist filozoflarıyla birlikte, ahlaki olguların pozitif bilimlerin metotlarına göre ele alınması gerekliliği ve laik cumhuriyetçi yurttaşlar yetiştirme tahayyülü hususunda uyum ve dayanışma içerisindeydiler.⁷ 1901 yılında kurulan Radikal Parti, 1902 yılındaki seçimlerde iktidara gelmiş ve dinin devlet işlerinden ayrılarak şahıslara indirgenmesi fikrini savunan siyasî bir ruhban karşıtlığı neticesinde 1904'te Vatikan ile olan ilişkilerin askıya alınması ve 1905 yılındaki kilise ve devlet ayrımı sürecinde öncü rol oynamıştı.

Radikal Parti'nin Türkiye'ye yönelik yaklaşım ve siyasetini değerlendirmek için diplomatik ve uluslararası perspektiften çok, ulusaları

4 Jacques Kayser, *Les grandes batailles du radicalisme 1820-1901* (Paris: Marcel Rivière et Cie, 1961), 220.

5 Serge Berstein, *Histoire du Parti Radical: La Recherche de l'Âge d'Or (1919-1920)* (Paris: Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, 1980), 29.

6 Léon Bourgeois, *Solidarité* (Paris: Armand Colin & Cie Éditeurs, 1896), 115-30.

7 Katherine Auspitz, *The Radical Bourgeoisie: The Ligue de l'Enseignement and the Origins of the Third Republic, 1866 - 1885* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002), 161-77.

ve küresel tarih çerçevesinden bakmak metodolojik olarak başlangıçta bize yardımcı olabilir. Her ne kadar uluslararası gelişmelerden tamamen bağımsız olmasa da ulusaşırı ve küresel tarih perspektifleri sadece bir ülkenin diplomasisi, devletlerarası münasebetleri veya dış ticaretini göz önünde bulundurmamakla kalmayıp, aynı zamanda toplumların ve ülkelerin devlet-dışı kuvvetler tarafından da nasıl etkilendiğine vurgu yapmaktadır. Daha da önemlisi, bu iki metodolojik yaklaşım sadece devletin aktörleri veya ulusal sınırlarla kısıtlı kalmayarak, yekpare bir görüntünün ötesinde ülkelerin içindeki çeşitli aktörlerin ve siyasî partilerin birbirinden farklı seslerini duymamıza fırsat verecektir.⁸ Sebastian Conrad, küresel ve ulusaşırı tarih yaklaşımlarını incelediği çalışmasında iki metodun da uygulanabilir olabilmesi için karşılaştırma ve ilişkilerin/bağlantıların/ağların öneminin altını çizmektedir. Conrad “karşılaştırma” ve “ilişkilere”, küresel düzeydeki gelişmelerin, süreçlerin, bağlam, büyük yapı değişimleri ve küresel iç içe geçmişliğin eşlik ettiği bir “nedensellik ilişkisini” de eklemektedir.⁹ Conrad’ın yaklaşımına dayanan bu bölüm, ilk kısımda Osmanlı İmparatorluğu’ndan Cumhuriyet’e geçiş ve Hilâfet’in kaldırılışına kadar geçen süreçte Radikal Parti’nin İttihatçı ve Kemalistlerle olan benzerliklerini ve bağlantılarını gösterecektir. İkinci kısımda ise Radikal Parti’nin iktidara geldikten sonra genç Türkiye Cumhuriyeti’ne yönelik izlediği ulusaşırı laik cumhuriyetçi siyaseti ve diplomasiyi ve bu Radikal siyasetin erken Cumhuriyet dönemindeki etkisini ele alacaktır.

Kemalizm’i ulus aşırı bir yaklaşımla ele alan çalışmalar son yıllarda artış göstermiştir. Bu çalışmalar önemli olmakla birlikte ya sadece karşılaştırmalı analiz ile sınırlı kalarak bağlantılara gereken ağırlığı vermemiş veya bağlantıları göstermiş ancak Kemalizm’in farklı coğrafyalardaki diğer fikirlerin oluşumundaki etkisini incelemiştir.¹⁰ Bu çalışma

8 Sebastian Conrad, *What is Global History?* (Princeton: Princeton University Press, 2016), 44-45.

9 Ibid., 72.

10 Stefan Plaggenborg, *Ordnung und Gewalt: Kemalismus – Faschismus – Sozialismus* (München: Oldenbourg Verlag, 2012); Stefan Ihrig, *Atatürk in the Nazi Imagination* (Cambridge: Harvard University Press, 2014); Nathalie Clayer, Fabio Giomi ve Emmanuel Szurek (der.), *Kemalism: The Transnational Making of Kemalism in the Post-Ottoman Space* (Londra: I.B. Tauris, 2018).

ise karşılaştırma, benzerlikler ve farklılıkların ötesinde bağlantılara bakarak ve ayrıca bu bağlantıların “Kemalizm’in oluşumdaki” etkisini ele alarak diğer çalışmalardan ayrılmaktadır. Son olarak, henüz biçimlenme aşamasındaki tek parti düşüncesini 1790’ların Fransası’ndan ziyade 1920’lerdeki çağdaşı bir siyasal hareket olan ve “1789 İhtilâlinin bütün çocuklarını” bir araya getirmek amacıyla kurulmuş Radikal Parti ile birlikte ele almak önemli bir kayıp halkaya işaret edecektir diye düşünüyorum.¹¹

Radikal Benzerlikler ve Bağlantılar (1908-1924)

Radikal Parti ve Kemalizm’in nüvesini oluşturacak olan Ankara’da ki cumhuriyetçi hareket arasındaki karşılaştırmalı bir analiz, bize her iki siyasal hareketin fıkırsel olarak bazı benzerliklere sahip olduğunu göstermektedir. Cumhuriyetçilik ve dindışı ilkelere ek olarak pozitivizm ve kitlelerin eğitim yoluyla dönüştürülmesine dair inanç, bu fıkırsel benzerliklerin başında gelmektedir.¹² Ayrıca tesianütçü veya dayanışmacı (solidarist) toplum tasavvuru da bazı farklılaşmalara rağmen iki hareket arasında daha geniş bir fıkırsel ortak paydanın olduğunu göstermektedir.¹³ Bu fıkırsel benzerliklere bir de milliyetçiliği eklemek mümkündür. Radikaller her ne kadar “*réactionnaire* /irticai/gerici” bir kavram olarak tanımladıkları ve özellikle Dreyfus Davası sürecinde Katoliklik ile ilişkilendirilen milliyetçilik düşüncesine mesafeli dursalar da kendilerini Fransız İhtilâli’nin mirası olarak gördükleri vatanse-

11 Niyazi Öktem, “La Philosophie de la révolution française et le kéalisme,” *De la Révolution Française à la Turquie d’Atatürk* içinde, der. Jean-Louis Bacqué-Grammont ve Edhem Eldem (İstanbul: ISIS, 1990), 205-14. Taner Timur, “Sivil Toplum, Jakobenler ve Devrim,” *Mülkiye Dergisi* 23, sayı 219 (1999): 26-29; Nilüfer Göl, *Melez Desenler* (İstanbul: Metis, 2000), 99-100; Ahmet İnsel, “Giriş,” *Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce*, Cilt 2, *Kemalizm* içinde, der. Ahmet İnsel (İstanbul: İletişim, 2009), 22; Emrah Gülsunar, *Jakobenizm ve Kemalizm: Eleştirel Bir Karşılaştırma* (İstanbul: Yordam, 2015).

12 Radikal Parti’nin Jön Türkler, İttihatçılar ve Kemalistlerle arasındaki benzerlikler ve ilişkilerden bahseden erken bir çalışma için: Erik Jan Zürcher, “The Influence of the French Radical Party on Young Turk Political Thinking,” *De la Révolution Française à la Turquie d’Atatürk* içinde, 197-203.

13 Zafer Toprak, *Türkiye’de Popülizm 1908-1923* (İstanbul: Doğan, 2014), 462-518.

verlik fikriyle ilişkilendirerek her fırsatta Fransız Cumhuriyeti ve ulus devlet prensibine bağlılıklarını dile getiriyorlardı.¹⁴ 1870-71 sonrası gelişen Fransız sağ partilerin Almanya karşıtı rövanşist milliyetçiliği kadar saldırgan olmasa bile Almanya'ya karşı şüpheliği ve temkini elden bırakmayan bir tutum da aynı zamanda Radikallerin vatanseverlik kavramının en önemli bileşenlerinden birisini oluşturuyordu. Bu ideolojik benzerliklere ilave olarak, teşkilatlanma biçimlerine bakıldığında Fransa'daki Radikal Parti ve Türkiye'deki Cumhuriyet Halk Fırkası en azından 1920'li yıllar göz önüne alındığında dönemlerinin Faşist ve Komünist partilerinin "kitle partisi" görüntüsünden daha çok kongrelerin ve parti yöneticileri arasındaki ilişkilerinin önemli yer tuttuğu "kurultay partileri" şeklinde sınıflandırılabilirler.¹⁵

Radikaller ideolojik anlamda benzerliklerinin yanı sıra bireysel ilişkiler bakımından da hâlihazırda Ankara ile irtibat halindeydi. 1921'de Fransa ve TBMM arasında imzalanan Ankara Antlaşması'nın mimarı Henry-Franklin Bouillion, hem Radikal Parti'nin aktif bir üyesiydi hem de Türkiye'de bulunduğu yıllarda Milli Mücadelenin liderleriyle yakın dostluklar kurmuştu. Fransa'ya döndükten hemen sonra katıldığı Kasım 1922'de düzenlenen Radikal Parti'nin on dokuzuncu yıllık kongresinde Bouillion, Milli Mücadele'yi överek Mustafa Kemal Paşa'yı Fransız İhtilâli'nden bu yana görülmuş en başarılı liderlerden biri olarak ilân ediyordu:

Şimdi Şark'a bakın. İki yıl önce, Düvel-i Muazzama Türkiye'yi Avrupa haritasından silmek için anlaşıyordu. Tek bir adam itiraz etmek için ayağa kalktı! Tek bir adam, siz de benim değerlendirmeme katılacaksınız ki enerjisi ve karakteriyle bizim İhtilâlimizden bu yana daha büyüğü görülmemiş bir adam! Parasız, desteksiz, kendi ırkının kaderine olan inancından başka hiçbir şeyi olmayan bu adam Türkiye'deki geleneksel

14 Radikal Parti'nin Paris'teki 1901'deki birinci kongresinde Léon Bourgeois, cumhuriyetçiler ve vatanseverlerin oluşturduğu "ilerici bloğun" milliyetçilerin ve ruhbanın oluşturduğu karşıdevrimcilerin "gerici bloğuna" karşı bir araya geldiğini ilân ediyordu. "Discours de Léon Bourgeois," *Premier Congrès du Parti Républicain Radical et Radical-Socialiste* içinde (Paris: Au Siège du Comité Exécutif, 1901), 42-55.

15 Maurice Duverger, *Les Partis Politiques* (Paris: Librairie Armand Colin, 1964), 307-12.

kuvvetleri yanına kattı; Mustafa Kemal denedi ve imkânsızı başardı. İki yıllık bir çabanın sonucunda, bir meclis, idare ve bir ordu kurarak onlarca savaştan sonra İngiltere'nin desteklediği Yunanlıları yendi. Kısacası, sadece kendi faaliyetiyle beş milyon insandan yeni bir millet yarattı ve iki yüz milyon Müslümanın manevi lideri oldu. İşte bu bir adamın istediğinde neleri yapabileceğinin ispatıdır.¹⁶

Franklin Bouillion'un bu sözleri Ankara'daki diplomatik bir davetten ziyade Radikal Parti kongresinde partili yoldaşlarına söylemesi aslında görüşlerinin devletlerarası nezaketten ziyade Türkiye'deki siyasi harekete yönelik bir sempatinin tezahürü olduğu şeklinde okunabilir. Aynı yıl, bir diğer Radikal Partili Jacques Kayser, Türkiye üzerine yazdığı eserinde, Britanya'nın 1918 sonrası Ortadoğu siyasetini açık ve sert bir biçimde eleştirecekti. Bir avukat olan Kayser iki savaş arası dönemde Radikal Parti'nin önde gelen figürlerinden birisi haline gelerek partinin başkan yardımcılığında bulunacaktı.¹⁷ 1926'dan itibaren Radikal Parti içerisinde yükselen ve partiyi ideolojik olarak özüne döndürmek isteyen Sol Radikallerin önderliğindeki "*Jeune-Turc*" yani "Jön Türk" hareketine mensup Kayser, daha sonra Fransız Radikalizminin yarı resmî tarihini yazacaktı.¹⁸

1922'de yayımlanan *L'Europe et la Turquie nouvelle* adlı kitabında Kayser, Lloyd George dönemi Britanya emperyalist siyasetini Cihan Harbi sonrasında Fransa'yı barış görüşmeleri sırasında Almanya karşısında desteksiz ve yalnız başına bırakmakla tehdit ederek Ortadoğu'da "aslan payını" almakla suçluyordu.¹⁹ Kayser, Britanya yönetiminin yanı sıra Georges Clemenceau'nun Ortadoğu siyasetini Britan-

16 19ème Congrès du Parti Républicain, Radical, et Radical-Socialiste tenu à Marseille (Paris: Au Siège de Comité Exécutif, 16, 17, 18 Kasım 1922), 77-86.

17 Aurélien Bouet, "Jacques Kayser: une figure intellectuelle du radicalisme du gauche," *Jean Zay et la gauche du radicalisme* içinde, der. Antoine Prost (Paris: Presses de Sciences Po, 2003), 143-61.

18 Jacques Kayser, *Les grandes batailles du radicalisme 1820-1901* (Paris: Marcel Rivière et Cie, 1961).

19 Jacques Kayser, *L'Europe et la Turquie Nouvelle* (Paris: Les Presses Universitaire de France, 1922), 49, 106-107.

ya'ya karşı aşırı tavizkâr ve itaatkâr buluyordu.²⁰ Kayser'e göre böylece Londra, sadece Mısır ve Hindistan'ın güvenliğini sağlamakla kalmamış, 1920'de İstanbul'u işgal ederek Akdeniz, Ege, Marmara, Karadeniz, Hazar Denizi, Kızıldeniz ve Hint Okyanusu'nun rakipsiz hâkimi olmuştu. Denizlerdeki hâkimiyetinin yanı sıra Britanya İmparatorluğu; İstanbul, Kudüs, Bağdat ve Mekke gibi dini, kültürel ve ekonomik merkezleri himayesi veya nüfuzu altına alarak aynı anda Hilafetin, Siyonizm'in ve Doğu Katolikliğinin hamisi olmuş, petrol başta olmak üzere doğal kaynakların çoğunu kontrol eder hale gelmişti.²¹ Kayser, Britanya emperyalizmine karşı en büyük başarıyı gösterenlerin Bolşevikler ve Türk milliyetçileri olduğunu ve başta Afganistan, Hindistan ve Orta Asya'da olmak üzere İslâm dünyasındaki antiemperyalistlerin Ankara'ya destekte bulunduğunu belirtiyordu. Ancak, Jacques Kayser'e göre dini yakınlık esasları üzerine kurulu bu gibi birliktelikler dışında Türk milliyetçiliğinin uluslararası siyasetinin iki kutbu bulunuyordu: Ruslarla ittifak ve Fransa'yla mutabakat.²² Buna karşılık Kayser, "1914-1918 savaşının Fransa ve İslâm dünyası arasındaki dayanışmanın derin temellerini yok etmediğini" fakat "bir anlığına Anglosakson emperyalizminin izinde yolunu kaybeden Fransa'nın Müslüman dünyayla dostça ilişkilere geri dönmek zorunda olduğunu" belirtiyordu.²³

Henry-Franklin Bouillion ve Jacques Kayser Ankara'yla sağlam ilişkileri olan veya Türkiye yanlısı siyaseti savunan tek Radikal Partili değildiler. Bir diğer önemli Radikal siyasetçi 1919 yılında Radikal Parti liderliğine seçilen Édouard Herriot'ydu. Herriot 1905 yılında daha 33 yaşındayken Fransa'nın en genç belediye reisi ünvanına sahip olarak Lyon Belediye Başkanlığı görevine gelmişti. Herriot vefat ettiği 1957 yılına kadar bu görevini sürdürecekti ve bu 52 yıllık belediye başkanlığı görevinin tek istisnası Nazi işgali ve Vichy rejimi döneminde görevinden azledilmesi olacaktı. Ancak Herriot, uzun siyasî hayatı boyunca sadece yerel yönetici olmakla kalmayarak çok geçmeden Lyon Bele-

20 Ibid., 35-36.

21 Ibid., 50-51.

22 Ibid., 87.

23 Ibid., 96.

diye Reisliği görevine ek olarak Radikal Parti'nin ve Fransız ulusal siyasetinin değişmez ve önde gelen aktörü haline gelecekti. İlk olarak 1912'de Rhône Senatörlüğüne seçilen Herriot, 1916'daki Bayındırlık Bakanlığı görevinin ardından başta Başbakanlık olmak üzere birçok farklı bakanlık görevlerinde bulunacaktı.²⁴

Herriot, 1919 yılında siyasetin parlayan yıldızı olarak Radikal Parti'nin başkanlık koltuğuna oturmuştu.²⁵ Daha sonra Herriot, Fransız Cumhurbaşkanlığı görevi dışında bütün ulusal ölçekli görevlerde bulunacak, ismi özellikle iki dünya savaşı arası dönemde Radikal Parti ile özdeşleşecek ve ölümünden kısa bir süre önce partinin onursal başkanlığına seçilecekti. Serge Berstein entelektüel, siyasî ve sosyal yükselişini Cumhuriyet'in eğitim kurum ve politikalarına borçlu olan Herriot'yu "Cumhuriyetin ete kemiğe bürünmüş hali" olarak tarif edecekti.²⁶

Herriot'nun İttihatçılar ve/veya Anadolu'daki milliyetçilerle olan ilişkileri İkinci Meşrutiyet dönemine, henüz genç bir belediye başkanı olduğu döneme kadar uzanıyordu. Daha siyaset hayatının ilk yıllarında Paris'teki Osmanlı Askeri Ataşesi Ali Fethi Bey (Okyar), Maliye Nazırı Mehmed Cavid Bey ve Halil Bey (Menteşe) gibi önde gelen İttihatçılarla yakın ilişkiler kurmuştu.²⁷ Herriot ayrıca 1909-10 yıllarında Türkiye'yi ziyaret etmiş, bununla da kalmayıp makale ve raporlarıyla Meşrutiyet rejiminin ve İttihatçıların Fransa'daki önde gelen destekçilerinden birisi haline gelmişti. Herriot, kapitülasyonları ve Balkan Savaşları sırasındaki Düvel-i Muazzama siyasetini alenen eleştiriyordu. Balkan Savaşları sırasındaki yazılarında Fransız kamuoyuna seslenerek Meşrutiyet Osmanlısı'nı tıpkı 1792 Fransa'sı gibi yeni bir rejim tesis

24 Francis de Tarr, *The French Radical Party: from Herriot to Mendès-France* (London; New York: Oxford University Press, 1961), 36-37.

25 Roger Bloch, *Histoire du parti radical-socialiste: des radicaux-socialistes d'hier aux démocrates-socialistes de demain* (Paris: Librairie générale de droit et de jurisprudence, 1969), 41-42.

26 Serge Berstein, *Edouard Herriot ou la république en personne* (Paris: Fondation des Sciences Politiques, 1986), 294.

27 Edouard Herriot, *Jadis I: Avant la Première Guerre Mondiale* (Paris: Flammarion, 1948), 222; *Cavid Bey'in Meşrutiyet Ruznâmesi*, der. Hasan Babacan ve Servet Avar, Cilt 1 (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2015), 149, 530-31.

etmeye çalışırken komşu monarşilerin saldırılarına maruz kalan bir ülke olarak tarif ediyordu.²⁸ Bunun yanı sıra Fransa ve İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne karşı bir nevi "mali milliyetçilik politikası" izlediğini dile getiren Herriot, bu siyasetin ve Düyun-u Umumiye rejiminin İttihatçıları gitgide Almanya'nın kucağına ittiğini ifade ediyordu. Herriot'un yazılarında sürekli altını çizdiği bir diğer konu ise Fransa'nın Meşrutiyet rejimi ve Jön Türklerin ihtiyacı olan desteği vermediği ve ilerisini göremeyen bir Türkiye siyaseti izlediğiydi.²⁹

Herriot'ya göre Fransa, 1908 İhtilâli ve 31 Mart Vakası'ndan sonra Türkiye'de yaşanan gelişmeleri iyi analiz edememiş ve Jön Türklerle karşı bilimsellikten uzak, kuru sözlerden ibaret bir siyaset yürütmeyi tercih etmişti. Dahası İkinci Meşrutiyet Türkiye'si'ni bilimsel manada en iyi anlayan ve somut adım atan tek büyük devlet Almanya'ydı.³⁰ Buna karşılık Herriot, Fransa'yı, gerçek bir Cumhuriyet dış siyaseti izlemekten ziyade bankaların, finansal çevrelerin ve Üçlü İtilaf'taki ortakları Rusya ve özellikle İngiltere ile olan diplomatik ilişkilerinin in-safına kalmış bir dış politika yürütmekle suçluyordu. Herriot, Fransız Cumhuriyeti'ni 1789 İhtilâli'nin hürriyet (*liberté*), müsavat (*égalité*) ve uhuvvet (*fraternité*) fikirlerinden etkilenen Jön Türklerin ve Meşrutiyet rejiminin ihtiyacı olan desteği vermemekle itham ediyordu.

Daha sonra yayımlanan hatıralarında Herriot, yerel bir yönetici olarak Paris'teki banka ve diplomasi çevrelerine karşı güçsüz kaldığını da itiraf ediyor ve şöyle yazıyordu:

[...] bütün şartlar Jön Türkler'in aleyhine işledi. Avusturya Bosna'yı ilhak etti, İtalya Trablusgarp'ı işgal etti ve en önemlisi Fransa, hevesli Jön Türkler'in umduğu manevi rehberliği sunmayı reddetti. [...] Ancak Fransa bu ihmalkâr dış siyasetinin bedelini ödedi, zira Türkiye gitgide Almanya'ya yakınlaşmaya başladı; Fransa ve İngiltere İmparatorluğun toprak bütünlüğünü taahhüt ettikleri zamansa Osmanlılar çoktan İttifak Devletleri safına katılmıştı.³¹

28 Edouard Herriot, "France et Turquie," *Le Journal*, 20 Ekim 1912.

29 Edouard Herriot, *Vieille et Jeune Turquie* (Paris: Libraire Nouvelle de Droit et de Jurisprudence, 1911), 21-24.

30 Ibid., 1-2.

31 Herriot, *Jadis I*, 224, 246-247.

Her ne kadar Cihan Harbi'nin patlak vermesi ve Fransa'yla Osmanlı Devleti'nin karşı kamplarda savaşa girmesiyle kesintiye uğrasa da Herriot'nun "Jön Türk dostlarıyla" olan ilişkileri savaş sonrası normalleşme süreci için verimli bir zemin oluşturunca. Bilhassa savaş sonrası hem Fransa, hem Türkiye hem de Avrupa genelinde ortaya çıkan yeni düzenle birlikte bu ilişkiler artarak devam edecekti. Bu durumun ortaya çıkmasında birbiriyle bağlantılı olarak hem uluslararası hem de kişisel değişimler etkiliydi. Birincisi 1918 sonrası Avrupa, 1914'tekinden farklıydı. Dünya çapında bir çatışmaya dönüşen Avrupa savaşı sonrasında yüzyıllık kıta imparatorlukları dağılmış, onların yerlerine kimisi cumhuriyet kimisi de monarşiyle yönetilen ve çoğunluğunu ulus devletlerin oluşturduğu bir Avrupa haritası gelmişti.

Ancak Cihan Harbi yalnızca ülkelerin siyasî sınırlarını değiştirmekle kalmamış siyaset arenasını da değiştirmişti ve eski aktörlerin yerlerini yenileri almıştı. Fransız ve uluslararası sosyalizmin en önemli simalarından Jean Jaurès savaş karşıtı tutumu sebebiyle 1914'te bir Fransız milliyetçisi tarafından düzenlenen suikast sonucu hayatını kaybetmişti. Jaurès'nin eski dostu ve Radikal Parti kurucularından Camille Pelletan da 1916'da vefat etmişti. Amerikan Başkanı Woodrow Wilson ile birlikte Milletler Cemiyeti'nin fikir babalarından olan Léon Bourgeois, Cemiyet'in meclis başkanlığına seçildikten sonra siyaseti partideki gençlere bırakmıştı. Cihan Harbi sonunda "Zaferin Babası" olarak adlandırılan Georges Clemenceau ise 1920'den itibaren aktif siyasetten emekliye ayrılmış ve dünya turuna çıkmaya karar vermişti.³² Böylece, Fransa'da eski siyasî aktörlerin yerini iki savaş arası dönemde onların varisleri almaktaydı. Camille Pelletan ve Léon Bourgeois'nın öğrencisi Herriot, Radikal Parti'nin liderliğine gelmişti. Bununla beraber Jaurès'nin talebesi Léon Blum, İşçi Enternasyonalin Fransız Grubunun (*Section française de l'Internationale ouvrière - SFIO*) liderliğine yüksielecekti.³³ Raymond Poincaré ve Aristide Briand gibi Cihan Harbi öncesi önde gelen isimler savaştan sonra da siyasete devam edecek-

32 Michel Winock, *Clémenceau* (Paris: Perrin, 2014), 601-16.

33 Tal Brutman ve Laurent Joly, *La France antijuive de 1936: L'agression de Léon Blum à la Chambre des députés* (Paris: CNRS, 2006), 9.

lerdi. André Tardieu ise 1929 yılından sonra Clemenceau ve Poincaré siyasetinin başlıca takipçisi olacaktı.³⁴

Cihan Harbi sonrası Türkiye’de de siyaset arenası değişmişti ve eski aktörlerin yerlerini yenileri almıştı. Ocak 1913’te düzenlenen Bâb-ı Âli Baskını sonrası siyasetin hâkim isimleri Enver Paşa, Talât Paşa, Cemal Paşa, Said Halim Paşa ve Dr. Bahaddin Şakir gibi figürler 1922 yılına gelindiğinde artık siyaset sahnesinden ayrılmışlardı.³⁵ Ortaya çıkan yeni Türkiye’nin liderleri başta Mustafa Kemal Paşa (Atatürk), İsmet Paşa (İnönü), Ali Fethi Bey (Okyar), Rauf Bey (Orbay), Ali Fuad Bey (Cebesoy), Kazım Karabekir, Refet Bey (Bele) gibi isimlerdi. Mehmed Cavid Bey, İsmail Canbolat ve Dr. Nazım gibi Cumhuriyet dönemine yetişebilen önemli diğer İttihatçılar ise 1926 yılındaki İstiklâl Mahkemelerince tasfiye edileceklerdi.³⁶

Cumhuriyet’in ilânını takip eden süreçte Türkiye ve Fransa arasında gelecekte gerçekleşmesi muhtemel yakın ilişkilerin sinyalleri de belirliyordu. Fransa’nın Ankara’daki temsilcisi Louis Mougin, Cumhuriyet’in ilânı üzerine 30 Ekim 1923’te Fransız Hariciyesine çektiği telgrafta Mustafa Kemal Paşa’nın kendisini ziyaret eden Fransız heyetine teşekkür ederek “Fransa’nın Cumhuriyet idealinin dünya üzerindeki bütün cumhuriyetlere rehberlik ettiğini ve Türkiye’nin bunun farkında olduğunu” iletliyordu. Ayrıca, Mustafa Kemal Paşa Mougin’e “Genç Türklerin, tek başına ‘cumhuriyet’ kelimesiyle ilk kez kalplerinin titrediğini hissettikleri yerin de Fransa olduğunu unutamayacaklarını” söylüyordu.³⁷ Bu cümleler anlamlıydı çünkü Mustafa Kemal Paşa’nın kendisi de 1910 yılında daha genç bir Kolağası olduğu günlerde yakın dostu ve Paris Askeri Ataşesi Ali Fethi Bey ile beraber Picardie ma-

34 Gareth Davies, “André Tardieu, les Modérés and the Politics of Prosperity: 1929-1932,” *Histoire@Politique* 16 (2012): 94-110.

35 Alp Yenen, “The Young Turk Aftermath: Making Sense of Transnational Contentious Politics at the End of the Ottoman Empire, 1918-1922,” Yayınlanmamış Doktora Tezi, Basel Üniversitesi, 2016.

36 Erik Jan Zürcher, *Unionist Factor: The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement 1905-1926* (Leiden: Brill, 1984), 45-117.

37 Télégramme No 442, de Mougin (Angora) à la Diplomatie, 30 Ekim 1923, Archives Privées d’Outre-Mer (APOM) 29.

nevralarına katılmak üzere Fransa'ya gitmiş ve Cumhuriyet'in başkenti Paris dâhil olmak üzere Fransa'nın çeşitli bölgelerini ziyaret etmişti.³⁸

Ekim ayında Cumhuriyet'in ilân edilmesinden sonraki dört ay boyunca Türkiye, Ankara'da bir Meclis ve Cumhurbaşkanıyla İstanbul'da bir Halifenin bulunduğu karma bir rejim görüntüsündeydi. 3 Mart 1924'teki Hilâfetin ilgasından bir hafta sonra, "La fin du califat" başlıklı makalesinde ruhban karşıtı Radikal Parti'nin lideri Herriot, Hilâfet'in yanı sıra Şeriye ve Evkaf Vekâletinin ilgası, Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun kabulü ve tekke-zaviyelerin kapatılmasını eski rejimi kökünden tutup sarsan esaslı bir devrim olarak nitelendirecekti.³⁹ Herriot, "genç Cumhuriyetin tek bir hamlede laikleştğini", Şeriye Vekâleti'ni ilga ettiğini, vakıfları kamulaştırdığını ve bütün okulları Maarif Vekâleti'ne bağladığını belirtiyordu.⁴⁰ Dahası yazara göre genç Cumhuriyet, Medeni Kanunu değiştirme ve kadın erkek arasında tam eşitliği sağlamaya yönelik niyetini belli etmişti. Herriot'a göre daha 1920'de TBMM'nin açılmasıyla ve 1922'de Saltanatın ilgasıyla başlayan inkılâp eski Fransız İhtilâli'ni ve yakın zamanda gerçekleşen Bolşevik Devrimlerini takip ediyordu. Cihan Harbi öncesi Fransa-Osmanlı ilişkilerine gönderme yapan Herriot, her ne kadar iki tarafın yanlışları olmuş olsa da Türkiye'deki yeni rejimin Sovyet modelini de-

38 Klaus Kreiser, *Atatürk: Eine Biographie* (München: C.H. Beck, 2014), 61-65.

39 Édouard Herriot, "La fin du califat," *L'Information*, 14 Mart 1924, *Dış Basında Atatürk ve Türk Devrimi: Bir Laik Cumhuriyet Doğuyor 1922-24* içinde, der. Bilal Şimşir, Cilt I (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1981), 679-83.

40 Herriot'nun Türkiye'deki laikliğe dair görüşleri üzerine detaylı bir analiz için: Jean François Pérouse, "Edouard Herriot, un pédagogue laïc en Turquie (1933): la bonne foi et la méprise," *De Samarcande à Istanbul: étapes orientales. Hommages à Pierre Chuvin – II* içinde, der. V. Schiltz (Paris: CNRS Editions, 2015), 319-29; Laiklik'i laïcité'den ayrı bir kavram olarak elen alan bir çalışma için: Nathalie Clayer, "Un laiklik imposé ou négocié? L'administration de l'enseignement de l'islam dans la Turquie du parti unique," *L'art de l'état en Turquie: Arrangements de l'action publique de la fin de l'Empire ottoman à nos jours* içinde, der. Marc Aymes, Benjamin Gourisse ve Elise Massicard (Paris: Karthala, 2013), 103-25. Laik ve laiklik kavramlarının evrimine dair: Gérard Groc, "Textes officiels turcs sur la laïcité," *Cahiers d'Etudes sur la Méditerranée Orientale et le monde Turco-Iranien* 19 (1995): 313-32.

ğil de Fransız modelini takip ettiğinin altını çiziyordu.⁴¹ Aslında Radikaller'in bu Fransız-Sovyet modelleri karşılığı vurgusu yeni değildi. Jacques Kayser de Moskova ile Ankara arasındaki ilişkilerdeki ideoloji ve çıkar birlikteliği ikiliğinin altını özellikle çizmekteydi. Kayser, Moskova-Ankara ilişkisinin Paris-Moskova arasında arzu ettikleri ilişki gibi ideolojik dayanışmadan ziyade karşılıklı çıkarlar üzerine inşa edildiğini belirtiyor ve şöyle yazıyordu: "Mustafa Kemal, Çiğerin'in uzattığı zeytin dalını tuttu ancak Moskova'nın propagandacılarının topraklarına ulaşmasını yasaklayarak komünist teşebbüsleri engellemek adına sert tedbirler aldı." ⁴²

En önemlisi de yazısında iki cumhuriyetin gelecekteki ilişkilerine değinen Radikal Parti lideri, Fransa'nın Türkiye'deki Cumhuriyet rejimiyle gayet sağlam ortaklık kurabileceğini vurguluyordu. Türkiye'de bulunan Fransız okullarının durumuyla ilgiliyse Herriot, Fransız basınında Türkiye aleyhindeki çıkan yazılara karşı Türkiye'nin millî iradeye dayalı bir millî hâkimiyet rejimi tesis etmek istediğini ve bunun gayet makul bir istek olduğunu belirtiyordu. Herriot "genç cumhuriyetin" mükemmel olmadığını ve geçiş sürecinin kolay olmayacağını belirttikten sonra, Fransa'nın Türkiye'nin bütün problemlerini bir kerede çözmesini beklememesi gerektiğini belirtiyordu. Cihan Harbi öncesinde yapılan hatalara da değinen Herriot, Fransa'nın tıpkı 31 Mart Vakasından sonra kollarına düşmeye hazır olan Türkiye'ye bir kere daha sırtını dönmemesi gerektiği vurguluyordu. Aksine, Radikal Parti liderine göre Fransız Cumhuriyeti bu "şarklı demokrasiyi" kendi "meşru çocuğu" olarak bağrına basmalıydı.⁴³

Aynı yıl daha sonra *Foreign Affairs* dergisinde yayınlanan bir başka makalesinde Herriot, savaş sonrası Avrupa'sı üzerinde değerlendirmelerde bulunarak iktidara geldiği takdirde Radikal Parti'nin takip edeceği siyaset konusunda Amerikan kamuoyunu aydınlatacaktı. Savaş sonrası Avrupası'nda gerçek çatışmanın "demokratik" ve "dikta" re-

41 Millî Mücadele dönemindeki Bolşevik, İslâmcı söylemler, Rousseau ve Cumhuriyetçiliğe dair: Şükrü Hanioglu, *Atatürk: An Intellectual Biography* (Princeton: Princeton University Press), 105-16, 134-35.

42 Kayser, *L'Europe et la Turquie Nouvelle*, 93.

43 Édouard Herriot, "La fin du califat," *L'Information*, 14 Mart 1924.

jimleri arasında olacağını belirten Herriot, Fransa'daki Radikal Parti ve İngiltere'deki Liberal Parti'nin Avrupa barışının teminatı olduğu söylüyordu. Ona göre Amerikan demokrasinin işbirliğiyle birlikte Avrupa'daki "akılcılık" ve "ilerleme" fikirlerine dayalı rejimler müdafaa edilebilirdi. Herriot'un değerlendirmesine göre Avrupa'nın demokratik ve cumhuriyetçi rejimlerinin başlıca üç düşmanı bulunmaktaydı: "monarşizm", "komünizm" ve "güvenilmez cumhuriyetçilik." Herriot, "Halife'yi sürgüne yollamakta tereddüt dahi etmeyen genç Türkiye'nin millî birliğini rasyonalizm üzerine kurduğunu" belirtiyor ve "kendilerinin de dâhil olduğu Fransa'daki demokratların bu kadar zorlu bir teşebbüsü içi boş gelenekçilik ve şüphecilikle itibarsızlaştırmayı reddettiğini" ekliyordu. En önemlisi gelecekte Türkiye'ye yönelik izleyecekleri siyasetin sinyallerini veren Herriot, iktidara geldiği takdirde Radikal Parti'nin "Ankara'nın Jön Türklerinin" birçok üyesiyle ilişkileri geliştirmek için elinden gelenin en iyisini yapacağını belirtiyordu.⁴⁴

Radikal Parti'nin önde gelen isimlerinin, daha Meşrutiyet ve Millî Mücadele dönemlerine uzanan Türkiye'ye yönelik ilgisi, dönemin liderleriyle kurdukları yakın ilişkiler, Fransız İhtilâlî'nin çocukları söylemi ve iki hareket arasında hâlihazırda bulunan fıkırsel benzerlikler, gelecekte tesis edilecek ikili ilişkiler için verimli bir zemin oluşturmaktaydı. Türkiye'de Cumhuriyet rejiminin kurulması ve dahası Hilâfet'in ilga edilmesiyle birlikte bu söylemler artık yeni bir boyut kazanmıştı demek mümkündür. Böylece "hürriyet", "müsavat" ve "uhuvvet" söylemlerinin ötesine geçilerek açıkça "laik Cumhuriyet" hususu dile getirilmeye başlanmıştı. Cumhuriyetçilik, laiklik ve ruhban karşıtlığı fikirleriyle tanınmış Radikal Parti ve onun liderinin, savaş sonrası Avrupası'nda yeni Türkiye Cumhuriyeti ile ortaklık kurma isteğini açıkça dile getirmesini bunun bir tezahürü olarak yorumlamak mümkündür. Dahası Radikaller, arzu ettikleri siyasî ortaklık ve cumhuriyetçi dayanışmayı tesis etmek için Ankara'nın liderleriyle ilişkilerin geliştirilmesi gerektiğini belirterek bağlantıların önemi vurgulamış ve böylece iktidara geldikleri takdirde Türkiye'ye yönelik icra edecekleri siyasetin içeriğini ve yöntemlerini de göstermişlerdi.

44 Édouard Herriot, "The Program of Liberal France," *Foreign Affairs* 2 (15 Haziran 1924): 558-70.

Sol Kartel İktidarı ve Fransız İhtilâli'nin Manevi Kızı Türkiye (1924-1925)

Avrupa siyasetine dair satırlarının üzerinden çok geçmeden Herriot'un aradığı iktidar fırsatı gerçek olacaktı. 11 Mayıs 1924'de yapılan seçimlerde Radikal Parti, İşçi Enternasyonalinin Fransız Grubu (*Section française d'International ouvrière - SFIO*) ve Sosyalist Cumhuriyetçiler ile yaptığı Sol Kartel (*Cartel des Gauches*) neticesinde büyük başarı göstererek iktidara geldi. Böylece ittifakın büyük ortağı Radikal Parti koalisyon partileri arasında en fazla sandalyeyi almış, partinin lideri Herriot ise 17 Haziran'da Cumhurbaşkanı'dan hükümeti kurma görevini alarak yeni Fransız kabinesinde hem Başbakanlık hem de Dışişleri Bakanlığı görevlerine gelmişti.

Fransa'nın yeni sol partiler hükümeti, muhafazakâr sağ partilerden oluşan selevi Millî Blok (*Bloc National*) hükümeti ve lideri Raymond Poincaré'nin kişiliğiyle özdeşleşen başta Versay Antlaşması olmak üzere Cihan Harbi sonrası imzalanan barış antlaşmalarının sıkı sıkıya icrası politikasını terk edeceğini bildirmişti. Böylece, yeni bir yaklaşım Fransız diplomasisinde hüküm sürmeye başlıyordu. Geleneksel ittifaklar, ikili antlaşmalar ve silahlanmaya dayalı siyasetten ziyade Fransa; Milletler Cemiyeti, uluslararası kolektif güvenlik, kontrollü ve geniş çapta bir silahsızlanmaya öncülük eden uluslararası arabuluculuğa dair inancını ortaya koyuyordu. Özetle Herriot'nun dış siyaseti eski düşmanlar arasında yakınlaşmaya olanak sağlayacak bir uzlaşma siyasetiydi.⁴⁵

17 Haziran'da yeni hükümetin programını açıklayan Herriot, iç ve dış siyasette önceliklerini sıralamıştı. Radikallerin iç siyasetinin temel eksenini laiklik meselesi oluşturuyordu. Buna göre yeni hükümet Vatikan'la olan diplomatik ilişkileri dahi keseceğini, Katolik cemaatlere ve 1918'de Almanya'dan geri alınan Alsace ve Lorraine bölgelerindeki cemaat ve okullara yönelik olarak laik kanunları hayata geçireceğini duyuruyordu. Herriot, laiklik adımlarını hoşgörüsüzlük ve zulüm etmek amacıyla atmadıklarını aksine din ve inancı ayırarak Cumhuriyet'in yasama egemenliğini garanti altına alacaklarını belirtiyordu.

45 René Rémond, *Le XXème siècle de 1914 à nos jours* (Paris: Seuil, 2002), 62.

Herriot laikliğin gerekliliğini, millî birlik ve beraberliğin teminat altına alınması olarak tanımlıyordu.⁴⁶

Radikal Parti liderliğindeki yeni hükümetin dış siyasetinin ana eksenini ise öncelikle Almanya'yla olan sorunların çözümü ve Sovyet Rusya'yla resmî ilişkilerin kurulması oluşturmuyordu. Herriot, ilk olarak Sovyet Rusya'yla resmî ilişkilerin kurulacağını ilan ediyordu.⁴⁷ Sovyet Rusya'yla resmî ilişkilerin kurulmasının yanı sıra yeni Fransız hükümetinin dış siyasetinin ana eksenini Almanya'nın 1923 başında ödeyemeyeceğini ilân ettiği savaş tazminatı meselesi oluşturmuyordu. Buna bağlı olarak Fransa ve Belçika Ocak 1923'te Almanya'nın endüstriyel Ruhr bölgesini işgal etmişlerdi. Herriot göreve gelir gelmez ilk dış ziyaretini Londra'ya yapacak ve İngiliz Başbakanı Ramsay MacDonald'ı ziyaret edecekti. İngiliz ve Fransız müttefik Başbakanları Dawes Planı çerçevesinde Almanya'nın ödemesi gereken tazminatın düzenlenmesi ve Ruhr'un işgalinin sonlanması konularını görüşmek üzere Chequers'de bir araya gelmişlerdi. Gelişmeler Türkiye'deki basın tarafından da adım adım takip ediliyordu.⁴⁸

Fransa'da göreve gelen Herriot hükümeti, Türkiye'de sevinçle karşılanmıştı. Herriot'nun görevi devralmasının ertesi günü *Vatan*'daki "Fransa ile Dostluk" başlıklı makalesinde Ahmed Emin (Yalman), Po-

46 "La Déclaration ministérielle," *Le Journal*, 18 Haziran 1924.

47 "Journal Officiel de la république française, débats parlementaires, chambre des députés, séance du 17 Juin 1924," 18 Haziran 1924, 2307. Sovyet Dışişleri Komiseri Çiçerin, Herriot'nun beyanatları ve iki ülke arasında kurulacak dostane ilişkilerden duyduğu sevinci Fransız başvekiline iletecekti: "Tchitcherine à Monsieur le Président du Conseil, le 19 Juillet 1924 à Moscou." Herriot, Fransa'nın Sovyetler Birliği'ni eski Rus İmparatorluğu'nun toprakları üzerindeki egemen güç olarak tanıdığı ve karşılıklı büyükelçi atamasında hazır olduklarını belirtecekti: "le Président du Conseil et Ministre des Affaires Étrangères à Monsieur Rykof et Monsieur Tchitcherine, le 28 Octobre 1924, à Paris." Ertesi gün Sovyet liderleri, Herriot'nun teklifine onay vererek hızla dostane ilişkilere ve normalleşme sürecine geçilmesi gerektiğini belirteceklerdi: "Kalinine, Rykof, et Tchitcherine à Monsieur le Président du Conseil, le 29 Octobre 1924, Moscou." Note n°10, Reconnaissance du Gouvernement des Soviets, MAE, Fonds Herriot, Politique Étrangère: Russie-Asie (1924-1927), 89 PAAP 16.

48 "Herriot İngiltere'de," *Tevhid-i Efkâr*, 24 Haziran 1924; "Avrupa ve Biz," *Tevhid-i Efkâr*, 25 Haziran 1924; "Başvekil Paris'e Döndü," *Tevhid-i Efkâr*, 27 Haziran 1924.

incaré'nin tam aksine Herriot'nun temsil ettiği fikir cereyanının, hakiki Fransız menfaatlerini daha iyi kavramış, işbirliği zihniyetiyle hareket etmeye daha muktedir, sabit fikirlerden, kuruntulardan, taassup ve bağnazlıktan daha uzak olduğunu ekliyordu. Poincaré hükümetinin Ankara ile anlaşamadığını çünkü eski Başbakanın bir gün Türkiye'yle dost olmak ister gibi gözükürken, ertesi gün Türkiye'nin güney vilayetlerinde entrika çevirmeye kalkıştığını veyahut Türkiye'deki Katolik Fransız mektepleri meselesine bağnazlıkla sarıldığını belirtiyordu. Buna karşılık, Herriot hükümetinin sağduyu ve iyi niyetine itimat edilebileceğini belirten Ahmed Emin, Fransa ile Türkiye arasında lüzumsuz olarak sürüp giden sürtüşmelere yol açan meselelerin "bıçakla keser" gibi bertaraf edilmesine yol açıldığını söylüyordu. En önemlisi de yeni Fransız Meclisi'nin Lozan Antlaşması'nı hiç şüphesiz ilk fırsatta onaylayacağını belirterek Fransa ile Türkiye arasında sorun teşkil eden Fransız okulları, borçlar ve Antakya-İskenderun meselelerinin çözümünün yeni hükümetle rahat bir şekilde halledilebileceğinin altını çiziyordu. "Laik Fransa ve laik Türkiye" ile ilgili olarak yazan, iki ülke arasında anlaşmazlık teşkil eden bir diğer mesele olan Fransız Katolik okulları meselesinin çözümünün çok basit olduğunu belirtiyordu. Zira Anlaşmazlığın asıl sebebi okullar idaresinin hacfların kaldırılması meselesini, yani okulların sadece bir eğitim yeri olup olmadığını bizzat Papa'ya sorulmuş olmasıydı. Papa'nın açıkça bir yorumda bulunması Fransa'nın kendi egemenliğini inkâr etmek demektir. Eğer Katolik okulları, dinin yerinin kilise olduğunu ve sınıfların ancak eğitimle meşgul olduğunu kabul ederse ortada bir sorun kalmayacaktı.⁴⁹

Bu ifadeleri çeşitli şekilde yorumlamak mümkündür. Birincisi, Herriot'nun programında yer alan laikliğin Fransız yasama egemenliğinin garantisi olduğuna dair ibare ve ruhban karşıtı yeni hükümetin Vatikan'ın ve kilisenin Fransa'daki nüfuzunu kırmak üzere ilişkileri askıya almaya niyetlenmesi savaş sonrası ortaya çıkan muhafazakâr sağ ve merkez partiler iktidarı dönemi siyasetiyle bir kopuşu simgelemektedir. Bu siyaset değişikliğinin sonuçları Fransız iç siyasetiyle sınırlı kalmayıp uluslararası sonuçları neticesiyle Türkiye'yi de ilgilendirmek-

49 Ahmed Emin, "Fransa ile Dostluk," *Vatan*, 18 Haziran 1924.

teydi. Radikal Parti önderliğindeki hükümetinin göreve gelmesiyle birlikte Vatikan'ın saf dışı bırakılarak laik Fransa ile laik Türkiye arasında sorunun doğrudan çözümüne dair inanç artmıştı. *Vatan* gazetesindeki köşe yazısı da bir nevi bu fikrin Türkiye'deki olumlu bir yansımasıdır denilebilir. İkincisi, Fransa ve Türkiye arasındaki laik eğitim söylemi bilimsel ve dindışı eğitim müfredatın ötesinde değerlendirilmekteydi. Laiklik vurgusu bir taraftan Radikal Parti'nin arzu ettiği Vatikan'a karşı laik Fransa'nın kendi yasal egemenliğinin kuvvetlenmesine hizmet etmiş oluyor, diğer taraftan da yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin bağımsızlık ve Lozan Antlaşması sonrası millî egemenliği tesisi ile uluslararası hukuk düzeni ve siyasî arenadaki yerini sağlamlaştırması adına önemli bir adım olarak görülüyordu. Ayrıca laik eğitim, Tevhid-i Tedrisat Kanunu, Hilafet'in ilgası ile birlikte Fransa ve Türkiye arasında oluşabilecek ulusaşın bir dayanışma söylemine hizmet ediyordu. Böylece laiklik ve laik eğitim meselesi iç ve dış siyasetin iç içe geçtiği bir ekseninde değerlendiriliyordu.

Son olarak, *Vatan*'daki köşe yazısında altı çizilen bir diğer önemli mesele dış siyaseti ilgilendirmekteydi. Herriot hükümetiyle beraber ortaya çıkacak Paris-Moskova ve Paris-Ankara dostluklarının Moskova-Ankara ittifakını tamamlayacağını söyleyen Ahmed Emin, şöyle diyordu: "Bir zamanlar Fransız ve Rus dostluğu birbirinden ayrı iki kutuptu. Fransa ile dost olmak Ruslara arka çevirmek manasına geliyordu. Bugün bu vaziyet de tamamıyla değişmiştir. Pek yakın bir zamanda yeni Fransız hükûmeti Rusya'yla müzakerata başlayacaktır." Ayrıca, bu görüşmelerin Londra'daki müzakerelerden daha açık ve daha verimli neticeler vermesi ihtimal dâhilinde olduğunu ve Fransız ve Rus dostluğunun birbirini tamamlayan iki mefhum halini alacağını belirtiyordu.⁵⁰ Moskova-Ankara-Paris hattının Radikallerin iktidara gelmesiyle beraber Avrupa ve Ortadoğu siyasetinde gerçekleşmesi muhtemel bir seçenek haline gelmesi önemli bir gelişmeydi. Zira daha önce çeşitli vesilelerle Londra'nın siyasetinden memnun olmadıklarını belirten tarafların çıkarları birbiriyle örtüşmekteydi. Bu görüşler Türkiye'de de yankı bulmuşa benziyordu.

50 Ibid.

Bu tezler hayalperest olmaktan çok uzaktı. Birkaç gün sonra Herriot, Lozan Antlaşması'nın süratle Fransız Meclisi'nde tasdik edileceğini duyuracaktı.⁵¹ Bu haber Türkiye'de duyulur duyulmaz büyük heyecana sebebiyet vermişti zira Lozan Antlaşması'nın imzalamasının üzerinden neredeyse bir yıl geçmesine rağmen antlaşma halen daha Fransız Meclisi'nden geçmemişti. Herriot'nun selefi Poincaré, Türkiye'deki Fransız okullarının durumu ve borçlar meselesini sebep göstererek antlaşmayı mecliste henüz onaylatmamıştı. Bu yüzden yeni hükümetin Lozan'ı Fransız Meclisi'nde tasdik edeceği haberi Türkiye'de ümitleri tekrardan yeşertmişti. Basın, iki ülke arasında münasebetlerin dostane olduğunu, Fransa'nın yeni Başbakanının Türkiye'ye olan hislerinin herkesçe malum olduğunu yazıyordu.⁵²

Fransız Meclisi'ndeki 25 ve 26 Ağustos 1924'teki uzun müzakerelerin ardından Lozan Antlaşması kabul edildi. Antlaşma daha sonra Fransız Senatosu tarafından da onaylandı.⁵³ Fransız Meclisi'nin 25 Ağustos'taki hararetli müzakereleri sırasında kürsüye çıkan Herriot, Lozan'ın tasdiki amacıyla uzun bir konuşma yaparak Türkiye'ye yönelik görüşlerini açık bir şekilde ifade ediyordu:

Bu Fransa için yalnızca bazı kurumları ve temayülleriyle bizimkine benzeyen bir Cumhuriyeti teşvik etme [meselesi] değildir. Birçok sarsıntı, zorluklar ve sayısız çabanın ardından kurulmakta olan bu yeni Cumhuriyet, ('çok iyi,' 'çok iyi' sesleri) bu Cumhuriyet, bizim manevi kızıdır. ('kesinlikle!') Eğer Türkler yeni bir rejim kurmak için çalkantılı ortam ve bizim halen daha açıklığa kavuşturmamız ve ayrıntılarıyla açıklamamız gerekecek olan meçhul durumu aşıp gelmişlerse, bunda bu insanların çoğunluğunun ve daha da fevkaladesi, bu hareketin başındakilerin Fransız tesiri ve Fransız siyaset ekolü tedrisatından geçmiş olmaları etkilidir. [...] Eğer birkaç yıl önce, daha Türkiye bağımsızlığı için çaba sarf ederken, bizim de o dönem samimi bir şekilde savunduğumuz gibi ihtiyacı olan desteği bulabilseydi, belki de 1914'te düşmanlarımız safında harbe katılması gibi korkunç hadiseler önlenebilirdi.

51 "Fransa'da Lozan Muahedesi," *Tevhid-i Efkâr*, 21 Haziran 1924.

52 "Fransız mümessili değişiyor," *Tevhid-i Efkâr*, 22 Haziran 1924.

53 "Fransa Ayânı da Muahedemizi Tasdik Etti," *Cumhuriyet*, 29 Ağustos 1924; "Fransız Ayânı da muahedeyi tasdik etti," *Vatan*, 29 Ağustos 1924.

[...] Parlamantonun onaylayacağı antlaşma yalnızca sayısız siyasi zorluğun sonunu değil aynı zamanda on dokuzuncu yüzyıl boyunca Türkleri bağımsızlığa götüren evrimin nihai noktasını da işaretleyecektir.

Eğer bunu söylüyorsam, bunun sebebi Fransa'nın Türkiye'nin tesis etmek istediği yeni rejimi tasdik etmek konusunda ona verdiği destekten mutlu olmasına benzer biçimde Türk devlet adamlarının da biraz önce bahsettiğim zorluk ve sarsıntılara rağmen tesis ettikleri rejimin manevi annesi olan Fransa'ya neler borçlu olduklarını unutmayacaklarını umduğumdandır.⁵⁴

Radikal Partili Başbakanın Ankara'daki kurulmakta olan Cumhuriyet rejimi lehine Fransız Meclisi'nde verdiği nutuk Türkiye'de büyük sempati uyandıracak, günlerce gazetelerin manşetlerinden inmeyecekti.⁵⁵ Konuşmasında, ayrıca çözüm bekleyen Türkiye'deki Fransız okullarının meselesine değinen Herriot, iki ülke arasında kısa sürede ortak yolun bulunabileceğini söylüyordu ve özellikle ismini vererek şair Ahmet Şükrü Bey'in Fransız okullarına dair Şubat 1924'te *Vatan* gazetesindeki cümlelerini alıntılıyordu: "Fransız mektepleri bir şüledir dedik. Bu şule bizi tenvir etmelidir. Yakmamalıdır."⁵⁶ Bütün bu gelişmelerle ilave olarak Sovyet Rusya ve Bolşevik İhtilâlüne dair görüşleriyle karşılaştırıldığında Herriot'nun Ankara'daki yeni Cumhuriyet rejimine dair sözleri aslında Radikallerin Türkiye'ye yalnızca stratejik bir ortak olarak değil, aynı zamanda gelişme aşamasında ve fikirlerinin yayılabileceği akraba bir cumhuriyet olarak baktıklarını göstermektedir.⁵⁷

54 "Journal Officiel de la république française, débats parlementaires, chambre des députés, 1ère séance du 25 Aout 1924," No 104. 26 Ağustos 1924, 3119. "Fransız Mebusanı muahedemizi tasdik etti," *Cumhuriyet*, 27 Ağustos 1924.

55 "Fransız Meclis-i Mebusan'ında Dostane Sözler," *Vatan*, 28 Ağustos 1924; "Herriot Fransa'ya İtimâdımız Kalmadığını Söylüyor," *Cumhuriyet*, 28 Ağustos 1924; "Mösyö Herriot'nun Dostane Bir Nutku," *Vatan*, 29 Ağustos 1924; "Fransız Meclisi'nde Lozan Muahedesi," *Vatan*, 31 Ağustos 1924.

56 "Journal Officiel de la république française," 3164; Ahmet Şükrü, "Hâlâ Eski Zihniyet," *Vatan*, 6 Şubat 1924.

57 Sovyetlerle resmi ilişkilerin başlamasının Almanya'ya karşı stratejik kaygılar gereği olduğu ancak Sovyet ideolojisini onaylamadıklarına dair: *19ème Congrès du Parti Républicain*, 94-111.

Bu karşılaştırmalı parantezden sonra tekrar ilişkiler ve bağlantılar eksenine döndüğümüzde bazı gelişmeler dikkati çekmektedir. Meclis'teki nutkunda Cihan Harbi ve sonrasını takip eden süreçte Türkiye'nin Fransa'ya karşı olan güveninin zedelendiğini dile getiren Herriot, Lozan'ın tasdikini takip eden günlerde ilişkilerin normalleşmesi, okullar ve borçlar meselelerinin çözümü sürecini yürütecek ismi belirlemişti. Lozan'ın tasdikinden dört gün sonra yani 30 Ağustos'ta gönderdiği telgrafta Herriot, önceki görevinde Türkiye Cumhuriyeti'nin liderleriyle samimi ilişkiler kurmuş Louis Mougin'i, bu ilişkilerini kullanarak Türkiye ve Fransa arasındaki sorunların çözümü ve yakınlaşmayı sağlamak üzere Ankara'ya geri göndermekle görevlendiriyordu.⁵⁸

1921 Ankara Antlaşması'nın icrasını takip etmek için Türkiye'ye gönderilen Mougin, 1922 ve 1924 yılları arasında Ankara'da başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere Milli Mücadele'nin ve Cumhuriyet'in önde gelen kadrolarıyla gayet yakın ve dostane ilişkiler kurmuştu. Kendini açıkça Türkofil olarak nitelendiren Mougin'in Türkiye'ye dair görüşleri özetle Misak-ı Milli'nin tanınması ve Lozan Antlaşması'nın bir an önce Fransız Meclisi'nde tasdik edilmesi idi. Mougin'e göre Fransa bunları yaptığı takdirde bağımsız yeni Türkiye'nin dostluğunu kazanacak, böylece Bolşeviklerin Türkiye'deki nüfuzunun önü alınacak ve Britanya emperyalizminin Ortadoğu'da yayılması engellenecekti. 11 Mayıs seçimlerinde değişen iktidar sayesinde Mougin, Ankara'ya geri dönüyordu. Denilebilir ki Mougin, Türkiye'ye ses getirecek bir geri dönüş yapmıştı. Ekim 1924'te İngiltere ve Türkiye arasındaki Musul meselesinin çözümüne dair Milletler Cemiyeti'nde süren görüşmeler sırasında Türkiye'ye gelen Mougin'in gazetelere verdiği ilk demeçte "Türk olsam Musul'u isterdim" demesi İngiltere'nin Fransız Hükümetine nota vermesine sebep olmuştu.⁵⁹

Yeni hükümetle beraber iyiden iyiye gelişen Türkiye-Fransa ilişkileri artık kendisine kamuoyunda daha çok yer bulmaya başlamıştı. 1 Ekim 1924 tarihli *Son Telgraf* gazetesinde Subhi Nuri (İleri), "Harici

58 11 APOM 38 (1924-1925), Herriot'nun Mougin'e gönderdiği 30 Ağustos 1924 tarihli telgraf.

59 "Musul'u İsterdim," *Tevhid-i Efkâr*, 8 Ekim 1924; "Ceneral Mougin," *Son Telgraf*, 8 Ekim 1924; "Ceneral Mougin," *Tanin*, 9 Ekim 1924. Dosya No: 11 APOM 38 (1924-1925).

İşler” başlıklı makalesinde Türkiye’nin Rusya, İngiltere ve Fransa ile arasındaki münasebetleri ve yeni Cumhuriyet’in dış siyasetini değerlendırıyordu. Subhi Nuri, Sovyetlerle ilişkilerin her zaman ittifak ve dostluk çerçevesinde olduğunu, İngiltere’nin ise hasmâne tutumuna devam ettiğini belirttikten sonra Fransa’daki seçimlerde Poincaré’nin Millî Blok’unu yenerek iktidara gelen Sosyalist Radikaller ve Herriot ile beraber ilişkilerde yeni bir dönemin başladığına dikkat çekiyordu ve şöyle diyordu:

Poincaré, İngiltere’ye yaranmak için Türkiye’yi bir köşede bırakmak istiyordu. [...] Fakat yeni intihap ile mevki-i iktidara gelen Cezri (*Radikal*) Sosyalistler ve Mösyö Herriot derhal vaziyeti tashih etti. Laik Türkiye ile laik Fransa’nın dost olabileceğini, yeni Türkiye Cumhuriyeti’ne eski Fransız Cumhuriyeti’nin müzahir olduğunu söyledi. Aylardan beri hasıraltı edilen Lozan Muahedesini derhal tasdik ettirdi. Papaz mekteplerinin laik Türkiye kanunlarına riayet etmeleri lazım geleceğini kabul etti. Bugün gerek her iki millet ve gerek her iki hükümet arasında samimi bir surette anlaşmak ve sevişmek temayülleri vardır. Hudut meseleleri, papaz kavgaları kolay halledilir. Henüz kuponlar hakkında müzakere başlamamıştır. Zamanı gelince bu para işleri de müzakere ve halledilecektir. Bugünlük Ankara ile Paris pek dosttur.⁶⁰

Herriot’nun laik Türkiye ve laik Fransa arasındaki münasebetler ve özellikle tecrübeli Fransız Cumhuriyeti’nin genç Türkiye Cumhuriyeti’ne destek vereceğine dair cümleleri Ahmed Emin ve Subhi Nuri tarafından alıntılanması ayrıca önem arz etmektedir. Birincisi, Herriot’nun görüşleri Türkiye’de belki henüz siyasîler nezdinde olmasa bile basın nezdinde bir karşılık bulmaya ve dahası mesafe kat etmeye başlamıştır. İkincisi de laiklik üzerinden dikkat çeken bir ulusaşırı ideolojik ortaklık söylemidir. Bununla alakalı olarak yekpare ve değişmez bir Fransa algısı ve Fransız dış siyaseti görüntüsünden çok, iktidara ve yöneten siyasî partiye göre değişen ulusaşırı boyut göze çarpmaktadır.

1 Kasım 1924’te meclisin açılış sırasında, ülkenin ve milletin genel durumu hakkında yaptığı konuşma sırasında Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa, Fransa Cumhuriyeti ile Türkiye Cumhuriyeti arasın-

60 Subhi Nuri “Harici İşler,” *Son Telgraf*, 1 Ekim 1924.

da dostane münasebet ve memnuniyete şahit olduğunu ekliyordu.⁶¹ Cumhurbaşkanının devletlerarası ikili ilişkilere dair olumlu görüşlerini takip eden süreçte Radikal Parti'nin Türkiye'de farklı görüşteki siyasetçilerde karşılık bulmaya başlaması dikkati çeken bir husustur. Bu tarihten sonra erken dönem cumhuriyet siyasetinde Radikal Parti ve Herriot isimlerine atıflar giderek artacaktır.

Genç Cumhuriyet'in Yeni Fırkalarında Radikal Parti Esintileri

Ekim ayı boyunca dışarıda Musul Meselesi ve İngiltere ile Milletler Cemiyeti'nde müzakereler sürmüştü, Kasım ayına gelindiğinde Türkiye'nin Fransa ve Rusya'yla olan yakınlaşmasına paralel olarak içeride de bir süredir konuşulan yeni bir muhalif siyasî partinin kurulması hazırlıklarına başlanılmıştı.⁶² Bu hazırlıklar yapılırken Halk Fırkasının adı Cumhuriyet Halk Fırkası olarak değiştirilmişti.⁶³ Ahmed Emin de 11 Kasım'da *Vatan*'daki "Cumhuriyet Fırkası" başlıklı makalesinde "Cumhuriyet namı altında toplanacak olan yeni fırkadan" bahsederken keyfi idareye karşı kurulacak yeni partiden demokrasi ve teceddüt namına beklentilerini sıralıyordu.⁶⁴ Aynı gün, *Cumhuriyet* gazetesinin ilk sayfa haberindeyse yeni partiden "Cumhuriyet Fırkası namı altında Rauf Bey'in teşkil ettiği muhafazakârlar fırkası" diye bahsediliyordu. *Cumhuriyet* gazetesinin bu tutumu aslında hem yeni partinin kabul etmeyi düşündüğü isim hem de karşıtlarının gözünde yeni partinin siyasî yelpazedeki yerini göstermesi açısından önemlidir.⁶⁵

61 "Büyük Millet Meclisinin Altıncı Faaliyet Senesine Dâhil Olurken," *Cumhuriyet*, 1 Kasım 1924; Ministère des Affaires Etrangères, *Bulletin Périodique de la Presse Turque du 25 Septembre au 1er Décembre 1924*, No. 37, 24-25 Aralık 1924, 6-7.

62 Erik Jan Zürcher, *Political Opposition in the Early Turkish Republic: The Progressive Republican Party 1924-1925* (Leiden; New York: Brill, 1991), 52-94.

63 "Halk Fırkası İsmi Değiştirdi, Cumhuriyet Halk Fırkasına İnkılâp Etti," *Tevhid-i Efkâr*, 11 Kasım 1924. Ayrıca bkz. Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015), 107.

64 Ahmed Emin, "Cumhuriyet Fırkası," *Vatan*, 11 Kasım 1924.

65 "Halk Fırkası'nın Dün Verdiği Kararlar," *Cumhuriyet*, 11 Kasım 1924.

Aynı gün Yunus Nadi (Abaloğlu), *Cumhuriyet*'teki "Yeni Fırka" başlıklı köşe yazısında, öncelikle Halk Fırkasının son toplantısına değiniyor ve Halk Fırkasının hakiki unvanını alarak Cumhuriyet Halk Fırkasına dönüştüğünü yazıyordu. Böylece "halkçılığın usul-i cumhuriyetinde daha mütekâmil bir şekil olduğu neticesine varılmakla" yeni fırkanın "Cumhuriyet Halk Fırkası" unvanıyla adlandırılmasına beis olmayacağına karar verildiğini ekliyordu. Yunus Nadi'ye göre parti, "Cumhuriyet Halk Fırkası demekle zaten vaktiyle kendi hesabına düşünülerken tespit edilmiş bir şeyi ifade etmişti." Ancak bütün bunlara ek olarak Yunus Nadi, muhalif partinin İstanbul basınında sıklıkla "Cumhuriyet Fırkası" adıyla anılmasına ve Cumhuriyet rejimine Halk Fırkasından daha fazla bağlı oldukları imasına tepki göstererek "Cumhuriyet Halk Fırkasının isim değişikliği hususunda isabetli bir karar aldığını" belirtiyordu. Eleştirisinin tonunu arttırarak "Cumhuriyet usulünde sanki Halk Fırkasından daha ileriymiş süsü verilecek unvanlar alınmasına ehemmiyet verilmesini" eleştiriyor ve "Cumhuriyet usulünde karanlık suda balık avlamağa cevaz olmayacağını" ekliyordu. Makalesinin sonunda Yunus Nadi "unvandan başlayan bir samimiyetsizlikten hayır umulmayacağı ihtarında" bulunuyordu.⁶⁶

Erken Cumhuriyet döneminde rejimin adı üzerinden dönen partiler arası bu hararetle rekabet ve Halk Fırkasının isim değiştirerek ön alma taarruzuna paralel olarak 12 Kasım'da *Vatan*'da yeni partiye dair çıkan bir diğer haber ise bu defa partinin programı ve nizamnamesini ilgilendiriyordu. Gazete, "Halk Fırkasının henüz programı olmadığı için yeni fırkanın cumhuriyetin ilk programlı fırkası olacağını" belirttikten sonra parti programının içeriğine dair ilginç bir malumat ekliyordu. Gazetenin aldığı habere göre yeni fırkanın programı hazırlanmıştı ve "programda hâkimiyet-i millîye esasatına sadâkat teyit edildikten sonra birçok maddelerde Fransa'nın son hükümet programı kabul edilmekte" olduğu bildiriliyordu.⁶⁷ Fransa'nın son hükümet programından kastedilenin Herriot hükümeti olduğu gayet açık olmakla birlikte ertesi gün çıkan bir başka haber bu görüşü teyit ede-

66 Yunus Nadi, "Yeni Fırka," *Cumhuriyet*, 12 Kasım 1924.

67 "Yeni Fırka Programını İkmâl Etti," *Vatan*, 12 Kasım 1924.

cekti. 13 Kasım tarihli *Son Telgraf* gazetesinin haberine göreyse, yeni partinin nizamnamesiyle daha ziyade genç isimler meşgul olmakta ve “bunlar daima Fransız Başvekili Mösyö Herriot’nun fırkasından ilham almaktaydılar” ve “tecrübeli kimseler de bu fikre cesaret vermekteydiler.”⁶⁸ Radikal Parti esintileri 16 Kasım’da, yani partinin resmî kuruluşundan bir gün önce en üst seviyeye çıkacaktı. *Son Telgraf* gazetesi yeni partinin muhtemel isminin “Cezri Cumhuriyet Fırkası” yani Radikal Cumhuriyet Fırkası olacağını duyuruyordu.⁶⁹ Ne var ki toplantının ardından 17 Kasım’da yeni partinin adı Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası olarak ilân edilecekti.⁷⁰

Halk Fırkası’ndan ayrılanların kurduğu yeni muhalif fırkanın Herriot ve Radikal Parti’ye referans vermesini çeşitli açılardan yorumlamak mümkündür. Birincisi, Herriot’nun daha Meşrutiyet dönemine uzanan Türkiye dostu denebilecek görüşleri artık Cumhuriyet rejiminin kurulduğu ve Herriot’nun Başbakanlık ve Dışişleri Bakanlığına yükseldiği dönemde Türkiye’ye yönelik olumlu ve somut siyasî adımlar atmasıyla kamuoyunun ilgisini çekmiştir. Mayıs 1924’te Fransa’daki seçimlerde büyük başarı gösteren Radikal Parti’nin Türkiye’deki popülerliğinden faydalanmak isteyen muhalifler bu vesileyle rüzgârı arkalarına almak istemiş olabilirler. Ancak yine de Radikal Parti ve Herriot isimleri seçim başarısından fazlasını ifade etmektedir. 1924, Avrupa’da hem Fransa, hem İngiltere hem de Almanya’da iktidarın değiştiği bir yıldır. İngiltere’deki Muhafazakâr Parti (*Conservative Party*) veya Almanya’daki Merkez Partisi’nden (*Zentrumspartei*) ziyade Fransız Radikal Partisi’ne referans verilmesi Radikal Parti ve Herriot isimlerine yapılan atıfların tesadüf eseri olmadığını göstermektedir. Herriot hükümeti iktidarıyla beraber Fransa ve Türkiye arasında gözle görülür biçimde gelişen ilişkiler, kamuoyu aşinalığı, Radikal Başbakanın aleni

68 “Yeni Fırka Aleyhine Eskilerin İddiası Ne Kadar Çürüktür,” *Son Telgraf*, 13 Kasım 1924; Zürcher, *Political Opposition*, 104.

69 “Yeni Fırkanın İsmi Ağleb-i İhtimâl ‘Cezri Cumhuriyet Fırkası’ olacak, Bu Akşam Reisi ve Kâtibi İntihâb Ediliyor,” *Son Telgraf*, 16 Kasım 1924.

70 “Yeni Fırkanın İsmi ‘Terakkiperver Cumhuriyet,’ Kâtip-i Umumi Ali Fuad Paşadır,” *Son Telgraf*, 17 Kasım 1924.

Türkiye taraftarı siyaseti ve İstanbul basınındaki Herriot sempatisi Radikalleri diğer örneklerden ayıran önemli özelliklerdir.

Meselenin fıkırsel boyutundan baktığımızda, aslında her ne kadar Halk Fırkası taraftarlarınca “muhafazakârlar” olarak isimlendirilseler de, Halk Fırkasının birçok mensubu gibi İttihat-Terakki ve/veya Milli Mücadele geleneğinden gelen ve daha yakın zamana kadar bizzat Halk Fırkası’nın parçası olan muhalifler aslında içinden çıktıkları hareketten görüş olarak çok uzak değillerdi. Çeşitli vesilelerle parti kurma teşebbüsleri daha baştan muhafazakâr, mürteci, irtica-kara kuvvet ve benzeri imalara maruz kalan muhalifler tıpkı cumhuriyet ismi üzerindeki rekabette olduğu gibi, Radikal Parti’ye referans vererek Cumhuriyet rejimine bağlılık konusunda Halk Fırkası’ndan geri kalmadıklarını aksine bu konuda gayet iddialı olduklarını göstermek istemiş olabilirler. Laik ve cumhuriyetçi fikirlerin Avrupa’daki sembollerinden Radikal Parti ve lideri Herriot böylesi bir ortamda adeta anahtar kelime görevi görmüştür demek fazla zorlama bir iddia olmasa gerek.

Kasım başında Cumhuriyet Halk Fırkası’nda peş peşe istifalar yaşanırken Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası’nın kurulmasından yalnızca dört gün sonra gazeteler İsmet Paşa’nın sağlık sebepleriyle Başbakanlıktan çekildiğini duyuracaktı. İsmet Paşa’nın istifasını vermesinin ardından meclis başkanı Ali Fethi Bey, yeni kabineyi kuracak ve yeni hükümet birkaç gün sonra güvenoyu alacaktı. Aslında İsmet Paşa’nın istifası ve daha ılımlı olarak bilinen Ali Fethi Bey’in Başbakanlığa gelmesi Cumhuriyet Halk Fırkası’ndaki çözülüşün önünü almak amacıyla atılmış bir adımdı. Gerçekten de birkaç firenin ardından Halk Fırkası’ndaki istifalar durmuşa benziyordu.⁷¹

Değişen Hükümetler ve Eski Müttefikler

Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa’nın yakın dostu Ali Fethi Bey’in Başbakanlığa gelmesi partide yaşanan istifaları azaltmasıyla beraber dışarıda da olumlu karşılanmıştı. Daha Meşrutiyet döneminden beri Avrupa ve özellikle Paris’teki siyasî çevrelere aşina olan Ali Fethi Bey, Askeri Ataşe olduğu dönemden beri Başbakan Herriot’nun

⁷¹ Tunçay, *Tek Parti*, 110-12.

“Jön Türk dostları” arasındaydı. Ayrıca Ali Fethi Bey, Milletler Cemiyeti’nde süren Musul müzakereleri için Brüksel’de bulunduğu sırada Paris’e uğrayarak Herriot ile yakın zaman önce bir araya gelmişti.⁷² Şimdi de Ali Fethi Bey’in Başbakanlığa gelmesi iki ülke arasında başlayan yakınlaşmanın devam edeceğine dair inancı pekiştirmişti.⁷³

Kabine değişikliği vesilesiyle Ali Fethi Bey’e gönderdiği telgrafta Başbakan Herriot, iki ülkeyi bir araya getirmek için karşılıklı çaba sarf edilmesi gerektiğini belirtiyordu. Ali Fethi Bey de Herriot’ya teşekkür ettiği telgrafında, iki ülke arasında yaşanacak bu yakınlaşmanın gerçekleşmesi için hiçbir şeyi ihmal etmeyeceğini söyleyerek cevap veriyordu.⁷⁴

Ali Fethi Bey ve Herriot’nun yazışmasının diplomatik iyi niyet göstergesi olmaktan daha fazlası olduğu çok geçmeden anlaşılacaktı. Yeni hükümetinin Hariciye Vekili Şükrü Kaya da Şubat 1925’teki TBMM’nin kapalı oturumdaki raporunda Türkiye’nin kuzeyde Sovyetler Birliği ve güneyde Fransa (Suriye-Akdeniz) olmak üzere iki tane müttefiki olduğunu söyleyerek her üç ülkenin çıkarlarının başta İngiltere olmak üzere İtalya ve Yunanistan gibi dış tehditlere karşı birbiriyle uyushuğunu belirtecekti:

Efendiler; İngiltere’ye karşı biz istediğimiz kadar, ‘düşman değiliz, biz kendi yurdumuzda kendi yağımızla kavrulacağız’ diyelim. İnanmaz, inanmadığı şununla sabittir. Bizi Avrupa âlemine, bugün Türkler İttihad-ı İslâm siyaseti takip ediyor. Türkler Hindi, Mısır’ı ihtilâl teşvik ediyor, Abdülkerim’i kandıran Türklerdir, Çad Gölünün kenarında bir Arap kabilesi bilmem ne yapmış, Türkler yaptırmışlar şeklinde propaganda yaparak bütün bunlara karşı Türkleri gösteriyorlar. Aynı zamanda İslâm âlemine karşı dönüyor; Türkler Bolşevik olmuşlardır. Türkler Halife’yi kovdular, Türkler gâvur olmuştur. İslâmiyet’e karşı yaptığı propaganda da budur.⁷⁵

72 “La démission d’Ismet Pacha,” *Le Petit Parisien*, 23 Kasım 1924.

73 “Le Nouveau Cabinet Turc,” *Correspondance d’Orient: Politique, Economique et Financière*, sayı 325, 18e année (Ocak 1925): 13-14.

74 “Les relations Franco-Turque,” *Correspondance d’Orient: Politique, Economique et Financière*, sayı 325, 18e année, (Ocak 1925): 40.

75 *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, Devre II, Cilt IV, 4 Şubat 1341 (1925), 473-78.

Meclis oturumundaki görüşmeler daha önce Türk basınında tartışılan ve Radikal Parti iktidarı sonrası artan Türkiye-Fransa dostluğunun artık sadece bir kamuoyu söylemi olmaktan çıktığını ve iktidardaki Cumhuriyet Halk Fırkası yöneticileri tarafından da sesli bir şekilde dile getirildiğini göstermesi açısından önemlidir. Herriot hükümetinin iktidarının sekizinci ayında ilişkiler çok kısa sürede hızlı ilerleme kaydetmişti. Paris ile yaşanan yakınlaşma sonrası Londra, Atina ve Roma'dan gelecek olası tehlikelere karşı Ankara-Moskova-Paris ittifakı fikri Türkiye'yi yönetenler tarafından artık bir ihtimalden ziyade realite olarak algılanmaya başlamışa benziyordu.

Yeni Büyükelçiler ve Ulusaşırı Laik Cumhuriyetçi Diplomasisi

Mart ayına gelindiğinde hâlihazırda Fransa ve Türkiye arasında sorun teşkil eden meselelerde birtakım ilerlemeler kaydedilmişti. Fransız okulları meselesi 1924 Sonbaharında çözüme kavuşmuştu.⁷⁶ Osmanlı borçlarının ödenmesine dair Londra'nın da dâhil olduğu Ankara ve Paris arasındaki yazışmalar ise devam etmekteydi.⁷⁷ Bir diğer önemli konu da Fransa'nın Türkiye'deki temsili meselesiydi. Daha 1924 Ekim'inde Herriot, hükümetin Ankara'da Fransız büyükelçilik seviyesinde temsili fikrine sıcak baktığını ve meseleyi gözden kaçırmayacağını belirtmişti.⁷⁸ 1925'in Şubat ayına gelindiğindeyse, İstanbul'da ikamet edecek ancak gerektiği sıklıkta Ankara'ya seyahat edecek bir büyükelçinin 1 Mart tarihinde atanacağı konusunda karara varılmıştı.⁷⁹

76 "Instructions relatives sur Ecole françaises en turquie," Note n°103, MAE, Fonds Herriot, Politique Étrangère: Russie-Proche Orient-Asie (1924-1927), 89 PAAP 16.

77 "Instructions relatives au paiement des coupons de la dette publique ottomane," Note n°103, MAE, Fonds Herriot, Politique Étrangère: Russie-Proche Orient-Asie (1924-1927), 89 PAAP 16.

78 *Herriot (Paris) au Général Mougin (Constantinople), 16 Ekim 1924*, "Instructions relatives à la représentation diplomatiques de la France en Turquie," Note n°103, MAE, Fonds Herriot, Politique Étrangère: Russie-Proche Orient-Asie (1924-1927), 89 PAAP 16.

79 "Instructions relatives à la représentation diplomatiques de la France en Turquie," Note n°103, MAE, Fonds Edouard Herriot, Politique Étrangère: Russie-Proche Orient-Asie (1924-1927), 89 PAAP 16.

Ancak, iki ülke arasında bütün bu olumlu gelişmeler yaşanırken Şeyh Said İsyanı'nın patlak vermesiyle birlikte Mart başında Ali Fethi Bey hükümetinin yerini daha şahin olarak nitelendirilebilecek İsmet Paşa hükümeti almıştı.⁸⁰ Ali Fethi Bey ise Paris'e büyükelçi olarak atanmıştı. Aslında bu mühim bir gelişmeydi çünkü Türkiye Cumhuriyeti'nin bir önceki Başbakanının Paris büyükelçisi olması iki cumhuriyet arasındaki ilişkiye atfedilen önemin büyüklüğüne işaret etmektedir. Bunun yanı sıra Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa'nın yakın dostu ve fikir arkadaşı Fethi Bey'in aynı zamanda Herriot'nun Türkiye'deki bağlantılarından olması yeni büyükelçinin iki ülkenin liderleri arasında doğrudan ve güvenilir bir kanal olacağına da göstergesidir demek mümkündür. Ancak Türkiye tarafından atılan bu mühim diplomatik adım tek taraflı bir girişim olarak kalmayacaktı. Herriot da Radikal Parti'den kendine yakın bir başka isim olan arkadaşı Albert Sarraut'yu Fransa'nın Ankara'daki yeni büyükelçisi olarak görevlendirmişti.⁸¹

Böylece hem Türkiye ve hem de Fransa Cumhuriyeti liderleri kendi partilerindeki en yakın, tecrübeli ve güvenebilecekleri isimleri büyükelçi olarak seçmişti.⁸² Herriot'nun Fransız Cumhuriyeti'nin Türkiye Cumhuriyeti'ne destek olması gerektiğine dair beyanatları göz önünde bulundurulduğunda ve Sarraut isminin seçimiyle ilgili olarak denebilir ki Herriot'nun tercihinin ideolojik boyutu da bulunmaktaydı. Böylece Herriot, altını çizdiği "laik Fransa ve laik Türkiye" ortaklığına hizmet edecek bir ismi büyükelçi yapmıştı. Ankara'da görev yapacak ilk Fransız Büyükelçisinin aslında bir Radikal Partili siyasetçi olması uluslararası laik cumhuriyetçi dayanışması kurma çabası şeklinde yorumlanabilir.

Fransa ve Türkiye'nin yeni büyükelçileri olumlu karşılanmıştı. *Cumhuriyet* gazetesi, "Fransa hükümetini temsil hususunda salahi-

80 "İsmet Paşa Kabinesi Teşkil Ettii," *Cumhuriyet*, 4 Mart 1925.

81 Pierre Guillaume, "Albert Sarraut, 1872-1962, des sommets de l'état à l'oubli," *Être reconnu en son temps: personnalités et notables aux temps modernes* içinde, der. Maurice Hamon ve Ange Rovere (Paris: Actes des congrès des sociétés historiques et scientifiques, 2012), 27-40.

82 Albert Sarraut, *Mon Ambassade en Turquie*, Conférence prononcée à la Mairie du XVIème arrondissement le 27 Février 1953 devant la Société Historique d'Auteuil et de Passy, Archives Départementales de l'Aude (ADA), Fonds Albert Sarraut, Dossier 12 J 415, 6-9.

yettar birisi olan Mösyö Albert Sarraut cenaplarının Türkiye’de Fransa’yı temsil etmesi herhalde bizim için memnuniyetle telakki edilecek bir hadisedir” diye yazıyor ve ekliyordu: “Aynı zamanda memnuniyetle görülmesi lazım gelen ikinci bir hadise de Fethi Bey’in, Paris sefaretine tayin edilmesi fikridir.” Gazete, “her iki taraftan müteakıl temsil mevkilerinde böyle bir tebdil vuku gelmesi çok hayırlı bir alamet olmak üzere telakki edilmesi gerektiğini” belirtiyordu.⁸³

1925 Nisanı’nda Fransa ve Türkiye ilişkileri zirve noktasına ulaşmıştı. İki ülke arasında artan sıkı ilişkiler o kadar dikkat çekmekteydi ki Mougin’in Herriot’ya çektiği 9 Nisan tarihli telgraf, Fransız hükümetinin mazhar olduğu ilginin Türkiye’nin sınırlarını aştığını ve doğu komşusu İran’da da alâka uyandırdığını göstermektedir. Mougin, İran’ın İstanbul’daki yeni büyükelçisi Şeyh Sadık Han Tabatabai’nin kendisiyle temasa geçtiğini belirterek şöyle yazıyordu: “Ekselansları Tabatabai, Türkiye ile Fransa arasındaki yakınlaşma siyaseti ve güçlenmekte olan dostluk bağlarını takip etmekten geri kalmamış. Ona göre bu siyaset Türkiye’yle sınırlı kalmamalı ve bütün Şark’a yayılmalıdır; şu andan itibaren İran, Fransa’nın sunacağı her türlü ekonomik ve siyasî teklifi memnuniyetle karşılamaya hazırdır.” Mougin’e göre İranlı büyükelçinin isteği ise şu yöneydi: “Büyükelçi arzu ediyor ki Fransız hükümetinin Lozan Antlaşmasının tasdikinden bu yana Türkiye’de takip ettiği siyaseti, İran’da da tatbik edelim.”⁸⁴

Bütün bu gelişmeler olurken Ali Fethi Bey de ailesiyle beraber 6 Nisan’da Paris’e varmıştı. Yeni Büyükelçiden Türkiye’nin en büyük isimlerinden birisi, eski meclis başkanı, bakan, başbakan ve Mustafa Kemal Paşa’nın yakın dostu diye bahseden *Le Petit Parisien*, bu diplomatik tercihi Türkiye’nin Fransa’yla olan dostluk ilişkisine atfettiği önemin nişanesi olarak açıklıyordu.⁸⁵ Ne var ki, bu sırada Başbakan

83 “Türkiye ve Fransa” *Cumhuriyet*, 14 Mart 1925.

84 “Le General Mougin à Monsieur le Président du Conseil, Ministre des Affaires Étrangères (Paris),” Tel. No. 205, Constantinople, 9 Nisan 1925, *Notes sur les relations franco-persanes*, Fonds Albert Sarraut, Dossier 12 J 414/129, ADA.

85 J. L., “Fethi Bey, nouvel ambassadeur de Turquie à Paris est arrivé hier matin avec sa famille,” *Le Petit Parisien*, 7 Nisan 1925; Albert Sarraut ise Nisan ortasında İstanbul’a gelecek ve Mayıs’ta itimatnameyi Mustafa Kemal Paşa’ya sunmak üzere Ankara’ya gidecekti: Albert Sarraut, *Mon Ambassade en Turquie*, 11-13.

Herriot zor durumdaydı. Ali Fethi Bey'in Paris'e varmasından sadece dört gün sonra Fransız Senatosu ülkedeki mali durum ve Frank'ın devalüasyonu konularını görüşmek için toplanan oturumda Herriot hükümetine güvenoyu vermeyi reddedecekti. Senato oylamasında azınlığa düşen Herriot, aynı gün cumhurbaşkanına istifasını verecekti.⁸⁶

Herriot kabinesinin düşmesi üzerine Türkiye'deki basın hüsrana uğramıştı. *Cumhuriyet* gazetesi Fransa'daki kabine kriziyle ilgili olarak Herriot hükümetinin İngiltere ve Almanya'ya karşı izlediği dış siyasetle ilgili olarak parlamentoda pek fazla muhalefetle karşılaşmadığını ancak krizin asıl sebebinin ekonomik olduğunu belirtiyordu. Fransa'daki krizin devam edeceğinin altını çizen gazete, ortaya çıkan durumun faili ve kazananı olarak İngiltere'yi ilan ediyordu. Yeni kabineyi kim teşkil ederse etsin, Fransa'nın vaziyetindeki müşkülâtın devam edeceğini çünkü bu zorlukların en çok İngiltere tarafından geldiğini belirtiyordu. Cihan Harbi neticesinde "bir taşla birkaç kuş vurmuş olan İngiltere", her zaman olduğu gibi şimdi de Avrupa'da kendinden sonra en kuvvetli olan devlete yani Fransa'ya rakipti. Dolayısıyla, yeni teşkil edecek olan Fransız kabinesi de harpten sonraki bütün kabineler gibi en ziyade eski müttefikin çıkardığı müşkülât ile uğraşmağa mecbur kalacaktı.⁸⁷

Fransa'daki kabine krizi ve Herriot hükümetinin düşüşüne en çok üzülenlerin başında yine aynı kabinenin on bir ay önce kurulmasına en çok sevinenlerden biri olan gazeteci Ahmed Emin geliyordu. 13 Nisan tarihli *Vatan* gazetesindeki uzun köşe yazısında Ahmed Emin, Herriot'yu sermaye, kilise ve başını İngiltere'nin çektiği uluslararası komploya karşı mücadele veren yalnız bir kahraman olarak tarif ediyordu. Ahmed Emin'e göre Herriot, "sorunlar bir sel gibi başını aşınca kadar mücadele mevkiinde kalmış, çırpınmış, uğraşmış, nihayet sükûta uğramıştı." Bununla beraber "büyük sermaye, büyük sanayi ve kilise", Herriot'ya karşı daha başından beri gizli bir ittifak akdetmişlerdi. Herriot'yu devrinin ender samimi, temiz, dürüst devlet adamları

86 "Le Ministère Herriot mis en minorité au Sénat a donné sa démission," *Le Petit Parisien*, 11 Nisan 1925; Jean-Noël Jeanneney, *Leçon d'histoire pour une gauche au pouvoir, la faillite du Cartel (1924-1926)*, (Paris: Seuil, 1977), 43-144.

87 "Fransa'da Buhran-ı Nüzzar," *Cumhuriyet*, 12 Nisan 1925.

rından birisi olarak tarif eden Ahmed Emin'e göre Radikal Başbakan ihtiraslarına engellediği "sansarların" hücumu karşısında yılmaz, yorulmaz bir mücadele vermişti. Ahmed Emin de Herriot hükümetinin düşmesinden İngiltere'yi sorumlu tutuyordu. Amerika ve İngiltere'nin harp borçları konusunda hiçbir müsaade göstermediğini ve buna bağlı olarak borçların tamamen silinmesi veya hafifleştirilmesi ümitlerinin bu sene zarfında tamamıyla suya düştüğünü belirtiyordu. Bütün bu gelişmelerle beraber Fransa içindeki büyük sermaye de "hükümetin itibarını muhafazaya uğraşacak yerde bilakis bir sol cenah kabinesini sarsmağı tabii gaye addettirmişti."

Ne var ki, Ahmed Emin'in en önemli tespitlerinden birisi Kato-lik Kilisesi ve bununla bağlantılı olarak Fransa'nın yaklaşık elli yıllık Alman idaresinden sonra 1918'de geri kazandığı Alsace ve Lorraine bölgelerine dairdi. Yazara göre kilise, hükümetin karşılaştığı zorluklardan ve vaziyetten cesaret alarak ayaklanmıştı. Ahmed Emin: "Herriot, Fransa'da millî ruhun hâkimiyetini temin etmek maksadıyla kilisenin siyasî entrikalarına karşı şiddetli bir vaziyet almıştı" diyor ve ekliyordu "ne var ki Fransa'nın yarım asır hülyasıyla meşgul olduğu Alsace-Lorraine'nin ele geçirilmesi eski dengeyi 'irtica' lehine bozmuştu." Alsace kilisesi devlete karşı doğrudan doğruya isyan vaziyeti olarak, ilkökul öğrencilerini boykota davet etmiş ve hükümete karşı açık tahrikâtta bulunmuştu. Büyük sermaye ve sanayii, işi hükûmeti boykota davet eden beyannamelerin yayınlanmasına kadar vardırırmıştı. Boykot teşebbüsü daha sonra üniversite öğrencilerine ihale edilmiş ve yazara göre "üniversite gençliği mürteci unsurlar tarafından hükümete karşı canlı bir tahrik vasıtası olarak kullanılmıştı."⁸⁸

Bu analizin, Hilafet'in ilgası sonrasında Doğu Anadolu'da patlak veren Şeyh Said isyanı ve Türkiye'de "irtica" ve "mürteci şakiler" vur-

88 Ahmed Emin, "Fransız Buhranının Mahiyeti," *Vatan*, 13 Nisan 1925. Ahmed Emin'in yazısında doğrudan değinmediği ancak Herriot hükümeti raporlarında başkın olan bir diğer tema da Alsace-Lorraine'deki kilise ve ruhbanın Alman İmparatorluğu dönemine özlem duydukları ve hâlen daha bilinçli veya bilinçsiz olarak Almanya'ya hizmet ettikleri yönündeydi. Bkz. "L'application des lois laïques en Alsace-Lorraine, école interconfessionnelle," Note F°21, MAE, Papiers Edouard Herriot, (1924-1925), 89 PAAP 11.

gusunun arttığı bir ortamda yazıldığını unutmamak gerekir.⁸⁹ Ayrıca buna İngiltere'nin Musul meselesi sırasında Türkiye'yi karıştırmak için "mürteci şakileri" desteklediği söylemini de eklemek mümkündür.⁹⁰ Türkiye'deki gelişmelere paralel olarak Radikaller ile kilise arasında yaşanan gerilim, kilisenin Alsace-Lorraine ahalisini boykota çağırması ve iç çatışma tehlikesini ayrıca bu çerçeveden değerlendirmek gerekmektedir. Aynı dönemde Alsace Katolik dernekleri, posterler ve boykotlar aracılığıyla Radikal Parti ve Herriot'yu "ateizmi" ve "dinsizliği" yaymakla suçlamaktaydı.⁹¹ Her iki ülkenin 1925 yılı bahar aylarındaki gelişmeleri göz önüne alındığında Türkiye'deki basının nezdinde yalnızca laik Fransa ve Türkiye Cumhuriyetleri arasındaki bir ulusaşırı benzerlik ve ortaklık söylemine değil, ayrıca laik cumhuriyetlerin "düşmanları" üzerinden de bir ulusaşırı paralellik söyleminin emarelerine de rastlamak mümkündür. Bu söyleme göre laik cumhuriyetlerin iç düşmanları kilise, papazlar, şeyhler veya "irticai ve mürteci unsurlar" olmakla birlikte dış düşmanları da bu iç düşmanların bilinçli ya da bilinçsiz olarak hizmet ettiği sermaye ve başını İngiltere'nin çektiği küresel güçlerdir.

Sonuç

Takrir-i Sükûn Kanunu ile Türkiye'de tek parti yönetiminin fiilen kurulması ve Fransa'da Radikal Parti liderliğindeki Sol Kartel iktidarının düşmesinden bir yıl sonra, 1926 yılı yazında Radikal Partili vekil Paul Bastid, Ankara'yı ziyaret edecek ve Cumhuriyet Halk Fırkası'ndan isimlerle görüşerek partinin esasları hakkında malumat alacaktı. Paul Bastid'in Fransa'ya dönüşünün ardından Cumhuriyet Halk Fırkası, *Entente Internationale des Partis Radicaux et des Partis Démocratiques Similaires* yani Radikal ve Mümasili Demokratik Fırkaların Beynelmilel İtilafına katılması için bir davet alacaktı. "Radikal Enternasyonalin" bu davetinin sebebini Halk Fırkası Kâtib-i Umumisi Saf-

89 Gavin D. Brockett, "Turkish Revolution, 1923-1938: Secular Reform and Religious 'Reaction'," *History Compass* 4, 6 (2006): 1060-72.

90 *Akbaba*, 9 Nisan 1925.

91 89 PAAP 11.

fet Bey (Arıkan), Fransız meslektaşlarının şu sözleri ile açıklıyordu: “Sizin programınız, Radikal Fırkaların programının tamamen aynıdır. Biz beynelmilel bir itilaf yaptık. Sizin de buna iltihakınızı rica ederiz.”⁹² Saffet Bey, antanta katılım kararının büyük kongreye ait olduğunu söyleyerek kesin bir cevap vermemişse de CHF kongresinin henüz toplanmaması sebebiyle katılımcı sıfatıyla katılıp katılamayacaklarını sormuştur. Alınan olumlu yanıtın üzerine Saffet Bey, 15-17 Ocak 1927’de Almanya’nın Karlsruhe şehrinde toplanan enternasyonalin ikinci kongresine gözlemci olarak katılmıştır. Daha sonra parti kongresinin 23 Ekim 1927 tarihli oturumunda Radikal Enternasyonal katılım kararı fırka divanına bırakılmıştır.⁹³ Resmî katılım gerçekleşmemesine rağmen CHF ile Radikal Enternasyonel arasındaki ilişkiler 1935 yılına kadar devam edecekti.⁹⁴ İkinci Meşrutiyet dönemine uzanan ilişkiler ve Sol Kartel iktidarı döneminde atılan temeller ilerleyen yıllarda iki siyasî hareket arasında gerçekleşecek fıkırsel mübadele için güven ortamı ve sağlam zemin oluşturacaktı. Bu ilişkiler ve fıkırsel mübadele İkinci Dünya Savaşı’na kadar çeşitli kanallar aracılığıyla artarak devam edecekti.⁹⁵

Sol Kartel iktidarı döneminde Radikal Parti’nin izlediği Türkiye siyaseti iki ülke arasında Cihan Harbi ve sonrasında bozulan ilişkileri gözle görülür bir şekilde onarmış ya da arada sorun teşkil eden meseleleri onarma yoluna sokmuş, ilişkilerin normalleşmesi sürecinde yapıcı rol oynamıştır. Radikal Parti ve Türkiye’deki mevkidaşları arasındaki

92 “Büyük Kongrenin Son İçtimaında Katib-i Umumi Saffet Bey’in Radikal ve Sosyalist Demokratik Fırkalar İtilafının İltihak Davetine Dair İzahatı,” *Aynı Tarihi*, sayı 43 (Ankara, 1927), 2570-75.

93 Ibid.

94 Cumhuriyet Halk Fırkası ile Radikal Enternasyonal ilişkileri hakkında bkz. Zafer Toprak, “Radikal ‘Enternasyonal’ ve Cumhuriyet Halk Fırkası 1927 Kongresi,” *Toplumsal Tarih* 106 (2002): 42-49; Hakkı Uyar, “CHP’nin Avrupa’nın Radikal ve Demokrat Partileri ile İlişkileri (1926-1935),” *Mete Tunçay’a Armağan* içinde, der. Tanıl Bora, M. Ö. Alkan, M. Koraltürk (İstanbul: İletişim, 2007); Mete Tunçay, “Radikal ve Mümasili Fırkaların Beynelmilel İtilâfı ve CHF,” *Mustafa Kemal’i Anlamak* içinde, der. Fahrünnisa Kadıbeşegil (Ankara: Oluşum, 1981), 16-25.

95 Remzi Çağatay Çakırlar, “Édouard Herriot: An Intellectual, Republican, and Radical-Socialist between France and Turkey (1908-1938),” Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Leiden Üniversitesi, 2015, 48-83.

hâlihazırda mevcut fıkırsel benzerlikler verimli zemin oluşturduğu gibi iki hareketin mensupları arasındaki resmî, bireysel ve üçüncü şahıslar aracılığıyla kurulan bağlantılar ve dostane ilişkiler de bu duruma katkıda bulunmuştur. Ne var ki fıkırsel paydaşlık ve bireysel ilişkiler, dış olaylar ve etkilerden kopuk değerlendirilmemelidir. Cihan Harbi'nin ortaya çıkardığı büyük değişiklikler, yeni uluslararası siyasî düzen ve getirdiği stratejik kaygılar, Avrupa ve Akdeniz'de rekabet, bağlam ve değişen ittifaklar bu durumu tetikleyici diğer önemli unsurlar olarak karşımıza çıkmıştır.

Sonuç olarak, Kemalizm üzerine tartışmalarda analiz birimi olan siyasal düşüncenin öncelikle iyi belirlenmesi gerekmektedir. Aksi takdirde bir “kör dövüşü” kaçınılmaz olacaktır.⁹⁶ Gelineen noktada halen daha yeni yaklaşımlar ve ihmâl edilmiş birincil kaynaklar görüldüğü gibi mevcuttur. Tek parti dönemi Kemalizm'i'nin oluşumu sürecinde yaşanan günlük gelişmeleri atlamadan farklı aktörleri ve katkılarını göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Bu anlamda Kemalizm'i çağdaşı diğer siyasal düşüncelerle kıyaslamak ve aralarındaki ikili ilişkileri analiz etmek şüphesiz aydınlatıcı olacaktır. Ancak Kemalizm'i dönemin diğer rejimleri ve ideolojileriyle ele almak faydalı olabildiği gibi yapılan tek parti rejimleri ve tek adam kıyaslamaları bazen kestirme bir yol haline alarak diğer önemli aktörleri ve detayları gölgede bırakabilmektedir. Ancak, bunun yerine, “fikriyat ve pratik” ikiliğini göz ardı etmeden Kemalizm'i çağdaşı Radikal Parti'nin fikriyatı ile karşılaştırmak ve bu kıyaslamaların sonuçlarının her zaman simetrik olmayacağını, aksine asimetrik de olabileceğini, dahası uygulamada bir takım önemli sapmalar yapabileceğini hesaba katmak gerekir.⁹⁷ Kemalizm'in oluşması sürecinde 1790'lar Fransa'sı örneği vurgusunun önemini yadsınamakla birlikte, bu vurgunun ötesine bakmak gerekmektedir. Tek parti dönemi ve fikriyatını kendini Jakobenliğin ötesinde Fransız İhtilâlî'nin Üçüncü Cumhuriyet'teki gerçek varisi olarak gören çağdaşı Radikal Parti ile birlikte ele almak sanıldığından daha ufuk açıcı olacaktır.

96 Tabir için bkz. Ahmet Demirel, *Tek Parti'nin Yükselişi* (İstanbul: İletişim, 2012), 295.

97 Michael Warner ve Bénédict Zimmerman, “Beyond Comparison: Histoire Croisée and the Challenge of Reflexivity,” *History and Theory* 45, sayı 1 (2006): 30-50.

TEK PARTİ DÖNEMİNDE HİNT MÜSLÜMAN DÜŞÜNÜRLERİN TERCÜMESİ: ÖMER RIZA DOĞRUL VE POST-PAN-İSLÂMCI BİR CUMHURİYETÇİ İSLÂM'IN ŞEKİLLENDİRİLMESİ¹

NATHALIE CLAYER
ÇEV. ESER KÖMÜRCÜ

Şubat 1951'de Karaçi'de gerçekleşen İslâm Dünyası Konferansı'na katıldıktan sonra Lahor'da birkaç gün geçirdik. Burada ilk vazifemiz Mevlana Muhammed Ali'yi ziyaret etmek oldu. Yazılarını Türkiye'de 30 yıl boyunca okumuş, çok faydalanmıştık. İslâm'ın ruhuna derinlemesine nüfuz etmiş, amaç ve hedeflerini anlamış ve bunları başkalarına anlatmak amacıyla yola çıkmış olduğu için bizi birçok konuda aydınlatmıştı. İngilizce ve kendi anadilinde aynı ustalıkla yazıyordu. İngilizce yazıları sayesinde söylediği şeyleri anlayabildik. Toplam 7.000 sayfa İngilizce ve 10.000 sayfa Urduca yazdığı hesaplanmıştır. İngilizce yazılmış 7.000 sayfanın tamamını okuduğumu dürüstçe söyleyebilirim. Bu da ona olan büyük bilgi borcumun tüm boyutlarını muhakeme etmem için oldukça yeterli oldu. [...]

Onun temel amacı, İslâm'ın gerçek anlamını ortaya çıkarmak, onu modern eğitimle yetişmiş insanları tatmin edecek şekilde tüm ihtişamıyla göstermekti. Bu amaçla ilk faaliyet alanı, Müslümanlar arasında yaygın olan ve sağduyu ile çelişen tüm sahate efsane ve hurafelerle mücadele etmektir. İslâm'ın sadeliğini geri kazanmak ve buna karşı çıkan her şeyi reddetmek istiyor-

1 Bu bölümün ilk versiyonunu okuyan Marie Bossaert, Dilek Sarmis ve Fabio Giomi'ye faydalı yorumları için özellikle teşekkür ederim. Ömer Rıza'nın burada kullandığım yazılarının önemli bir bölümünü bana sağlayan Orient-Institut İstanbul ekibine de minnettarım. Diğer metinlerine ulaşmamı sağlayan Fahir Aral ve Nedret İşli'ye, Halil Halid Bey hakkındaki kitapları bana ödünç veren Timour Muhidine'e ve son olarak metni geliştirmeme yardımcı olan dikkatli okumaları için Alexandre Toumarkine, Till Luge, Alexandros Lamprou ve Sevgi Adak'a teşekkür ederim. Makalenin Türkçe çevirisini üstlenen Eser Kömürcü'ye ve çeviri metinle ilgili yardımlarından dolayı Elif Becan'a da ayrıca teşekkür ederim.

du. Ancak asıl amacı bu nesli memnun etmek değil, tarihsel hakikati aramaktı. Çalışmaları, esasen, gelecek çağlar boyunca yaşayacak olan tarihi bir değere sahipti.²

Bu satırların yazarı Ömer Rıza Doğrul, ülkede çok partili sistemin yürürlüğe girmesinden birkaç yıl sonra, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Konya milletvekiliydi. Meclis'in Dışişleri Komisyonu üyesi olarak Türkiye ile Müslüman ülkeler arasındaki ilişkilerin geliştirilmesi için aktif olarak çalışıyordu. Hususi olarak Türk-Pakistan Kültür Cemiyeti'nin başkanıydı.³ 1951 yılında Karaçi'de gerçekleşen İslâm Dünyası Konferansı'nda, diğer ülkelere gelen din kardeşlerine, hem Batı'da hem de İslâm dünyasında genellikle sekülerist olarak algılanan Kemalist reformların İslâm'ın yükselişi için faydalarını açıklamaya çalışıyordu.⁴

Ömer Rıza için Pakistan'a yaptığı seyahat, Lahor'da ülkedeki ruhani liderlerinden biriyle tanışmak için de istisnai bir fırsattı: Ahmediye İslâm Yayma Cemiyeti'nin (*Ahmadiya Anjuman-i Ishaat-i Islam*) lideri Mevlana Muhammed Ali. Bu cemiyet, 19. yüzyılın sonunda Pencap'ta Mirza Gulam Ahmed (ö. 1908) tarafından kurulan Ahmediye hareketinden doğmuş, İslâm'ı tebliğ eden küçük bir Müslüman gruptu. Bu hareket, hem Hristiyan misyonerlerin ve Hindu reformistlerin dinî propaganda faaliyetlerine karşı bir tepki olarak doğmuştu, hem de onları taklit ediyordu. Mirza Gulam Ahmed'in bir öğrencisi olan Mevlana Muhammed Ali, hareketin ana akımından kopmuştu; çünkü kurucuyu bir Peygamber olarak değil, sadece bir yenilikçi (*müjeddid*) olarak görüyordu. Grubun merkezi Lahor'da olduğu için Lahor Ahmediye olarak da bilinen *Anjuman*, Batı Avrupa'da, özellikle dinî misyonlar kurduğu İngiltere ve Almanya'da çok aktifti. Hindistan'da olduğu gibi bu ülkelerde de camileri vardı ve İngilizce ve Almanca'da

2 Omer Rıza Doğrul, "A Heavy Loss for the Muslim World. Muhammad 'Ali and his Work," *The Islamic Review* (Woking, May 1952): 17-18.

3 *TBMM Albümü (1920-1980)*, 2. Cilt (Ankara: TBMM, 2010), 61; Mustafa İsmet Uzun, "Doğrul, Ömer Rıza," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. <https://islamansiklopedisi.org.tr/dogrul-omer-riza>

4 Reinhard Schulze, *Islamischer Internationalismus im 20. Jahrhundert: Untersuchungen zur Geschichte der Islamischen Weltliga* (Leiden: Brill, 1990), 111.

İslâm'ın modernite ile uyumlu olduğunu anlatan dergiler ve kitaplar yayımlıyorlardı.⁵

Ömer Rıza Doğrul'un izlediği seyri araştırmanın, tek parti dönemi (1923-1945) yeni bir gözle anlamak açısından ilginç kılan şey, yukarıda alıntılanan metinde belirttiği gibi sadece Mevlana Muhammed Ali'nin eserlerini okumuş olması değil, aynı zamanda bu eserleri Türkçe'ye tercüme etmiş ve Türkiye'de İslâm üzerine yazılan diğer kitapların yazımı ve yayımlanmasında kapsamlı bir şekilde kullanmış olmasıdır. *Tanrı Buyruğu* adıyla yayımladığı Kuran-ı Kerim'in tercüme ve tefsiri ile ün kazanan Ömer Rıza'nın İslâm üzerine olan eserleri, ölümünden sonra sık sık yeniden basıldı.⁶ Kitaplarının listesine bakıldığında, birçoğunun, ister tercüme ister uyarlama olsunlar, Mevlana Muhammed Ali'nin İngilizce çalışmalarının kapsamlı bir okumasından ilham aldığı görülüyor. Eserleri Mısırlı İslâmî düşünürlerden de ilham almıştı; ancak okurları için "modern bir İslâm" oluşturma çabasında Hint Müslüman yazarlar da Ömer Rıza için önemli referanslardı. Nitekim Ömer Rıza, yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin bu döneminde,⁷ yani tam da bu tür bir üretimin, Kemalist laiklik betimlenirken sıklıkla iddia ettiği gibi, İslâm'ı kontrol edip millileştirmeye ve Türk toplumunu sekülerleştirmeye çabalayan Kemalist otoritelerin laik politikalarıyla sınırlandırıldığı bir dönemde, İslâm üzerine kitapların en üretken yazarlarından biriydi.

Ömer Rıza Doğrul'un bu dönemdeki güzergâhı ve yayımcılık faaliyeti, sekülerleşmeci Kemalist iktidarı İslâmî "irtica"nın karşıtı olarak

5 Bkz. Marc Gaborieau, *Un autre islam. Inde, Pakistan, Bangladesh* (Paris: Albin Michel, 2007); Hümayun Ansari, *The Infidel within. Muslims in Britain since 1800* (Londra: Hurst & Co., 2004); Eric Germain, "The first Muslim Missions on a European Scale: Ahmadi-Lahori Networks in the Inter-War Period," *Islam in Inter-War Europe* içinde, der. N. Clayer and E. Germain (Londra: Hurst & Co., 2008), 89-118; Gerdien Jonker, "A Laboratory of Modernity-The Ahmadiya Mission in Inter-war Europe," *Journal of Muslims in Europe* 3 (2014): 1-25.

6 Bkz. Uzun, "Doğrul, Ömer Rıza." Bu makalede *Tanrı Buyruğu* metninin ilk baskısının yayımlandığı yıla ilgili olarak bir hata var: 1943 değil 1934 olması lazım.

7 1924 ile ölüm yılı 1952 arasında basılan İslâm üzerine yirmi civarında kitabın yazarı veya tercümanıdır (bkz. Uzun, "Doğrul, Ömer Rıza").

gösteren ikiliğe dayalı görüşü sorunsallaştırmaktadır:⁸ Kurtuluş Savaşı'nın (1919-1922) ve 1923'te Cumhuriyet'in kuruluşunun destekçisi olan Ömer Rıza, İslâmî dergilerde beraber çalıştığı diğer kişilerle birlikte 1925'te İstiklal Mahkemeleri tarafından tutuklanıp, sonra serbest bırakılmıştı. Fakat iki yıl sonra, dinî ve siyasî güçlerin birbirinden ayrılması üzerine Arapça bir kitabın tercümanı ve Cumhuriyet'in ateşli bir destekçisi olarak ortaya çıkmış, eserin “büyük Türk devriminin bilim ve felsefe dünyasında açtığı yeni ufuklara ışık tutan bir meşale” olduğunu söylemişti”.⁹ Aynı zamanda Masonluğun taraftarıydı ve İslâmî değerleri savunmak ve İslâm'ın moderniteyle uyumlu yeni bir yorumunu sunmak isteyen İslâmî reformist çevrelere mensuptu. Bu çizgiyi takip eden Ömer Rıza, 1940'ların sonunda, yeni kurulan Demokrat Parti güçlerinin yanında yer aldı. Aynı zamanda 1947-1949 yılları arasında haftalık olarak yayımlanan dindar milliyetçi *Selâmet* derginin genel yayın yönetmenliğini yaptı.¹⁰ Ömer Rıza'nın bu dergide ortaya koyduğu temel kaygı Türkiye'de İslâm'ın, Türkiye dışında da Müslüman dindaşların savunusuydu:

“*Selâmet*, tüm dünyada (Filistin, Mısır ve Endonezya'da) dekolonizasyon sürecindeki Müslümanlara dikkat çekiyor, Türkleri Siyonizm ve komünizmin kötülüklerine karşı uyarıyordu. Ancak asıl odak noktası Türkiye'deki gelişmeler, özellikle dine düşmanlık oluşturduğunu iddia ettiği *laikliğin* zararlı etkisiydi”.¹¹

- 8 Bkz. benim çalışmam, “An Imposed or a Negotiated *Laiklik*. The Administration of the Teaching of Islam in Single-Party Turkey,” *Order and Compromise. Government Practices in Turkey from the Late Ottoman Empire to the Early 21st Century* içinde, der. M. Aymes, B. Gourisse ve E. Massicard (Leiden-Boston: Brill, 2015), 97-120. Ayrıca bkz. İlker Aytürk ve Laurent Mignon, “Paradoxes of a Cold War Sufi Woman: Sâmîha Ayverdi between Islam, Nationalism, and Modernity,” *New Perspectives on Turkey* 49 (2013): 57-89.
- 9 Aktaran Sükrü Hanoğlu, *Atatürk: An Intellectual Biography* (Princeton: Princeton University Press, 2011), 139.
- 10 Bkz. Gavin D. Brockett, *How Happy to Call Oneself A Turk. Provincial Newspapers and the Negotiation of A Muslim national Identity* (Austin: University of Texas Press, 2011), 130-31.
- 11 Ibid., 130-31. Bu dergide Ömer Rıza, ünlü Hint Müslüman şair Muhammed İkbâl'i de tercüme etti. Bkz. Uzun, “Doğrul, Ömer Rıza”; Ahmet Albayrak, “Türkçe'de Muhammed İkbâl,” *Divân İlmi Araştırmalar* 14, sayı 1 (2003): 233-313.

Fakat ben bu bölümde Ömer Rıza'nın tek parti dönemindeki faaliyetlerine odaklanarak bu dönemi tasavvur etmenin iki yolunu tartışmak istiyorum. Öncelikle, tek parti dönemine ilişkin analizlerde odaklanılan, genellikle bağlantı ve ağlarla şekillenen toplumsal mekânın Türk ulusal sınırlarıyla çok sıkı bir şekilde daraltıldığını, oysa Ömer Rıza Doğrul gibi görece önemli bir figürün pozisyonunu ve faaliyetlerini anlamak için çok daha geniş bir mekânın hesaba katılması gerektiğini göstermek istiyorum. 20. yüzyılın başlarında – kısmen pan-İslâmcı çabalardan kaynaklanan – Osmanlı ve İngiliz İmparatorlukları arasındaki dolaşım ve ağlar, Ömer Rıza'nın profilini ve kişisel ağlarını da şekillendirdi ve onun dünya görüşünü, İslâmî bilgisini ve genel duruşunu etkiledi. Hatta tek parti döneminde de ufkunu ve ağlarını şekillendirmeye devam etti. İkinci olarak, iki dünya savaşı arası dönemde Türkiye'deki sosyo-politik gelişmeleri açıklamak için kullanılan Kemalist-İslâmcı karşıtlığı ya da ikiliğine dayalı anlatının sorunlu olduğunu göstermek istiyorum. Bu anlatı, sadece, Murat Metinsoy'un haklı olarak işaret ettiği gibi gündelik bir direniş, ya da halkın reformlarla bu ikiliği aşan bir müzakeresi olduğundan değil, aynı zamanda devlet politikalarının, Kemalist reformlar hakkındaki yaygın anlatının genel olarak iddia ettiğinden çok daha heterojen ve düzensiz bir şekilde uygulanmış olmasından dolayı sorunludur.¹² Yine aynı zamanda, seçkinler (laiklik yanlısı ya da değil, İslâmcı ya da değil), siyasetçiler ve

12 Murat Metinsoy, "Fragile Hegemony, Flexible Authoritarianism, and Governing From Below: Politicians' Reports in Early Republican Turkey," *International Journal of Middle East Studies* 43, sayı 4 (2011): 699-719; idem, "Everyday Resistance and Selective Adaptation to the Hat Reform in Early Republican Turkey," *International Journal of Turcologia* 8, sayı 16 (2013): 7-48; idem, "Everyday Resistance to Unveiling and Flexible Secularism in Early Republican Turkey," *Anti-Veiling Campaigns in the Muslim World: Gender, Modernism, and the Politics of Dress* içinde, der. Stephanie Cronin (New York: Routledge, 2014), 86-118. Günlük müzakereler fikri üzerine bkz. Yiğit Akın, "Reconsidering State, Party, and Society in Early Republican Turkey: Politics of Petitioning," *International Journal of Middle East Studies* 39 (2007): 435-57; Hale Yılmaz, *Becoming Turkish. Nationalist reforms and cultural negotiations in early Republican Turkey, 1923-1945* (Syracuse: Syracuse University Press, 2013); Sevgi Adak, "Anti-Veiling Campaigns and Local Elites in Turkey of the Nineteen Thirties: A View from the Periphery," *Anti-Veiling Campaigns in the Muslim World* içinde, 59-85; Alexandros Lamprou, *Nation-Building in Modern Turkey: The 'People's Houses,' the State and the Citizen* (Londra: I.B.Tauris, 2015). Ayrıca bkz. Brockett, *How Happy to Call* ve Clayer, "An Imposed or a Negotiated Laiklik."

yöneticiler arasında, reformist apolojetiklerin repertuarını (yani İslâmî doktrinin gerekçeli savunusu ile İslâm, Kutsal Kitap ve Peygamber'e sadık bir anti-emperyalist duruşla şekillenmiş modernist bir yaklaşımı) inşa eden Ömer Rıza'nın gibi daha karmaşık pozisyonlar da mevcut olduğundan dolayı sorunludur. Kemalist rejim altında, Türkiye ulusal bağlamında, ama aynı zamanda özellikle Mısır, Hindistan altkıtası ve Büyük Britanya'yı içeren daha geniş bir bölgeyle ilişki içinde bir "modernist muhafazakârlık" bu yolla gelişebildi.

Osmanlı-İngiliz Trans-Emperyal Dolaşımının Kavşağında

Ömer Rıza Doğrul'un kendi dünya görüşünü bu kadar güçlü bir şekilde şekillendiren Hindistan'daki yeni İslâmî apolojetik söyleme olan eğilimi, büyük ölçüde, yalnızca iki emperyal başkenti (İstanbul ve Londra) değil, aynı zamanda Kahire (eski bir Osmanlı metropolü) ve Hindistan gibi İngiliz emperyal çevresini de birbirine bağlayan Osmanlı-İngiliz trans-emperyal dolaşımından kaynaklanmaktadır. Burdur kökenli Türk bir aileden gelen Doğrul, Mısır'ın İngiliz vesayeti altında olduğu 1893 tarihinde Kahire'de doğdu. El-Ezher Üniversitesi'nde Arapça eğitim gördü.¹³ Ama gerçek şu ki orada İngilizce de öğrendi. Daha önce Mevlana Muhammed Ali'ye yaptığı ziyaretlerle ilgili açıklamasında kaydettiğimiz gibi, bu ikinci dilin bilgisi, onun ilerideki entelektüel seyrinde belirleyici olacak ve onu o dönemde İngilizce bilmeyen (çünkü Osmanlı seçkinleri arasında yaygın olarak bilinen esas yabancı dil Fransızca'ydı) Türk ulema ve entelektüellerinin büyük çoğunluğundan ayıracaktı. Bu dili İstanbul'da farklı liselerde öğretecek¹⁴ ve tercümelerinin çoğunu İngilizce'den yapacaktı.

Bir diğer önemli faktör de gazetecilik kariyerine başlamış olmasıdır. Gazetecilik üzerinden oluşan ağlar, İstanbul'daki Müslüman düşünürlerle işbirliği yapmasını ya da en azından onlarla tanışmasını sağlayan, aynı zamanda Britanya'nın kontrolü altındaki Kahire'den Osmanlı başkentine gitmesine yol açan kanallardı. Zaten Kahire'de genç bir Türk gazeteci olarak, İstanbul merkezli *Tasvîr-i Efkâr* gazetesinde

13 *TBMM Albümü*'nde İslâmî İlimler Fakültesi'nde okuduğu söyleniyor.

14 Mercân ve Vefa Liselerinde ve Darüşşafaka'da, *TBMM Albümü*, 61.

“Mısır Mektupları” adıyla yayımlanan makaleler yazmaya başlamıştı. 1912’de İslâmcı dergi *Sebilürreşad* ile çalışmaya başladı. Kahire’de Mısır’ın başkentini ziyaret eden, dönemin önde gelen Osmanlı Müslüman entelektüellerinden biri ve bu derginin yol gösterici ruhu olan Mehmet Akif Ersoy (1873-1936) ile tanıştı. Bu görüşmeden sonra Ömer Rıza 1915’te İstanbul’a taşındı. Kişisel nedenler ve siyasî durum hayatının geri kalanını İstanbul’da geçirmesine sebep oldu: Mısır, İngiliz himayesine girmiş, Ömer Rıza İstanbul’da Mehmet Akif’in kızı Cemile Hanım ile evlenmişti.¹⁵

Bu yeni ortamdaki yerini öncelikle bir gazeteci olarak buldu. *Tevhid-i Efkâr* ve *Sebilürreşad* gibi anti-emperyalist ve İslâmî çizgideki çeşitli İstanbul dergilerinde Mehmet Akif ile birlikte çalışan Eşref Edip (1882-1871) ve İzmirli İsmail Hakkı (1869-1946) gibi isimlerle yakınlaştı. Eşref Edip, anti-emperyalizm, İslâm dünyasının birliğinin gerekliliği ve misyoner tehdidi gibi temaların geniş bir yer tuttuğu *Sebilürreşad*’ın baş editörlerinden biriydi.¹⁶ 1920’ler ve 1930’larda kendi eserlerinin çoğunun yayımlanacağı *Asar-i İlmiye Kütüphanesi*’den sorumlu olacaktı.¹⁷ Üstadı olarak gördüğü İzmirli İsmail Hakkı,¹⁸ İslâm teolojisini (*ilm-i kelam*) Batılı yöntemleri kullanarak yenilemeye çalışan, ancak materyalizme ve pozitivist bilimciliğe karşı çıkan önde gelen Osmanlı reformcusu bir âlimdi.¹⁹ Bu iki isimle birlikte, 1941’den 1948’e kadar Batı’da yayımlanan *Encyclopedia of Islam*’a ve Batılı oryantalistlerin İslâm ve Türklerle ilgili önyargılarına cevap vermeyi amaçlayan bir proje olan *İslâm-Türk Ansikopedisi*’ni yayımlayacaktı.²⁰

15 Biyografisi için bkz. Uzun “Doğrul, Ömer Rıza.” Ayrıca bkz. Haluk Oral, *Bir imza-nın peşinde* (İstanbul: Dünya, 2003), 93.

16 Esther Debus, *Sebilürreşad* (Frankfurt am Main, 1991), 199.

17 Sadık Albayrak, “Eşref Edip Fergan,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. <https://islamansiklopedisi.org.tr/esref-edip-fergan>

18 Doğrul, *Kur’an Nedir*, 91-92.

19 Bkz. M. Sait Özervarlı, “Alternative Approaches to Modernization in the Late Ottoman Period: İzmirli İsmail Hakkı’s Religious Thought against Materialist Scientism,” *International Journal of Middle East Studies* 39 (2007): 77-102; ve Ali Birinci ve M. Sait Özervarlı, “İzmirli, İsmail Hakkı,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. <https://islamansiklopedisi.org.tr/izmirli-ismail-hakki#1>

20 Ayhan Aykurt, “*İslâm-Türk Ansikopedisi*,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. <https://islamansiklopedisi.org.tr/islam-turk-ansiklopedisi>

Ancak Ömer Rıza'nın ait olduğu basın ağları Kahire-İstanbul ekseninin ötesine,²¹ Britanya Hindistanı'na kadar uzanmış görünüyor. Buna dair kanıtımızı 1924 yılında tercüme edip yayımladığı, ünlü Hint Müslüman bağımsızlık yanlısı gazeteci ve Osmanlı halifelliğini savunan pan-İslâmcı Hilafet hareketinin önderi olan Ebul Kelam Azad'ın *İstiklal Mücadeleleri* adlı eserinin ilk kitapçığında bulabiliriz.²² Giriş bölümünde Ömer Rıza, bu metni Kalküta'da bir dergi editörü olan "çok değerli arkadaşı" Abdürrezzak Melihi'den aldığını söylüyor.²³ Onunla nasıl tanıştığına dair bir bilgiye ulaşamadım. Ne var ki, Abdürrezzak Melihi aynı eseri Arapçaya tercüme etmişti²⁴ ve bu durum Britanya Hindistanı, Kahire ve İstanbul arasındaki dolaşıma tanıklık ediyordu.

Ömer Rıza'nın modernist Hint İslâmına yönelik güçlü yöneliminde başka iki figür daha merkezi bir rol oynuyor gibi görünüyor. İlkinden *Kur'an Nedir* isimli eserinde "üstadımız" diye bahseder. Bu şahıs, Thomas Arnold'un *The Preaching of Islam (İntişar-ı İslâm Tarihî)* olarak 1927'de Türkçeye çevrildi) kitabının Türkçe tercümanı olarak anılan Halil Halid Bey Çerkeşseyhizade'dir (1869-1931).²⁵ Ömer Rıza Halil Halid Bey ile her ikisinin de birlikte çalıştığı *Sebilürreşad* dergisi aracılığıyla bağlantı kurmuş olabilir. Her halükârda, daha 1912'de,

21 Ömer Rıza İstanbul'da Kahire merkezli dergilerde de çalıştı.

22 Ebulkelam Azad hakkında bkz. Azmi Özcan, "Ebü'l-kelâm Azâd," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ebul-kelam-azad> Ayrıca bkz. Gail Minault, "Azâd, Abû l-Kalâm," *Encyclopaedia of Islam, THREE* içinde, der. Kate Fleet et al. (Brill, 2009) https://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopaedia-of-islam-3/*-COM_22205. Hilafet hareketi hakkında bkz. Naeem Qureshi, *Pan-Islam in British Indian Politics* (Leiden: Brill, 1999).

23 Bkz. Ebu'l kelam Azad, *Ölümsüz müdafaa* (İstanbul, 1970), 17.

24 Özcan, "Ebü'l-kelâm Azâd."

25 Ömer Rıza, *Kur'an Nedir* (İstanbul, 1345/1927), 70 ve 119 (ayrıca bkz. Latin harfleriyle Ankara'da basılmış, 1967 ikinci baskısı, 69 ve 114). T. Arnold, *İntişar-ı İslâm Tarihî*, mütercimi: Çerkeş Seyhizâde M. Halil Halid (İstanbul: Yeni Matbaa, Sebilürreşad Kütüphanesi, 1343/1925). Thomas Arnold, hayatının bir bölümünü Hindistan'da geçiren ve Seyyid Ahmed Han, Şibli Numani, Süleyman Nadvi ve Muhammed İkbal gibi Hint Müslümanların ahababı olan bir İngiliz Oryantalistti. Alan bilgisinden ve bu arkadaşlıklardan etkilenen kitabı İslâm'a karşı çok olumluydu. Bkz. Katherine Watt, "Thomas Walker Arnold and the Re-Evaluation of Islam, 1864-1930," *Modern Asian Studies* 36, sayı 1 (2002): 1-98. 1904'te İngiltere'ye döndükten sonra Halil Halid'in de ahababı oldu.

halen Mısır'da iken, Ömer Rıza, onun Araplar ve Türkler üzerine yazdığı bir makalesini Kahire'de Arapça'ya tercüme etmiş ve bu makale Osmanlıca ve Arapça olmak üzere iki dilde yayımlanmıştı.²⁶ Halil Halid'in profili, anti-emperyalist bir Osmanlı entelektüeli ve İstanbul, Londra ve Hindistan arasında dolaşan bir Jön Türk olması nedeniyle ilginçtir.²⁷

Halil Halid, daha Osmanlı başkentindeki Ebüzziya Tevfik'in matbaasında yaptığı çalışmalarının ilk döneminde Avrupalılarla ve özellikle *The Times* gazetesinden bir İngiliz gazeteci ile temas halindeydi. Abdülhamid'e muhalefeti nedeniyle 1894'te İngiltere'de sürgüne gitmeyi seçtikten sonra, 15 yıldan fazla Büyük Britanya'da kaldı. Orada, 1902'de, Oryantalist Edward Granville Browne sayesinde Cambridge Üniversitesi'nde *Special Board of Indian Civil Service Studies* (Hindistan Me'murîn Araştırmaları Merkezi) tarafından Türkçe öğretmeni olarak atanmıştı. Osmanlı İmparatorluğu'na döndüğü 1911 yılına kadar bu görevi sürdürmüştü.

Büyük Britanya'da kaldığı süre boyunca, Londra'da bir cami inşasını teşvik etmede bir hayli etkin olduğundan dolayı şüphesiz Hint Müslümanlar ve ihtida etmiş İngilizler ile tanışmıştı. Kalküta ve Londra'da yaşayan hukukçu, düşünür ve politikacı Seyyid Emir Ali ile yazışmaları olduğunu ve Hindistan'da İngiliz sömürgeciliğine ve Osmanlı egemenliği aleyhindeki tehditlere karşı pan-İslâmizmi örgütleyen Hilafet hareketinin lideri Muhammed Ali ile (yukarıda bahsedilen Lahorlu Mevlana Muhammed Ali ile karıştırılmamalıdır) defalarca görüştüğünü biliyoruz. Ancak Hint Müslümanları ile teması, 1912'den 1913'ün başlarına kadar Osmanlı Meclisi'nde Ankara vekili

26 Bkz. M. Ertuğrul Düzdağ (haz.), *Çerkeşseyhizâde Halil Hâlid, Türk ve Arap* (İstanbul: Yeni Zamanlar, 2005).

27 Onun hakkında bkz. ibid., 13-30; S. Tanvir Wasti, "Halil Halid: Anti Imperialist Muslim Intellectual," *Middle Eastern Studies* 19, sayı 3 (1993): 559-79; Mustafa İsmet Uzun, "Halil Hâlid Bey," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* <https://islamansiklopedisi.org.tr/halil-halid-bey>; Azmi Özcan, *Pan-Islamism. Indian Muslims, the Ottomans and Britain (1877-1924)* (Leiden: Brill, 1997), 171-72; ve Ingeborg Böer, Ruth Haerkötter, Petra Kappert ve Sabine Adatepe, *Türken in Berlin 1871-1945: eine Metropole in den Erinnerungen osmanischer und türkischer Zeitzeugen* (Berlin: De Gruyter, 2002), 143

olarak görev yaptıktan sonra, Haziran 1913'te Osmanlı Başkonsolosu olarak atandığı ve Mayıs 1914'e kadar kalacağı Bombay'da daha da yakınlaşacaktı. Bombay'dan ayrılışı, yerel Müslümanların tepkisine neden oldu: Osmanlı yetkililerinden kendisinin yeniden atanmasını istemişlerdi. Halil Halid'in biyografileri, Birinci Dünya Savaşı dönemiyle ilgili garip bir şekilde sessizdir. Bu durum, muhtemelen, Mehmed Akif için de geçerli olduğu gibi, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin (daha özel olarak Enver Paşa'nın) istihbarat, kontrgerilla ve terör faaliyetleri için oluşturduğu, güçlü yabancı ve emperyalizm karşıtı, pan-İslâmcı ve pan-Türkçü eğilimleri de olan Teşkilat-ı Mahsusa'nın üyesi olabileceği içindir. Halil Halid 1915'ten itibaren Berlin'deydi ve gazetecilik ve yazarlık faaliyetlerinde bulunuyordu.

Arapça, İngilizce ve Fransızca'nın yanı sıra, o kadar ileri seviyede olmasa da, Almanca, Farsça ve Urduca'ya da hâkim olan Halil Halid Bey'in bazı kitapları Urduca'ya çevrildi ve özgün basımlarından kısa bir süre sonra Hindistan'da yayımlandı.²⁸ Hindistanlı Müslümanlar ile bağları, takıntılı bir şekilde Batı, özellikle İngiliz emperyalizmi karşısında Türkler ve Türkiye konuları etrafında dönen yazılarında da açıkça görülmektedir.²⁹ Örneğin 1922-23'te yayımlanan *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği* adlı kitabında bir bölümü Türkler ve Hint Müslümanları arasındaki ilişkilere ayırmıştı. S. Tanvir Wasti bu bölümü şu şekilde özetliyor:

Halil Halid, Türkler ve Hindistan Müslümanları arasındaki dostluk üzerine yazdığı makalede, Hindistan'dan gelen askerlerin Türkiye'ye karşı savaşa katılmış olmasına rağmen, özellikle Hindistan Müslümanlarının barış ilanından sonra Türkiye'nin geleceği için endişelenmeye devam etmelerine şaşırmadığını belirtiyordu. Halid, zamanının Hindistanı'nın birbiriyle çelişen siyasî mozaikini oluşturan birçok farklı topluluk hakkında

28 *A Diary of a Turk* (Londra, 1903) adlı kitabı 1905'te Agra'da ve 1906'da Lahor'da tercüme edildi ve yayımlandı. *A Study in English Turcophobia* (Londra, 1904), 1906'da Kalküta'da yayımlandı. Bu tercümelelerdeki Abdülhamid'e yönelik eleştiriler, Müslüman Hint okurlarının halife yanlısı hassasiyetleri nedeniyle, çoğunlukla kaldırıldı.

29 Örneğin şu çalışmalarına bkz. *A study in English Turcophobia* (Londra, 1904); *The Crescent Versus the Cross* (Londra, 1907); *The British Labour and the Orient* (Bern, 1919); *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği* (İstanbul, 1341/1922-23).

derin bir anlayış sergiliyordu. Halid ayrıca, Paris'te ve İsviçre'de tanıştığı Hilafet Hareketi'nin lideri Mevlana Muhammed Ali ile dostane ilişkiler içinde olma avantajına da sahipti. Mevlana ve erkek kardeşinin bir ölçüde Türk yanlısı sempatipleri nedeniyle İngilizler tarafından nasıl gözetilene alındığını hatırlatıyordu. Halid, birçok Hint topluluğunun çok çeşitliliği, ölçüğü ve farklı yapılarının bu büyük alt kıtanın yabancıların hâkimiyetinde tutulmasını mümkün kıldığına dikkat çekiyordu. 300 milyonu aşan bu büyük nüfusun dörtte birini Müslümanlar oluştuyordu. Tüm Hindistanlılar Türklere karşı olsalardı, bu gerçekten Türkler için hayatı çok zorlaştırırdı. Dahası, Halid, yurtdışına gönderilen İngiliz Hint kuvvetlerinin büyük bir yüzdesinin Nepal'den gelen Gurkalardan oluştuğunu söylüyordu. Müslümanlar Hindistan'ın her yerine dağılmış halde bulunduğundan, yurtdışına gönderilen bazı Hint askerlerinin Müslüman olması doğaldı. Hatta aralarında silah bırakan veya Türk tarafına geçen Müslümanlar eksik olmuyordu. Halil Halid, Hindistanlı Müslümanların Türk davasına verdiği desteği, doğru bir biçimde, kendi özgürlükleri için verdikleri mücadeleyle bağlantılı olarak yorumluyor ve Osmanlı davasına büyük katkılarda bulundukları sayısız olaydan bahsediyordu.³⁰

Osmanlı hâkimiyetinin sona ermesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması, bir tarafta Türkiye, Mısır ve diğer tarafta Hindistan alt kıtası arasında genişleyen bu toplumsal uzamın Ömer Rıza için önemini kaybetmesine neden olmadı. Daha önce de bahsettiğim gibi, Arap ve Hint Müslüman düşünürlerin birkaç kitabını tercüme etmişti. Ömer Rıza'yı 1924'ten sonra, yani Cumhuriyet Türkiye'si'nin kurulduğu dönemden itibaren Hindistan'a bağlayan bir başka isim daha vardı: "Biraderimiz" dediği bu isim Hint Müslüman Zafer Hasan'dı (1894-1989).³¹ Ömer Rıza'nın ölümünden sonra Zafer Hasan'ın yazdığı anma yazısı, tanışmalarına ve sonraki ortaklıklarına ışık tutuyor:

1924'te İstanbul'a gelişimin ilk günlerinde Doğu'yu bilen ve yabancı dillere hâkim genç bir Müslüman düşünürle tanışmak istediğimi ifade ettiğimde bana Mehmed Akif'in damadı Ömer Rıza'yı tavsiye ettiler. O sıralarda Ömer Rıza, *Tevhidi Efkar* gazetesi ve *Sebilürreşad* dergisi için yazıyordu.

30 S. Tanvir Wasti, "Halil Halid," 575.

31 Bkz. Ömer Rıza, *Kur'an Nedir*, 6.

Doğu Sorunu'nu konusunda geniş bilgi sahibi, onu ve özellikle de o yıllarda Türk devriminin Hindistan, Irak, Suriye ve Mısır'da yaşanan yankılarından kaynaklanan kaynamanın nedenlerini nasıl analiz edeceğini bilen, kurtuluş yolları hakkında etrafıca düşünen ve kurtuluşu kendi davası yapmış genç bir Türk'ün karşısındaydım.

Bu şekilde tanıştığım Ömer Rıza, ülkeye ve her şeyden önce aydınlanmış gençlere hizmet etmek için İslâm tarihi üzerine Urduca yazılmış değerli eserleri tercüme etmek istiyordu. Merhum [Ömer Rıza] Urduca konusunda ustalaşmadığı için benden bu konuda yardım istedi. 8 ciltten oluşan *Asrı Saadet* tarihinin yanı sıra *Hazreti Ömer* ve *Kur'ân Nedir* başlıklı eserleri İngilizce'ye tercüme ettim. Ömer Rıza Doğrul bunları İngilizce'den Türkçe'ye tercüme etti.³²

Zafer Hasan, Ömer Rıza ile Urduca bilgisini paylaşmış ve böylece Hindistan'da yayımlanan önemli metinlere erişimini sağlamıştı. Fakat temaslarında muhtemelen ona Hindistanlı Müslümanlar arasında gelişen entelektüel ve politik hareketler hakkındaki kişisel iç görüşlerini de aktarmıştı. Aslında, Zafer Hasan karmaşık bir serüven izlemişti. Pencap'ta doğmuş ve Lahor'daki ünlü bir kolejde eğitim görmüş, bir Diyobendi âlimi olan Mevlana Ubeydullah Sindi'ye katılmış ve Kasım 1914'te Osmanlı Halifesi tarafından başlatılan Kutsal Savaşı çağrısının ardından 1915'te İngiliz İmparatorluğu'na karşı cihada kalkışan bir grup genç öğrencinin parçası olmuştu. Afganistan'a vardıklarında, Afganistan Emiri Habibullah Han (1901-1919) tarafından savaş döneminin geri kalan kısmı için yoldaşları ile birlikte ev hapsine alınmıştı. 1919 yazında Afgan savaşına katılıp, yeni Emir Emanullah Han ile yakınlaşmıştı. Yeni Emir İngilizlerle uzlaştığında, Zafer Hasan, 1922'de Mevlana Ubeydullah'ı takip ederek Sovyetler Birliği'ne gitti: önce Taşkent'e ve ardından, daha sonra da sık sık uğrayacağı ünlü Doğu Emekçileri Komünist Üniversitesi'nin bulunduğu Moskova'ya gitti. Ancak 1924'te, Hilafet kaldırılmış olmasına rağmen, Mevlana Ubeydullah ile birlikte yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'ne göç etti. Zafer Hasan, subay okulundan mezun olup, Türk subayı oldu ve Türk vatandaşı-

32 Reşat Ekrem Koçu, "Doğrul (Ömer Rıza)," *İstanbul Ansiklopedisi 9* içinde (İstanbul: Tan Matbaası, 1968), 4651-53.

ğına kabul edildi. 1934'te Afganistan'daki Türk Büyükelçiliği'ne askeri ataşe olarak atandı.³³

Osmanlı ve İngiliz İmparatorlukları arasında, Kahire, İstanbul, Londra ve Hindistan hattında kurulan bu gazetecilik ve basın-yayın üzerinden gelişen, İslâmî modernist, anti-emperyalist ve hatta pan-İslâmcı ağların bir parçası olan Ömer Rıza, 1920'lerde Türk okurlarına, genellikle Hint Müslüman düşünürlerin yeni bir İslâm görüşü sunan eserlerinin tercümesine ve uyarlamasına dayanan İslâm üzerine bir dizi eser sunmaya başladı. Bu tasavvur bir bakıma laikçi, anti-emperyalist, bilimci, modernist ve seçkinci idi ve bu haliyle, yeni rejimin gerçekleştirdiği reformların ruhuyla uyumluydu.

Türkiye'de Anti-Emperyalist ve Modernist Hint İslâmı'nın Tercümesi

Türkiye Cumhuriyeti kurulduğunda Ömer Rıza Doğrul, modernist bir İslâm'ı biçimlendiren küçük bir entelektüel ağın mensubuydu. Bu ağ, bir yandan kendilerini eleştiren daha gelenekselci çevreler, diğer yandan da Kemalist rejimin çekirdeğini oluşturan, ağırlıklı olarak daha laik seçkinlerden ötürü gittikçe kısıtlanan bir ortamda oluşturdular. Ancak bu entelektüel ağ, rejimin İslâm'ı yok etmek yerine kontrol etmek, medenileştirmek ve dönüştürmek için yaslanabileceği İslâm destekçileri ve reformcularının bir parçasıydı. Kendileri de zaten İslâm'ın seçkinler ve özellikle gençler için bir referans noktası olarak kalması için iktidar yapılarıyla müzakere ediyorlardı.³⁴ Bu da şu anlama gelir: İslâm söz konusu olduğunda, eylemlerinde, çok heterojen bir dinî alan ile aynı derecede heterojen ve "esnek"³⁵ (yani değişen ve müzakere

33 Halil Toker, "Hindistan hicret hareketi," *Divân İlmi Araştırmalar* 17, sayı 2 (2004): 157-58; Halil Toker, "Zafer Hasan Aybek ve Afganistan Anıları," *Afganistan Üzerine Araştırmalar* içinde, der. Ali Ahmetbeyoğlu (İstanbul: Yeni Zamanlar, 2002), 149-76; Adeb Khalid, "Pan-Islamism in practice. The rhetoric of Muslim unity and its uses," *Late Ottoman Society: The Intellectual Legacy* içinde, der. E. Özdamga (Londra ve New York, Routledge, 2005), 221; Syed Tanvir Wasti, "The Political Aspirations of Indian Muslims and the Ottoman Nexus," *Middle Eastern Studies* 42, sayı 5 (2006): 709-22.

34 Clayer, "An Imposed or a Negotiated *Laiklik*."

35 Bu terimi Murat Metinsoy'un "Fragile hegemony" makalesinden ödünç aldım.

edilen) bir siyasî ve idari alan arasında sürekli olası bir yol arayışındalardı.

1928’de, Ömer Rıza’nın iki üstadı, Halil Halid ve İzmirli İsmail Hakkı, oldukça radikal olan ve tam da bu sebepten bazı çevrelerin tepkisini çekmesi nedeniyle başarısız olan İslâm reformu projesinin yaratıcıları arasında yer aldı.³⁶ Ömer Rıza’nın kayınpederi Mehmet Akif de Kuran’ı Türkçe’ye tercüme ve yorumlama projesine girişti, ancak 1926’da mali sorunlar ve belki de Kemalist rejimin aşırı laik eğilimleri nedeniyle (muhtemelen birden fazla neden vardı) Kahire’ye sürgüne gitti. Her halükârda Mehmet Akif, biraz da tercümesinin kötüye kullanılmasını önlemek için nihai çalışmasını teslim etmemişti.³⁷ Eşref Edip ise, dinin yayılması fikrini, bu amaca adanmış Asar-ı İlmiye Kütüphanesi yayınevi aracılığıyla olabildiğince sürdürdü.

Ömer Rıza’nın yayınları vasıtasıyla yaptığı katkının, siyasî ve dinî olmak üzere iki boyutu vardı. Daha önce de gördüğümüz gibi, sahip olduğu ilişkiler ve çıkarlar itibarıyla Hindistan onun için önemli bir bilgi ve siyasî ilham kaynağıydı.³⁸ 1924’te Hilafet hareketinin lideri Ebul Kelam Azad’ın, Hindistanlı Müslümanların, Kurtuluş Savaşı’ndan yeni çıkmış olan Müslüman Türklerin anti-empyralist mücadelesine ayna olabilecek bağımsızlık mücadelesi üzerine yaptığı konuşmayı içeren bir broşürü tercüme etti.³⁹ Bu siyasî boyut, Ömer Rıza, 1940’ların

36 Bu proje, camilere bankaların yerleştirilmesini, ayakkabıları çıkarmama ihtimalini, müziğin kullanımını, namazların Türkçe versiyonlarını ve İslâm’ın hükümlerinin felsefi açıklamasını önermektedir. Bkz. Xavier Jacob, *L’enseignement religieux dans la Turquie moderne* (Berlin: Schwarz, 1982), 95-98; Amit Bein, *Ottoman Ulama, Turkish Republic*, 126-29; Umut Azak, *Islam and secularism*, 52-53.

37 Bein, *Ottoman Ulama, Turkish Republic*, 116-23; Brett Wilson, “The First Translations of the Qur’an in Modern Turkey (1924-1938),” *IJMES* 41 (2009): 429; Tolga Teker, *The Issue of Qur’an Translation. Early 20th century Discussions in Turkey and Egypt* (Yüksek Lisans Tezi, Leiden Üniversitesi, 2014); Brett Wilson, *Translating the Qur’an in an Age of Nationalism. Print Culture and Modern Islam in Turkey* (Oxford: Oxford University Press, 2014), 175-180, 224-226, 239-240.

38 Daha Birinci Dünya Savaşı sırasında bazı makaleleri İngiliz karşıtıydı ve 1919’da Müslüman Osmanlı İmparatorluğu fikrini destekleyenlerden biriydi. (bkz. Esther Debus, *Sebilürreşad*, 197, n. 11 ve 202).

39 *Hindistan’da istiklâl mücadelesi. İmam ül-Hint Mevlâna Ebülkelâm Ahmet hazretlerinin İngiliz mahkemesi karşısında İslâm da’vasını izah eden, hamaset ve şehadet-i İslâmiyeyi tecelli ettiren mühim bir nutku* (İstanbul, 1342/1340/1923-24).

sonunda, yani çok partili dönemde, Pakistan ve Hindistan arasındaki bölünmenin⁴⁰ ve Türkiye'nin diğer Müslüman ülkelerle ve özellikle Pakistan'la siyasî ve kültürel ilişkilerinin aktif bir destekleyicisi olduğunda açıkça yeniden ortaya çıkacaktı. *Cumhuriyet* gazetesi ve Radyo İstanbul için çalışmaya başladığı 1940'ların başına kadar bu tamamen siyasî yanını bir kenara bırakmış gibi görünmektedir.⁴¹ Bu dönemde kendini daha çok iki alana odaklanan tercüme ve yazı faaliyetlerine adanmıştı. Bir yandan İslâm, Oryantalizm ve Şark üzerine, diğer yandan da edebiyat ve (özellikle İngilizce bildiği için) kendini geliştirme (*self-development*) üzerine yoğunlaşmıştı.

Şimdi, Batı karşıtı, anti-empyrialist ve modernist tonları nedeniyle daha büyük bir siyasî öneme sahip olan İslâm ile ilgili yayınlarını yakından inceleyelim. Aslında, yayınlarının bir kısmının dinî yönü büyük ölçüde aynı İngiliz-Hint kaynaklar ve onların Batı karşıtı duruşları tarafından şekillendi. Bu çalışmaların amacı, İslâm'ın modernliğini ve üstünlüğünü tesis etmektir. Bunu da karşıt argümanları (örneğin İslâm'ın geri kalmışlıkla eşanlamlı olduğunu iddia eden argümanlar) çürüterek ve Kuran'ı (sadece bir kaynak olarak değil aynı zamanda başlı başına bir inceleme konusu olarak) ve onun aktarıcısı Muhammed'i temel alan yeni bir apolojetik (savunmacı) söylem kullanarak yapıyorlardı. Ömer Rıza da bu amaçla İngiliz İmparatorluğu'nda İslâm karşıtı ve Muhammed karşıtı yazıları reddeden, tanınmış iki İngiliz yazarın kitaplarını tercüme etti: John Davenport'un (1789-1877) ünlü *An Apology for Mohammed and the Koran* kitabı⁴² ile İslâm'ı kabul eden İngiliz Lord

40 İlber Ortaylı, "The Emergence of Pakistan and Turkish Public Opinion in 1947," *Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi* 1-2 (1992): 213-17.

41 Uzun, "Doğrul, Ömer Rıza."

42 John Davenport, *Hazret-i Muhammed ve Kur'ân-ı Kerim* (İstanbul: Fevzi Matbaası, 1926). Bu çalışmanın İngilizce aslı 1869'da yayımlanmıştı. Giriş bölümünde yazar şöyle yazıyordu: "Bu çalışma, Muhammed'in tarihini yanlış suçlamalardan ve dar görüşlü ithamlardan kurtarmak ve insanlığın en büyük hayırseverlerinden biri olduğu savını kanıtlamak için alçakgönüllü ama ciddi bir çabadır." (bkz. "Önsöz"). Kitabın farklı bölümlerinin başlığı şunlardı: I. Muhammed: Bir Biyografi. II. Kuran ve Ahlakı. III. Muhammed aleyhindeki suçlamaların çürütülmesi. IV. Kuran'ın güzellikleri. Ömer Rıza'nın tercümesi 1926 ve 1928'de olmak üzere iki kez basıldı.

Headley'in (1855-1935) *A Western Awakening to Islam* kitabı.⁴³ Lord Headley uzun süredir Hindistan'da bulunan bir mühendisti ve İngiltere'deki Hint Müslüman çevrelere, özellikle Khwaja Kamal-ud-Din liderliğindeki *Ahmedi Woking Muslim Mission*'a (Woking Ahmedi Müslüman Misyonu/Heyeti) çok yakındı. Ömer Rıza'nın takip ettiği *Islamic Review* dergisinde düzenli olarak yazan Lord Headley, İslâm'ın ve Peygamberinin kötü imajından sorumlu gördüğü Hristiyan misyonerleri ciddi şekilde eleştiriyordu. Kitabı, onların iddialarına bir tür yanıt niteliğindeydi ve özellikle hoşgörü (gayrimüslimlere, kadınlara vb. yönelik) konusunda İslâm'ın Hristiyanlık'tan üstün olduğunu göstermeyi amaçlıyordu.

Ömer Rıza, Kuran'a ve Peygamber'e odaklanan diğer yayınlarında ilhamını çok daha doğrudan bir şekilde Hint Müslüman düşünürlerden almıştı. Burada, Ömer Rıza'nın ele alınan iki konuya nasıl yaklaştığını göstermek için ona ilham kaynağı olan Hindistanlı yazarlar arasından sadece itimat ettiği ana yazarları analiz edeceğim. Ömer Rıza 1927'de, yani 1924'te üç tercümenin yayımlanmasıyla ortaya çıkan Kuran-ı Kerim'in tercümesi meselesi üzerine sıcak bir tartışmadan kısa bir süre ve Millet Meclisi'nin bir tercüme projesini finanse etme kararından sonra,⁴⁴ *Kur'an Nedir* metnini yayımladı. Bu, kutsal kitabı geniş bir Türk okuyucu kitlesine yeni bir şekilde sunan bir kitapçık. Kuran'ı ne sadece Allah'ın sözünü, İslâm'ın öğretilerini ve ahlâkını eşsiz bir dilde ileten evrensel bir metin olarak, ne de sadece okunacak, açıklanacak ve yorumlanacak bir kitap olarak sundu. Onun için Kuran aynı zamanda tarihi olan bir kitaptı: metin olarak toplanmasından ve düzenlenmesinden (bölüm 2 ve 3), el yazması kopyalar, baskılar ve birçok farklı dilde tercüme yoluyla yayılmasına kadar (bölüm 4 ve 5) incelenmeliydi. Böylelikle Ömer Rıza, bu tarihsel inceleme sayesinde kutsal kitabı tarihsel bir nesne haline de getirmişti ve onun için

43 Lord Headley, *A Western Awakening to Islam* (Londra, 1914); Lord Headley, *Garp-ta Müslümanlık Cereyanı* (İstanbul: Âmedi Matbaası, 1346/1928).

44 Bkz. Brett Wilson, "The first translations." Şaşırtıcı bir şekilde bu makalede yazar, Ömer Rıza'nın 1934'te yayımlanan tercümesini göz ardı etmiştir ve kitabında ondan kısaca bahsetmiştir (*Translating the Qur'an in an Age of Nationalism*, 193). Devlet destekli projede tercümenin Ömer Rıza'nın kayınpederi olan Mehmet Akif'e emanet edildiğini belirtmekte fayda var.

bu, Türkiye’de devam eden dönüşümlere uygun “modern bir İslâm”ı şekillendirmenin başlıca yollarından biriydi.⁴⁵

Ömer Rıza aslında bunu yaparken, Hint Müslüman düşünürler Mevlana Muhammed Ali ve Muhammed Abdullah Minhas’ı yakından takip etmekten başka bir şey yapmıyordu. Zaten kendisi de kitabının giriş bölümünde bunu belirtiyor, onların eserlerinden istifade ettiğini ve alıntı yaptığını (*iktibas*) söylüyordu.⁴⁶ Nitekim kitapçığın ilk iki bölümü, Ömer Rıza’nın daha önce tercüme etmiş olduğu Lahor Ahmediye’nin lideri Muhammed Ali’nin *Islam: The Religion of Humanity* adlı eserinin⁴⁷ ve aynı yazarın 1917’de yayımlanmış *English Translation of the Holy Quran, with Commentary*⁴⁸ kitabının önsözünün sentezlenmiş bir özeti. Mevlana Muhammed Ali, Kuran’ın toplanma süreci ve düzenlenmesinde kaynak olarak Kuran’ın kendisi, hadisler ve Müslüman âlimlerin eserlerinin yanı sıra İskoç bir oryantalist ve Hindistan’da memur olan William Muir (1819-1905) gibi birkaç gayrimüslim yazarın eserlerini de kullanmıştı. Ancak savlarının temel dinamiği, İngiliz oryantalistlerin, Kuran’da mantıksal düzenin yokluğuna, İslâm’ın rasyonel olmadığına ve Peygamber döneminde Kuran-ı Kerîm metninin tahririnin şüpheli olduğuna işaret eden iddialarının reddine dayanıyordu. Ömer Rıza böylece Kuran’ı İngilizce’ye tercüme eden İngiliz oryantalistler George Sale (1697-1736) ve Edward Henry Palmer’a (1840-1882), *Encyclopædia Britannica*’nın Hristiyan yazarlarına ve 1914’te Büyük Britanya’da kutsal kitabın eski parçaları üzerine provokatif bir kitap yazan Keldani rahip ve oryantalist Alphonse

45 Kitabın içeriği şu şekildedir: 1. Kuran nedir; 2. Kuran nasıl toplandı ve nasıl düzenlendi? 3. Kuran’ın tarihi intişarı; 4. Avrupa’da Arapça basılan Kuran nüshaları; 5. Kuran’ın Batı ve Doğu dillerine tercümesi; 6. Avrupalı oryantalistlere ve âlimlere göre Kuran; 7. Kuran temellerinden varılan sonuçlar.

46 Muhammed Abdullah Minhas, Pencap’ın Amritsar kentinde yayımlanan *Vakil* gazetesinin editörlerinden biriydi (bkz. <http://allama-mashriqi.8m.com/vakil.html>).

47 Ömer Rıza *Islam, Religion of Humanity* tercümesini *Peygamberimiz Aleyhisselâm* (İstanbul, 1341-42/1924-5), (sayfa 275-298) adlı eserinde yayımladı.

48 Mevlana Muhammed Ali’nin tercümesi, Müslüman bir yazarın bu dildeki ilk tercümelerinden biriydi ve ayrıntılı notlar ve uzun bir girişle birlikte sunuldu. Bkz. Azmi Özcan, “Muhammed Ali Lâhûrî,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* <https://islamansiklopedisi.org.tr/muhammed-ali-lahuri>. *Kur’an Nedir*’in bu bölümünün bazı pasajları, Mısırlı yazar Mustafa Sadiq al-Rafî’i’nin (1880-1937) Kuran’ın taklit edilemezliği (*i’jaz*) hakkındaki son çalışmasından da esinlenmiştir.

Mingana'ya (1878-1937) karşı verilen Müslüman Hint cevaplarını yeniden üretiyordu.⁴⁹

Konusu Kuran nüshasının zamansal ve mekânsal (Afrika, Avrupa ve Asya'da) yayılma tarihi ve kutsal kitabın basımı ve tercümeleri olan *Kur'an Nedir*'in ilk iki bölümden sonraki bölümleri, esas olarak Muhammed Abdullah Minhas'ın, Zafer Hasan'ın (ilk bölümde gördüğümüz gibi) Ömer Rıza için Urduca'dan İngilizce'ye tercüme ettiği bir kitabına dayanmaktadır. Tarihsel anlatılarının şekli zaten oldukça birbirilne benziyordu.⁵⁰ Kitapçığın bu bölümlerinde, Kuran'ın yayılmasının, mesajının evsenselliğine kanıt olduğu fikri hâkimdi. Ve aynı şekilde, Ömer Rıza için, Kuran'ın mesajının evselliği de kutsal kitabın evsenselliğinin bir göstergesiydi.

Kur'an Nedir'in bir sonraki bölümü "Avrupa ve Amerika'nın en büyük yazar ve düşünürlerinin Kuran'ın üstünlüğü hakkındaki görüşlerine" ayrılmıştır. Kitapçığın alt başlığına bakılırsa, bizzat Ömer Rıza tarafından birçok kitap ve metne dayanarak oluşturulmuştur. "Başkalarının" tanıklıklarıyla kutsallığın tasdik edilmesinden oluşan, oldukça klasik bir şekilde yazılan bu bölümün amacı, kutsal kitabın olağanüstü değeri üzerine Müslüman olmayanlardan gelen olumlu tanıklıkları çoğaltarak İslâm'ın üstünlüğünü kanıtlamaktır. Ömer Rıza'nın alıntı yaptığı yazarlar çoğunlukla Batılı oryantalistler ve düşünürlerdi, ancak burada yine İngiliz İmparatorluğu, Müslüman olmayanların gözünden yansıtılan kutsal kitabın imajını şekillendirmede belirleyici bağlam olma özelliğine sahipti. Alıntı yaptığı yazarların çoğu İngiliz'di; bazıları Londra'da İslâm üzerine çıkan dergilerde (*Islam*, *Islamic review* ya da *Near East*) yazmış, bazıları Hindistan'da çalışmıştı. Ve bu "Hint önyargısı", Ömer Rıza'nın dört farklı gayrimüslim bakış açısını uzun alıntılarla listelediği kitapçığın son bölümünde yeniden net bir şekilde ortaya çıkıyordu: bu bölümü bir ateist, bir Hristiyan, bir Bengalli ve Mahatma Gandhi'nin alıntıları minvalinde bitiriyordu. Dolayısıyla burada, anti-emperyalizm ve anti-Oryantalizmin devlet ve ulus inşası süreçlerinde merkezi olduğu, ancak Bengal ve Gandhi'ye yapılan bu

49 Alphonse Mingana ve Agnes Smith Lewis, *Leaves from three ancient Qurâns, possibly pre-Othmânic: with a list of their variants* (Cambridge, 1914).

50 Bu bölümde Ömer Rıza, Kuran'ın Türkçe'ye tercümeleri ile ilgili bilgiler eklemişti.

tür atfların çok önemli olmadığı Türkiye bağlamı ile kısmi bir uyumsuzluk vardı.

Ömer Rıza, birkaç yıl sonra, 1933'te yayımladığı *İslâmiyetin Asrîliği ve Avrupa'nın İslâmlaşması* isimli kitapçığında benzer yöntemleri, ancak Kemalist dünya görüşüyle daha iyi örtüşen, daha Avrupalı bir ufuk ile benimsemiştir.⁵¹ Bu kitapçıkla, genç Türk okurlarını, materyalizm ve Bolşevizmin tuzağına düşmemeleri için İslâm'ın modernliği ve yeni nesil Avrupalıların İslâm arayışı konularında ikna etmeyi amaçlıyordu. Bu amaçla, iki Hint Müslüman'ın, Mevlana Muhammed Ali ve Seyyid Ameer Ali'nin metinlerini tercüme etti. Mevlana Muhammed Ali'nin metni İngiliz yazar George Bernard Shaw'un Hz. Muhammed hakkında olumlu bir açıklamasını aktarıyordu. Aynı fikir, aynı yıl yayımladığı, *İslâmî inançlar ve pratikler* üzerine bir dizi basit soru ve cevabı içeren, *Müslümanlık nedir* kitapçığında da mevcuttu.⁵² Ömer Rıza, önsözünde, kitapçığın "İslâm'ın Avrupa ve İngiltere'de yayılmasında başarılı olan çağdaş Müslüman ulemalar ve düşünürlerin açtığı bir yol" sayesinde yazıldığını vurguluyordu. Burada hiç şüphe yok ki kitapçığın kavramsal çerçevesi için yazılarını kullandığı Ahmedî misyonerlerinden bahsediyordu.

Bir yıl sonra, bahsi geçen Hint tebliğcileri sayesinde, Ömer Rıza, henüz baskıdan yeni çıkan Muhammed Ali'nin yeni kitabını *Kur'ân'dan İktibaslar* başlığı altında tercüme ederek, Kuran'ı Türkiye'de sunmanın yeni bir yolunu da buldu.⁵³ Bu çalışmanın amacı, Kuran'ın modern hayatta nasıl bir rehber olarak kullanılabileceğini göstermek için inanların dinî, sosyal, ekonomik ve siyasî hayatlarıyla bağlantılı temalara göre Kuran ayetlerini çıkarmaktı. Kitap "aile hayatı", "medenî hayat" ve "devlet hayatı" ⁵⁴ gibi bölümlerin yanı sıra entelektüel ve ahlaki gelişim, insanın Allah ile manevî ilişkisi, vahiy ve Kuran'ın kendisi üzerine bölümler de içeriyordu. Bu eserlerin nasıl karşılandığı konusuna dair

51 İstanbul, Asâni ilmiye kütüphanesi neşriyatı, 1352/1933 [Gençlerin kütüphanesi, 3].

52 Ömer Rıza, *Müslümanlık nedir* (İstanbul, 1352/1933).

53 *Kuran'dan İktibaslar* (İstanbul, 1353/1934); Muhammad Ali, *Selections from the Holy Quran* (Lahore, 1933).

54 Örneğin, devlet idaresi ile ilgili alt bölümler arasında "Milletler arası ilişkiler", "Hükümet", "Uluslararası ilişkiler" ve "Baş" bölümleri vardı.

bir bilgimiz yok, ancak o dönemde çalışma arkadaşlarından biri olan Eşref Edip'in bu metinleri yayımlamış olabileceği gerçeği, hâlihazırda Kemalist rejimin İslâm'ı tasavvur etmenin yeni ve "modern" bir yolu yönünde gösterdiği "esneklik" açısından kayda değerdir.

Aynı dönemde Ömer Rıza'nın *magnum opus*'u (başyapıtı) yayımlandı: Kuran-ı Kerim'in tercüme ve tefsiri, *Tanrı Buyruğu* adlı eseri.⁵⁵ Bu çalışmanın ayrıntılı bir analizini sunmak bu makalenin kapsamı dışındadır. Ancak bu kitabın, 1925'te başlatılan devlet destekli projenin bir parçası olan ve 1935 yılında yayımlanan Elmalılı Muhammed Hamdi'nin eserinden⁵⁶ önce Latin alfabesiyle yazılmış ilk Türkçe tercüme ve tefsir olması nedeniyle, Kemalist reformlar bağlamında, İslâm'ın yerleştirilmesine (*domestication*) önemli bir katkı sağladığı söylenebilir. Nitekim aynı amaca sahipti: tıpkı *Sebilürreşad* editörlerinin Kuran'ın tercümesi hakkındaki tartışmalar sırasında belirttikleri gibi, Türk okurları için, güvenilir bir şekilde İslâmî ilimlere dayanan bir Kuran metnine kapsamlı bir erişim sağlamak.⁵⁷

Ömer Rıza bu ihtiyaca nasıl cevap verdi? Burada yüzünü yine Arap İslâmî ilim alanına, aynı zamanda da Hindistan'a döndü, çünkü bir kez daha Mevlana Muhammed Ali'nin çalışmalarından ilham almış ve etkilenmişti. Ömer Rıza'nın eseri, bazı Türk dinî liderlerinin 1950'de kitabı bir Kadıyânî çalışması veya Masonluktan esinlenmiş bir eser olarak kınamak için iddia ettiklerinin aksine, Muhammed Ali'nin 1917'de yayımlanan kendi Kuran tercümesinin sadece basit bir tercümesi değildi.⁵⁸ Fakat esere hızlıca bir göz atmak, ondan önemli ölçüde

55 Ömer Rıza, başka bir yerde Kuran tercümesinin tefsir olarak anlaşılması gerektiğini açıklamıştı (Esther Debus, *Sebilürreşad*, 126). Yine 1934 birinci baskısının önsözünde, alt başlıkta "tercüme" kelimesi kullanılmasına rağmen eserinin bir tercüme değil, Kur'an metninin anlamını açıklama girişimi olduğunu düşünüyordu. *Tanrı Buyruğu, Kur'an-ı Kerim Tercüme ve Tefsiri* (İstanbul, 1934), III.

56 Bkz. dipnot 39. Elmalılı'nın dokuz ciltten oluşan daha içerikli eseri için bkz. Wilson, *Translating the Qur'an*, 226 ve Benjamin Flöhr, *Ein traditionalistischer Korandeu-ter im Dienste des Kemalismus: Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (1878-1942)* (Berlin: De Gruyter, 2015).

57 Wilson, "The first translations," 424.

58 1950'lerin başında (ve ancak o zaman), kitap dinî çevreler tarafından Ahmedî Kadıyânî ve dolayısıyla Sünnî olmadığı için kınandı. Ömer Rıza, savunma olarak Muhammed Ali'nin Kadıyânîlerden uzaklaştığını, birçok eserinin zaten kendisi ve hatta

ilham aldığını söylememizi sağlar. Ömer Rıza, kitabı yazmak için önce Kuran'ın kendisini, sonra 19. yüzyılın sonunda İslâmî reformizmin ana figürlerinden biri olan Muhammed Abduh'unki de dâhil olmak üzere, Arapça tefsirlerini kullandığını, ancak ondan sonra Muhammed Ali gibi Hint yazarların İngilizce tefsirlerini ve aynı zamanda Ghulam Yusuf Ali'nin (büyük olasılıkla Abdullah Yusuf Ali'den bahsediyor), Singapur kadısı Ghulam Sarwar'ın ve Batılı oryantalistlerin eserlerini kullandığını açıklamıştır.⁵⁹ Kaynaklarının çeşitliliği ortadadır. Ancak *Tanrı Buyruğu*'nun uzun giriş kısmı *Kur'an Nedir* ile aynı prensip üzerine inşa edilmişti, dolayısıyla Ahmedi liderinden de esinlenmişti.⁶⁰

Tefsire gelince, örnek olarak 9. sureyi (*Tevbe*) ele alırsak, Kuran metninin yapısını ve içeriğini açıklayan sureye giriş bölümünün Muhammed Ali'nin eserini yakından izlediğini görebiliriz.⁶¹ Surenin tefsiri de aynı şekilde Muhammed Ali'ninkinden fazlasıyla esinlenmişti. Örneğin, 14. bölümün dipnotunda, aynı referansla aynı açıklamayı buluyoruz: Brinkman ve İncil'den aktaran Elwood Morris Wherry.⁶² Wherry (1843-1927), hayatının yaklaşık 40 yılını Hindistan'da geçiren ve Müslüman apolojistiği ile ilgilenen Amerikalı bir Presbiteriyen misyoneri idi. Kuran'ın misyonerler için yapılmış olan Latin alfabesiyle yazılmış Urduca bir tercümesinin çevirmeni ve Kuran üzerine bir tefsirin yazarıydı.

Diyanet başkanı Ahmet Hamdi Akseki'nin kızı tarafından Türkçe'ye tercüme edildiğini söyler. Ayrıca, Kadiyânîler ile yaşadığı büyük farklılıklara kıyasla, Muhammed Ali ile yaşadığı küçük farklılıkları vurgular. 1926'da İstanbul'da Abdurrahim gibi bazı Kadiyânîlerle tanışma fırsatı bulduğunu belirtmekte fayda var. Bkz. Ömer Rıza, "Kadiyanilikten Teberri Ediyoruz," *Sebilürreşad* 74 (1950): 374-78; M. Raif Ogan, "Ömer Rıza Beyle Alakası Olmayan Noktalar," *Sebilürreşad* 75 (1950): 388-91; M. Raif Ogan, "Pire için Yorgan Yakılmaz," *Sebilürreşad* 72 (1950): 339-41.

59 Ibid.

60 Ömer Rıza, *Tanrı Buyruğu* (İstanbul, 1934), V-LX. Daha genel olarak, Muhammed Ali'ninki de dâhil olmak üzere, 20. yüzyılın ilk on yıllarında Müslüman dünyasında Kuran'ın İngilizce tercümelerinin etkisi hakkında bkz. Wilson, *Translating the Qur'an*, 184. Yazar, ilginç bir şekilde Osmanlı Halifeliğinin kaldırılmasından sonra hilafet meselesi ile kutsal kitabın tercümesi arasındaki ilişkiyi göstermektedir.

61 Ömer Rıza, *Tanrı Buyruğu*, 270-71; Muhammad Ali, *The Holy Qur-an* (Woking, Surrey: The Islamic Review Office, 1917), 394-95.

62 Ömer Rıza, *Tanrı Buyruğu*, 295, n. 3; Muhammad Ali, *The Holy Qur-an*, 424, n. 1097.

Dolayısıyla Ömer Rıza'nın apolojetik çalışması, yani İslâmî din öğretisini sistematik muhakeme yoluyla savunma ve açıklama çabası, misyoner veya oryantalist Batılı yazarların kusurlu iddialarına karşı İngiliz Hindistanı'ndaki Müslümanların, Hristiyanların ve Hinduların muvacehesiyle şekillendirilmiş bir yöntemden epey esinlenmişti. Önsözünde Ömer Rıza bu yaklaşımı şöyle açıklamıştı:

4. Batılı oryantalistler ve araştırmacılar Kuran'ı eleştirmiş ve birçok eser yazmışlardı. İnceleme ve eleştirilerini dikkate alarak itirazlarına cevap verdik.

5. Hristiyan misyonerler, bazı Kuran ayetleri üzerine tartışmalar sunan çalışmalar yazdılar. Onların çalışmalarını inceleyerek gerçek doğalarını ortaya çıkardık. [...]

8. Kuran ayetlerini tefsir ederken orijinal kaynaklara, Müslüman ulema ve düşünürlerin eserlerine dayandık. Çağdaş Batı ve Doğu ulema ve düşünürlerinin eserlerini de ciddiylet göz önüne aldık.⁶³

Ömer Rıza'nın kitabı, önceki çalışmalarıyla da aynı ruhu taşıyordu: Bilimci ve Batı karşısında yeniden değerlendirilmiş bir İslâm, ki bu iki boyut Kemalist reformizmle uyumluydu. Üstelik görünen o ki, bu yaklaşıma 1950'lerden önce dinî çevrelerden herhangi bir itiraz dile getirilememişti. Kitap 1947'de yeniden basılmış ve ilk eleştiriler 1950'de ortaya çıkmıştı. Ömer Rıza'nın uluslararası entelektüel ağları ile şekillenen bu Kemalizmle uyumlu (Latin harfleriyle yayılmış) İslâm düşüncesinin temelini oluşturan taşlardan bir diğeri de, birkaç yıl önce, Şibli Numani ve öğrencisi Süleyman Nedvi'nin Hz. Muhammed'in hayatı üzerine yazdığı ünlü eserini Zafer Hasan ile birlikte tercüme etmeyi tercih ettiğinde atılmıştı.⁶⁴ Nitekim bu eser Batı ve Doğu yöntemlerini birleştirerek *sîret* (yani Peygamberin biyografisi üzerine olan çalışmalar) türünü önemli ölçüde yeniden canladırılmıştı. O dö-

63 Ömer Rıza, *Tanrı Buyruğu*, III-IV.

64 *İslâm Tarihi: Asr-ı Saâdet* (İstanbul, 1928), 8 cilt. Till Luge'un bana işaret ettiği gibi (ki kendisine teşekkür ediyorum), diğer Hint Müslüman figürlerin Türkiye'de bu açıdan etkisi olduğunu fark etmek ilginç. Örneğin, Fransa ve Almanya'da yaşayan Hintli Müslüman alım Muhammed Hamidullah (1908-2002), 1932'de İstanbul'u ziyaret ederek, Şerafettin Yaltkaya (1941-1947 arasında Diyanet başkanı) ve Beyazıt Kütüphanesi başkanı ve 1950'li yıllarda Ankara ve Erzurum Devlet Üniversitelerinde ders veren İsmail Saib [Sencer] gibi figürlerle tanıştı. Hamidullah, Türk ilahiyatçıları ve âlimleri arasında *sîra* türüne verilen önemi güçlendirmek istiyordu.

nem Müslüman dünyasının en önde gelen düşünürlerinden biri olan Şibli Numani (1847-1914), Thomas Arnold (1864-1930) gibi İngiliz oryantalistlere yakındı ve İslâmî öğretim için yeni yöntemler geliştirmek adına özellikle Mısır, Beyrut ve İstanbul’u ziyaret etmişti. Yeni bir İslâm için Batılı akademik yazını da hesaba katmıştı.⁶⁵ Dolayısıyla, Kuran’ı anlamak için Peygamber’in hayatını bilmeyi gereklilik olarak gören Ömer Rıza, Türk Cumhuriyetçi İslâm’ının inşasına katkıda bulunmak için Peygamberin hayatına dair bu eserleri çevirirken de,⁶⁶ 1920’lerde ve 1930’larda sıklıkla Hint Müslümanlar tarafından kaleme alınan en yenilikçi ve modernist eserleri tercüme etmeye hevesliydi.⁶⁷

Sonuç: Hindistan’dan tercüme ve “modernist muhafazakârlığın” inşası

Gördüğümüz üzere, Ömer Rıza Doğrul’un 1920’lerde ve 1930’larda İstanbul’daki yayımcılık faaliyeti ve dolayısıyla tek partili Türkiye’de meydana gelen bazı sosyo-politik gelişmeler ne sadece Türk ulusal düzeyinde ne de Avrupa düzeyinde bakıldığında anlaşılabilir. Ömer Rıza örneği, esas olarak Kahire, İstanbul, Londra ve Hindistan arasında dolaşan, 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başı arasında gelişen ve 1920’ler ve 1930’larda da devam eden entelektüel akımların bir ürünü olarak analiz edilmelidir. Bu dolaşım, temsilcileri güçlü bir anti-emperyalist duruş paylaşan modernist İslâmcı ve pan-İslâmcı ağlar tarafından desteklendi. Karşılaşmalarına basın-yayın kuruluşları ve ortak dil-

65 Marc Gaborieau, *Un autre islam*, 147 ve 235; Christian W. Troll, “Muhammad Shibli Nu’mânî (1857-1914) and the Reform of Muslim Religious Education,” *Madrassa. La transmission du savoir dans le monde musulman* içinde, der. N. Grandin ve M. Gaborieau (Paris: Arguments, 1997), 145-57; Abdülhamit Birişik, “Hint Alt Kıtasında Son Üç Asır Siret Kitaplarında Görülen Muhteva Değişiminin Nedenleri,” *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20, sayı 2 (2011): 21-52.

66 Peygamber’in diğer biyografilerini tercüme etti: Hint Müslüman Seyd Ameer Ali’ninki *Ruh-i İslâm* (İstanbul, 1340-41/1922); Muhammed Ali’ninki *Peygamberimiz Aleyhisselâm* (İstanbul, 1341-1342/1923) ve daha sonra Mısırlı entelektüel Muhammed Heykel’inki de *Hazreti Muhammed Mustafa* (İstanbul, 1945) adıyla yayımlandı.

67 Mehmet Akif ve Eşref Edip gibi kişisel ağının diğer üyeleri için de çok önemli olan Muhammed İkbal’in düşüncesini kullanışını incelemek de ilginç olurdu. Bana bu boyutu işaret ettiği için Dilek Sarmis’e teşekkür ederim.

leri olan İngilizce aracılık etti. Ömer Rıza, İngilizce bilgisi ve Britanya Hindistanı Müslümanları dünyasına açık olması sayesinde bu önemli kaynaklara erişebildi ve bu da onun “Cumhuriyet Türkiye’si’de modernist muhafazakârlık”⁶⁸ inşasına katkıda bulunmasını sağladı. Yani İslâm dinine dayalı sosyo-politik bir tutum modern dünyaya uyum sağlamak için yeni bir şekilde yeniden yorumlandı. Üstelik bu tutum “Kemalizm”e ya da tam da o dönemde hem Türkiye hem de Osmanlı sonrası dünyanın ulusötesi mekânındaki aktörlerin diğer şeylerin yanı sıra laikliğe de atıfta bulunmak için bir etiket olarak kullanmaya başladıkları “Kemalizm”e karşı olmak zorunda değildi.⁶⁹

Gerçekten de Ömer Rıza, İngiliz sömürgecilerin, Hristiyan ve Hindu misyonerlerin ve Batılı oryantalistlerin çalışmalarıyla çatışarak şekillenen Hint İslâmî apolojeticinin (savunmasının) yeni biçimlerinin Cumhuriyet Türkiye’si’nde kullanılması, uyarlanması ve dönüştürülmesinin bir zanaatkâriydi. Sömürge bağlamı ve sömürgecilik karşıtı eleştiri Britanya Hindistanı’nda İslâmî modernist söylemi ve edebi üretimi doğurdu ve derinden şekillendirdi. Osmanlı ve Türkiye sömürge olmamış olsalar da Ömer Rıza gibi entelektüeller için anti-emperyalizm, hem Osmanlı ve ardından Türk Müslüman egemenliği mücadelesinin önemli bir bileşenydi, hem de modernite ile uyum sağlamak için gerekli görülen İslâm reformu ve savunusunu oluşturmak için bir uyarandı. Hint düşünürlerin entelektüel ve dinî üretimi Ömer Rıza’ya, Müslümanlar tarafından şekillendirilen fakat aynı zamanda Batı yöntemlerine ve hem Batı hem de Doğu kaynaklarına dayanan bir malzeme sağladı. Dolayısıyla bu malzeme, İslâm’a eleştirel bakan Batılı ve Batılaşmış/laik görüşlere karşı etkili bir araçtı.

Fakat Ömer Rıza’nın çalışmalarını, yayımlandıkları tek parti Türkiye’si bağlamında nasıl daha iyi anlayabiliriz? Hindistan ve Britanya İmparatorluğu’ndan gelen yeni apolojetik metinlerin Türkiye’de yapılan tercümeleri, Türkiye’de ulema tarafından yazılan Kuran ve Peygamber hakkındaki geleneksel metinlerden daha geniş bir kitleye yönelikti.

68 Nazım İrem, “Turkish Conservative Modernism: Birth of a Nationalist Quest for Cultural Renewal,” *International Journal of Middle East Studies* 34 (2002): 87–112

69 Nathalie Clayer, Fabio Giomi ve Emmanuel Szurek (der.), *Kemalism: Transnational Politics in the Post Ottoman World* (Londra: I. B. Tauris, 2018).

Bu tercümeleler, Kemalist rejimin en azından retorik düzeyinde Batılı modellerden etkilenmiş laikleşme politikalarının ana hedefi olan ve laikleşmiş bir eğitimle kısmen dönüşmüş entelektüeller ve gençlere ulaşmayı hedefliyordu. Bilimsellik, modernlik ve üstünlük bu apolojeticin anahtar sözcükleriydi. Bu değışen siyasî ve sosyal ortamda kutsal kitaba ve Peygamberine yeni bir meşruiyet kazandırmak için hem Batı hem de Doğu kaynaklarına dayalı bilimsel, akılcı ve tarihsel bir yaklaşım kullanmak Ömer Rıza için çok önemliydi. Kuran'ın ve Peygamberin modernliği, kutsal kitabın bir tarihi olduğu ve modern yaşamdaki insanlara rehberlik edebileceği gösterilerek kanıtlanmaktaydı. Ancak Ömer Rıza için Kuran'ın ve Peygamberin modern karakteri, her şeyden önce, Batılı bilimsel, siyasî ve dinî otoritelerin ifadeleriyle ve Batı'da materyalizme ve Bolşevizme karşı siper görevi gördüğü düşünülen İslâm'a yönelik sözde ilgiyle ispatlanmaktaydı. Dolayısıyla Ömer Rıza Doğrul, hiç şüphesiz, yayınlarıyla, tıpkı kendisi gibi Cumhuriyet'i ve çok sayıda reformu destekleyenler arasında da rağbet gören modernist bir muhafazakârlığı teşvik edenlerden biriydi. Bu yönüyle Ömer Rıza'nın, Serpil Sancar'ın özellikle aile modeli, İslâm ve devlet bağlamında önemli gördüğü modernizm ve muhafazakârlık arasındaki geçişlerin⁷⁰ aktörlerinden biri olduğunu (ki onun örneğinde özellikle İslâm'la ilişkili olarak) söyleyebiliriz. Tek parti döneminde devlet okullarında din eğitimine odaklanan laiklik üzerine olan çalışmamda gösterdiğim gibi, elbette muhafazakâr olmayan görüş ve politikalarla gerilimler yaşanıyor ve “müzakereler” yapılıyordu. Zira seçkinler, hatta devlet seçkinleri bile homojen bir grup değildi.⁷¹

Ömer Rıza'nın yapıtlarının etkisini ve nasıl karşılandıklarını değerlendirmek kolay değil. 1920'ler ve 1930'larda bu tür çalışmaları yayımlamasına izin verilmiş olması yine de önemlidir. Bu durum, yeni İslâm anlayışının ve Ömer Rıza'nın onu açıklama yolunun, yani bu “modernist muhafazakârlığın”, daha laik Kemalist çevrelerin “muhafazakâr modernizmi” ile tek parti döneminde dahi bir dereceye kadar uyduğu anlamına gelir. Gördüğümüz üzere, laik Kemalistler de aynı

70 Serpil Sancar, *Türk Modernleşmesinin Cinsiyeti* (İstanbul: İletişim, 2014), 309.

71 Clayer, “An Imposed or a Negotiated *Laiklik*.”

anti-emperyalist tona sahiplerdi.⁷² Onlar da İslâm'ı "modernize etmeye" ve millîleştirmeye çalıştılar, ki Kuran'ın Türkçe tercümesi bunun bir sembolü olabilir. Reform siyasetini meşrulaştırmak için aynı şekilde Batılı tanıklıkları ve söylemleri kullanma eğilime sahiplerdi. Öte yandan, daha önce de gördüğümüz gibi, Ömer Rıza'nın eserleri, 1950 yılına kadar ulema tarafından açıkça eleştirilmedi ve eleştirildiğinde de Ahmedî tonlarına ve kendisinin mason ve içki içen biri olarak bilinmesine vurgu yapıldı. Fakat eserlerinin dolaşımı ve çok kez yeniden basılmış olduklarını göz önünde bulundurursak, çalışmalarının kimi resmî ve gayiresmî dinî çevrelerde daha sonra önem kazandığını söylenebiliriz: örneğin, *Kur'an Nedir* 1967'de resmî dinî kurum olan Diyanet tarafından 5.000 kopya olarak yeniden basıldı. Diğer eserleri özel yayın evleri tarafından yayımlandı: 1982'de *Kuran'dan İktibaslar*; 1947, 1955 ve 1980'de *Tanın Buyruğu*⁷³; 1964, 1970 ve 1982'de *Hindistan'da İstiklâl Mücadeleleri*;⁷⁴ 1974 ve 1977-78'de *Büyük İslâm Tarihi: Asr-ı Saadet* basıldı. Dolayısıyla her iki taraftaki (yani Kemalist ve muhafazakâr seçkinler arasındaki) heterojenliği, gerilimleri, değişiklikleri, müzakereleri ve hatta çelişkileri dikkate almak gerekir. Son olarak, eserlerinin bazılarının daha geniş Osmanlı sonrası mekânda, hemen 1930'larda Arnavutça ve Sırpça-Hırvatça'ya tercüme edildiğini de hesaba katarsak⁷⁵ analiz alanını Türk ulusal sınırlarının ötesine genişletmemiz gerektiği yeniden ortaya çıkıyor.

72 Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye'de anti-emperyalizm hakkında bkz. Ahmet Kuyaş "Yeni Osmanlılar'dan 1930'lara Anti-emperyalist düşünce," *Kemalizm* içinde, der. Ahmet İnsel (İstanbul: İletişim, 2001), 247-52. Ahmet Kuyaş'ın yazısında İslâmcı olmayan Kemalistlerin de Hint aktivistlerden etkilendiğini fark etmek ilginç.

73 Son baskı, "Ortodoks" olmayan bazı yorumları silmek için editörler tarafından değiştirildi. Bkz. İlhami Karabulut, "Tanın Buyruğu ya da bir Tahrifin Anatomisi," *İslâmiyât* III, sayı 1 (Ankara 2000): 185-204.

74 Sonraki baskılar farklı başlıklar altında yayımlandı: *Hindistan'da İstiklâl Mücadelesi* (İstanbul, 1964); *Ölümsüz Müdafaa* (İstanbul, 1970); *Hindistan'da İngiliz Zulmüne Karşı Savunma* (İstanbul, 1982).

75 Bkz. Nathalie Clayer, "Transnational Connections and the Building of an Albanian and European Islam in Interwar Albania," *Transnational Islam in Interwar Europe. Muslim Activists and Thinkers* içinde, der. G. Nordbruch ve U. Ryad (New York: Palgrave Macmillan, 2014), 45-66.

Türkiye Cumhuriyeti tarihinde 1923-1945 arası dönemi, yani Cumhuriyet Halk Partisi'nin (CHP) ülkeyi tek parti olarak yönettiği yılları tarihsel olarak neden ve nasıl incelemeliyiz sorularını gayet güzel cevaplamakta bu dört dörtlük çalışma. Öncelikle bu dönemi, ister “erken Cumhuriyet”, ister “tek parti rejimi”, isterse “Kemalizmin doğduğu ve şekillendiği dönem” olarak olsun, bilimsel olarak incelemek son zamanlardaki siyasî kutuplaşmadan dolayı oldukça zorlaşmış durumda. Erken Cumhuriyet dönemini bilimsel olarak incelemekten çok yorumlamak, böylece de tarihsel veri ve altyapıyı yeknesaklaştırıp yayvanlaştırmak eğilimi hâkim. Bu çalışmanın tek parti dönemini “yeniden düşünme” çağrısı da bundan dolayı çok önemli, zira biz okuyuculara bu dönemle ilgili homojen ve yeknesak bir yorum yerine çok daha nüanslı ve zengin bir resim sunuyorlar. Ayrıca devleti ve sınırlarını toplumsal bağlamı içinde anlayıp yorumladıkları bu yeni yaklaşımın ne kadar verimli olduğunu yazarların değerli katkılarından izliyoruz.

Bu döneme tarihsel bağlamı içinde yaklaşan kitap, öncelikle Türkiye tarihçileri ve sosyal bilimcileri arasında Mete Tunçay, Zafer Toprak, Erik Jan Zürcher, Taha Parla, Çağlar Keyder ve Cemil Koçak'ın zengin ve eleştirel çalışmalarından yola çıkarak analizlerine başlıyorlar. Özellikle 1990'larda, bu eleştirel yaklaşımlar Türkiye tarih yazımında köklü değişikliklere yol açıyor ve bu değişiklikler de 2000'li yıllarda yerleşip özellikle Cumhuriyet dönemi arşivlerinin açılmasıyla Türkiye tarih yazımını çok zenginleştiriyor. Bütün bu çalışmaların en temel katkısı, kanımca Erik Jan Zürcher'in çok daha önce saptadığı, özellik-

le devlet şiddeti ve toplumsal şiddet üzerinden son Osmanlı dönemi ve İttihat ve Terakki politikaları ile Cumhuriyet arasındaki devamlılığı ortaya sermeleridir. Dolayısıyla, tek parti dönemini yeni bir gözle ele alan bu kitabın neden Zürcher'e adandığı belirginleşiyor. Erik Jan Zürcher'in ilkin sezgisel yorumları, Türkiye ile ilgili çalışmalar yapan bilim insanlarını Cumhuriyetçi, milliyetçi ve gayet laik resmî tarihin ideolojik darboğazından kurtardı: Zürcher'in alternatif dönemlendirmesi olan 1908-1950 arasını tek bir dönem olarak görme önerisi, özellikle geç Osmanlı'dan erken Cumhuriyet'e devam eden ulus devlet kuruluşu ve demografik mühendisliğin yarattığı hem (tepeden inen, siyasal) devlet şiddeti hem de (temelden tırmanan, sosyal) toplumsal şiddeti ön plana çıkarıp daha net görmemizi sağladı.

Kitaptaki katkıları bu eleştirel çerçeve içinde incelersek, vardığımız en önemli tespit, tek parti döneminde hem devletin hem de toplumun, resmî tarihin tanımladığı ya da gösterdiği gibi monolitik değil, çelişki ve muğlaklıklarla dolu olduğu saptamasıdır. Nitekim oy verirken devletle pazarlık eden vatandaşlar, ezan reformuna karşı çıkarlar, Kız Enstitüsü ve Kız Liselerinde ideal Cumhuriyet kadını anlayışıyla eğitim alıp, sonrasında bu anlayışı tartışanlar ve gündelik hayatlarında peçe ve çarşaf yasaklarını şekillendirenler, kentsel yaşamı tarım yoluyla etkileyenler; bütün bu sosyal gruplar yeni bir tarihyazımını mümkün kılarak mevcut tarihyazımının devlet merkezli anlatısını kırıyorlar. Özellikle Yelda Kaya ve Emmanuel Szurek'in çalışmaları, toplumda varolan heterojenliği devlet kademelerinde ve işleyişinde yakalarken, diğer çalışmalar daha çok toplumsal gruplar üzerine odaklanıp yeni açılımlar sunuyorlar. Alexandros Lamprou, 1939 seçimlerini kullanarak, kentli orta ve üst sınıfların nasıl devlet görevlileriyle pazarlık ilişkileri içine girdiğini ve kimi zaman devlet politikalarını şekillendirebildiklerini gösteriyor. Umut Azak ise Türkçe ezan reformunu mercek altına alıp, gösterilen direnişin, hükümetin özellikle dinî alanı denetleme kapasitesinin sınırlarını çizdiğine dikkat çekiyor.

Tek parti dönemine toplumsal cinsiyet açısından yaklaşan iki çalışmada, Kıvanç Kılınç ve Didem Kılıçkiran, Kız Enstitüleri ve Kız Liselerinin nasıl ideal bir Cumhuriyet kadını söylemi oluşturmaya çalıştıklarını ve bu söylemin mezunlarca pratikte nasıl aşındırılabilirdiğini

incelerken, Sevgi Adak ise 1930'lardaki peçe ve çarşaf karşıtı kampanyaların devletin tepeden başarılı bir uygulaması olmaktan ziyade yerelde düzenlenen müdahaleler olduğunu vurguluyor. Barış Alp Özden, erken Cumhuriyet Türkiye'si'nde zayıf işçi sınıfı oluşumunun hem devletçi sanayileşme hem de özel işletmelerin büyüme ve üretimini arttırmaya verdikleri öncelikten kaynaklandığını ortaya koyuyor. Onur Ada ise keskin bir kent-kır ayrımına dayanan çalışmaların, kentte tarım ve hayvancılıkla uğraşan büyük bir kesimi nasıl sessizliğe mahkûm ettiğini gösteriyor. Şimdiye kadar incelediğim sekiz katkı (Kaya, Szurek, Lamprou, Azak, Kılınç ve Kılıçkiran, Adak, Özden ve Ada) kanımca tepeden inme modernleşme vurgulu, devlet odaklı tarihyazımını hakıyla eleştirerek, onun yerine, alttan tırmanan sosyal gruplara öznelliklerini teslim ediyor, böylece modern Türkiye Çalışmaları alanında özgün bir sosyal bilim perspektifini pekiştiriyorlar.

Son iki katkı bizleri ulus devlet merkezli açıklamalardan ulusaşırı etkileşimlere yönlendiriyor. Remzi Çağatay Çakırlar, İttihatçı ve Kemalist elitlerin özellikle laiklik ideolojisinin oluşumunda Fransız Radikal Partisi'nin etkisini inceleyerek, bu iki Cumhuriyetçi akımın nasıl sürekli etkileşim içinde olduklarını gözler önüne seriyor. En nihayet Nathalie Clayer, tek parti döneminde modernist muhafazakâr ideolojinin oluşumunu, yazar ve siyasetçi Ömer Rıza Doğrul üzerinden okuyor. Doğrul'un Hint Müslümanlarıyla Cumhuriyet döneminde de devam eden fikir alışverişi ve etkileşimi, Türkiye'de modernist bir muhafazakârlığın oluşmasına katkı sağlıyor. Özet olarak, bu birbirinden güçlü on katkı, gerçekten de tek parti dönemini ve Türkiye'de tarihyazımını yeniden düşünmek için çok önemli ipuçları sağlıyor.

Bu kıymetli çalışmayı umarım ileride erken Cumhuriyet'in yanısıra izleyen dönemleri ve başka konuları kapsayan çalışmalar izler. Erik Jan Zürcher'in müthiş verimli eserlerinin genel yürüngesinden esinlenirsek, örneğin İttihat ve Terakki'nin azınlıklara karşı oluşturduğu yıkıcı politikaları incelemek, bize bugün Türkiye'de demokrasinin nasıl ve neden çok zayıf olduğunu ve nasıl şiddete meyilli, otokrat ve otoriter siyasete kayabildiğini daha iyi anlatabilir. Ayrıca Zürcher'in çalışmadığı, örneğin ırkçılık, toplumsal cinsiyet, kadın araştırmaları gibi alanlarda daha çok çalışma yapılmasıyla, modern Türkiye tarihi ile ilgili bakış açımız daha da genişler.

Bu son sözümü, Erik Jan Zürcher'in Türkiye tarih yazımının yanı sıra biz Türkiye tarihçileri ve (benim gibi) bir avuç tarihsel sosyoloğu ne denli etkilediğinin altını çizerek ve kendisine bir bilim insanı olarak teşekkür ederek bitirmek istiyorum. Benim üniversite yıllarım olan 1980'lerde, resmî tarih yazımını siyasî olarak eleştirenler olduğu halde bunların çok az bir kısmı Osmanlıca kaynakları okuyacak dil becerisine sahipti ve bu eksiklikleri de yorumlarında belli oluyordu. Eleştirileri tarihsel veriye, arşiv kaynaklarına dayanarak değil, daha çok tepeden inme, zamanın etkin düşüncelerinden esinlenerek oluşuyordu. Bu kitapta yer alan birçok Zürcher öğrencisi gibi benim de tarih ufkum, Zürcher'in kusursuz, eleştirel, resmî yazım karşısı ve tarihsel kaynaklara dayanan analizlerinden güç alan etik duruşuyla açıldı. Kendisinin çalışmalarını her zaman elimden geldiği kadar kendime örnek almaya çalıştım. Erik Jan Zürcher'e, modern Türkiye'yi incelemek için gereken eleştirel, kaynaklara dayalı tarih vizyonunun gelişmesine katkılarından dolayı, hepimiz adına, teşekkür ederek sözlerime son veriyorum.

KAYNAKÇA

Gazete, Dergi ve Süreli Yayınlar

Açık Ses

Akbaba

Ak Günler

Anadolu

Antalya

Ayın Tarihi

Babalık

Correspondance d'Orient: Politique,

Economique et Financière

Cumhuriyet

Çalışma Dergisi

Denizli

Ekekon

Endüstri

Esnaf Meslek Mecmuası

Foreign Affairs

Gece Postası

Hakkın Sesi

Halk

Hürriyet

İdare Dergisi

İkbal

İktisadi Yürüyüş
İktisat ve Ticaret
İstanbul Belediye Mecmuası
Kars
Le Journal
Le Levant
Le Petit Parisien
L'Information
Manisa
Marmara
Milliyet
New York Times
Resmî Gazete
Samsun
Sesimiz
Son Posta
Son Telgraf
Tanin
Tevhid-i Efkâr
Türk Dili
Ulus
Ülkü
Vatan
Yedigün
Yeni Adam
Yeni Adana
Yeni Asır
Yeni Gazete
Yeni Mersin
Yeni Sabah

Makale, Kitap Bölümü ve Kitaplar

Amme ve Salâvâtı Şerife, Ettehiyatü ve Kunut Duâsı. Türkçe Ezan ve Kamet. İstanbul: Beyazıt Güneş Matbaası, 1934.

About, Ilsen ve Vincent Denis. *Histoire de l'identification des personnes.* Paris: La Découverte, 2010.

Adak, Sevgi. "Kemalist Laikliğin Oluşum Sürecinde Ramazanlar (1923-1938)." *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar* 11 (Güz 2010): 47–88.

Adak, Sevgi. "Anti-veiling Campaigns and Local Elites in Turkey of the 1930s: A View from the Periphery." *Anti-Veiling Campaigns in the Muslim World Gender: Modernism and the Politics of Dress* içinde, der. Stephanie Cronin, 59–85. Londra: Routledge, 2014.

Adak, Sevgi. "Women in the Post-Ottoman Public Sphere: Anti-Veiling Campaigns and Gendered Reshaping of Urban Space in Early Republican Turkey." *Women and the City, Women in the City: A Gendered Perspective for Ottoman Urban History* içinde, der. Nazan Maksudyan, 36-67. New York: Berghahn, 2014.

Adak, Sevgi. *Anti-Veiling Campaigns in Turkey: State, Society and Gender in the Early Republic.* Londra: I.B. Tauris, 2022.

Adak, Sevgi. "Women, the Kafes and the City: Gendering Urban Transformation in Early Turkish Republic." *Nation, Body and Visuality in the Post-Ottoman Urban Space: Turkish and Yugoslav Cities of the Interwar Period* içinde, der. Natasa Miskovic and Karl Kaiser. New York: Berghahn, yayın aşamasında.

Adalet, Begüm. *Hotels and Highways: The Construction of Modernization Theory in Cold War Turkey.* Stanford: Stanford University Press, 2018.

Ağaoğlu, Samed ve Selahattin Hüdaioğlu. *İş Hukuku Tarihi.* Ankara: Merkez Basımevi, 1938.

Ağduk-Gevrek, Meltem. "Cumhuriyet'in Asil Kızlarından '90'ların Türk Kızlarına... 1990'larda bir 'Türk Kızı': Tansu Çiller." *Vatan, Millet, Kadınlar* içinde, der. Ayşe Gül Altınay, 297–323. İstanbul: İletişim, 2000.

- Ahmad, Feroz ve Bedia Turgay Ahmad. *Türkiye’de Çok Partili Politika’nın Açıklamalı Kronolojisi (1945-1971)*. Ankara: Bilgi Yayınevi, 1976.
- Ahmad, Feroz. *The Turkish Experiment in Democracy 1950-1977*. Londra: C. Hurst & Co, 1977.
- Ahmad, Feroz. “Cumhuriyet Türkiye’sinde Sınıf Bilincinin Oluşması, 1923-40.” *Osmanlı’dan Cumhuriyet Türkiye’sine İşçiler, 1839-1950* içinde, der. Donald Quataert ve Erik Jan Zürcher, 123–53. İstanbul: İletişim, 1998.
- Ahmad, Feroz. *From Empire to the Republic: Essays on the Late Ottoman Empire and Modern Turkey*. İstanbul: İstanbul Bilgi University, 2008.
- Akçam, Taner. *The Young Turks’ Crime Against Humanity: The Armenian Genocide and Ethnic Cleansing in the Ottoman Empire*. Princeton: Princeton University Press, 2012.
- Akçam, Taner ve Ümit Kurt, *Ruhu: Emval-i Metruke Kanunlarında Soykırımın İzini Sürmek*. İstanbul: İletişim, 2012.
- Akı, İrem. “Yabancı Irk ve Millet İsimleriyle Soyadı Alınması Yasağı ve Anayasa Mahkemesi.” *Türkiye Barolar Birliği Dergisi* 121 (2015): 403–20.
- Akın, Nur. “İstanbul Kent Tarihi Açısından Önemli Bir Kaynak.” *Cumhuriyet Kitap* 607 (4 Ekim 2001): 7-10.
- Akın, Yiğit. *Gürbüz ve Yavuz Evlatlar: Erken Cumhuriyet’te Beden Terbiyesi ve Spor*. İstanbul: İletişim, 2004.
- Akın, Yiğit. “Yeni Kaynaklar, Yeni Yaklaşımlar: Erken Cumhuriyet Dönemi Emek Tarihçiliğine Katkı.” *Tarih ve Toplum: Yeni Yaklaşımlar* 2 (2005): 73–111.
- Akın, Yiğit. “Reconsidering State, Party and Society in Early Republican Turkey: Politics of Petitioning.” *International Journal of Middle East Studies* 39 (2007): 435-57.
- Akkaya, Yüksel. *Cumhuriyet’in Hamalları: İşçiler*. İstanbul: Yordam, 2010.
- Akkent, Meral ve Gaby Frager. *Başörtü*. Frankfurt: Dağyeli, 1987.
- Akpınar, İpek. “The Rebuilding of İstanbul Revisited: Foreign Planners in the Early Republican Years.” *New Perspectives on Turkey* 50 (2014): 59-92.

- Aksoy, Suat. *100 Soruda Türkiye’de Toprak Meselesi*. İstanbul: Gerçek, 1969.
- Aksu, İbrahim. *The Story of Turkish Surnames: An Onomastic Study of Turkish Family Names, their Origins and Related Matters 1*. Çanakkale, 2006.
- Akşit, Elif Ekin. *Kızların Sessizliği, Kız Enstitülerinin Uzun Tarihi*. İstanbul: İletişim, 2005.
- Aktar, Ayhan. “Cumhuriyetin ilk yıllarında uygulanan ‘Türkleştirme’ Politikaları,” *Tarih ve Toplum* 156 (1996): 4–18.
- Aktar, Ayhan. *Varlık Vergisi ve ‘Türkleştirme’ Politikaları*. İstanbul: İletişim, 2000.
- Aktar, Ayhan. “‘Turkification’ policies in the Early Republican Era.” *Turkish Literature and Cultural Memory “Multiculturalism” as a Literary Theme after 1980* içinde, der. Catharina Dufft, 29–62. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2009.
- Aktaş, Cihan. *Tanzimat’tan 12 Mart’a Kılık-Kıyafet ve İktidar*. İstanbul: Kapı, 2006.
- Aktoprak, Elçin. *Bir ‘Kurucu Öteki’ Olarak: Türkiye’de Gayrimüslimler*. Ankara: İHM, 2010.
- Alaçam, Sabih. *Eski Şehremini Cemil Topuzlu’nun Başından Geçenler*. İstanbul: Milli Mecmua Basım Evi, 1939.
- Albayrak, Sadık. “Eşref Edip Fergan.” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. <https://islamansiklopedisi.org.tr/esref-edip-fergan>
- Albayrak, Ahmet. “Türkçe’de Muhammed İkbâl.” *Divân İlmi Araştırmalar* 14, sayı 1 (2003): 233–313.
- Alexandris, Alexis. *The Greek Minority of Istanbul and Greek-Turkish Relations, 1918–1974*. Athens: Center for Asia Minor Studies, 1983.
- Alkan, Mehmet Ö. “Milli Şef’li Tek-Parti Döneminde Seçimler (1939 ve 1943 Seçimleri).” Prof. Dr. Bülent Tanör Armağanı içinde, der. Mehmet Ö. Alkan, 320–60. İstanbul: Oğlak, 2006.
- Alpagut, Leyla. *Cumhuriyet’in Mimarı Ernst Arnold Egli*. İstanbul: Boyut, 2012.

- Anastassiadou, Meropi. *Les Grecs d'Istanbul. Histoire socioculturelle de la communauté de Péra*. Leyden-Boston: Brill, 2012.
- Ankara Kız Lisesi *Bir Okulun 80 Yılı*. Ankara Kız Lisesi, 2008.
- Ansari, Hümayun. *The Infidel within. Muslims in Britain since 1800*. Londra: Hurst & Co., 2004.
- Arat, Yeşim. *The Patriarchal Paradox: Women Politicians in Turkey*. Rutherford, NJ: Fairleigh Dickinson University Press, 1989.
- Arat, Yeşim. "Toward a Democratic Society: The Women's Movement in the 1980s." *Women's Studies International Forum* 17, sayı 2-3 (1994): 241-48.
- Arat, Yeşim. "Women's Movement of the 1980s in Turkey: Radical Outcome of Liberal Kemalism?." *Reconstructing Gender in the Middle East: Power, Identity and Tradition* içinde, der. Fatma Müge Göçek ve Shiva Balaghi, 100-12. New York: Columbia University Press, 1994.
- Arat, Yeşim. "The Project of Modernity and Women in Turkey." *Rethinking Modernity and National Identity in Turkey* içinde, der. Sibel Bozdoğan ve Reşat Kasaba, 95-111. Seattle: University of Washington Press, 1997.
- Arat, Yeşim. "From Emancipation to Liberation: The Changing Role of Women in Turkey's Public Realm." *Journal of International Affairs* 54, sayı 1 (2000): 107-23.
- Arat, Zehra. "Turkish Women and the Republican Reconstruction of Tradition." *Reconstructing Gender in the Middle East: Power, Identity and Tradition* içinde, der. Fatma Müge Göçek ve Shiva Balaghi, 57-78. New York: Columbia University Press, 1994.
- Arat, Zehra. "Educating the Daughters of the Republic." *Deconstructing Images of "the Turkish Woman"* içinde, der. Zehra Arat, 157-80. New York: St. Martin's Press, 1998.
- Arat, Zehra. "Kemalizm ve Türk Kadını." *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler* içinde, der. Ayşe Berkay Hacımiraçoğlu, 51-70. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998.
- Armağan, Mustafa. *Türkçe Ezan ve Menderes: Bir Devrin Yazılamayan Gerçekleri*. İstanbul: Timaş, 2010.

- Arnold, T. *İntişar-ı İslâm Tarihi*, mütercimi: Çerkeş Şeyhizâde M. Halil Halid. İstanbul: Yeni Matbaa, Sebilürreşad Kütübhanesi, 1343/1925.
- Aslan, Senem. “‘Citizen, Speak Turkish!’: A Nation in the Making.” *Nationalism and Ethnic Politics* 13, sayı 2 (2007): 245–72.
- Aslan, Senem. “Incoherent State: The Controversy over Kurdish Naming in Turkey.” *European Journal of Turkish Studies* [Çevrimiçi] 10 (2009).
- Aslan, Senem. “Everyday Forms of State Power and the Kurds in the Early Turkish Republic.” *International Journal of Middle Eastern Studies* 43, sayı 1 (2011): 75–93.
- Aslan, Senem. *Nation-Building in Turkey and Morocco: Governing Kurdish and Berber Dissent*. Cambridge: Cambridge University Press, 2014.
- Atay, Falih Rıfki. *Çankaya*. İstanbul: Doğan Kardeş Yayınları, 1969.
- Auspitz, Katherine. *The Radical Bourgeoisie: The Ligue de l’Enseignement and the Origins of the Third Republic, 1866 – 1885*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
- Avşar, Servet ve Hasan Babacan (der.). *Cavid Bey’in Meşrutiyet Ruznâmesi*, Cilt. 1. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015.
- Aybay, Rona. “Son Dönem Osmanlı, TBMM Hükümeti ve Erken Cumhuriyet Dönemlerinde Pasaportlar.” *Tarih ve Toplum* 13 (1985): 48-49.
- Aydemir, Şevket Süreyya. *İkinci Adam*. Cilt 1. İstanbul: Remzi, 1966.
- Aydın, Suavi. “Paradigmada Tarihsel Toplumun Sınırları: Merkez-Çevre Temellendirmeleri Üzerine Düşünceler.” *Toplum ve Bilim* 105 (2006): 70-95.
- Aykurt, Ayhan. “İslâm-Türk Ansikopedisi.” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. <https://islamansiklopedisi.org.tr/islam-turk-ansiklopedisi>
- Aytaç, Fethi. “Kamulaştırma ve Uygulamada Karşılaşılan Sorunlar.” *Amme İdaresi Dergisi* 20 (1987): 48–50.
- Aytekin, E. Atilla. *Zonguldak-Ereğli Kömür Havzası İşçileri*. İstanbul: Yordam, 2006.

- Aytemur, Janset Özen. *Türkiye’de Yönetim Düşüncesinin Erken Dönemleri: Sümerbank (1930-1945)*. İstanbul: Libra, 2010.
- Aytürk, İlker ve Laurent Mignon. “Paradoxes of a Cold War Sufi Woman: Sâmîha Ayverdi between Islam, Nationalism, and Modernity.” *New Perspectives on Turkey* 49 (2013): 57–89.
- Aytürk, İlker. “Post-post-Kemalizm: Yeni Bir Paradigmayı Beklerken.” *Birikim* 319 (Kasım 2015): 34–48.
- Azad, Ebul Kelam. *Ölümsüz müdafaa*. İstanbul, 1970.
- Azad, Ebul Kelam. *Hindistan’da istiklâl mücahedraleri. İmam ül-Hint Mevlâna Ebülkelâm Ahmet hazretlerinin İngiliz mahkemesi karşısında İslâm da’vasını izah eden, hamaset ve şehamet-i İslâmiyeyi tecelli ettiren mühim bir nutku* [çeviri Ömer Rıza]. İstanbul, 1342/1340/1923-24.
- Azak, Umut. “Muhafazakâr Milliyetçiliğin Bitmeyen Davası: ‘Mahzun Mabel’ Ayasofya.” *Toplum ve Bilim* 131 (2014): 236–63.
- Azak, Umut. *Islam and secularism in Turkey: Kemalism, Religion and the Nation State*. Londra: I.B. Tauris, 2010.
- Azak, Umut. *Türkiye’de Laiklik ve İslâm*. İstanbul: İletişim, 2019.
- Baal, Gérard. *Histoire du Radicalisme*. Paris: La Découverte, 1994.
- Baer, Marc. “The Double Bind of Race and Religion: The Conversion of the Dönme to Turkish Secular Nationalism.” *Society for Comparative Study of Society and History* 46, sayı 4 (2004): 682–709.
- Bakiner, Onur. “A Key to Turkish Politics? The Center-Periphery Framework Revisited.” *Turkish Studies* 19, sayı 4 (2018): 503–22.
- Bali, Rifat. *Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri. Bir Türkleştirme Serüveni (1923–1945)*. İstanbul: İletişim, 1999.
- Bali, Rifat. “The politics of Turkification during the Single Party period.” *Turkey Beyond Nationalism. Towards Post-Nationalist Identities* içinde, der. Hans-Lukas Kieser, 43–49. Londra: I.B. Tauris, 2006.
- Bali, Rifat. *1934 Trakya Olayları*. İstanbul: Kitabevi, 2008.

- Balistreri, Alexander. "Turkey's forgotten political opposition: The demise of Kadirbeyoğlu Zeki Bey, 1919–1927." *Die Welt des Islams* 55 (2015): 141–85.
- Balsoy, Gülhan Erkaya. *Kahraman Doktor İhtiyar Acuze'ye Karşı: Geç Osmanlı'da Doğum Politikaları*. İstanbul: Can, 2015.
- Baran, Taha. *1937-1938 Arasında Basında Dersim*. İstanbul: İletişim, 2014.
- Baş Bütüner, Funda. "Urban Fissure: The Spatial Manifestation of the Istanbul Land Walls and Mural Zone." *METU Journal of the Faculty of Architecture* 36, sayı 1 (2019): 223-50.
- Baş, Muhammed Fazıl. "Tarihçi İktisattan Sosyolojiye: Gerhard Kessler." Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2015.
- Başer, Bahar ve Hayriye Eşbah Tunçay. "Understanding the Spatial and Historical Characteristics of Agricultural Landscapes in Istanbul." *A/Z ITU Journal of Faculty of Architecture* 7, sayı 2 (2010): 106-20.
- Başgil, Ali Fuat. *Din ve Laiklik*. İstanbul: Kubbealtı, 1998.
- Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü. *20 İlkteşrin 1935 Genel Nüfus Sayımı, Türkiye Nüfusu, Kat'î Tasnif Neticeleri*. Ankara: Mehmet İhsan Basımevi, 1937.
- Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü. *20 İlkteşrin 1935 Genel Nüfus Sayımı, Kat'î ve Mufassal Neticeler, İstanbul Vilayeti*. Ankara: Devlet Basımevi, 1936.
- Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü. *21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı*. Ankara: İstatistik Genel Müdürlüğü, 1950.
- Başvekâlet İstatistik Genel Direktörlüğü. *20 İlkteşrin 1935 Genel Nüfus Sayımı, Türkiye Nüfusu, Vilayet, Şehir, Kaza ve Köyler İtibarile Muvakkat Rakamlar*. Ankara: Ulus Basımevi, 1935.
- Batuman, Bülent. "Early Republican Ankara: Struggle over Historical Representation and the Politics of Urban Historiography." *Journal of Urban History* 37, sayı 5 (2011): 661-79.
- Batur, Afife. "Pervititch Haritaları ya da Bir Kenti Okumak." *Cumhuriyet Kitap* 607 (4 Ekim 2001): 1-3.
- Bayar, Yeşim. *Formation of the Turkish Nation-State, 1920–1938*. New York: Palgrave Macmillan, 2014.

- Baydar, Oya ve Feride Çiçekoğlu (der.). *Cumhuriyet'in Aile Albümleri*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998.
- Bayır, Derya. *Minorities and Nationalism in Turkish Law*. New York: Routledge, 2013.
- Baykara Taşkaya, Arzu. *1844/45 Temettu' Defterleri'ne Göre Marmaris Kazası*. Ankara: Sage Yayınevi Bizim Akademi Yayınları, 2015.
- Bayrak, Mehmet. *Kürtlere Vurulan Kelepçe: Şark Islahat Planı*. Ankara: Özge, 2013.
- Bayrakçeken Tüzel, Gökçe. "Being and Becoming Professional: Work and Liberation through Women's Narratives in Turkey." Yayımlanmamış Doktora Tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 2004.
- Bebiroğlu, Murat. "Cumhuriyet Döneminde Patikler ve Önemli Olaylar" (2009). <https://hyetert.org/2009/05/26/cumhuriyet-doneminde-patikler-ve-onemli-olaylar/>
- Bein, Amit. *Ottoman Ulema, Turkish Republic: Agents of Change and Guardians of Tradition*. Stanford: Stanford University Press, 2011.
- Bein, Amit. *Osmanlı Uleması ve Türkiye Cumhuriyeti*. İstanbul: Kitap, 2013.
- Belge, Ceren. "State Building and the Limits of Legibility: Kinship Networks and Kurdish Resistance in Turkey." *International Journal of Middle East Studies* 43, sayı 1 (2011): 95-114.
- Bender, Thomas ve Alev Çınar (der.). *Urban Imaginaries: Locating the Modern City*. Minneapolis, MN: University of Minnesota Press, 2007.
- Benramdane, Farid. "Qui es-tu? J'ai été dit. De la destruction de la filiation dans l'état civil d'Algérie ou éléments d'un onomacide sémantique." *Insaniyat* 10 (2000): 79-87.
- Berktaş, Fatmagül. "Cumhuriyet'in 75 Yıllık Serüvenine Kadınlar Açısından Bakmak." *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler* içinde, der. Ayşe Berktaş Hacımirzaoğlu, 1-11. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998.

- Bernd, Nicolai. *Almanca Konuşulan Ülkelerin Mimarları Türkiye’de, 1925-1955*. Çev. Yüksel Pöğün Zander. Ankara: Mimarlar Odası, 2011.
- Berstein, Serge. *Histoire du Parti Radical: La Recherche de l’Age d’Or (1919-1926)*. Paris: Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, 1980.
- Berstein, Serge. *Edouard Herriot ou la république en personne*. Paris: Fondation des Sciences Politiques, 1986.
- Beşikçi, İsmail. *Cumhuriyet Halk Fırkası’nın Tüzüğü (1927) ve Kürt Sorunu*. Ankara: Yurt, 1991.
- Beth-Şawoce, Jan ve Abdulmesih Bar Abraham. “Cumhuriyet Tarihi Boyunca Doğu ve Batı Asurlara Karşı: Baskı, Zulüm, Asimile, Kovulma ...” *Resmî Tarih Tartışmaları 8. Türkiye’de “Azınlıklar” içinde*, der. Fikret Başkaya ve Sait Cetinoğlu. Ankara: Özgür Üniversite, 2009.
- Bilgin, Pınar ve Başak İnce. “Security and citizenship in the global South: In/securing citizens in early republican Turkey (1923–1946).” *International Relations* 29, sayı 4 (2014): 500–20.
- Bırışık, Abdülhamit. “Hint Alt Kıtasında Son Üç Asır Sîret Kitaplarında Görülen Muhteva Değişiminin Nedenleri.” *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20, sayı 2 (2011): 21–52.
- Birinci, Ali ve M. Sait Özervarlı. “İzmirli, İsmail Hakkı.” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*.
- Bloch, Roger. *Histoire du parti radical-socialiste: des radicaux-socialistes d’hier aux démocrates-socialistes de demain*. Paris: Librairie générale de droit et de jurisprudence, 1969.
- Bloom, Ida, Karen Hagemann ve Catherine Hall (der.). *Gendered Nations: Nationalisms and Gender Order in the Long Nineteenth Century*. Oxford, New York: Berg, 2000.
- Bonefeld, Werner. “Human Economy and Social Policy: On Ordo-liberalism and Political Authority.” *History of the Human Sciences* 26, sayı 2 (2013): 106–125.
- Bora, Aksu. “Bir Milli Vazife Olarak Spor ve Kadınla.” *Spor Bilimleri Dergisi - Hacettepe Journal of Sport Sciences* 23, sayı 4 (2012): 220–26.

- Boratav, Korkut. *Türkiye İktisat Tarihi 1908-1985*. İstanbul: Gerçek, 1998.
- Bouet, Aurélien. "Jacques Kayser: une figure intellectuelle du radicalisme du gauche." *Jean Zay et la gauche du radicalisme* içinde, der. Antoine Prost, 143-61. Paris: Presses de Sciences Po, 2003.
- Bouquet, Olivier. "Onomasticon Ottomanicum: identification administrative et désignation sociale dans l'Etat ottoman du XIXe siècle." *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée* 127 (2010): 213-35.
- Bouquet, Olivier. *Les noblesses du nom. Essai d'anthroponymie ottoman*. Turnhout: Brepols, 2013.
- Bourgeois, Léon. *Solidarité*. Paris: Armand Colin & Cie Éditeurs, 1896.
- Boyacıoğlu, Levent. "Tek Parti Döneminde İnkılâp Temsilleri." *Tarih ve Toplum* 102 (1992): 32-33.
- Bozdoğan, Sibel. *Modernism and Nation Building: Turkish Architectural Culture in the Early Republic*. Seattle, WA: University of Washington Press, 2001.
- Bozdoğan, Sibel ve Reşat Kasaba. "Introduction." *Rethinking Modernity and National Identity in Turkey* içinde, der. Sibel Bozdoğan ve Reşat Kasaba, 3-14. Seattle: University of Washington Press, 1997.
- Bozdoğan, Sibel ve Reşat Kasaba (der.). *Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998.
- Böer, Ingeborg, Ruth Haerkötter, Petra Kappert ve Sabine Adatepe. *Türken in Berlin 1871-1945: eine Metropole in den Erinnerungen osmanischer und türkischer Zeitzeugen*. Berlin: De Gruyter, 2002.
- Brockett, Gavin D. "Collective Action and the Turkish Revolution: Towards a Framework for the Social History of the Atatürk Era, 1923-38." *Middle Eastern Studies* 34, sayı 4 (Ekim 1998): 44-66.

- Brockett, Gavin D. "Turkish Revolution, 1923-1938: Secular Reform and Religious 'Reaction.'" *History Compass* 4, sayı 6 (2006): 1060-72.
- Brockett, Gavin D. *How Happy to Call Oneself a Turk: Provincial Newspapers and the Negotiation of a Muslim National Identity*. Austin: University of Texas Press, 2011.
- Brockett, Gavin D. (der.). *Towards a Social History of Modern Turkey: Essays in Theory and Practice*. İstanbul: Libra Kitap, 2011.
- Bruttman, Tal ve Laurent Joly. *La France antijuive de 1936: L'agression de Léon Blum à la Chambre des députés, Préface de Michel Winock*. Paris: CNRS éditions, 2006.
- Bursa Kız Lisesi*. Ankara: Başvekâlet Matbaası, 1936.
- Büyüksaraç, Güldem Baykal ve Jonathan Glasser. "Inhabiting the Margins: Middle Eastern Minorities Revisited." *Anthropological Quarterly* 90, sayı1 (2017): 5–16.
- Büyüksaraç, Güldem Baykal. "Trans-border Minority Activism and Kin-state Politics: The Case of Iraqi Turkmen and Turkish Interventionism." *Anthropological Quarterly* 90, sayı 1 (2017): 17–54.
- C.H.P. Dördüncü Büyük Kurultay Görüşmeleri Tutulgası, 9-16 Mayıs 1935*. Ankara: Ulus Basımevi, 1935.
- C.H.P. Beşinci Büyük Kurultay Zabıtları*. Ankara: Ulus Basımevi, 1939.
- Cağaptay, Soner. "Otuzlarda Türk Milliyetçiliğinde Irk, Dil ve Etnisite." *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce* içinde, Cilt 4, der. Tanıl Bora, 245–61. İstanbul: İletişim, 2002.
- Cağaptay, Soner. *Islam, Secularism, and Nationalism in Modern Turkey: Who is a Turk?* New York: Routledge, 2006.
- Cantek, Funda Şenol ve Betül Yazar. "Erken Cumhuriyet Dönemi Dergi ve Gazetelerinde Spor ve Kadın (1928-1960)." *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi* 29 (2009): 201–18.
- Cantek, Funda Şenol (der.). *Kenarın Kitabı: "Ara"da Kalmak, Çeperde Yaşamak*. İstanbul: İletişim, 2014.

- Castel, Robert. *From Manual Workers to Wage Laborers: Transformation of the Social Question*. çev. Richard Boyd. New Brunswick, NJ: Transaction Publishers, 2003.
- de Certeau, Micheal. *The Practice of Everyday Life*. Berkeley: University of California Press, 1984.
- Ceylan, Hasan Hüseyin. *Tanrı Uludur'dan Allahüekbere Giden Yol*. Ankara: Rehber, 1996.
- Ceylan, Hasan Hüseyin. *Cumhuriyet Dönemi Din-Devlet İlişkileri*. Cilt 3. Ankara: Rehber, 1991 [1. Baskı 1989].
- Chatterjee, Choi. "Soviet Heroines and Public Identity, 1930-1939." *The Carl Beck Papers in Russian & East European Studies* sayı 1402 (1999).
- Chehabi, Houchang E. "The reform of Iranian nomenclature and titlature in the fifth Majles." *Converging Zones: Persian Literary Tradition and the Writing of History: Studies in Honor of Amin Banami* içinde, der. Wali Ahmadi, 84-116. Costa Mesa: Mazda Publishers, 2012.
- Clayer, Nathalie. "Un élément sur la nationalisation des noms dans l'Albanie de l'entre-deux-guerres." *Les non-dits du nom. Onomastique et documents en terre d'Islam. Mélanges offerts à Jacqueline Sublet* içinde, der. Christian Muller and Muriel Roiland-Rouabah, 469-79. Damas-Beyrouth: Presses de l'IFPO, 2013.
- Clayer, Nathalie. "Un *laiklik* imposé ou négocié? L'administration de l'enseignement de l'islam dans la Turquie du parti unique." *L'art de l'état en Turquie: Arrangements de l'action publique de la fin de l'Empire ottoman à nos jours* içinde, der. Marc Aymes, Benjamin Gourisse, Elise Massicard, 103-25. Paris: Karthala, 2013.
- Clayer, Nathalie. "Transnational Connections and the Building of an Albanian and European Islam in Interwar Albania." *Transnational Islam in Interwar Europe. Muslim Activists and Thinkers* içinde, der. Götz Nordbruch ve Umar Ryad, 45-66. New York: Palgrave Macmillan, 2014.

- Clayer, Nathalie. "An Imposed or Negotiated Laiklik? The Administration of the Teaching of Islam in Single-Party Turkey." *Order and Compromise: Government Practices in Turkey from the Late Ottoman Empire to the 21st Century* içinde, der. Marc Aymes, Benjamin Gourisse ve Élise Massicard, 97–120. Leiden: Brill, 2015.
- Clayer, Nathalie. "The Muslims in South-Eastern Europe. From Ottoman Subject to European Citizens." *Routledge Handbook of Islam in the West* içinde, der. Roberto Tottoli, 70–84. New York: Routledge, 2015.
- Clayer, Nathalie, Fabio Giomi ve Emmanuel Szurek (der.). *Kemalism: Transnational Politics in the Post Ottoman World*. Londra: I.B. Tauris, 2018.
- Conrad, Sebastian. *What is Global History?* Princeton: Princeton University Press, 2016.
- Coşkun, Vahap, M. Şerif Derince ve Nesrin Ucarlar. *Dil Yarası: Türkiye’de Eğitimde Anadilinin Kullanılmaması Sorunu ve Kürt Öğrencilerin Deneyimleri*. Diyarbakır: D°SA, 2010.
- Cowan, Jane K. "Ambiguities of an Emancipatory Discourse: the Making of a Macedonian Minority in Greece." *Culture and Rights. Anthropological Perspectives* içinde, der. Jane K. Cowan, Marie-Benedicte Dembour ve Richard A. Wilson, 152–76. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
- Cumhuriyet Halk Fırkası Büyük Kongresi*. Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Matbaası, 1927.
- Cündioğlu, Dücan. *Türkçe Kur’an ve Cumhuriyet İdeolojisi*. İstanbul: Kitabevi, 1998.
- Cündioğlu, Dücan. *Bir Siyasî Proje Olarak Türkçe İbadet I, Türkçe Namaz (1923–1950)*. İstanbul: Kitabevi, 1999.
- Çağlayan, Ercan. *Cumhuriyet’in Diyarbakır’da Kimlik İnşası*. İstanbul: İletişim, 2014.
- Çakır, Serpil. *Osmanlı Kadın Hareketi*. İstanbul: Metis, 1994.
- Çakır, Serpil. "Feminism and Feminist History-Writing in Turkey, The Discovery of Ottoman Feminism." *Aspasia* 1 (2007): 61–83.

- Çakırlar, Remzi Çağatay. "Édouard Herriot: An Intellectual, Republican, and Radical-Socialist between France and Turkey (1908-1938)." Yayınlanmamış Master Tezi, Leiden Üniversitesi, 2015.
- Çapa, Mesut. "Giyim Kuşamda Medeni Kıyafetlerin Benimsenmesi ve Trabzon Örneği." *Toplumsal Tarih* 30 (Haziran 1996): 22-28.
- Çelik, Adnan ve Beatrice Garapon. "De l'exil à la représentation parlementaire: une nouvelle génération d'élites kurdes en politique (1946-1955)." *Anatoli: De l'Adriatique à la Caspienne. Territoires, Politique, Sociétés* 8 (2017): 205-32.
- Çelik, Zeynep. *The Remaking of Istanbul: Portrait of an Ottoman City in the Nineteenth Century*. Seattle: University of Washington Press, 1986.
- Çetinkaya, Y. Doğan. "Sefaletten İhyaya': Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi, E. P. Thompson ve Yeni Kuşak Çalışmalar." *Tanzimat'tan Günümüze Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi* içinde, der. Y. Doğan Çetinkaya ve Mehmet Ö. Alkan, 1-28. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015.
- Çıladır, Sina. *Zonguldak Havzasında İşçi Hareketlerinin Tarihi 1848-1940*. Ankara: Yeraltı Maden-İş, 1977.
- Çınar, Menderes ve İpek Gencel Sezgin. "Islamist Political Engagement in the Early Years of Multi-party Politics in Turkey: 1945-60." *Turkish Studies* 14, sayı 2 (2013): 329-45.
- Çınar, Metin. *Anadoculuk ve Tek Parti CHP'de Sağ Kanat*. İstanbul: İletişim, 2013.
- Çoker, Fahri. *Türk Parlamento Tarihi: TBMM IV. Dönem (1931-1935)*. Cilt 1. Ankara: TBMM Basımevi, 1996.
- Dağtaş, Mahiye Secil. "Heterogeneous Encounters: Tolerance, Secularism and Religious Difference in Turkey's Border with Syria." Yayınlanmamış Doktora tezi, University of Toronto, 2014.
- Danforth, Nicholas L. *The Remaking of Republican Turkey: Memory and Modernity since the Fall of the Ottoman Empire*. Cambridge: Cambridge University Press, 2021.

- Davenport, John. *Hazret-i Muhammed ve Kur'ân-ı Kerim*. İstanbul: Fevzi Matbaası, 1926.
- Davies, Gareth. "André Tardieu, les Modérés and the Politics of Prosperity: 1929-1932." *Histoire@Politique* 16 (2012): 94-110.
- Davis, Kathy. "Intersectionality as Buzzword: A Sociology of Science Perspective on What Makes a Feminist Theory Successful." *Feminist Theory* 9, sayı 1 (2008): 67-85.
- Davison, Andrew. *Türkiye'de Sekülerizm ve Modernlik: Hermenötik Bir Yeniden Değerlendirme*. İstanbul: İletişim, 2012.
- De Tarr, Francis. *The French Radical Party: from Herriot to Mendès-France*. Londra, New York: Oxford University Press, 1961.
- Debus, Esther. *Sebilürreşad*. Frankfurt am Main, 1991.
- Demir, Gökhan. "Girişim Ethosu, Düzenlenmiş Özgürlük ve Neoliberal Özne." *İktisat Dergisi* 536 (Ocak-Mart 2017): 11-23.
- Demirel, Ahmet. *Birinci Meclis'te Muhalefet: İkinci Grup*. İstanbul: İletişim, 1994.
- Demirel, Ahmet. "Representation of the Eastern and Southeastern Provinces in the Turkish Parliament During the National Struggle and Single-Party Era (1920-1946)." *New Perspectives on Turkey* 44 (2011): 73-102.
- Demirel, Ahmet. *Tek Partinin Yükselişi*. İstanbul: İletişim, 2012.
- Demirel, Ahmet. *Tek Partinin İktidarı: Türkiye'de Seçimler ve Siyaset 1923-1946*. İstanbul: İletişim, 2013.
- Demirel, Meral. "Oybirlikli Demokrasi Açısından 1920-1945 arasında TBMM'deki Oylamalar." *Mete Tunçay'a Armağan* içinde, der. Mehmet Ö. Alkan, Tanıl Bora ve Murat Koraltürk, 725-50. İstanbul: İletişim, 2007.
- Demirel, Yücel ve Osman Zeki Konur (der.). *CHP Grup Toplantısı Tutanakları*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2017.
- Demirel, Yüksel. "Bir Belge: Cumhuriyet Halk Partisi'nin Başbakanlık Cumhuriyet Arşivinde Bulunan Tek Toplantı Tutanağı." *Mete Tunçay'a Armağan* içinde, der. Mehmet Ö. Alkan, Tanıl Bora ve Murat Koraltürk. İstanbul: İletişim, 2007.

- Dewdney, John. "Agricultural Problems and Regional Development in Turkey." *Aspects of Modern Turkey* içinde, der. William Hale. New York, Londra: Bowker, 1976.
- Dikici, Ali. "İbadet Dilinin Türkçeleştirilmesi Bağlamında Türkçe Ezan Denemesi ve Buna Gösterilen Tepkiler." *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları* 5, sayı 10 (2006): 77–104.
- Doğan, Avni. *Kurtuluş, Kuruluş ve Sonrası*. İstanbul: Dünya, 1964.
- Doğan, Mehmet. "Tek parti doğruları demokrasiye karşı." *Yeni Türkiye* 3, sayı 17 (1997): 484-90.
- Doğaner, Yasemin. "An Identity Construction in the Turkish Republic: The Law on Family Names." *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 99 (2009): 113–25.
- Doğrul, Ömer Rıza. "A Heavy Loss for the Muslim World. Muhammad 'Ali and his Work." *The Islamic Review* (Mayıs 1952): 17–18.
- Dokuyan, Sabit. "Soyadı Kanunu ve Kanunun Uygulanma Süreci." *Tarih İncelemeleri Dergisi* 31, sayı 1 (2016): 129–66.
- Duman, Levent. *Hatay'daki Uluslaştırma Politikaları*. İstanbul: İletişim, 2016.
- Duman, Önder. "Tek Parti Döneminde CHP'de Bir Parti İçi Demokrasi Denemesi: 1939 Seçimleri ve İkinci Seçmenlerle İstişare." *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları* 13, sayı 26 (2017): 208–35.
- Durakbaşı, Ayşe. "Kemalism as Identity Politics in Turkey." *Deconstructing Images of "the Turkish Woman"* içinde, der. Zehra Arat, 139–55. New York: St. Martin's Press, 1998.
- Durakbaşı, Ayşe ve Aynur İlyasoğlu, "Formation of Gender Identities in Republican Turkey and Women's Narratives as Transmitters of "Herstory" of Modernization." *Journal of Social History* 35, sayı 1 (2001): 195–203.
- Duverger, Maurice. *Les Partis Politiques*. Paris: Libraire Armand Colin, 1964.
- Dündar, Fuat. *Modern Türkiye'nin Şifresi: İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği (1913–1918)*. İstanbul: İletişim, 2008.
- Düzdağ, M. Ertuğrul (haz.). *Çerkeşseyhizâde Halil Hâlid, Türk ve Arap*. İstanbul: Yeni Zamanlar, 2005.

- Eissenstat, Howard. "Review: History and Historiography: Politics and Memory in the Turkish Republic." *Contemporary European* 12, sayı 1 (2003): 93-105.
- Eissenstat, Howard. "Metaphors of Race and Discourse of Nation: Racial Theory and the Beginnings of Nationalism in the Turkish Republic." *Race and Nation: Ethnic Systems in the Modern World* içinde, der. Paul Spickard, 239-56. New York: Routledge, 2005.
- Eissenstat, Howard. "Children of Özal: The New Face of Turkish Studies." *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association* 1, sayı 1-2 (2014): 23-35.
- Ekin, Nusret. *Türkiye'nin Sanayileşmesinde "Köylü – Şehirli İşçi"ler*. İstanbul: Fakülteler Matbaası, 1970.
- Ekmekçioğlu, Lerna. "Republic of Paradox: The League of Nations Minority Protection Regime and the New Turkey's Step-Citizens." *International Journal of Middle East Studies* 46, sayı 4 (2014): 657-79.
- Ekmekçioğlu, Lerna. *Recovering Armenia. The Limits of Belonging in Post-Genocide Turkey*. Stanford: Stanford University Press, 2016.
- Emrence, Cem. "Politics of Discontent in the Midst of the Great Depression: The Free Republican Party of Turkey (1930)." *New Perspectives on Turkey* 23 (2000): 31-52.
- Emrence, Cem. "Turkey in Economic Crisis (1927-1930): A Panoramic Vision." *Middle Eastern Studies* 39, sayı 4 (2003): 67-80.
- Erdoğan, M. Murat ve Ayhan Kaya (der.). *Türkiye'nin Göç Tarihi: 14. Yüzyıldan 21. Yüzyıla Türkiye'ye Göçler*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2015.
- Erken, Ali. *America and the Making of Modern Turkey*. Londra: I.B. Tauris, 2018.
- Eroğul, Cem. *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*. Ankara: İmge, 1990.
- Ertan, Temuçin F. "Cumhuriyet Kimliği Tartışmasının Bir Boyutu: Soyadı Kanunu." *Kebikeç* 10 (2000): 255-72.

- Ertürk, Bayram Eyüp. "Cumhuriyet Devri Erken Dönem Türk Tarihçiliğinden Önemli Bir İsim Mustafa Çağatay Uluçay." *Tarih ve Toplum* (1993): 9-20.
- Flöhr, Benjamin. *Ein traditionalistischer Korandenter im Dienste des Kemalismus: Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (1878-1942)*. Berlin: De Gruyter, 2015.
- Frey, Frederick W. *The Turkish Political Elite*. Cambridge, MA: MIT Press, 1965.
- Gaborieau, Marc. *Un autre islam. Inde, Pakistan, Bangladesh*. Paris: Albin Michel, 2007.
- Georgeon, François. "Savaşın Arifesinde Gezginler." *İstanbul, 1914-1923: Kaybolup Giden Bir Dünyanın Başkenti ya da Yaşlı İmparatorlukların Can Çekişmesi* içinde, haz. Stefanos Yerasimos, 25-38. İstanbul: İletişim, 1996.
- Geray, Cevat. "Türkiye'de Kırsal Yerleşme Düzeni ve Köy Kent Yaklaşımı." *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 30 (1974): 45-66.
- Germain, Eric. "The first Muslim Missions on a European Scale: Ahmadi-Lahori Networks in the Inter-War Period." *Islam in Inter-War Europe* içinde, der. Nathalie Clayer ve Eric Germain, 89-118. Londra: Hurst & Co., 2008.
- Gerwarth, Robert. *The Vanquished: Why the First World War Failed to End*. New York: Farrar, Straus & Giroux, 2016.
- Gist, Noel P. ve L. A. Halbert. *Urban Society*. New York: Thomas Y. Crowell Company, 1945.
- Goalwin, Gregory J. "Understanding the exclusionary politics of early Turkish nationalism: an ethnic boundary-making approach." *Nationalities Papers* 45, sayı 6 (2017): 1150-66.
- Goloğlu, Mahmut. *Tek Partili Cumhuriyet (1931-1938)*. Ankara: Turhan, 1974.
- Goloğlu, Mahmut. *Millî Şef Dönemi (1939-1945)*. Ankara: Turhan, 1974.
- Gourisse, Benjamin. "Order and Compromise: The Concrete Realities of Public Action in Turkey and the Ottoman Empire." *Order and Compromise: Government Practices in Turkey from the Late Ottoman Empire to the Early 21st Century* içinde, der.

- Marc Aymes, Benjamin Gourisse ve Elise Massicard, 1–24. Leiden: Brill, 2015.
- Göcek, Fatma Müge. *Denial of Violence: Ottoman Past, Turkish Present and Collective Violence against the Armenians (1798-2009)*. Oxford: Oxford University Press, 2016.
- Göküş, Mehmet. “Tek Parti Döneminde Türk Kamu Bürokrasisinin Gelişimi.” *Amme İdaresi Dergisi* 33, sayı 2 (2000): 23-33.
- Göle, Nilüfer. *Modern Mahrem*. İstanbul: Metis, 1991.
- Göle, Nilüfer. *Melez Desenler*. İstanbul: Metis, 2000.
- Gözaydın, İhtar. *Diyanet. Türkiye Cumhuriyeti’nde Dinin Tanzimi*. İstanbul: İletişim, 2009.
- Groc, Gérard. “Textes officiels turcs sur la laïcité.” *Cahiers d’Etudes sur la Méditerranée Orientale et le monde Turco-Iranien*. 19 “Laïcité(s) en France et en Turquie” (1995): 313-32.
- Grüßhaber, Gerhard. *The ‘German Spirit’ in the Ottoman and Turkish Army, 1908-1938: A History of Military Knowledge Transfer*. Berlin/Boston: de Gruyter, 2018.
- Guillaume, Pierre. “Albert Sarraut, 1872-1962, des sommets de l’état à l’oubli.” *Être reconnu en son temps: personnalités et notables aux temps modernes* içinde, der. Maurice Hamon ve Ange Rovere, 27-40. Paris: Actes des congrès des sociétés historiques et scientifiques, 2012.
- Guha, Ranajit (der.). *Subaltern Studies I. Writing on South Asian History and Society*. Delhi: Oxford University Press, 1982.
- Gül, Murat. *The Emergence of Modern Istanbul: Transformation and Modernisation of a City*. Londra: I.B. Tauris, 2009.
- Gülmez, Mesut. *Meclislerde İşçi Sorunu ve Sendikal Haklar*. Ankara: Öteki, 1995.
- Gülmez, Mesut. “Amele Teali Cemiyeti’nin 1927 İş Yasası Tasarısına Karşı Hazırladığı ‘İşçi Layihası.’” *Amme İdaresi Dergisi* 6, sayı 2 (Haziran 1983): 70–86.
- Gülmez, Mesut. “1932 İş Yasası Tasarısı Konusunda Amele Birliği’nin ve Madencilerin Görüşleri.” *Amme İdaresi Dergisi* 17, sayı 4 (1984): 135–172.

- Gülmez, Mesut. "1932 İş Yasası Tasarısı Konusunda Ziya Haşım'ın Bir Notu." *Yapıt* 10 (Nisan-Mayıs 1985): 87–100. Gülmez, Mesut. "1936 İş Yasası'nın Hazırlık Çalışmaları." *Sosyal Siyaset Konferansları* 35-36 (1986): 127–163.
- Gülsunar, Emrah. *Jakobenizm ve Kemalizm: Eleştirel Bir Karşılaştırma*. İstanbul: Yordam, 2015.
- Gümüşsoy, Servet Süreyya. "Namzetler Marşı." *Yeni Gazete*, 4 Mart 1939.
- Gümüüşoğlu, Firdevs. *Cumhuriyette İz Bırakanlar 10. Yıl Kuşağı*. İstanbul: Kaynak, 2001.
- Gürboğa, Nurşen. *Mine Workers, the Single Party Rule, and War: The Zonguldak Coal Basin as the Site of Contest 1920–1947*. İstanbul: Ottoman Bank Archives and Research Centre, 2009.
- Güven, Dilek. *6–7 Eylül Olayları*. İstanbul: Tarih Vakfı, 2005.
- Halid, Halil. *A Diary of a Turk*. Londra, 1903.
- Halid, Halil. *A Study in English Turcophobia*. Londra, 1904.
- Halid, Halil. *The Crescent Versus the Cross*. Londra, 1907.
- Halid, Halil. *The British Labour and the Orient*. Bern, 1919.
- Halid, Halil. *Türk Hakimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*. İstanbul, 1341/1922-23.
- Hanioğlu, M. Şükrü. *Atatürk: An Intellectual Biography*. Princeton: Princeton University Press, 2011.
- Herriot, Édouard. *Vieille et Jeune Turquie*. Paris: Libraire Nouvelle de Droit et de Jurisprudence, 1911.
- Herriot, Édouard. "France et Turquie." *Le Journal*, 20 Ekim 1912.
- Herriot, Édouard. "La fin du califat." *L'Information*, 14 Mart 1924.
- Herriot, Édouard. "The Program of Liberal France." *Foreign Affairs* 2 (15 Haziran 1924): 558-70.
- Herriot, Édouard. *Jadis I: Avant la Première Guerre Mondiale*. Paris: Flammarion, 1948.
- Herzog, Christoph. "Migration and the State: On Ottoman Regulations Concerning Migration since the Age of Mahmud II." *The City in the Ottoman Empire, Migration and the Making of Urban Modernity* içinde, der. Ulrike Freitag, Malte Fuhrmann, Nora Lafi, Florian Riedler. Londra: Routledge, 2010, 117-34.

- Hosagrahar, Jyoti. *Indigenous Modernities: Negotiating Architecture, Urbanism, and Colonialism in Delhi*. New York: Routledge, 2005.
- İçduygu, Ahmet (der.). *Kentler ve Göç: Türkiye, İtalya ve İspanya Örnekleri*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012.
- Ihrig, Stefan. *Atatürk in the Nazi Imagination*. Cambridge: Harvard University Press, 2014.
- İlkecul, Cevat. *Taş Kömürü Havzasında Bahriye Nezareti Yönetimi ve Dilaver Paşa Nizamnamesi*. İstanbul: Boyut, 2019.
- İlkin, Selim. "Devletçilik Döneminin İlk Yıllarında İşçi Sorununa Yaklaşım ve 1932 İş Kanunu Tasarısı." *ODTÜ Gelişme Dergisi* Özel Sayı Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar (1978): 251–348.
- İnalcık, Halil. "Part I, The Ottoman State: Economy and Society, 1300-1600." *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914* içinde, der. Halil İnalcık, Donal Quataert, 9-410. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
- İnan, Arı. *Tarihe Tanıklık Edenler*. İstanbul: Çağdaş, 1997.
- İnce, Başak. *Citizenship and Identity in Turkey: From Atatürk's Republic to the Present Day*. Londra: I.B. Tauris 2012.
- İnsel, Ahmet. "Giriş." *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce*, Cilt 2, *Kemalizm* içinde, der. Ahmet İnsel, 17-27. İstanbul: İletişim, 2001.
- İrem, Nazım. "Turkish Conservative Modernism: Birth of a Nationalist Quest for Cultural Renewal." *International Journal of Middle East Studies* 34, sayı 1 (2002): 87–112.
- İstatistik Genel Müdürlüğü. *1934-1950 Ziraî Bünye ve İstihsal*. Yayın No: 329. Ankara, 1951.
- İstatistik Umum Müdürlüğü. *İstatistik Yıllığı*, İkinci Cilt – 1929. İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1929.
- İstatistik Umum Müdürlüğü. *İstatistik Yıllığı*, 1940-1941. Cilt 12. Ankara: Ankara Basım ve Ciltevi, 1941.
- İzmir Cumhuriyet Kız Enstitüsü Enstitü Yıllığı 1939-1940, 6 (1940).
- Jacob, Xavier. *L'enseignement religieux dans la Turquie moderne*. Berlin: Schwarz, 1982.

- Jäschke, Gotthard. *Yeni Türkiye’de İslâmlık*. Ankara: Bilgi, 1972.
- Jeanneney, Jean-Noël. *Leçon d’histoire pour une gauche au pouvoir, la faillite du Cartel (1924-1926)*. Paris: Seuil, 1977.
- Jonker, Gerdien. “A Laboratory of Modernity-The Ahmadiya Mission in Inter-war Europe.” *Journal of Muslims in Europe* 3 (2014): 1–25.
- Kadioğlu, Ayşe. “The Paradox of Turkish Nationalism and the Construction of Official Identity.” *Middle Eastern Studies* 32, sayı 2 (1996): 177–93.
- Kaldjian, Paul J. “İstanbul’s Bostans: A Millennium of Market Gardens.” *The Geographical Review* 94, sayı 3 (2004): 284–304.
- Kandiyoti, Deniz. “Emancipated but Unliberated? Reflections on the Turkish Case.” *Feminist Studies* 13, sayı 2 (1987): 317–38.
- Kandiyoti, Deniz. “Women and the Turkish State: Political Actors or Symbolic Pawns?” *Woman-Nation-State* içinde, der. Nira Yuval-Davis ve Floya Anthias, 126–149. Londra: The Macmillan Press, 1988.
- Kandiyoti, Deniz. “Gendering the Modern: On Missing Dimensions in the Study of Turkish Modernity.” *Rethinking Modernity and National Identity in Turkey* içinde, der. Sibel Bozdoğan and Reşat Kasaba, 113–32. Seattle: University of Washington Press, 1997.
- Kandiyoti, Deniz. “Some Awkward Questions on Women and Modernity in Turkey.” *Remaking Women, Feminism and Modernity in the Middle East* içinde, der. Lila Abu-Lughod, 270–88. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1998.
- Kandiyoti, Deniz ve Ayşe Saktanber (der.). *Kültür Fragmanları*. İstanbul: Metis, 2003.
- Kandiyoti, Deniz. “Locating the politics of gender: Patriarchy, neoliberal governance and violence in Turkey.” *Research and Policy on Turkey* 1, sayı 2 (2016): 103–18.
- Kara, İsmail. *Kutuz Hoca’nın Hatıraları: Cumhuriyet Döneminde Bir Köy Hocası*. İstanbul: Dergâh, 2000.

- Kara, İsmail. *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslâm*. İstanbul: Dergâh, 2008.
- Karabulut, İlhami. "Tanrı Buyruğu ya da bir Tahrifin Anatomisi." *İslâmiyât* III, sayı 1 (Ankara 2000): 185–204.
- Karahanogulları, Onur. *Türkiye'de İdari Yargı Tarihi*. Ankara: Turhan, 2017.
- Karakışla, Yavuz Selim. "Osmanlı İmparatorluğu'nda 1908 Grevleri." *Toplum ve Bilim* 78 (1998): 187–208.
- Karaosmanoğlu, Yakup Kadri. "Tek Parti Rejimine Doğru", *Ulus*, 21 Nisan 1960.
- Karaömerlioğlu, Asım. *Orada Bir Köy Var Uzakta: Erken Cumhuriyet Döneminde Köycü Söylem*. İstanbul: İletişim, 2006.
- Karatepe, Şükrü. *Tek Parti Dönemi*. İstanbul: İz, 1992.
- Karpat, Kemal. *The "Gecekondu": Rural Migration and Urbanization*. Cambridge: Cambridge University Press, 1976.
- Karpat, Kemal H. "Actors and Issues in Turkish Politics, 1950–1960: Prototypes and Stereotypes." *International Journal of Turkish Studies* 17, sayı 1-2 (2011): 115-57.
- Katsikas, Stefanos. "Hostage minority. The Muslims of Greece (1923–41)." *State-Nationalisms in the Ottoman Empire, Greece and Turkey* içinde, der. Benjamin Fortna, Stefanos Katsikas, Dimitris Kamouzis ve Paraskevas Konortas, 153–75. New York: Routledge, 2013.
- Kaya, Serdar. "Soyadı Kanunu ve Türkleştirme Politikaları/Ahmet Yıldız" (2009). www.pomaklar.com/t710-soyady-kanunu-ve-turkletirme-politikalary-ahmet-yyldyz#1852.
- Kaya, S. Yelda. "Land Use, Peasants and the Republic: Debates on Land Reform in Turkey, 1923-1945." Yayımlanmamış doktora tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 2014.
- Kaynar, Hakan. *Projesiz Modernleşme: Cumhuriyet İstanbulu'ndan Gündelik Fragmanlar*. İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, 2012.
- Kaynar, Mete Kaan (der.). *Türkiye'nin 1950'li Yılları*. İstanbul: İletişim, 2015.

- Kayser, Jacques. *L'Europe et la Turquie Nouvelle*. Paris: Les Presses Universitaire de France, 1922.
- Kayser, Jacques. *Les grandes batailles du radicalisme 1820-1901*. Paris: Marcel Rivière et Cie, 1961.
- Kazancı, Ahmet Lütfi. *Kendimi Anlatayım Dedim*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2009.
- Kennedy, Nilgün Fehim. "A Comparison between Women Living in Traditional Turkish Houses and Women Living in Apartments in Historical Context." Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 1999.
- Kessler, Gerhard. "Kapitalizmin Sosyal Meseleleri." *Ekonominin Bugünkü Meseleleri* içinde, çev. Hikmet Somay. İstanbul: İ.Ü. Hukuk Fakültesi ve İçtimaiyat Enstitüsü, 1934.
- Keyder, Çağlar. "Whither the Project of Modernity? Turkey in the 1990s." *Rethinking Modernity and National Identity in Turkey* içinde, der. Sibel Bozdoğan ve Reşat Kasaba, 37–51. Seattle: University of Washington Press, 1997.
- Keyder, Çağlar. *The Definition of a Peripheral Economy: Turkey 1923–1929*. Cambridge: Cambridge University Press, 1981.
- Keyder, Çağlar. *State and Class in Turkey: A Study in Capitalist Development*. Londra: Verso, 1987.
- Keyder, Çağlar. "Whither the Project of Modernity? Turkey in the 1990s." *Rethinking Modernity and National Identity in Turkey* içinde, der. Sibel Bozdoğan ve Reşat Kasaba, 37–51. Seattle: University of Washington Press, 1997.
- Keyder, Çağlar. "A Brief History of Modern Istanbul." *The Cambridge History of Turkey* içinde, der. Reşat Kasaba, 504–23. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
- Keyder, Çağlar. "Arka Plan." *İstanbul, Küresel ile Yerel Arasında* içinde, haz. Çağlar Keyder, 9–40. İstanbul: Metis, 2013.
- Kezer, Zeynep. *Building Modern Turkey: State, Space, and Ideology in the Early Republic*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2015.

- Khalid, Adeeb. "Pan-Islamism in practice. The rhetoric of Muslim unity and its uses." *Late Ottoman Society: The Intellectual Legacy* içinde, der. Elizabeth Özdalga, 201–24. Londra ve New York, Routledge, 2005.
- Kılıçkiran, Didem. "Woman, Home, and the Question of Identity: A Critical Review of Feminist Literature." *Kadın / Woman 2000 – Journal for Women's Studies (Special Issue: 'Women in Space')* 14, sayı 1 (2013): 1–28.
- Kılınç, Kıvanç. "Constructing Women for the Republic: The Spatial Politics of Gender, Class, and Domesticity in Ankara, 1928–1952." Yayınlanmamış Doktora Tezi, Binghamton University, SUNY, 2010.
- Kılınç, Kıvanç. "Homemaker or Professional? Girls' Schools Designed by Ernst Egli and Margarete Schütte-Lihotzky in Ankara, 1930–1938." *New Perspectives on Turkey* 48 (2013): 101–28.
- Kılınç, Kıvanç. "İsmet Paşa Kız Enstitüsü" ve "Ankara Kız Lisesi," *Ernst A. Egli: Türkiye'ye Katkılar: Yerel Yorumlar, Eğitimde Program, Pratiğin Muhasebesi* içinde, der. Ali Cengizkan, Selda Bancı, N. Müge Cengizkan. Ankara: TMMOB Mimarlar Odası, 2017.
- Kısakürek, Necip Fazıl. "Başbakana Hitap!" *Büyük Doğu* 7/48, 16 Şubat 1951.
- Kız Teknik Öğretim*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1945.
- Koç, Yıldırım. "Türkiye'de 1923–1950 Döneminde Daimi İşçi Sıkıntısı." *Mülkiyeliler Birliği Dergisi* 18/168 (Haziran 1994): 39–41.
- Koçak, Cemil. "Tek Parti Döneminde Dışa Kapalı Türkiye." *Tarih ve Toplum* 62 (1989): 37–39.
- Koçak, Cemil. *Türkiye'de Milli Şef Dönemi 1938–1945*. Cilt 1. İstanbul: İletişim, 2003.
- Koçak, Cemil. "Ayın Karanlık Yüzü: Tek-Parti Döneminde Gayri Müslüm Azınlıklar Hakkında Açılan Türklüğü Tahkir Davaları." *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar* 1 (2005): 147–208.

- Koçak, Cemil. "Parliament Membership during the Single-Party System in Turkey (1925–1945)." *European Journal of Turkish Studies* 3 (2005).
- Koçak, Cemil. *Türkiye’de İki Partili Siyasî Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950): İkinci Parti*. Cilt 1. İstanbul: İletişim, 2010.
- Koçak, Cemil. *Tek-Parti Döneminde Muhalif Sesler*. İstanbul: İletişim, 2011.
- Koçak, M. Hakan. "Türkiye İşçi Sınıfının Tarihini Yeniden Yazmak." *Tarih, Sınıflar ve Kent* içinde, der. Besime Şen ve Ali Ekber Doğan, 34–65. Ankara: Dipnot, 2010.
- Koçu, Reşat Ekrem. "Doğrul (Ömer Rıza)." *İstanbul Ansiklopedisi* 9 içinde, 4651-53. İstanbul: Tan Matbaası, 1968.
- Koslowski, Peter (der.). *The Theory of Capitalism in the German Economic Tradition: Historism, Ordo-Liberalism, Critical Theory, Solidarism*. Heidelberg: Springer, 2000.
- Kosova, Zehra. *Ben İşçiyim*. İstanbul: İletişim, 1996.
- Köksal, Duygu ve Anastasia Falierou (der.). *A Social History of Late Ottoman Women: New Perspectives*. Leiden: Brill, 2013.
- Köprülü, Fuad. *On the Way to Democracy/Demokrasi Yolunda*, der. T. Halasi-Kun. Londra, Lahey, Paris: Mouton 1964.
- Kreiser, Klaus. *Geschichte der Türkei. Von Atatürk bis zur Gegenwart*. Munich: C.H. Beck, 2012.
- Kreiser, Klaus. *Atatürk: Eine Biographie*. München: C.H. Beck, 2014.
- Kudat, Arkun. "Prensip Bakımından Kamulaştırma Mevzuatımız." *Ankara Barosu Dergisi* 51 (1948): 7–10.
- Kurdakul, Şükran. "Tek Parti Döneminin Belirgin Özellikleri ve Düşün Akımları." *Mülkiye Dergisi* 12 (1988): 92.
- Kurt, Ümit. "Revisiting the Legal infrastructure for the confiscation of Armenian and Greek wealth: an analysis of the CUP years and the early modern Republic." *Middle Eastern Studies* 53, sayı 5 (2017): 700-23.
- Kuru, Ahmet. *Pasif ve Dışlayıcı Laiklik - ABD, Fransa ve Türkiye*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2011.

- Kuyaş, Ahmet. “Yeni Osmanlılar’dan 1930’lara Anti-emperyalist düşünce.” *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce*, Cilt 2, *Kemalizm* içinde, der. Ahmet İnsel, 247–52. İstanbul: İletişim, 2001.
- Lamprou, Alexandros. ““CHP Genel Sekreterliği Yüksek Makamına’: 30’lu ve 40’lı Yıllarda Halkevleri’yle ilgili CHP’ye Gönderilen Şikayet ve Dilek Mektupları üzerine Kısa bir Söz.” *Kebikeç* 23 (2007): 381–97.
- Lamprou, Alexandros. “Nationalist Mobilization and State-Society Relations: The People’s Houses’ Campaign for Turkish in Izmir, June–July 1934.” *Middle Eastern Studies* 49, sayı 5 (2013): 824–39.
- Lamprou, Alexandros. “Halkevi Sahnesinde ‘Yeni Türk Kadını’: 1930’lu ve 1940’lı yıllarda kadınlı-erkekli yeniliklerin sahnelenmesi.” *Toplum ve Bilim* 130 (2014): 6-35.
- Lamprou, Alexandros. *Nation-Building in Modern Turkey: The ‘People’s Houses’, the State and the Citizen*. Londra: I. B. Tauris, 2015.
- Lamprou, Alexandros. “Negotiating Gender Identities during Mixed-Gender Activities: Amateur Theatre in the 1930s and 1940s in Turkey.” *British Journal of Middle Eastern Studies* 42, sayı 4 (2015): 618–37.
- Lamprou, Alexandros. “Political Petitioning, Denunciation and State-Society Relations during the Single-Party Period in Turkey.” *Turkish Studies* 18, sayı 3 (2017): 514–41.
- Lamprou, Alexandros. “Local Politics and state-society relations: state officials, local elites, and political networks in provincial urban centers in the 1930s and 1940s in Turkey.” *Turkish Historical Review* 10, sayı 2-3 (2019): 252–73.
- Lapierre, Nicole. *Changer de nom*. Paris: Stock, 1995.
- Lefebvre, Henri. *Writings on Cities*. Haz. Eleonore Kofman, Elizabeth Lebas. Oxford: Blackwell, 1996.
- Lefebvre, Henri. *Mekânın Üretimi*. İstanbul: Sel, 2014.
- Lewis, Geoffrey. *The Turkish Language Reform: A Catastrophic Success*. Oxford: Oxford University Press, 1999.

- Libal, Kathryn. "Staging Turkish Women's Emancipation: Istanbul, 1935." *Journal of Middle East Women's Studies* 4, sayı 1 (2008): 31–52.
- Libal, Kathryn. "From Face Veil to Cloche Hat: The Backward Ottoman versus New Turkish Woman in Urban Public Discourse." *Anti-Veiling Campaigns in the Muslim World: Gender, Modernism and the Politics of Dress* içinde, der. Stephanie Cronin, 39-58. Londra: Routledge, 2014.
- Linke, Lilo. *Allah Dethroned: A Journey through Modern Turkey*. Londra: Constable & Co LTD, 1937.
- Lord, Ceren. "Diyanet'i ve Cumhuriyet'i Yeniden Düşünmek." *Ayrıntı*, 1 Ocak 2020. <https://ayrintidergi.com.tr/diyaneti-ve-cumhuriyeti-yeniden-dusunmek/>
- Lord, Ceren. *Religious Politics in Turkey: From the Birth of the Republic to the AKP*. Cambridge University Press, 2018.
- Lord Headley. *A Western Awakening to Islam*. Londra, 1914.
- Lord Headley. *Garpta Müslümanlık Cereyanı*. İstanbul: Âmedi Matbaası, 1346/1928.
- Macar, Elçin. *Cumhuriyet Döneminde İstanbul Rum Patrikhanesi*. İstanbul: İletişim, 2003.
- Macar, Elçin. "The Policies of Turkey toward the Ecumenical Patriarchate: The Single-party Era (1923–45)." *State-Nationalisms in the Ottoman Empire, Greece and Turkey* içinde, der. Benjamin Fortna, Stefanos Katsikas, Dimitris Kamouzis ve Paraskevas Konortas, 132–52. New York: Routledge, 2013.
- Makal, Ahmet. *Ameleden İşçiye: Erken Cumhuriyet Dönemi Emek Tarihi Çalışmaları*. İstanbul: İletişim, 2007.
- Makal, Ahmet. *Türkiye'de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946*. Ankara: İmge, 1999.
- Makal, Ahmet. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Çalışma İlişkileri: 1850-1920*. Ankara, İmge, 2001.
- Maksudyan, Nazan. "The Turkish review of anthropology and the racist face of Turkish Nationalism." *Cultural Dynamics* 17, sayı 3 (2005): 291–322.

- Mardin, Şerif. "Projects as Methodology: Some Thoughts on Modern Turkish Social Science." *Rethinking Modernity and National Identity in Turkey* içinde, der. Sibel Bozdoğan ve Reşat Kasaba, 64–80. Seattle, WA: University of Washington Press, 1997.
- Mardin, Şerif. "Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri." *Türkiye'de Toplum ve Siyaset, Bütün Eserleri 6* içinde, der. Mümtaz'er Türköne ve Tuncay Önder, 35-78. İstanbul: İletişim, 2006.
- Margulies, Roni. "Hıristiyan ve Yahudilere karşı tedbirli davranma ihtiyacı" (2014). <https://duzceyerelhaber.com/roni-margulies/21852-hiristiyan-ve-yahudilere-karsi-tedbirli-davranma-ihtiyaci>.
- Martin, Cilia. "Les temps de la (re)composition urbaine à Istanbul à travers l'exemple du quartier de Kurtuluş de la fin de l'Empire ottoman à nos jours." Yayınlanmamış doktora tezi, EHES, 2014.
- Massicard, Elise. "Post-hérité. Un retour du patronyme en Turquie contemporaine?" *Revue d'histoire moderne et contemporaine* 60, sayı 2 (2013): 87–105.
- Maunier, René. *Introduction à la sociologie*. Paris: Alcan, 1929.
- Meeker, Michael E. *A Nation of Empire: The Ottoman Legacy of Turkish Modernity*. University of California Press, 2001.
- Meeker, Michael. *İmparatorluktan Gelen Bir Ulus: Türk Modernitesi ve Doğu Karadeniz'de Osmanlı Mirası*. çev. Tutku Vardağlı. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2005.
- Mert, Nuray. "Early Republican Secularism in Turkey: A Theoretical Approach." Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bogaziçi University, İstanbul, 1992.
- Metinsoy, Murat. "Erken Cumhuriyet döneminde mebusların 'intihab bölgesi' ve 'teftiş bölgesi' raporları." *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar* 3 (2006): 103–69.
- Metinsoy, Murat. *İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye*. İstanbul: Homer, 2007.
- Metinsoy, Murat. "Kemalizmin Taşrası: Erken Cumhuriyet Taşrasında Parti, Devlet ve Toplum." *Toplum ve Bilim* 118 (2010): 124–64.

- Metinsoy, Murat. "Fragile Hegemony, Flexible Authoritarianism, and Governing from Below: Politicians' Reports in Early Republican Turkey." *International Journal of Middle East Studies* 43, sayı 4 (2011): 699–719.
- Metinsoy, Murat. "Everyday Resistance and Selective Adaptation to the Hat Reform in Early Republican Turkey." *International Journal of Turcologia* 8, sayı 16 (2013): 7–48.
- Metinsoy, Murat. "Everyday Resistance to Unveiling and Flexible Secularism in Early Republican Turkey." *Anti-Veiling Campaigns in the Muslim World: Gender, Modernism and the Politics of Dress* içinde, der. Stephanie Cronin, 86-117. Londra: Routledge, 2014.
- Migdal, Joel S. "Finding the Meeting Ground of Fact and Fiction: Some Reflections on Turkish Modernization." *Rethinking Modernity and National Identity in Turkey* içinde, der. Sibel Bozdoğan ve Reşat Kasaba, 225–60. Seattle: University of Washington Press, 1997.
- Migdal, Joel S. *State in Society: Studying How States and Societies Transform and Constitute One Another*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
- Miller, Ruth A. "Rights, Reproduction, Sexuality, and Citizenship in the Ottoman Empire and Turkey." *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 32, sayı 2 (2007): 347–73.
- Minault, Gail. "Āzād, Abū l-Kalām." *Encyclopaedia of Islam, THREE* içinde, der. Kate Fleet et al. Brill, 2009. https://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopaedia-of-islam-3/*-COM_22205.
- Mingana, Alphonse ve Agnes Smith Lewis. *Leaves from three ancient Qurāns, possibly pre-'Othmānic: with a list of their variants*. Cambridge, 1914.
- Muhammed Ali. *Peygamberimiz Aleyhisselām*. İstanbul, 1341–1342/1923.
- Muhammad Ali. *Selections from the Holy Quran*. Lahore, 1933.
- Muhammed Heykel. *Hazreti Muhammed Mustafa*. İstanbul, 1945.

- Nacar, Can. "Ekmeğin Yokluğunu Bilirim, Kıtlığı Gördüm: İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Kentsel Alanda Emekçiler." *Praksis* 16 (Güz 2006): 195–217.
- Najmabadi, Afsaneh. "Crafting an Educated Housewife in Iran." *Remaking Women: Feminism and Modernism in the Middle East* içinde, der. Lila Abu-Lughod, 91-125. New Jersey: Princeton University Press, 1998.
- Navaro-Yaşın, Yael. "Evde Taylorizm': Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk Yıllarında Ev işinin Rasyonelleşmesi (1928-1940)." *Toplum ve Bilim* 84 (2000): 51–75.
- Noiriel, Gerard (der.). *L'identification. Genèse d'un travail d'État*. Paris: Belin, 2007.
- Ogan, M. Raif. "Ömer Rıza Beyle Alakası Olmayan Noktalar." *Sebilürreşad* 75 (1950): 388–91.
- Ogan, M. Raif. "Pire için Yorgan Yakılmaz." *Sebilürreşad* 72 (1950): 339–41.
- Oğuz, Çiğdem. "The Homeland Will Not be Saved Merely by Chastity': Women's Agency, Nationalism and Morality in Late Nineteenth-Century Istanbul." *Journal of Ottoman and Turkish Studies Association* 6, sayı 2 (2019): 91-111.
- Okyar, Osman ve Mehmet Seyitdanlıoğlu. *Atatürk, Okyar ve Çok Partili Türkiye: Fethi Okyar'ın Anıları*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006.
- Oral, Haluk. *Bir imzanın peşinde*. İstanbul: Dünya, 2003.
- Oran, Baskın. *Türkiye'de Azınlıklar: Kavramlar, Teori, Lozan, İç Mevzuat, İctihat, Uygulama*. İstanbul: İletişim, 2004.
- Ortaylı, İlber. "The Emergence of Pakistan and Turkish Public Opinion in 1947." *Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi* 1-2 (1992): 213–17.
- Os, Nicole van. "Millî Kıyafet: Ottoman Women and the Nationality of Their Dress." *The Turks*, Cilt 4 içinde, der. Hasan Celal Güzel, C. Cem Oğuz and Osman Karatay, 580-92. Ankara: Yeni Türkiye, 2002.

- Öğünç, Pınar. "Bu Marulların Kökü Bizans'ta, Osmanlı'da." *Atlas Tarih* 32 (2015): 30-33.
- Öktem, Kerem. "The Nation's Imprint: Demographic Engineering and the Change of Toponymes in Republican Turkey." *European Journal of Turkish Studies* [Çevrimiçi] 7 (2008). <https://doi.org/10.4000/ejts.2243>.
- Öktem, Emre. "The Legal Notion of Nationality in the Turkish Republic: from Ottoman Legacy to Modern Aberrations." *Middle Eastern Studies* 53, sayı 4 (2017): 638–55.
- Öktem, Niyazi. "La Philosophie de la révoluion française et le Kémalisme." *De la Révolution Française à la Turquie d'Atatürk* içinde, der. Jean-Louis Bacqué-Grammont ve Edhem Eldem, 205-14. İstanbul, Paris: ISIS, 1990.
- Ömer Rıza. *Kur'an Nedir*. İstanbul, 1345/1927.
- Ömer Rıza, *Müslümanlık nedir*. İstanbul, 1352/1933.
- Ömer Rıza. "Kadıyanilikten Teberri Ediyoruz." *Sebilürreşad* 74 (1950): 374–78.
- Ömer Rıza. *Tanrı Buyruğu*. İstanbul, 1934.
- Ömer Rıza. *Peygamberimiz Aleyhisselâm*. İstanbul, 1341-42/1924-5.
- Ömer Rıza. *İslâmiyetin Asrılığı ve Avrupa'nın İslâmlaşması*. İstanbul: Asâr-ı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, 1352/1933.
- Ömer Rıza. *Kuran'dan İktibaslar*. İstanbul, 1353/1934. [Muhammad Ali. *Selections from the Holy Quran* çevirisi].
- Ömer Rıza. *Hindistan'da İstiklâl Mücadelesi*. İstanbul, 1964.
- Ömer Rıza. *Ölümsüz Müdafaa*. İstanbul, 1970.
- Ömer Rıza. *Hindistan'da İngiliz Zulmüne Karşı Savunma*. İstanbul, 1982.
- Ömer Rıza, Mevlana Şibli ve Süleyman Nuri. *İslâm Tarihi: Asr-ı Saâdet*. İstanbul, 1928.
- Önder, Ali Rıza. "Soyadlarımız Uzerine." *Türk Dili* 201 (1968): 307–17.
- Öz, Esat. *Türkiye'de Tek-Parti Yönetimi ve Siyasal Katılım 1923–1945*. Ankara: Gündoğan, 1992.
- Öz, Esat. *Otoriterizm ve Siyaset: Türkiye'de Rejimi ve Siyasal Katılım (1923–1945)*. Ankara: Yetkin, 1996.

- Öz, Eyup. *Serbest Cumhuriyet Fırkası ve Ege*. İstanbul: İletişim, 2019.
- Öz, İlkey. *Mülksüzleştirme ve Türkleştirme: Edirne Örneği*. İstanbul: İletişim, 2020.
- Özbek, Nadir. *Cumhuriyet Türkiye'sinde Sosyal Güvenlik ve Sosyal Politikalar*. İstanbul: Tarih Vakfı, 2006.
- Özcan, Azmi. *Pan-Islamism. Indian Muslims, the Ottomans and Britain (1877-1924)*. Leiden: Brill, 1997.
- Özcan, Azmi. "Muhammed Ali Lâhûrî." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. <https://islamansiklopedisi.org.tr/muhammed-ali-lahuri>
- Özcan, Azmi. "Ebü'l-kelâm Azâd." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ebul-kelam-azad>
- Özcan, Müesser ve Naki Bulut. "Tıp dışındaki farklı alanlarda iz bırakan Muğlalı üç Hekim." *Lokman Hekim Journal* 3 (2013): 1–10.
- Özden, Barış Alp. "Emek Süreci ve Hukuk: Türkiye'de Çalışma Disiplininin Geliştirilmesinde Fabrika İç Yönetmeliklerinin Yeri." *Çalışma ve Toplum* 36 (2013): 293–310.
- Özden, Barış Alp. "The Changing Organization of Production, Modes of Control and the Workers' Response: The Example of Textile Industry in the 1940s and 1950s." *Working in Greece and Turkey: A Comparative Labour History from Empires to Nation States, 1840 – 1950* içinde, der. Leda Papastefanaki ve M. Erdem Kabadayı. New York, Oxford: Berghahn, 2020.
- Özek, Çetin. *100 Soruda Türkiye'de Gerici Akımlar*. İstanbul: Gerçek, 1968.
- Özekmekçi, M. İnanç. "Türk Sağında Ayasofya İmgesi," *Türk Sağ: Mitler, Fetişler, Düşman İmgeleri* içinde, der. İnci Özkan Kerestecioğlu ve Güven Gürkan Öztan, 283–306. İstanbul: İletişim, 2012.
- Özervarlı, M. Sait. "Alternative Approaches to Modernization in the Late Ottoman Period: İzmirli İsmail Hakkî's Religious Thought against Materialist Scientism." *International Journal of Middle East Studies* 39, sayı 1 (2007): 77–102.

- Özgül, Ceren. "Legally Armenian: Tolerance, Conversion, and Name Change in Turkish Courts." *Comparative Studies in Society and History* 56, sayı 3 (2014): 622–49.
- Öztürkmen, Arzu. "Celebrating National Holidays in Turkey: History and Memory." *New Perspectives on Turkey* 25 (2001): 47–75.
- Parla, Taha. *Türkiye’de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları: Kemalist Tek-Parti İdeolojisi ve CHP’nin Altı Ok’u*. İstanbul: İletişim, 1999.
- Parla, Taha ve Andrew Davison. *Corporatist Ideology in Kemalist Turkey: Progress or Order?* New York: Syracuse University Press, 2004.
- Parlak, Deniz. *Laikleşme Sürecinde Camiler: Geç Osmanlı’dan Erken Cumhuriyet’e*. İstanbul: İletişim, 2020.
- Pérouse, Jean François. "Edouard Herriot, un pédagogue laïc en Turquie (1933): la bonne foi et la méprise." *De Samarcande à Istanbul: étapes orientales. Hommages à Pierre Chuvin – II* içinde, der. V. Schiltz, 319-29. Paris: CNRS Editions, 2015.
- Pervititch, Jacques. *Jacques Pervititch Sigorta Haritalarında İstanbul/ Istanbul in the Insurance Maps of Jacques Pervititch*. İstanbul: Tarih Vakfı, 2000.
- Pinto, Baruh B. *The Sephardic Onomasticon. An Etymological Research on Sephardic family names of the Jews living in Turkey*. İstanbul: Gözlem, 2004.
- Plaggenborg, Stefan. *Ordnung und Gewalt: Kemalismus – Faschismus – Sozialismus*. München: Oldenbourg Verlag, 2012.
- Plaggenborg, Stefan. *Tarihe Emretmek: Kemalist Türkiye, Faşist İtalya, Sosyalist Rusya*. İstanbul: İletişim, 2014.
- Pollock, Griselda. *Vision and Difference, Feminism, Femininity and the Histories of Art*. Londra ve New York: Routledge, 2003.
- Provence, Michael. "Ottoman Modernity, Colonialism, and Insurgency in the Interwar Arab East." *International Journal of Middle East Studies* 43, sayı 2 (2011): 205–25.
- Quataert, Donald. "Clothing Laws, State, and Society in the Ottoman Empire, 1720-1829." *International Journal of Middle East Studies* 29, sayı 3 (1997): 403-25.

- Qureshi, Naeem. *Pan-Islam in British Indian Politics*. Leiden: Brill, 1999.
- Rémond, René. *Le XXème siècle de 1914 à nos jours*. Paris: Seuil, 2002.
- Robson, Laura (der.). *Minorities and the Modern Arab World. New Perspectives*. New York: Syracuse University Press, 2016.
- Röpke, Wilhelm. *Ekonominin Bugünkü Meseleleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi ve İktisat ve İktisaiyat Enstitüsü Yayınları, 1934.
- Rumelili, Bahar ve Fuat Keyman. "Enacting multi-layered citizenship: Turkey's Armenians' struggle for justice and equality," *Citizenship Studies* 20, sayı 1 (2016): 67–83.
- Saktanber, Ayşe. "Kemalist Kadın Hakları Söylemi." *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce*, Cilt 2, *Kemalizm içinde*, der. Ahmet İnsel, 323-333. İstanbul: İletişim, 2001.
- Salomoni, Fabio. "Balkan Migrations to Modern Turkey: Continuity and Change." *The Borders of the Polity. Migration and Security across the EU and the Balkans* içinde, der. Luisa Chiodi, 143–67. Ravenna: Longo, 2005.
- Sancar, Serpil. *Türk Modernleşmesinin Cinsiyeti: Erkekler Devlet, Kadınlar Aile Kurar*. İstanbul: İletişim, 2012.
- Saylan, Fevziye ve Aksu Bora. "Resmi İdeolojide Kadın Hakları Söylemi." *Birikim* 105-106 (1998): 134–36.
- Schmidt, Benjamin (Jammy). *Les Grandes thèses radicales de Condorcet à Édouard Herriot, Préface d'Édouard Herriot*. Paris: Éditions des Portiques, 1934.
- Schulze, Reinhard. *Islamischer Internationalismus im 20. Jahrhundert: Untersuchungen zur Geschichte der Islamischen Weltliga*. Leiden: Brill, 1990.
- Scott, James C. *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*. New Haven: Yale University Press, 1985.
- Scott, James C. *Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*. New Haven: Yale University Press, 1998.

- Sencer, Emre. *Ordu ve Millet: 1930'larda Almanya ve Türkiye'de Askerî Kültür*. İstanbul: İletişim, 2018.
- Sepeçioğlu, Tuncay Ercan. "Girit'ten Anadolu'ya Gelen Göçmen Bir Topluluğun Etnotarihsel Analizi: Davutlar Örneği." Yayınlanmamış doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 2011.
- Sertel, Savaş. *Tek Parti Döneminde Bingöl'de Kurulan CHP Teşkilatları, Halkevleri ve Halkodaları*. İstanbul: Libra, 2016.
- Server Rifat. "İsmet Paşa Kız Enstitüsü'nde." *Yedigün* 45 (1934).
- Seyd Ameer Ali. *Ruh-i İslâm*. İstanbul, 1340-41/1922.
- Sharma, Aradhana ve Akhil Gupta. "Introduction: Rethinking Theories of the State in an Age of Globalization." *The Anthropology of the State* içinde, der. Aradhana Sharma ve Akhil Gupta, 1-42. Oxford: Blackwell, 2006.
- Shissler, A. Holly. "Beauty Is Nothing to be Ashamed of: Beauty Contests as Tools of Women's Liberation in Early Republican Turkey." *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East* 24, sayı 1 (2004): 107-22.
- Shopov, Alexander. "Between the Pen and the Fields: Books on Farming, Changing Land Regimes, and Urban Agriculture in the Ottoman Eastern Mediterranean ca. 1500-1700." Yayınlanmamış Doktora Tezi, Harvard Üniversitesi, 2016.
- Silier, Oya. *Türkiye'de Tarımsal Yapının Gelişimi (1923-1938)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1981.
- Sinanoglu, N.H. "Soyadı dolayında bir iki düşünce." *Milliyet*, 12 Ocak 1933.
- Spencer, Robert F. "The Social Context of Modern Turkish Names," *Southwestern Journal of Anthropology* 17, sayı 3 (1961): 205-18.
- Spivak, Gayatri. "Can the Subaltern Speak?." *Marxism and Interpretation of Culture* içinde, der. Carry Nelson ve Lawrence Grossberg, 271-313. Urbana: University of Illinois Press.
- Suciyan, Talin. *The Armenians in Modern Turkey. Post-Genocide Society, Politics and History*. Londra: I.B. Tauris, 2016.

- Suzuki, Peter. "Encounters with Istanbul: Urban Peasants and Village Peasants." *International Journal of Comparative Sociology* 5, sayı 2 (1964), 208-16.
- Suzuki, Peter. "Peasants without Plows: Some Anatolians in Istanbul." *Rural Sociology* 31, sayı 4 (1966), 428-38.
- Szurek, Emmanuel. "To Call a Turk a Turk: Patronymic Nationalism in Turkey in the 1930s," *Revue d'histoire moderne et contemporaine* [Çevrimiçi] 60, sayı 2 (2013). https://www.cairn-int.info/article-E_RHMC_602_0018--to-call-a-turk-a-turk.htm.
- Şeni, Nora. "Fashion and Women's Clothing in the Satirical Press of Istanbul at the End of the 19th Century." *Women in Modern Turkish Society* içinde, der. Şirin Tekeli, 25-45. Londra: Zed Books, 1995.
- Şerifsoy, Selda. "Aile ve Kemalist Modernizasyon Projesi 1928-1950." *Vatan, Millet, Kadınlar* içinde, der. Ayşe Gül Altınay, 167-99. İstanbul: İletişim, 2000.
- Şimşir, Bilal (der.). *Dış Basında Atatürk ve Türk Devrimi: Bir Laik Cumhuriyet Doğuyor (1922-1924)*, Cilt 1. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1981.
- TBMM Albümü*, Cilt 1. Ankara: TBMM, 2010.
- TBMM Albümü*, Cilt 2. Ankara: TBMM, 2010.
- TBMM Gizli Celse Zabıtları*.
- TBMM Tutanak Dergisi*.
- TBMM Zabıt Ceridesi*.
- T.C. Dahiliye Vekaleti. *Nüfus İşleri Umum Müdürlüğü Neşriyatı, Nüfus Kılavuzu*. Hizmete Mahsus, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1938.
- Talas, Cahit. *Türkiye'nin Açıklamalı Sosyal Politika Tarihi*. Ankara: Bilgi, 1992.
- Taşçıoğlu, Muhaddere. *Türk Osmanlı Cemiyetinde Kadının Sosyal Durumu ve Kadın Kıyafetleri*. Ankara: Akın Matbaası, 1958.
- Taşkın, Yüksel. *Anti-Komünizmden Küreselleşmeye Karşıtlığına Milliyetçi Muhafazakâr Entelijansiya*. İstanbul: İletişim, 2007.

- Taşkın, Yüksel. "Liberal Post-Kemalizm'in Yanılgıları ve Türkiye'de Otoriterliğin Kaynaklarını Yeniden Düşünmek." *Varlık* 1337 (Şubat 2019): 8-11.
- Taşkın, Yüksel. "Post-Kemalist Paradigmanın İslâm Çalışmalarına Etkileri: Eleştirel Bir Değerlendirme." *Birikim* 371 (Mart 2020): 25-37.
- Tekeli, İlhan. *Cumhuriyetin Belediyecilik Öyküsü (1923-1990)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2009.
- Tekeli, Şirin. "1980'ler Türkiye'sinde Kadınlar." *1980'ler Türkiye'sinde Kadın Bakış açısından Kadınlar* içinde, der. Şirin Tekeli, 15-49. İstanbul: İletişim, 1990.
- Tekeli, Şirin. "Tek Parti Döneminde Kadın Hareketi de Bastırıldı." *Sol Kemalizme Bakıyor* içinde, der. Levent Cinemre ve Ruşen Çakır, 103-117. İstanbul, Metis, 1991.
- Tekeli, Şirin (der.). *Women in Modern Turkish Society: A Reader*. Londra, Atlantic Highlands, N.J.: Zed Books, 1995.
- Teker, Tolga. "The Issue of Qur'ân Translation. Early 20th century Discussions in Turkey and Egypt." Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Leiden Üniversitesi, 2014.
- Ter-Matevosyan, Vahram. "Turkish Transformation and the Soviet Union: Navigating through the Soviet Historiography on Kemalism." *Middle Eastern Studies* 53, sayı 2 (2016): 281-96.
- The John Dewey Report*. Ankara: Research and Measurement Bureau of the Ministry of Education, 1960.
- Thibaudet, Albert. *Les idées politiques de la France*. Paris: Librairie Stock, 1932.
- Timur, Taner. "Sivil Toplum, Jakobenler ve Devrim." *Mülkiye Dergisi* 23, sayı 219 (1999): 26-29.
- Toker, Halil. "Zafer Hasan Aybek ve Afganistan Anıları." *Afganistan Üzerine Araştırmalar* içinde, der. Ali Ahmetbeyoğlu, 149-76. İstanbul: Yeni Zamanlar, 2002.
- Toker, Halil. "Hindistan hicret hareketi." *Dîvân İlmi Araştırmalar* 17, sayı 2 (2004): 157-58.
- Toker, Metin. *Tek Partiden Çok Partiye*. İstanbul: Milliyet, 1970.

- Toker, Metin. *Demokrasimizin İsmet Paşa'lı Yılları: Tek Partiden Çok Partiye 1944–1950*. İstanbul: Bilgi, 1990.
- Toktaş, Şule ve Dilek Cindoğlu. “Modernization and Gender: A History of Girls’ Technical Education in Turkey since 1927.” *Women’s History Review* 15, sayı 5 (2006): 737–49.
- Toprak, Binnaz. *Islam and Political Development in Turkey*. Leiden: Brill, 1981.
- Toprak, Zafer. “Tek parti döneminde çalışma yaşamı ve Amele Teali Cemiyeti.” *Yeni Düşün* 27 (1986): 20–23.
- Toprak, Zafer. *Milli İktisat – Milli Burjuvazi*. İstanbul: Tarih Vakfı, 1995.
- Toprak, Zafer. “Radikal ‘Enternasyonal’ ve Cumhuriyet Halk Fırkası 1927 Kongresi.” *Toplumsal Tarih* 106 (2002): 42–49.
- Toprak, Zafer. *Türkiye’de Popülizm 1908–1923*. İstanbul: Doğan, 2014.
- Toprak, Zafer. *Türkiye’de İşçi Sınıfı, 1908–1946*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2016.
- Topuzlu, Cemil. *İstibdat, Meşrutiyet, Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hâtıralarım*. İstanbul: Güven, 1951.
- Tökin, İsmail Hüsrev. *Türkiye Köy İktisadiyatı*. İstanbul: İletişim, 1990.
- Traverso, Enzo. *Fire and Blood: The European Civil War 1914 – 1945*. New York: Verso, 2016.
- Troll, Christian W. “Muhammad Shiblî Nu’mânî (1857–1914) and the Reform of Muslim Religious Education.” *Madrassa. La transmission du savoir dans le monde musulman* içinde, der. N. Grandin ve M. Gaborieau, 145–57. Paris: Arguments, 1997.
- Tuna, Orhan. “İçtimai Siyasette Yeni Temayüller.” *Çalışma* 2 (Kasım 1945).
- Tunaya, Tarık Zafer. *Türkiye’de Siyasî Partiler*. Cilt 1. İstanbul: İletişim, 2015.
- Tuncer, Selda. *Women and Public Space in Turkey: Gender, Modernity and the Urban Experience*. Londra: I.B. Tauris, 2018.

- Tunçay, Mete. "Radikal ve Mümasili Fırkaların Beynelmilel İtilâfı ve CHF." *Mustafa Kemal'i Anlamak* içinde, der. Fahrünnisa Kadıbeşgil, 16-25. Ankara: Oluşum, 1981.
- Tunçay, Mete. *T.C.'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)*. Ankara: Yurt Yayınları, 1981.
- Tunçay, Mete. "Önsöz." *CHP Grup Toplantısı Tutanakları, 1923-1924* içinde, der. Yüksel Demirel ve Osman Zeki Konur. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2002.
- Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*. İstanbul: Devlet Basımevi, 1938.
- Türkiye'de Ortaöğretim*. İstanbul: İstanbul Devlet Basımevi, 1938.
- Türköz, Meltem. "Surname Narratives and the State-Society Boundary: Memories of Turkey's Family Name Law of 1934." *Middle Eastern Studies* 43, sayı 6 (2007): 893-908.
- Türköz, Meltem. *Naming and Nation-Building in Turkey: The 1934 Surname Law*. New York: Palgrave Macmillan, 2018.
- Türkyılmaz, Zeynep. "Maternal Colonialism and Turkish Woman's Burden in Dersim: Educating the 'Mountain Flowers' of Dersim." *Journal of Women's History* 28, sayı 3 (2016): 162-86.
- Ulugöl, Mehmet Cem. "Osmanlı ve Türkiye'de Vatandaşlık Kavramı, Azınlıklar Üzerinde Etkisi ve Uygulamaları." Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2009.
- Umumi Nüfus Tahriri, 28 Teşrinievvel 1927*. Cilt II. Ankara: Başvekâlet Müdevvenat Matbaası, 1929.
- Umumi Nüfus Tahriri, 28 Teşrinievvel 1927*. Cilt III. Ankara: Başvekâlet Müdevvenat Matbaası, 1929.
- Unbehaun, Horst. *Türkiye kırsalında kliyentalizm ve siyasal katılım. Datça örneği: 1923-1992*. Ankara: Ütopya, 2006.
- Uyar, Hakkı. "Türkiye'de Tek-Parti Döneminde CHP'nin Toplumsal Kökenleri: İkinci Seçmen Örneği (1935)." *Bilgi ve Bellek* 1, sayı 2 (2004).
- Uyar, Hakkı. "Çarşaf, Peçe ve Kafes Üzerine Bazı Notlar." *Toplumsal Tarih* 33 (Eylül 1996): 6-11.
- Uyar, Hakkı. *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*. İstanbul: Boyut, 1999.

- Uyar, Hakkı. "Tek Parti Döneminde Denizli'de Siyasal Hayat." *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu: Bildiriler 1* içinde, der. Ayfer Özçelik et al., 561-79. Denizli: Pamukkale Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Yayınları, 2006.
- Uyar, Hakkı. "CHP'nin Avrupa'nın Radikal ve Demokrat Partileri ile İlişkileri (1926-1935)." *Mete Tunçay'a Armağan* içinde, der. Tanıl Bora, Mehmet Ö. Alkan ve Murat Koraltürk. İstanbul: İletişim, 2007.
- Uzun, Mustafa İsmet. "Halil Halid Bey." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. <https://islamansiklopedisi.org.tr/halil-halid-bey>
- Uzun, Mustafa İsmet. "Doğrul, Ömer Rıza." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. <https://islamansiklopedisi.org.tr/dogrul-omer-riza>
- Ülgener, Sabri. "Alexander Rüstow, Bir Fikir ve Aksiyon Adamının Arkasından." *İÜ İktisat Fakültesi Mecmuası* 23, sayı 3-4 (Nisan-Eylül 1963).
- Ülker, Erol. "Assimilation, Security and Geographical Nationalization in Interwar Turkey: The Settlement Law of 1934." *European Journal of Turkish Studies* [Çevrimiçi], 7 (2008).
- Üngör, Uğur Ümit. *The Making of Modern Turkey: Nation and State in Eastern Anatolia, 1913–1950*. Oxford: Oxford University Press, 2011.
- Üsdiken, Behlül ve Janset Özen Aytemur. "Yönetim Bilgisinin Aktarımında Uluslararası Bağlantılar: Taylor ve Fayol'un Türkiye'ye Gelişi." *17. Ulusal Yönetim ve Organizasyon Kongresi*, Osmangazi Üniversitesi İşletme Bölümü, Eskişehir, 21-23 Mayıs 2009.
- Üstel, Füsün. "Tek Parti Döneminde Köycülük İdeolojisi Ya Da Nusret Kemal Köymen." *Tarih ve Toplum* 74 (1990): 47-51.
- Vanderlippe, John M. *The Politics of Turkish Democracy: Ismet İnönü and the Formation of the Multi-Party System, 1938–1950*. Albany: State University of the New York Press, 2005.

- Varlık, Levent. "Türkiye'de Çalışma Yaşamına Yasal Düzenleme Getirme Girişimleri (1924-1936)." Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1980.
- Ward, Chris. "Languages of Trade or a Language of Class? Work Culture in Russian Cotton Mills in the 1920s." *Making Workers Soviet: Power, Class and Identity* içinde, der. Lewis H. Siegelbaum ve Ronald Gregory Suny, 194–219. Ithaca: Cornell University Press, 1994.
- Warner, Michael ve Bénédicte Zimmerman. "Beyond Comparison: Histoire Croisée and the Challenge of Reflexivity." *History and Theory* 45, sayı 1 (2006): 30-50.
- Wasti, S. Tanvir. "The Political Aspirations of Indian Muslims and the Ottoman Nexus." *Middle Eastern Studies* 42, sayı 5 (2006): 709–22.
- Wasti, S. Tanvir. "Halil Halid: Anti Imperialist Muslim Intellectual." *Middle Eastern Studies* 19, sayı 3 (1993): 559–79.
- Watt, Katherine. "Thomas Walker Arnold and the Re-Evaluation of Islam, 1864-1930." *Modern Asian Studies* 36, sayı 1 (2002): 1–98.
- Webster, Donald Everett. *The Turkey of Atatürk*. Philadelphia: The American Academy of Political and Social Science, 1939.
- Weigert, Oscar. "The New Turkish Labour Code." *International Labour Review* 25, sayı 6 (Haziran 1937): 756–57.
- Weiker, Walter F. *Political Tutelage and Democracy in Turkey: The Free Party and Its Aftermath*. Leiden: Brill, 1973.
- White, Jenny B. "State Feminism, Modernization, and the Turkish Republican Woman." *NWSA Journal* 15 (2003): 145–59.
- Wilson, Brett. "The First Translations of the Qur'an in Modern Turkey (1924-1938)." *International Journal of Middle East Studies* 41, sayı 3 (2009): 419–35.
- Wilson, Brett. *Translating the Qur'an in an Age of Nationalism. Print Culture and Modern Islam in Turkey*. Oxford: Oxford University Press, 2014.
- Winock, Michel. *Clémenceau*. Paris: Perrin, 2014.

- Yakut, Kemal. "Tek-Parti Döneminde Peçe ve Çarşaf." *Tarih ve Toplum* 220 (Nisan 2002): 23-32.
- Yeğen, Mesut. "Prospective-Turks' or 'Pseudo-Citizens:' Kurds in Turkey." *The Middle East Journal* 63, sayı 4 (2009): 597-615.
- Yeğen, Mesut. *Son Kürt İsyanı*. İstanbul: İletişim, 2011.
- Yenen, Alp. "The Young Turk Aftermath: Making Sense of Transnational Contentious Politics at the End of the Ottoman Empire, 1918-1922." Yayınlanmamış Doktora Tezi, Basel Üniversitesi, 2016.
- Yeşiltuna, Serap. "1934 İskan Kanunu ve basındaki yansımaları." Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 2006.
- Yıldırım, Engin. "Zaman Disiplini ve Çalışma Zihniyeti: Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Saatleri Ayarlama Enstitüsü Romanı Bağlamında Bir Değerlendirme." *Çalışma ve Toplum* 31 (2011): 25-41.
- Yıldırım, Onur. *Diplomacy and Displacement: Reconsidering the Turco-Greek Exchange of Populations 1922-1934*. Londra: Routledge, 2006.
- Yıldırım, Sinan. *Politics and Peasantry in Post-War Turkey: Social History, Culture and Modernization*. Londra, New York: I.B. Tauris, 2017.
- Yıldız, Ahmet. "Ne Mutlu Türküm Diyebilene." *Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları (1919-1938)*. İstanbul: İletişim, 2001.
- Yılmaz, Ali. "The Preparation of Elementary Teachers during the Early Years of the Turkish Republic." Yayınlanmamış Doktora Tezi, Leigh University, 1994.
- Yılmaz, Hale. *Becoming Turkish: Nationalist Reforms and Cultural Negotiations in Early Republican Turkey 1923-1945*. New York: Syracuse University Press, 2013.
- Yılmaz, Hale. "Between Turk and Muslim: Children and the Qur'an courses after the 1928 Alphabet Law." *Paaedagogica Historica* 55, sayı 6 (2019): 812-28.
- Yılmaz, Murat. "Tek Parti Döneminde Müstakil Mebuslar ve CHP Müstakil Grubu (1931-1946)." Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2002.

- Yuval-Davis, Nira. *Gender & Nation*. Londra: Sage, 1997.
- Yuval-Davis, Nira. "Intersectionality and Feminist Politics." *European Journal of Women's Studies* 13, sayı 3 (2006): 193–209.
- Yücer, Rıza Ruşen. *Atatürk'e Ait Birkaç Fıkra ve Hâtıra*. İstanbul: Saka, 1947.
- Zaim, Sabahattin. *İstanbul Mensucat Sanayiinin Bünyesi ve Ücretler*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını, 1956.
- Zürcher, Erik Jan. *Unionist Factor: The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement 1905-1926*. Leiden: Brill, 1984.
- Zürcher, Erik Jan. "The Influence of the French Radical Party on Young Turk Political Thinking." *De la Révolution Française à la Turquie d'Atatürk* içinde, der. Jean-Louis Bacqué-Grammont ve Edhem Eldem, 197-203. İstanbul, Paris: ISIS, 1990.
- Zürcher, Erik Jan. *Political Opposition in the Early Turkish Republic: The Progressive Republican Party, 1924–1925*. Leiden: Brill, 1991.
- Zürcher, Erik Jan. "The Ottoman Legacy of the Turkish Republic: An Attempt at a New Periodization." *Die Welt des Islams* 32, sayı 2 (1992): 237-53.
- Zürcher, Erik Jan. *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. İstanbul: İletişim, 2004.
- Zürcher, Erik Jan. *The Young Turk Legacy and Nation Building: From Ottoman Empire to Atatürk's Turkey*. Londra, New York: I.B. Tauris, 2010.
- Zürcher, Erik Jan. *Turkey: A Modern History*. Londra, New York: I.B. Tauris, 2017.
- Zürcher, Erik Jan. "Unionists and Kemalists: Refugees, Killers and Nation-builders." Cetobac Seminer serisinde sunulan tebliğ, Paris, 15 Mayıs 2017.

Onur ADA İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı bölümünden 2007, Tarih bölümünden ise 2008 yılında mezun oldu. Lisans öğrenimi sırasında bir akademik yıl boyunca Erasmus öğrencisi olarak Londra Üniversitesi SOAS'ta öğrenim gördü. Avrupa Etütleri alanındaki yüksek lisans derecelerini Centre international de formation européenne (2009) ve İstanbul Bilgi Üniversitesi'nden (2010) aldı. Lisans ve yüksek lisans dersleri verdiği Leiden Üniversitesi'nin Orta Doğu Çalışmaları Bölümü'nde doktora adayı olarak araştırmalarına devam etmektedir.

Sevgi ADAK Aga Khan Üniversitesi Müslüman Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü'nde öğretim üyesidir. Lisans derecesini Bilkent Üniversitesi Siyaset Bilimi Bölümü'nden alan Adak, Sabancı Üniversitesi'nde tarih, York Üniversitesi'nde siyaset bilimi yüksek lisansı yaptı. Central European University'den siyaset bilimi alanında MPhil derecesi aldı. Doktorasını Leiden Üniversitesi Orta Doğu Çalışmaları Bölümü'nde tamamladı. 2009-2013 arasında Amsterdam'da bulunan Uluslararası Sosyal Tarih Enstitüsü'nde araştırmacı olarak bulundu. I.B. Tauris ve British Institute Ankara tarafından yayımlanan *Contemporary Turkey* kitap serisinin yayın kurulu üyesidir. Modern Türkiye'de toplumsal cinsiyet, feminizm ve kadın hareketi tarihi, devlet-toplum ilişkileri ile laiklik ve İslâmîleşme dinamikleri üzerine çalışan Adak'ın *Anti-Veiling Campaigns in Turkey: State, Society and Gender in the Early Republic* başlıklı kitabı I.B. Tauris tarafından yayımlanmıştır.

Umut AZAK 2010'dan bu yana İstanbul Okan Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde öğretim üyesidir. 1997'de Boğaziçi Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'nden mezun oldu. Yüksek lisansını Londra Üniversitesi SOAS'ta, doktora çalışmasını ise Hollanda'daki Leiden Üniversitesi Türkiye Çalışmaları Bölümü'nde tamamladı. 2005-2008 yıllarında Utrecht ve Leiden Üniversitelerinde lisans ve yüksek lisans dersleri veren Azak, 2008-2009 akademik yılında, "Europe in the Middle East – The Middle East in Europe" programı kapsamında Berlin'de misafir araştırmacı olarak bulundu. Azak'ın Türkiye'de laiklik, İslâmcılık, muhafazakârlık ve kadın hareketi tarihi konularında çalışmaları yayımlandı (yayımlanan kitapları: *Islam and Secularism in Turkey: Kemalism, Religion and the Nation State*, Londra: I.B.Tauris, 2010; *Türkiye'de Laiklik ve İslâm*, İstanbul: İletişim 2019). Hafıza çalışmaları alanında ve Karakutu Derneği'nde eğitmen ve kolaylaştırıcı olarak da çalışmalar yürüten Azak, Türkiye siyasi tarihi, siyasi düşünceler tarihi, toplumsal cinsiyet ve siyaset gibi alanlarda dersler veriyor.

Nathalie CLAYER Paris'de bulunan Sosyal Bilimler İleri Araştırmalar Okulu (EHESS) öğretim üyesidir. Aynı zamanda Türkiye, Osmanlı, Balkanlar ve Orta Asya Çalışmaları Merkezi'nde (CN-RS-CETOBaC) kıdemli araştırmacı olarak görev yapmaktadır. Başlıca çalışma alanları Osmanlı ve Osmanlı sonrası toplumsal mekânda din, milliyetçilik ve devlet inşası olan Clayer'in *Arnavut Milliyetçiliğinin Kökenleri* başlıklı kitabı 2013 yılında İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları tarafından yayımlanmıştır. Clayer'in diğer yayınları arasında Xavier Bougarel ile birlikte yazdığı *Europe's Balkan Muslims: A New History* (Londra: Hurst, 2017) kitabı, "An Imposed or a Negotiated *Laiklik*? The Administration of the Teaching of Islam in Single-Party Turkey" başlıklı kitap bölümü (*Order and Compromise. Government Practices in Turkey from the Late Ottoman Empire to the Early 21st Century* içinde, der. Marc Aymes, Benjamin Gourisse and Elise Massicard, Leiden: Brill, 2015) ve Fabio Giomi and Emmanuel Szurek ile derlediği *Kemalism: Transnational Politics in the Post Ottoman World* (Londra: I.B.Tauris, 2018) kitabı bulunmaktadır.

Remzi Çağatay ÇAKIRLAR lisans eğitimini Boğaziçi Üniversitesi ve École Normale Supérieure de la Rue d'Ulm Tarih bölümlerinde tamamlamıştır. Daha sonra Leiden Üniversitesi Orta Doğu Çalışmaları bölümünden yüksek lisans derecesini almıştır. Halen Leiden Üniversitesi Orta Doğu Çalışmaları ve École des Hautes Etudes en Sciences Sociales Tarih Bölümlerinde çift doktora programında araştırmalarını sürdürmektedir. Daha önce Almanya'da Mainz şehrinde bulunan Leibniz Institut für Europäische Geschichte'de burslu misafir araştırmacı olarak çalışmış olan Çakırlar, hâlihazırda Paris Üniversitesi'nde "Sosyoloji" ve Institut d'études politiques de Paris'de (Sciences Po) "Karşılaştırmalı Siyaset" dersleri vermektedir.

Fatma Müge GÖÇEK Michigan Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nde öğretim üyesidir. Karşılaştırmalı tarih, siyaset ve toplumsal cinsiyet alanlarında çalışan Göçek, milliyetçilik, dinî hareketler, kalkınma dinamikleri ve özellikle kolektif şiddetin azınlıklar üzerindeki etkilerine odaklanmaktadır. *Denial of Violence: Ottoman Past, Turkish Present and the Collective Violence against the Armenians, 1789-2009* (Oxford University Press, 2015); *The Transformation of Turkey: Redefining State and Society from the Ottoman Empire to the Modern Era* (I.B. Tauris, 2011) ve *Rise of the Bourgeoisie, Demise of Empire: Ottoman Westernization and Social Change* (Oxford University Press, 1996) kitaplarının yanı sıra çok sayıda kitabın yazarı ve derleyenleri arasındadır. Göçek, son dönemde sosyal teorinin azınlıkları merkeze alan bir bakışla yeniden oluşturulması tartışmasına odaklanan bir teori kitabı üzerinde çalışmaktadır.

Yelda KAYA erken Cumhuriyet dönemindeki toprak reformu tartışmalarına odaklanan tezi ile 2014 yılında Orta Doğu Teknik Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü'nde doktora derecesini tamamladı. 2015 yılından beri Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi'nde çalışıyor, siyaset bilimi dersleri veriyor. Çalışma alanı erken Cumhuriyet dönemi ve tek partili siyaset olmaya devam ediyor; karar alma süreçleri, yerel parti teşkilatları, kadro devşirme ve benzeri konular ile ilgileniyor.

Didem KILIÇKIRAN Kadir Has Üniversitesi Mimarlık Bölümü'nde öğretim üyesidir. Lisans ve yüksek lisans derecelerini ODTÜ Mimarlık Bölümü'nden, doktora derecesini ise University College London'dan aldı. Farklı düzeylerde mimari tasarım stüdyoları yönetmenin yanı sıra lisans düzeyinde mimarlık kuramları ve konut çalışmaları, yüksek lisans ve doktora düzeylerinde ise toplum-mekân kuramları ve toplumsal cinsiyet ve mekân ilişkisi üzerine dersler veriyor. Mekân, yer, kimlik ve aidiyet meselelerine odaklanan, beşeri coğrafya, kültürel antropoloji, toplumsal cinsiyet çalışmaları ve maddi kültür çalışmaları kesişiminde yayın ve araştırmalar yapıyor. C. Alegria ve C. Hadrell ile *Space and Place: Exploring Critical Issues* (Oxford: Inter-Disciplinary Press, 2013) kitabını derleyen Kılıçkiran, *Yerin Sesi: Ulus İşhanı'nın Söyledikleri* kitabının da yazarlarından biridir (Ali Cengizkan ile, Ankara: Arkadaş Kitabevi, 2009).

Kıvanç KILINÇ İzmir Yüksek Teknoloji Enstitüsü (İYTE) Mimarlık Bölümü'nde öğretim üyesidir. Mimarlık lisans derecesini Çukurova Üniversitesi'nden (1999), Yüksek Lisans derecesini ODTÜ'den (2002) alan Kılınç, doktora eğitimini 2010 yılında Binghamton'daki New York Eyalet Üniversitesi'nde (SUNY), Sanat ve Mimarlık Tarihi ve Kuramı alanında tamamladı. Birçok uluslararası yayına makale ve kitap bölümleriyle katkıda bulunan Kılınç, *Social Housing in the Middle East: Architecture, Urban Development, and Transnational Modernity* (Indiana Üniversitesi Yayınları, 2019) ve *İzmir Kültürpark'ın Anımsa(ma)dıkları: Temsiller, Mekanlar, Aktörler* (İletişim Yayınları, 2015) kitaplarının derleyenlerindendir. Başlıca çalışma konuları arasında Türkiye ve Orta Doğu'da sosyal konutun tarihi ve güncel uygulamaları; Erken Cumhuriyet Dönemi konut kültürü ve aile yaşamının modernleşmesi; kent tarihi, kültürü ve kimliği ile 20. Yüzyılda modern mimarlık ve kentleşme yer almaktadır. Halen, *International Journal of Islamic Architecture* (IJIA) isimli akademik dergide yönetici editörlük görevini sürdürmektedir.

Alexandros LAMPROU Leiden Üniversitesi'nde 2009'da savunduğu doktora tezinde Halkevleri ve erken cumhuriyet dönemi reformlarının uygulanışını inceledi. 2010'dan itibaren Yunanistan, Türkiye ve Almanya'da çeşitli üniversitelerde çalıştı. Erken Cumhuriyet dönemi devlet-toplum ilişkileri, yerel siyaset, azınlık karşıtı politikalar ve İkinci Dünya Savaşı sırasında Türkiye'ye ve Orta Doğu'ya kaçan Yunan mülteciler ile ilgili akademik çalışmaları var. *Toplum ve Bilim*, *Kebikeç*, *Middle Eastern Studies*, *British Journal of Middle Eastern Studies*, *Turkish Studies* ve *Turkish Historical Review* gibi dergilerde yayımlanmış makaleleri bulunmaktadır. Lamprou'nun *Nation-Building in Modern Turkey: The 'People's Houses', the State and the Citizen* başlıklı kitabı 2015 yılında I.B. Tauris tarafından yayımlanmıştır.

Barış Alp ÖZDEN lisans derecesini 2001 yılında İstanbul Üniversitesi İngilizce İktisat Bölümü'nden, doktora derecesini 2011 yılında "Working Class Formation in Turkey, 1946-1962" başlıklı tezle Boğaziçi Üniversitesi Atatürk Enstitüsü'nden aldı. 2016 yılından, "Bu Suça Ortak Olmayacağız" başlıklı metne imza atması gerekçesiyle Olağanüstü Hal Kanun Hükmünde Karanamesi ile ihraç edildiği 2017 yılına kadar Yıldız Teknik Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde çalıştı. Haziran 2018 ve Aralık 2020 arasında *Toplumsal Tarih* dergisinin yayın yönetmenliği görevini üstlendi. Halen *Toplumsal Tarih*'in yayın kurulunda görev almaktadır. Şubat 2021'den beri Duisburg-Essen Üniversitesi'nde misafir öğretim görevlisi olarak bulunmaktadır.

Emmanuel SZUREK Paris’de bulunan Sosyal Bilimler İleri Araştırmalar Okulu’nda (EHESS) öğretim üyesidir. Araştırmaları “modern Türkçe”nin ulusaşırı dilbilim ve Oryantalizm bağlamında eğitsel ve ideolojik gelişimi ile iki savaş arası dönemde Türkiye’de dil politikalarına odaklanmaktadır. Szurek, Güneş Işıksel ile birlikte *Turcs et Francais: Une histoire culturelle 1860 – 1960* (Presses Universitaires de Rennes, 2014) ve Nathalie Clayer ve Fabio Giomi ile birlikte *Kemalism: Transnational Politics in a Post-Ottoman World* (I.B. Tauris, 2018) başlıklı kitapları derlemiştir. Ayrıca “Transturkology. A Transnational History of Turkish Studies” başlıklı *European Journal of Turkish Studies* özel sayısının editörüdür (Marie Bossaert ile birlikte, 2017). Doktora tezine dayanan *Governing with Words: A Linguistic History of Nationalist Turkey* adlı kitabı hazırlık aşamasındadır.

Tek parti dönemi, Cumhuriyet tarihinin üzerinde en çok çalışılmış dönemi olmasının yanında, aynı zamanda bağlamından en çok koparılmış, mitleştirilmiş ve siyasallaşmış dönemidir. Döneme odaklanan, çok farklı bakış açıları ve siyasi pozisyonlardan yazılmış, zengin bir literatür olsa da, bu literatür, büyük oranda, elit odaklı, devleti, merkezi yönetimin politikalarını ve ideolojik tartışmaları önceleyen bir perspektifi yansıtır. Bu perspektif, devleti ve toplumu, kendi içlerinde homojen ve birbirine karşıt olarak resmetme eğilimindedir.

Elinizdeki derleme kitap, tek parti döneminin ve bu döneme ilişkin tarihyazımının, yeni bakış açıları ve sorular ışığında yeniden değerlendirilmesi gerektiği tespitinden yola çıkıyor. Kitabı oluşturan bölümler, tek parti Türkiye'si'nin, mevcut literatürde egemen olan “otoriter rejim – muhafazakâr halk” ya da “çevre – merkez” gibi ikiliklere dayanan analizlerin ortaya koyduğundan

çok daha karmaşık dinamiklerle şekillenmiş olduğunu gösteriyor.

Erken Cumhuriyet döneminin farklı yönlerine eğilen yazılar, her düzeyde devlet-toplum ilişkilerine ve karşılaşmalarına bakıyor. Devlet içi ayrım ve gerilimleri yadsımayan, toplumsal aktörlerin gücünü teslim eden ve gerek ulusal gerekse ulusasıırı bağlamda, aktörler ve kurumlar arası etkileşim ve müzakereleri dikkate alan analizler sunuyor. Böylelikle kitap, tek parti dönemi otoriter rejimini, devletin gündelik pratiklerine odaklanarak ve modernleşmeye içkin muğlaklık ve tutarsızlıkları göz ardı etmeden anlamayı öneriyor.

Katkıda bulunanlar:

Onur Ada, Sevgi Adak, Umut Azak, Nathalie Clayer, Remzi Çağatay Çakırlar, Fatma Müge Göçek, Yelda Kaya, Didem Kılıçkiran, Kıvanç Kılınç, Alexandros Lamprou, Barış Alp Özden, Emmanuel Szurek.

www.tarihvakfi.org.tr

